

МАТЕҚУБ ҚЎШЖОНОВ

САЙЛАНМА

ИККИ ЖИЛДЛИК

БИРИНЧИ ЖИЛД

Адабий портретлар

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

Сўзбоши муаллифи
НОРВОИ ХУДОЙБЕРГАНОВ

Қўшжонов, Матёкуб

Сайланма. 2—жилдлик (Сўзбоши муаллифи Н. Худойберганов)

Т Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.—

Ж.1. 384 б.

Таниқли адабиётшунос олим, Ўзбекистон ССР Фаилар академиясининг мухбир аъзо си, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти лауреати Матёкуб Қўшжоновнинг икки жилдлик сайланма асарлари чоп этилмоқда «Сайланма»нинг ушбу биринчи жилдига адабий портретлар киритилди.

Кушчанов, Матякуб Избранные произведения. В 2-х т. Т.1

83.ЗУз2

70202 — 83
К ————— 8 — 82 4603010202
М 352 (04) — 82

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 1982 й.

ОЛАМЛАРДАН ОЛАМ ЯРАТАДИ

(Устоз ижоди: қайдлар, кузатишлар, баҳслар)

Инсон ҳаётидан, реал воқеликдан, фикрлар, туйғулар, кечинмалар силсиласидан нималарнидир излаб топиб, кашф этиб, уларни нималаргадир улаб, «пайвандлаб», ўзига хос янги олам — образлар олами, бадий типлар, характерлар оламини яратган ва шу олам орқали давр руҳини, замон тараққиёти моҳиятини ёритган ёзувчи онгу тафаккуримизни ўзгартиришга, бебаҳо завқ-шавқ, маънавий қудрат беришга қодирдир.

Мунаққид-чи? У ёзувчи яратган асарни ўқувчиларга тарғиб қилиш билангина шуғулланадими? Узи бирор янгилик яратишга қодир эмасми? Ўзгалар англамаганини англашиб, сезмаганларини сиздиришга муваффақ бўлолмайдими? Еки ёзувчи нияти, гоёсини ўқувчига, ўқувчи талабини ёзувчига тушунтиришга маҳкум этилганми? Ехуд бадий асарлар мазмунини шарҳлаб, изоҳлаб беришдан нарига ўтолмайдими? Ҳаёт, онг, тафаккур тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатолмайдими?

Илмий-эстетик камолот сари дадил илгарилаётган адабий танқидчилигимиз қўлга киритаётган салмоқли муваффақиятлар ҳам, гоҳида йўл қўяётган нуқсонлар ҳам табиий равишда мана шундай саволларни келтириб чиқаради. Мунаққидлар уларга ҳалол, ҳаққоний, чуқур таҳлилга бой асарлари орқали жавоб беришлари лозим. Ҳалол, ҳаққоний, чуқур таҳлил ҳақида гап кетганда, бадий ижод сеҳри, сирри, моҳиятини бутун қалби, вужуди билан ҳис қилиб, идрок этиб, унинг ўсиш-ўзгариши, равнақ топишига сезиларли таъсир кўрсатаётган пешқадам мунаққидларимиздан бири — Матёқуб Қўшжонов фаолияти, изланиш-интилишлари, тадқиқотлари эсга тушади. Негаки, забардаст олимимиз, ўткир танқидчимиз қарийб чорак асрдан буён ўзининг илмий фаоллигини, ижодий жасоратини, ҳақиқий курашчанлигини изчиллик билан муттасил намойиш қилиб келмоқда.

Тўғри, бу изчиллик, фаоллик ва жасорат ҳаммавақт фақат юксак

натижалар билан яқунланди, фақат улугвор зафарлар келтирди, демоқчимасмиз, бундай бўлиши мумкин ҳам эмас. Чунки, ҳар қандай яратувчи доимо изланиш, интилиш, кураш, меҳнат кучоғида яшайди, кураш, меҳнат, изланиш-интилиш эса ҳамирдан қил сургундек осон эмас. Киши яратиш, кашф этиш йўлида нималарнидир қўлга киритади, нималарнидир йўқотишга мажбур бўлади, нималарнидир зўр муваффақият билан юзага чиқаради, нималардандир «қоқилиб» кетиб, кўнгилсизликлар келиб чиқади...

Хуллас, ҳар соҳадагидек адабий танқидчиликда ҳам яратиш, кашф этиш йўли ҳеч қачон гоётда силлиқ, теп-текис, жуда раво бўлган эмас. Лекин энг муҳими шундаки, мана шу йўлдан мардонавор юриб, ҳар қандай қийинчиликларни бартараф этиб, юксакликлардан юксакликларга кўтарила олган ижодкор голиблик нашъасини суради.

Матёқуб Қўшжонов аксари ҳолларда голиблик нашъасини суриб келяпти, бу унинг барча мақолалари, тақризлари, тадқиқотларига сезилиб туради. Шунинг учун сезилиб турадики, у нимани қўллаб-қувватламасин ёки танқид қилиб, инкор этмасин, барчасида ўз қалб кўрини, юрак ҳароратини сарфлайди, фикрларини, мустақил кузатишларини рад қилиб бўлмайдиган далиллар орқали иботлашга интилади. Зотан, яратиш, кашф этиш ижодкорнинг мустақил фикрлашидан ва фикрларини теран далиллашидан бошланади. Ўз эътиқоди, шахсий мулоҳазаси, ўй-орзусига эга бўлмаган кимса қанча ёзиб-чизмасин ҳеч қандай маънавий бойлик яратолмайди. Ижодкор ўйлари, мулоҳазалари, кузатишлари қанчалик ўзига хос бўлмасин, борди-ю, улар ижтимоий-маънавий ҳаёт, адабий-бадиий тараққиёт моҳиятини ёритишга хизмат қилиб янги, оригинал маъно, гоётда салмоқли мазмун касб этмаса, қадр-қимматини йўқотади.

Матёқуб Қўшжонов айрим ҳолларда адабий-бадиий ҳодисаларни шарҳлаш, изоҳлаш, уларнинг мазмунини баён этиш, умумий мулоҳазалар билдириш йўлларидан фойдаланади.

Хўш, нима учун шундай бўлган? Ахир, яратувчи, кашф этувчи мунаққид фактларни баён этиш, изоҳлаш, шарҳлашга мурожаат қилиши мумкинми?!

Авалло шунки, истеъдод ўзининг яратувчилиги, кашф этувчилиги қудратини бирданига кўрсата қолмайди. Ҳатто, Белинский билан Добролюбов сизгари машҳур алломалар ижоди ҳам бир текис ривожланиб, нуқул юксакликларга кўтарилиб борган, дея олмаймиз. Улар ўз истеъдодларининг бошлангич даврида баъзан кучли, баркамол, баъзан ҳатто бир оз заиф мақолалар, тақризлар ёзган, фақат камолот босқичига кўтарилганидан кейингина адабий-танқидий кашфиётлар яратган...

Табиики, улуг рус мунаққидларини етилтирган, дунёга келтирган шарт-шароит ҳам, ижтимоий тузум ҳам, давр ҳам ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради, лекин уларнинг ўлмас гоёлари,

анъаналарини социалистик реализм адабиёти ижодий ўзлаштириб, уларга янгича маъно, янгича мазмун бахш этмоқда.

Биз маҳорат бобида Матёқуб Қўшжонов Белинский ва Добролюбов даражасига кўтарилган, демоқчимасмиз, бироқ у бу қалам соҳибларининг анъаналарини миллий замин билан «пайвандлаб», уларни янги шароитда ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Гап унинг муносиб ҳисса қўшиш даражасига етиш учун қанчадан-қанча қийинчиликларни бартараф этаётгани, бартараф этиб келаётгани тўғрисида кетяпти.

Бунга яна шуни қўшимча қилиш лозимки, мазмунаб баркамол, етук асарларда, ҳатто бадний кашфиётларда ҳам баъзан баёнчилик белгилари, шарҳлаш аломатлари кўриниб қолади. Жумладан, таниқли рус танқидчиларидан Лев Якименко ўзининг қатор тадқиқотларида Михаил Шолоховнинг «Тинч Дон»ида мана шундай белги-аломатлар мавжудлигини таъкидлайди. Ҳа, бутун дунёга, жумлаи жаҳонга рус совет адабиётининг дурдонаси, шоҳ асарларидан бири деб донг таратган «Тинч дон»да баёнчилик мавжудлигини танқид қилиш табиий бир ҳол эканлиги исботланган.

Шубҳасизки, асарнинг баъзи ўринларидагина баёнчилик кўзга чалинган, танқидчи эса адолат ва ҳақиқат тақозосига кўра ўша баъзи ўринларни ҳам эътиборидан четга чиқармайди, хўш, шу билан «Тинч Дон» камситилдими, унга зигирдек зарар етказилдими? Асло! Буни Л.Якименко асар таҳлили орқали далиллайди.

Борди-ю, нукул баёнчиликдан, фактларни изохлаш, шарҳлашдан нарига ўтилмаса, фақат умумий мулоҳазалардан асарлар «ясалса», ҳеч қандай истъдод ҳақида сўз очиш мумкин эмас. Афсуски, мана шундай ҳолат ҳозирги ўзбек адабиётшунослиги, танқидчилигида ҳам анчагина ўрин оляпти.

Ҳам ҳаққоний, ҳам оригинал илмий-танқидий мулоҳазалар, фикрлар, кузатишларни кашф этилгани туфайли Матёқуб Қўшжонов бутун фаолияти давомида сўз санъати тараққиётига, танқидчилик, адабиётшунослик равиоқига монелик қилаётган ҳар хил шаклда намоён бўлувчи баёнчиликка қақшатқич зарба бериб келяпти. Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида ўзига хос йўналиш, мактаб яратгани бежиз эмас. Бу мактаб, йўналиш мевалари сифатида Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор ижодига бағишланган тадқиқотлари, ҳозирги замон адабиёти намуналарининг таҳлилини ўз ичига олган қатор мақолалари (уларга кейинроқ алоҳида тўхталамиз) катта шухрат қозенди. Аммо Матёқуб Қўшжонов мактаби, унинг илмий-танқидий йўналиши шаклланиш даврини бошидан кечираётганда кўпгина тўсиқларга дуч келди. Аниқроғи, мунаққиднинг ўзи ҳам гоҳида айрим мураккаб, зиддиятли ҳодисаларнинг ичига кириш ўрнига уларни тавсифлаш билан чекландики, буни айтиш билан яратилган бақувват илмий-танқидий асарлар кадр-қимматига заррача шак келтирмаймиз, аксинча, кашф этувчи қиёфаси янада ойдинлашади, рав-

шан тортади, у кўрсатган жасоратлар моҳияти чуқурроқ очилади.

Жна шуниси борки, Матёқуб Қўшжоновнинг ўзига хос илмий-танқидий йўналиши, ўз мактаби янги, оригинал тадқиқотлар билан бойиш, мустаҳкамланиш жараёнини муттасил давом эттиради. Бинобарин, жанрлар, қурашлар тўхтаб қолиши мумкин эмас. Жанрлар, қурашлар эса фақат зафарларга олиб келавермайди. Шунинг учун Матёқуб Қўшжонов ижодининг ҳақиқатан ҳам энг нурли, ёрқин саҳифалари, нодиру ноёб жиҳатлари билан айрим чигал, мураккаб нуқталарига диққатингизни жалб этиш ниятида дастлаб икки тақризни кўриб чиқмоқчимиз: бири Асқад Мухторнинг «Опасингиллар» романига бағишланиб 1956 йилда ёзилган бўлиб, «Ўзбек аёлининг уйғониши» деб номланган, иккинчиси Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романига бағишланиб, «Ҳаётнинг ички тўлқинлари» деб аталган ва 1977 йилда чоп этилган. Агар иккаласи таққосланса, қейингиси ҳар жиҳатдан бақувват эканлигини эътироф қиламиз, албатта бунинг ажабланарли жойи йўқ. Ахир, улар орасида йигирма йилдан ортиқ вақт турибди-ку! Бу муддат мобайнида Матёқуб Қўшжонов истеъдоди шаклланиш давридан ўтиб, чинакам етуқлик босқичига кўтарилди. Шунга қарамасдан ҳар иккала тақризнинг муштарак жиҳатлари мавжудки, бу биринчи галда муаллифнинг «Опасингиллар» ва «Диёнат»ни юксак талабчанлик билан таҳлил қилишга интилишида ўз аксини топган.

Маълумки, Асқад Мухторнинг мазкур романи машъум «конфликтсизлик назарияси» ҳали ўз мавқеини йўқотмаган пайтда юзага келган бўлиб, насримизда маълум даражада дарз кетган реалистик анъаналарини ривожлантиришга қаратилган янги тўлқиннинг ифодаси сифатида муҳим аҳамият касб этганди.

Матёқуб Қўшжонов унинг чуқур ҳаётий асосга эга эканлигини мамнуният билан таъкидлаб, ёзувчи ҳали характер яратиш маҳоратини мукаммал ўлаштиролмаганини рўйирост кўрсатади.

Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романи етмишинчи йиллар ўзбек адабиётида ҳам, ёзувчи ижодида ҳам ўзига хос воқеа бўлганини тўлқинланиб сўзлайди, асар фазилатларини конкрет таҳлил орқали намоён қилишга алоҳида эътибор беради. Айни чоқда мавжуд нуқсонларидан кўз юммайди. Ҳар иккала тақризда ёзувчиларнинг бундан ҳам юксак довоиларни забт этиши учун нималар монелик қилганини ёритишга интилгани мажсус изоҳларсиз англашилиб туради. Натижада шундай ҳукм-хулосалар, мулоҳазалар, кузатишлар юзага келадики, уларда фақат Матёқуб Қўшжонов истеъдодининг ўзига хос хусусиятлари, такрорланмас аломатлари намоён бўлади. Тўғри, дастлабки тақризда мунаққиднинг қалбдан отилиб чиққан ҳароратли сўзлари талабчанлик ва адолат туйғуси билан йўғрилмаган ўринлар ҳам мавжуд. Ефим Данилович, София Борисовна ва Жўрахон сингари бир группа коммунистлар образи ҳақида фикр юритиб, мунаққид уларни: «Юзаки қараганда қандайдир статик, тайёр қолда

берилган образларга ўхшаб қолади, бироқ моҳиятда улар ҳам бора-бора ўсадилар, ўзгарадилар», дейди. Бу гаплар конкрет таҳлил билан исботланмаган.

«Диёнат»га бағишланган тақризда ахборотнамо мулоҳазалар, кузатишлар ниҳоятда кам. Лекин унда мунаққид билан баҳслашса бўладиган ўринлар йўқ эмас. Мунаққид асарнинг бош қаҳрамони домла Шомуродов ҳақида ёзади. «У асарнинг боринчи бобларидан бошлаб то охиригача ўзини ёшини яшаб, ошини ошаган «қари тулки» ҳисоблайди. Асарнинг охириги бобларида бу иборага «ҳўкиз-фёъл одам» сўзлари қўшилади. Ундан кейин ўзига нисбатан «қари бўри», «мияси суюлган» ибораларини ишлатади. Бу хилдаги иборалар Нормурод Шомуродовнинг ўзига ҳақорат сезилмаслиги мумкин. Бироқ улар илм-фан фидойисига нисбатан пайдо бўлган китобхон муҳаббатини ҳақоратламасмикин?» Бу фикрга қўшилиш қийин.

Агар синчиклаб қаралса, гап у ёки бу иборанинг ишлатилиши ёки ишлатилмаслигида эмаслигини уқиб оламиз. Ахир, илм-фан фидойиси ҳам одам-ку! Одам бўлгандан кейин баъзан шароит тақдоси билан қўпол, дағал иборалар, сўзларни четлаб ўтолмайди-ку! Борди-ю, четлаб ўтганда биз ёзувчига таъна қилиб: «Нима учун қаҳрамоннинг жиловини зўрлик билан тутиб турдингиз, айтадиганини айтдирмадингиз, қиладиганини қилдирмадингиз», дейишимиз ҳам фарз, ҳам қарз-ку!

Шундай баҳсталаб, изоҳнома гаплар, фикрлар Ҳамид Ғулومнинг «Мангулик», Саид Аҳмаднинг «Қирқ беш кун», Йўлдош Шамшаровнинг «Чироқ» романларининг таҳлилига ҳам тегишлидир. Чунки, хилма-хил савия ва услубда ёзилган бу асарлар кўпинча таҳлил қилинмасдан тавсифланади, холос. Оқибатда Матёқуб Қўшжоновга хос талабчанлик туйғуси бир қанча ўринларда сезилмай қолади.

Мунаққиднинг бошқа мақолаларида ҳам гоҳида нималардир етишмай қолганини, ёки ошиб кетганини сезиш мумкин, бироқ улардан бевосита ёки бавосита шу нарса англашиладики, Матёқуб Қўшжонов сўз санъатини, бадий ижодни жуда муқаддас, бениҳоя ўткир ғоявий-бадий қурол деб билади ва уни ким оқилона моҳирлик билан ўз пайтини топиб ўринли ишлатса, нишонга тўғри йўнартирса, ўшанга меҳр-муҳаббатини илмий таҳлил орқали изҳор этади, аксинча, унга ким доғ туширса, хиёнат қилса, тўғри муносабатда бўлмаса, ўшани асосланган адолатли танқид билан «даволаш»га киришади, ўшанинг нуқсонларини тугатишга бутун куч-қудратини бағишлайди.

Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас! Шундай қилмаса, танқидчи ўзининг ижодкорлик бурчини, олимлик вазифасини бажаролмайди.

Истеъдодли мунаққидларимиз зўр шижоат ва маҳорат билан илмий-эстетик чўққиларни забт этишга дадил киришган ҳозирги вақтда салмоқли тадқиқотлар яратиш ҳам муҳим аҳамият касб эт-

моқда. Бу борада Матёқуб Қўшжонов амалга ошираётган ибратли ишларни алоҳида кўрсатиш керак.

Агар у танқидчи сифатида майдонга чиқиб, кўзга кўрингандан буён сўз санъати равнақиға, ижод ҳақидаги илм тараққиётиға доимо наф келтираётганини қайд этсак, шўнинг ўзиёқ ижодкор муваффақиятли қалам тебратаётганини англаёди. Борди-ю, бир қанча фазилатлари билан ажралиб туриб, нималари биландир бизни майнун қиладиган, айни чоқда нималари биландир қаноатлангир-майдинган адабий-танқидий материаллар («Диёнат» ёки «Қирқ беш кун»ға бағишланган Матёқуб Қўшжоновнинг юқорида тилға олинган тақризларини эсланг) ни муттасил дўндириб юрган мунаққид бўлса, ундан миннатдор бўламиз. Негаки, унинг шу савиясида, шу тарзда ёзганларида ҳам ҳаётий ҳақиқатнинг, илмий-эстетик ҳақиқатнинг муайян қирралари, муайян хусусиятлари ўз аксини топади, бинобарин, муайян салмоқ касб этади. Ахир, баъзан ўнлаб, ҳатто юзлаб тақризларда, адабий-танқидий чиқишларда адолат туйғусини тополмасдан жиғибийронимиз чиқиб, дод-вой дейишгача бориб етамиз-ку!

Матёқуб Қўшжоновнинг қайси бир мақоласи, тақризи, тадқиқотини олиб кўрманг, уларнинг кам деганда сизни ўйлатиб, ташвишлангириб, қийнаб юрган муаммолардан бирорта жиҳатини ёритиб берганиға ишончингиз комил бўлади. У шундай адабий-танқидий манзумаларға «жон» ато қилганки, уларда мунаққид истеъдоди тўла ва ёрқин намоийиш этилган. Ойбекнинг «Қутлуг қон»ға бағишланган «Характер эволюцияси», Абдулла Қаҳқорнинг «Сароб»ини таҳлил қилган «Адашганлар фожиаси», «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» (бу тадқиқот «Ҳаёт ва қаҳрамон» китобига «Шахс ва муҳаббат қисмати» деган ном билан киритилган), шунингдек, «Ижод масъулияти» тўпламидан ўрин олган «Давр талаби ва ижод масъулияти» (Иброҳим Раҳимнинг «Одам қандай тобланди» романининг таҳлили), «Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа» (Сайёرنинг «Хулқар» деб аталган қиссалар мажмуасининг танқиди) каби асарлар шундай фикрни дадил айтишға асос беради.

Ҳа, мунаққид асарлари деб айтяпмиз ва бу иборани алоҳида ургу бериб, чертиб-чертиб айтиш зарурати туғилапти. Зотан ҳар бир тақриз, мақола, тадқиқот ўзига хос адабий-танқидий асар даражасига чиқса узоқ яшайди, таъсирчан бўлади, ўқувчилар диққат-этиборини тортади, уларға илмий-эстетик сабоқ беради. Ваҳоланки, ҳозирги таомилда тақриз ёки мақола деган тушунча жуда одми, жўн маънони англаёди, деб ўйлайдиган қаламкашлар ҳам, ўқувчилар ҳам йўқ эмас. Бунинг сабаби шундаки, кўпгина мақолалар, тақризлар осонлик билан тезда дўндириб ташланади, уларда яратувчилик, ижодкорлик руҳи бўлмайди. Оқибатда адабий танқидчилик ғоятда енгил ҳунар экан, деб шоирликни ҳам, носирликни ҳам, драматургликни ҳам эплай олмаган, шунчаки жумлаларни жумлалар-

га, гапларни гапларга қўшиб-чатишнигина биладиган қаламкашлар ўзларини бу соҳага урмоқда. Тўғри, уларнинг баъзиларида чинакам мунаққидлик истеъдоди бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас, бироқ бу истисноларнинг истисноси бўлиб, жуда кам учрайди. Борди-ю, учраса, биз уни қувонч билан қарши оламиз. Афсуски, ҳозирча деярли учрамай турибди.

Матёқуб Қўшжонов адабий танқидчилигимизни мана шундай чигал, оғир ҳамда мураккаб вазиятдан қутқариш йўлига жонини тиккан фидокор мунаққидларимиздан бири бўлиб, у ҳар бир мақола, тақриз, тадқиқотни ўзига хос асар деб чуқур идрок этган ҳолда қалам тебратади. Қалам тебратиш, ишлаш, заҳмат чекиш жараёнида эса баъзан ўзига хос асарлар дунёга келса, кўпинча файласуфона фикрлаш, таҳлил қилиш дунёсидан, санъаткорона мушоҳада юритиш дунёсидан, мантиқий изчиллик билан ривожланидиган гоёлар, илмий кузатишлар, ҳукм-хулосалар олаmidан, тафаккур, юрак ва кечинмалар олаmidан тугилган адабий-танқидий асар пайдо бўлади. Биринчи ёрқин далил сифатида дастлабки йирик тадқиқот «Характер эволюцияси» ни кўрсатиш мумкин. Зеро у Матёқуб Қўшжонов истеъдодининг энг яхши хусусиятларини намоиш қилган оригинал, ҳаққоний асар, қалбларни янги тадқиқотчилик туйғуси билан тўлдирадиган тадқиқот сифатида шуҳрат қозонгани бежиз эмас.

Диққат қилинг-а, «Характер эволюцияси» да жуда кўп адабиётшунос олимлар томонидан бир неча бор таҳлил қилинган «Қутлуг қон» янги нуқтаи назардан, фақат Матёқуб Қўшжоновга хос нуқтаи назардан кўриб чиқилади. Натижада Ойбек образлари, Ойбек ижодиёти қайтатдан кашф этилади. Кашф этилади деганда шуни айтмоқчимизки, қахрамонлар онги, ҳаёти, хатти-ҳаракатлари, фаолиятларидаги ўзгаришларни, хусусан, Йўлчининг оддий, итоаткор, оқу қоранинг моҳиятини билмайдиган гўл одамдан қатъиятли, мард, уддабурро, олижаноб инсон ва исёнкор инқилобчига айланишини асарда тасвирланган воқеаларнинг бевосита ўзига асосланиб мантиқий изчиллик билан ёритилади.

Мантиқий изчилликни бир неча бор такрорлаб ўтаётганимизнинг боиси шундаки, у юксак талабчанлик руҳи билан бирлашиб, қўшилиб кетган ҳолда Матёқуб Қўшжонов истеъдодининг таркибий қисмини ташкил этади. Мунаққид қаламига мансуб бўлган қайси бир мақола ёки тадқиқотни олиб кўрманг, барчасида ўша мантиқий изчиллик билан юксак талабчанлик ифодасига дуч келасиз.

«Адашганлар фожияси» да мана шундай ифоданинг ажойиб намунасини кўрамиз ва бу тадқиқотда қандай фикр зикр этилса, қандай кузатиш қайд қилинса, барчаси ёзувчи нияти, ёзувчи гоёси қандай йўллар, воситалар орқали ҳаққоний образлар, ҳаётий характерларга сингдириб юборилган ёки юборилмаганини очишга йўналтирилади.

Матёқуб Қўшжонов илгарилари бир неча бор бошқа мунаққидларимиз томонидан кўриб чиқилган, баҳоланган Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романига мурожаат этиб, унинг очилмаган қирралари, ёритилмаган хусусиятларини топишга муваффақ бўлади. Негаки, асарнинг гоаявий-бадий моҳиятини ҳаққоний таҳлил орқали ёритиб, ўзининг чинакам илмий-ижодий мустақиллигини намоён қилади. Шу даражада аниқ, ёрқин намоён қиладики, натижада Матёқуб Қўшжонов айрим мунаққидлар билан бирга ўзи ҳам бир пайтлар «Сароб»га нотўғри муносабатда бўлганини очиқчасига эътироф этади. Жумладан, Ҳ. Абдусаматовнинг: «Романда ижобий персонажларнинг салбий кучга қарши олиб борган курашлари деярли сезилмайди. Душманларни тор-мор қилишда, жамиятимизда салбий ҳодисаларни йўқотишда совет кишиларининг кўрсатган жонбозликлари, қаҳрамонона курашлари ижобий шахсларда тўла мужассамлаштирилганда, асар, шубҳасиз, ютган бўлар эди», деган фикрининг асосиз эканини кўрсатиб, қуйидагиларни таъкидлайди: «Ҳ. Абдусаматовнинг юқоридаги фикрига яқин мулоҳазалар мазкур сатрларнинг авториди ҳам бир вақтлар баён қилинган эди. Чуқур ва батафсил таҳлил асар ҳақидаги бу фикримизни ўзгартиришга сабаб бўлди».

Очигини айтиш керакки, хатосини шу тарзда руйрост тан олишга ҳар қандай мунаққид ҳам журъат этавермайди. Матёқуб Қўшжонов шундай қилган экан, бу унинг ўз кучига, истеъдодига чуқур ишонганини, адолат ва ҳақиқатни ҳамма нарсадан юксак деб билганини кўрсатади. Мунаққид «Сароб» жамиятимиз тарақиётига монелик қилган кучларни фош-ётиш руҳи билан суғорилганини, Абдулла Қаҳҳорнинг социалистик релизм талабларига мувофиқ қалам тебратиб, адашганлар фожиасини тўғри ёритганини ишонарли иботлайди.

«Сароб» ҳақида сўз кетганда ҳам, «Қутлуг қон» таҳлил қилинаётганда ҳам Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор истеъдодларининг ўзига хос йўналишига эга эканлиги, биринчисининг инсон фазилатлари, гўзалликларини бевосита тасдиқлаши, иккинчисининг эса кўпроқ иллатларни инкор этиш орқали коммунистик эътиқодни ҳимоя қилиши таъкидланади. Айни чоқда Ойбекнинг салбий образлар яратишда эришган ютуқлари, Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаётнинг тақозосига кўра қапчадан-қанча ижобий қаҳрамонларнинг характерларини ҳаққоний гавдалантира олгани мамнуният билан тилга олинади.

Ҳар иккала ижодкорнинг кўп қиррали, ранг-баранг, бой фаолиятини мавжуд мураккабликлари, зиддиятлари билан олиб текширишга эришгани учун мунаққидимиз забардаст ойбекшунос, бақувват қаҳҳоршунос деб ном қозонган. Шундай таассурот туғиладики, Матёқуб Қўшжонов Ойбекнинг «Қутлуг қон» ва «Навойи»си, Абдулла Қаҳҳорнинг эса «Сароб» ва «Синчалак»и ҳақида гап кетганда қалбининг тўридан отилиб чиққан меҳр, ботиний илиқлик,

ҳарорат билан мулоҳаза юритади. Улар бу асарларда ўз истеъдодларини тўла намойиш қилганликларини шу асарларнинг совет адабиётининг ноёб дурдоналарига айланганлигини бор овози билан баралла айтиб, ғоявий-бадний хусусиятларини ўзига хос, «қўшжоновча»сига амалга оширилган таҳлил орқали моҳирона кашф этади.

Айтиш мумкинки, ўзбек халқининг маънавий дунёси, онги, тафакурини ўзгартириш йўлида қалам тебратаётган бирорта қалам соҳиби Матёқуб Қўшжонов нигоҳидан четда қолмаган, адабиётимиз тараққиётига муайян таъсир кўрсатган, деярли барча асарлар хусусида ўз фикрини билдирган, аммо Ойбек билан Абдулла Қаҳҳор ижодининг бошқа мунаққидлар, олимлар кўрмаган, сезмаган қирралари, хусусиятлари, фазилатлари ҳамда мавжуд нуқсонларини жуда изчил ва батафсил таҳлил орқали кенг миқёсда ёрқин гавдалантиришга эришганки, бунга қойил қолмай иложимиз йўқ. М. Қўшжонов ижодий зафарлари тўғрисида тўлқинлиби мусоҳабага киришса, «Олтин водийдан шабадалар» ёки «Қўшчинор чироклари» сингари эллагинчи йиллар адабий ҳаётида муайян аҳамият касб этган, бироқ «конфликтсизлик назарияси»нинг таъсирига тушиб қолиб, турмуш мураккабликлари, зиддиятларини маълум даражада силлиқлаштириб кўрсатган романлар ҳақида ачиниб, афсусланиб гапиради, уларнинг айрим фазилатларини ҳам, жиддий камчиликларини ҳам ошириб-тоширмасдан қайд этади, адолат «тоши» билан ўлчаЙди, бўлгуси зафарларга замин ҳозирлаш талабидан келиб чиққан ҳолда иш кўради.

«Давр талаби ва ижод масъулияти» (И. Раҳимга очиқ хат) ва «Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа» мақолаларида мана шундай руҳ, кайфият батамом ҳукмронлик қилади, фикрлар, кузатишлар, хулосаларнинг бутун салмоғи, мазмуни йўналишини белгилайди. Шунинг учун улардаги ғоятда ўткир, ошкора танқид ўқувчиларни мамнун қилади, ёзувчиларга қаттиқ ботмайди.

Мунаққид Иброҳим Раҳимнинг «Одам қандай тобланди»си ва Сайёрнинг «Хулқар»ини таҳлил қиларкан; бадний ижод тараққиётига монелик қиладиган иллатларнинг келиб чиқиш сабабларини ҳам, илдизлари, манбаларини ҳам моҳирона очиб ташлайди, буларнинг фақат шу икки қаламкаш эмас, балки бир қанча қобилиятли, тажрибали ёзувчилар фаолиятида ҳам у ёки бу шаклда намоён бўлаётганига эътиборни жалб этади. Натижада ҳар иккала мақола мунаққид ижодидагина эмас, балки сўнгги давр ўзбек танқидчилигида катта воқеа бўлди, социалистик реализм байроғи остида тараққий этаётган адабий-танқидий тафаккур йўлининг тўғрилигини яна бир қарра намойиш қилди.

Агар «Қутлуг қон», «Сароб», «Утган кунлар» таҳлили жараёнида Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Абдулла Қодирий ҳаётнинг ичига кириб кетиб, ҳар бир қаламкаш ўз истеъдодининг кучи, йўналишига мувофиқ ранг-баранг, мураккаб мазмунини мужассам-

лаштирган жонли инсон характерларига санъаткорона сайқал бергани зўр шавқ, илҳом билан идрок этилгани кўз-кўз қилинган бўлса, кейинги мақолаларда, «Давр талаби ва ижод масъулияти» (И.Раҳимга очиқ хат) ва «Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа»да Иброҳим Раҳим билан Сайёрнинг муҳим ижтимоий аҳамият касб этган салмоқли муаммоларни кўтариб чиққанлигига қарамасдан худди шу нарса: жамият, замон тараққиётига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатувчи шахслар тақдири, драмаси, кечинмалари, шахсий ва ижтимоий фаолияти бадий тадқиқ этишга эришилмагани мантиқий изчиллик билан ёритилади. Ёритаётганда ортиқча ҳисларга эрк бериб, қуюшқондан чиқиш ҳолларига йўл қўйилмайди, нуқсонлар моҳиятини очиш жараёнида ёзувчига кўмаклашиб, унинг келажакда ижодий муваффақият қозонишини кўзлаб мулоҳаза юритаётгани англашиб туради, қаерда ўқувчига, адабиёт тараққиётига жиндек наф етказилган бўлса, ўша ерда қаламкашни қўллаб-қувватлашга киришади, фазилатларини хайрихоҳлик туйғуси билан ифодалайди: «Романингизнинг дебоча боблари анча маънодор битилган. Сиз енгил ҳаётга ўрганган, кам меҳнат билан кўп пул топиш йўлига тушиб олган ёш йигитнинг ҳаётини янги, бирдан-бир тўғри изга соласиз ва шу билан ёш китобхонлар онгига ижобий таъсир ўтказасиз. Мазкур бобларнинг фазилати фақат шулардангина иборат эмас. Сиз бош қаҳрамон характерини чизишда анча муваффақият билан иш олиб боргансиз: унга юмористик йўналиш бахш этасиз. Эпчил ва ҳаракатчан ёш йигитнинг бир иши ўнгидан келса, иккинчиси чап келади. Битта-иккита ишининг чап келиши билан у ниятидан қайтмайди, ҳаракат қилаверади...»

Шу тариқа Иброҳим Раҳимнинг «Одам қандай товланди»сидаги муваффақиятлар қайд этилгандан кейин мулоҳазалар қўйидагича давом эттирилади: «Сиз асарнинг дебоча бобларида анча қизиқарли картиналар яратгансиз-у, асосий бобларга келганда қаламингиз маҳорат жиҳатидан етарли даражада дадил тебранмайди. Кўп ўринларда ҳаёт мантиқи сизга бўйсунавермайди, маънодор сўзлар, гўзал жумлалар сиздан узоқлашгандек бўлади, оқибатда романдаги кўпгина воқеалар, қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатлари ишонарли чиқмайди. Кўп ўринларда учраб турадиган мантиқсизлик, психологик далилнинг заифлиги, юзакилик яхши дамланган ош гуручлари орасидан чиққан тошдек гирчиллаб тишга тегаверади. Қаҳрамон образининг тасвирида сиз характер ва воқеалар мантигидан кўра кўпроқ ўзингизга эрк берасиз. Шу сабабли воқеалар ўзининг табиий оқими билан эмас, балки сизнинг ихтиёрингиз билан исталган томонга бурилаверади.»

Ҳаёт мантиги, воқеалар мантиги, характер мантигига риоя қилмаган қаламкаш ҳар қандай шароитда ҳам муваффақиятсизликка учрашини Матёқуб Қўшжонов раддия талаб этмайдиган исботлар

бидаи кўрсатади ва бунинг бадий ижод қонуниятларини белгиловчи муҳим негиз, ўзак эканлигини алоҳида уқтиради.

Нима тўғрисида сўз кетмасин, ҳаммавақт мана шу негиз, шу ўзак талабларига риоя қилган ҳолда қалам тебратганларни Матёқуб Қўшжонов қўллаб-қувватлайди, уларга таҳсинлар ўқийди, кимки буни удалай олмаса, уни танқид қилади.

Йўқ, булар шунчаки таҳсин, шунчаки танқид эмас, балки ўқувчиларнинг ҳаёт ва адабиёт ҳақидаги тасавурларини бойитадиган, тўлдирадиган, уларнинг ижтимоий фаолиятига фаол қатнашувига туртки, ёрдам берадиган жонли, ёрқин ҳамда ҳаққоний фикрлар, кузатишларга йўғрилган таҳсин, танқид. Мунаққиднинг «Утган кунлар», «Қутлуғ қон», «Сароб», шунингдек, замонавий ёзувчиларимизнинг асарларига бағишланган тадқиқотлари, айни чоқда сюжет, конфликт ҳамда композиция хусусидаги назарий планда ёзилган мақолалари ҳам шу руҳдаги ишлардан. Зотан, ушбу тадқиқот ва мақолалар ҳам Матёқуб Қўшжоновнинг забардаст олим, ўткир мунаққид, кенг миқёсда, чуқур мушоадада юритувчи истеъдод соҳибига эканлигини намойиш қилади, бадий маҳорат тушунчасини бир пайтлардагидек тор маънода эмас, балки жуда кенг миқёсда ёритиб, сўз санъатининг бутун сеҳрию сирларини идрок этишга қаратади. Айтайлик, асардаги воқеалар тизмаси, йиғиндисини сюжет, боблар, қисмлар, бўлимларнинг жой-жойига қўйилишини композиция деб талқин қилиш ҳоллари ўзинидагина эмас, балки Бутуниттифоқ миқёсидаги адабий танқидчиликда авж олган бўлиб, ҳозиргача мавқеини йўқотмаган. Бундай назарий масалаларнинг шу тарада жуда юзаки, бир ёқлама тавсифланиши сўз санъати тараққиётига маълум даражада салбий таъсир кўрсатади, реал воқеликни бадий ўзлаштириш, идрок этишга, кенг ўқувчилар оммасининг дидини ўстиришга, уларнинг онги, тафаккурини коммунистик эътиқод асосида ўзгартиришга монелик қилади.

Матёқуб Қўшжонов жаҳон ва рус классик ёзувчилари, мунаққидларига таяниб, сюжет композиция шунчаки шакл эмас, балки мазмун билан бевосита боғланганлигини кенг кўламда чуқур асослаб берди, уларнинг олдинлари кўзга чалинмаган, қоронғида қолган жиҳатлари, қирралари, нуқталарини очиб ташлади. Хусусан, композиция муайян асардаги воқеалар, фикрлар, деталларни муҳим, салмоқли гоъвий мақсад асосида ташкил этишдан, уюштиришдан сюжет эса у ёки бу характер, образ (лирик, поэтик, эпик, драматик образ)нинг ўсиш, шаклланиш, камолотга етиш тарихидан иборат эканлигини хилма-хил, ранг-баранг фактлар таҳлили билан ишонarli кўрсатади. Конфликт талқинида ҳам Матёқуб Қўшжонов янги, оригинал йўлни танлайди.

Шу тариқа у ўзининг яратувчилик, кашф этувчилик қобилиятини яна бир карра намойиш қилади. Сюжет, композиция, конфликт ҳақидаги ишларининг бир неча бор нашр этилиши, ниҳоят, икки

жилдлик «Адабиёт назарияси»га мустақил боблар сифатида киритилиши бежиз эмас.

Табиийки, Матёқуб Қўшжоновнинг барча мақолалари, тақризлари, тадқиқотлари юқорида тилга олинганларидек жуда юксак савияда ёзилиб, адабий-маданий ҳаётимизда, танқидчилигимизда катта воқеа бўлди, деёлмаймиз, дейишга асосимиз йўқ. Ҳатто ўша катта воқеа бўлиб жаранглаганларида ҳам баъзан нималардир етишмай қолганлигини, нималардир баҳсга чорлаётганлигини, нималардир ниҳояланганлигини, меъёрига етказилмаганлигини айтишимиз лозим. Лекин бу «нималардир» уларнинг қадр-қимматига жиддий зарар етказмайди, жуда юксак савияда ёзилганлигини инкор этмайди. Жумладан, «Қутлуг қон» ҳақида сўз кетганда Ҳ. Еқубовнинг: «Йўлчининг турмада Петров билан танишиши кенгайтириб, ривожлантириб берилмаган. Петров образининг асардаги воқеаларга бевосита қатнашиб, унга кучли таъсир кўрсатиши ёрқин ифодаланмаган. Натижада бу образ анча схематик бўлиб чиққан», деган фикрини рад эта туриб, Матёқуб Қўшжонов Ойбек Йўлчининг Петров билан учрашув эпизодини юзларча саҳифага чўзиши мумкин эмас эди, бу қахрамон характери мантиқига, воқеалар ривожи мантиқига зид келади, дейдики, бунга қўшиламыз. Айни чоқда Ҳ. Еқубовнинг Петров образи «анча схематик бўлиб чиққан» деган мулоҳазасида жон борки, буни Матёқуб Қўшжонов эътибордан соқит қилади. Ахир, бу қахрамон «Қутлуг қон»да жонли, ҳаётий образ, ўз қиёфаси, индивидуал хусусиятларига эга бўлган образ сифатида эмас, балки муайян гоъни ифодалашга қаратилган шунчаки бир восита бўлиб қолганлиги очиқ кўриниб турибди-ку! Жонли, ҳаётий образ бўлиши учун юзларча саҳифани эгаллайдиган тасвир эмас, балки қандайдир имо-ишора, деталь, штрих, бир-икки ҳаракат, ҳолатнинг ўзини кўрсатиш кифоя қилиши мумкин-ку!

Худди шу ўринда Озод Шарафиддиновнинг «Қутлуг қон» бугун 70-йилларнинг охирида яратилганда автор уни бошқачароқ ёзган бўларди, деб ўйлайман. Бу бошқачалик мирзакаримбойлар дунёсининг ҳам, йўлчилар дунёсининг ҳам тасвирида рангларни янада ранг-баранг қилиш эвазига, одамлар психологиясини янада мураккаброқ кўрсатиш эвазига туғилиши мумкин эди», деган фикрини эслатиш, бу гаплар ҳақиқатга яқинлигини алоҳида таъкидлаш мумкин.

Учала мунаққид—Ҳомил Еқубов ҳам, Озод Шарафиддинов ҳам, Матёқуб Қўшжонов ҳам Ойбекнинг бу асари адабиётимиз ривожидида жуда муҳим босқич бўлиб, социалистик реализм қудратини намойиш қилувчи зўр омиллардан бири бўлганлигини эътироф этади, қувонч билан, фахрланиш туйғуси билан эътироф этади. «Қутлуг қон» бугун ҳам ўзининг бегубор тиниқлиги билан, халқ ҳаётини мукамал тасвирлагани билан, миллий характерларнинг қабариқлиги билан, Ойбекнинг жўшқин, эҳтиросли партиявий позицияси

билан бизни ром этади» дейди Озод Шарафиддинов ва бунга яқин фикрларни кўпгина ойбекшунослар, жумладан, Матёқуб Қўшжонов, Ҳомил Еқубов билдиргани ҳаммага маълуму манзурдир

Нуқтаи назарлар, қарашлардаги бундай муштараклик хилма хил баҳс, мунозараларга чек қўймайди, қўйиши мумкин эмас. Ак синча, кенг фикр тортишувларга, «жанглар»га йўл очиб берса, ўзининг ҳаққонийлик ифодаси эъанлигини тасдиқлайди

Бундан англашиляптики, ҳар қандай бадний асар ҳам, илмий тадқиқот ҳам қай даражада етук, баркамол бўлмасин, барибир пировард натижада нималари биландир баҳсга даъват этади. Зотан ҳақиқатнинг бирорта қиррасини ифодаламаган «жон»сиз, ўта силлиқ лаштириб, жўнлаштириб юборилган қуруқ, сирти ялтироқ, ичи қалтироқ шеърларгина юрагимизга «жиз» этиб тегмайди, ҳеч кимда ҳеч қандай фикр қўзғатмайди, заррача эътироз тугдирмайди.

Матёқуб Қўшжоновнинг бахти шундаки, у ҳар қандай шароитда ҳам бундай асарлар, мақолаларни яратмайди, қайтанга шу хил асарларга қарши аёвсиз ўт очади, яратиш, кашф этиш йўлидан чекинмайди Шунинг учун чинакам илмий янгилик бўлиб чиқмаган бироқ ҳақиқат ва адолатнинг муҳим жиҳатларини намоён қилган мақолалари, тақризлари ҳам адабиётимиз тараққиётига муайян таъсирини ўтказади, деб айта оламиз. Жумладан, «Қалб ва қиёфа» китобига киритилган «Шакл ва мазмун бирлиги» «Баднийлик — фикрий тиниқликда» «Шеърятда жўнлик қусур, чигаллик-чи?» «Танқидчиликдаги ҳалоллик-поклик рамзи» «Ўйчан проза» сингари этюднамо тавқалари Иброҳим Раҳим ёки Сайёр асарларининг таҳлилидай қалбларимизни тўлқинлантириб онгу тафаккуримиз, та саввуримизни жиддий ўзгартирадиган даражадаги салмоқ касб этганмас Шунга қарамасдан ҳозирги наср, шеърят ва адабий танқидчиликда рўй бераётган сифат ўзгаришлари, йўл қўйилаётган айрим жиддий камчиликлар моҳияти тўғри ёритилади. Чунончи, мазмун ва шакл бирлиги, яхлитлигини таъминлаш йўлида Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор анъаналарини ижодий ўзлаштириб, ўзига хос янги образлар, янги характерлар яратаётганлар кўллаб-қувватланади. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» ҳамда Одил Еқубовнинг «Улугбек хазинаси» романлари олиниб, уларнинг гоъвий-бадний хусусиятлари тўғрисида мулоҳаза юритилади. Асқад Мухторнинг «Бўронларда бордек ҳаловат», Одил Еқубовнинг «Биллур қандиллар» деб номланган қиссалари асосан танқидий планда текширилади. Хусусан, «Бўронларда бордек ҳаловат»нинг мавжуд фазилатларини қайд этгандан кейин мунаққид қуйидагиларни ёзади: «Бироқ, афсуски, Асқад Мухтор қиссанинг шакли хўсусида мукамалроқ ўйлаб кўрмаган, мазмуний изланишларга мувофиқ шаклий изланишлар устида кунт билан ишламаган. Шу сабабга кўра қисса яхлит асардан кўра кўпроқ сочма эпизодлар йиғиндисига ўхшаб кетади. «Бўронларда бордек ҳаловат»да

образлар жуда кўп, улар шу даражада усти-устига қалаб ташланганки, буларнинг зарурини нозаруридан ажратиб олиш қийин бўлиб қолади».

«Биллур қандиллар»да бошқачароқ йўналишдаги нуқсонни кўради. Дастлаб Одил Ёқубовнинг қисса сюжетини ҳаракатга келтирувчи «уч қаҳрамон дунёқарашини, уларнинг ҳаёт ва ахлоқ принципларини, шу асосда уларнинг хатти-ҳаракатларини бир нуқтага йиғиб, яхлит ҳаёт материали сифатида акс эттирилгани»ни мамнуният билан таъкидлаб, ўша яхлит ҳаёт материалининг баъзи ўринларда чуқур тадқиқ этилмаганини, гоҳида мантиқсизликка йўл қўйилганини исботлашга интилади. Интилиш чоғида эса бундай вазиятнинг фақат Одил Ёқубов эмас, балки бошқа ўзбек адиблари ижодида ҳам учраётгани тўғрисида сўз юритиб, масалани анча кенг ва чуқур ёритади. Шунингдек, Асқад Мухтор билан бирга бошқа айрим тажрибали қаламкашларимиз гоҳида фактлар, образлар, персонажларни усти-устига қалаштириб ташлаётгани, оқибатда мазмун ва шакл бирлигини таъминлай олмаётганини кўрсатади.

«Ҳақиқий ёзувчи қайси даврни акс эттирмасин, образларни қай тарзда танламасин, у яратган қаҳрамонлар китобхон дилида муҳим ва янги ҳис-туйғулар уйғотади. Асарни ўқиган ҳар бир киши қаҳрамонни ўзининг доимий шеригидек, ҳаёт йўлдошидек ҳис қилади. Оғир кунларда у билан маслаҳатлашгандек, хурсандчилик пайтларида китобий йўлдошини ўзи билан бирга кўраётгандек бўлади. Қаҳрамоннинг ҳаёт йўли компас сингари доим унга йўл кўрсатиб тургандек бўлади» деган нуқтаи назар асосида Мақсуд Қориевнинг «Турналар баланд учади», «Афросиёб гўзали» қиссаларини кўздан кечириб, бу асарлар айрим фазилатларга қарамасдан чинакам реалистик асар талабларига жавоб бермайди, деган фикрни илгари суради ва уни мазкур қиссалар таҳлили орқали исботлайди. Шу билан бирга Мақсуд Қориевнинг «Айиқчалар» деган ҳикояси анча ҳаётий чиққанлиги хусусида мулоҳаза юритиб, агар бу ижодкор ўз изланишлари, интилишларига юксак талабчанлик билан ёндошса самарали натижаларга эришиши мумкин, деган хулосага келади.

Шеъриятимиздаги ўсиш-ўзгаришлар, изланишлар хусусида сўзлаганда ҳам Матёқуб Қўшжонов ўша жавобгарлик ва масъулият ҳиссини йўқотмайди.

Тўғри, бу борада наср таҳлилидагидек юксакликларни забт этаётгани йўқ. Шунга қарамасдан унинг шоирларимиз ижодида бўлаётган ўсиш-ўзгаришлар, изланишлар моҳиятини синчковлик билан илғаб олишга қодир эканлигини кўрамиз. Чунончи, ҳозирги аруз ҳақидаги мусоҳабага қўшилиб, бу вазнда айрим истеъдодли шоирларимиз мазмули шеърлар ёганини қайд этиб, қуйидагиларни уқтиради: «Бироқ аксарият пайтларда шоирларимиз арузда яратаётган шеърлар анчагина заиф. Одатда аруз социал-психологик мотивларни лирик қаҳрамоннинг интим ҳаёти орқали ифодалашга

мойил. Демак, арузда маълум бир шакл чегараси бўлганидек, маъно чегараси ҳам бор... Шоирларимиз яна шуни ҳисобга олишлари керакки, аруз кўпроқ араб ва форс тили қонуниятларига асосланган вазидир».

Бу фикрларнинг қайси нуқталарида нималардир илмий жиҳатдан чуқур асослангани ёки асосланмагани, шеърятнинг ўзига хос хусусиятларини ифодалагани ёки ифодаламагани тўғрисида баҳслашиш мумкиндир, бироқ уларга бепарқ қараб бўлмайди.

Абдулла Орипов ва Шукур Холмирзаев, Эркин Воҳидов ва Уткир Ҳошимов сингари ёш шоирлар, насрнависларнинг пешқадам намояналари изланишларига доир кузатишлари ҳам шундай таассурот қолдиради. Тўғри, баъзан бир оз ҳотамтойлик қилиб, улардан айримларининг асарларини бир оз ошириб баҳолайдики, бу жиддий танқидга учраган Омон Мухторнинг «Ииллар шамоли»га оид конкрет, етук таҳлилдан келиб чиқмаган, чуқур исботланмаган мулоҳазаларида кўринади.

Матёқуб Қўшжоновда бундан бошқа эътирозталаб, баҳсли фикрлар, кузатишлар учраб туради, улар мунаққид истеъдодининг зўр куч-қудратга эга бўлиб, ўзига хос, такрорланмас гоъвий-бадий, илмий-эстетик тафаккур дунёсини яратганлигини ва бу дунёнинг баркамол мақолалар, тақризлар билан бойиб бораётганлигини инкор этолмайди. Тўғри, ўз тафаккур оламида кўпроқ забардаст олим, файласуф сифатида етуқлигини кўрсатиб келяпти-ю, санъаткорлигини айрим ўринларда намойиш қилолмай қолади. Лекин Матёқуб Қўшжонов аксар ҳолларда илмий-бадий ҳақиқатни намоян қилганлиги учун бундай вазият унинг ижодига салбий таъсирини ўтказолмайди. Аниқроғи, адолат руҳига йўғрилган тадқиқотчилик санъатини тўла эгаллаган Матёқуб Қўшжоновнинг ўзига хос истеъдоди ўшандай образлиликка эҳтиёж сезавермайди. Эҳтиёж сезавермаслигининг яна бир сабаби шундаки, у нима тўғрисида ёзмасин, нимани мақтаб, нимани танқид қилмасин, ҳаммавақт фикрлари, мулоҳазалари, кузатишларининг замирида ҳаётнинг, реал дунёнинг, замон ва жамиятнинг бадий-эстетик талаблари мавж уриб туради. Таҳлилнинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлигини таъминловчи бундай омиллар унинг деярли барча мақолалари, тақризлари, китобларида ҳукмронлик қилади. Бунга «Қўриқ сабоқлари» деб номланган иши билан танишганингиздан кейин тўла ишонч ҳосил қиласиз.

Агар бошқа вақтларда Матёқуб Қўшжонов муайян мақсад билан ҳаёт воқеаларига мурожаат этиб, бадий асар моҳиятини ёритишга жазм қилса, «Қўриқ» сабоқлари»ида асосий диққат-эътиборини бевосита турмуш, замон муаммоларига қаратиб, пировардида сўз санъати ривожини масалаларига ёндошади.

Матёқуб Қўшжонов адабий-танқидий асарларининг мазмундорлигини таъминловчи яна бир муҳим хусусияти шундаки, у фақат ўзбек адабиётшунослиги, танқидчилиги эришган ютуқларни ижодий ўзлаштириш билан чекланмайди. Мунаққид сўз санъати ҳақидаги

фаннинг Бутуниттифоқ миқёсини эгаллаб, ўша миқёс талаблари даражасида қалам тебратадик, бунга чин қалбдан тасанно айта миз. Ахир, рус тилида ҳам ижод қилиб, «Литературная газета», «Дружба народов», «Литературное обозрение» каби эътиборли га зета-журналларда тез-тез ўткир проблематик мақолалар, тақризлар билан чиқиб турганлиги, «Советский писатель» нашриётида катта ҳажмли китобининг чоп этилганлиги (бунга Л. Бать билан ҳам корликда яратиб, ушбу нашриётда икки бор босилиб чиққан Ойбек ҳақидаги тадқиқотни ҳам қўшиш керак) бежиз эмас-ку!

Айтилганлардан англашиляптики, Матёкуб Қўшжоновнинг республика Фаилар академиясига мухбир аъзо қилиб сайланганлиги, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, деган унвон ҳамда Ҳамза номидаги Давлат мукофоти билан тақдирланганлиги, кўп сонли ўқувчилар эътиборини қозонганлиги табиий ва қонуний бўлиб, бу унга ҳам битмас-туганмас илҳом бахш этади, алоҳида маъсулият юклайди, янада етук, баркамол адабий-танқидий асарлар яратиб, ўз илмий-эстетик оламини бойитишга, мустаҳкамлашга даъват этади.

НОРБОЙ ХУДОЙБЕРГАНОВ,
Филология фанлари доктори,
профессор.

АДАБИЙ ПОРТРЕТЛАР

ИНҚИЛОБ ВА АДИБ

Абдулла Қодирий ҳақидаги бу ишни адабиётшунослигимизда маълум бўлган қуйидаги сўзлар билан бошлаш зарурга ўхшайди: бу улур адиб адабиётимиз ривожига қимматли ҳисса қўшган, ўзбек романчилигига асос солган санъаткор ёзувчидир. Бугина эмас, Абдулла Қодирий ўзбек реалистик прозасининг шаклланишида — унинг ибтидоий баъндан жонли тасвирга ўтишида, ўзбек адабий тилининг муайян нормага тушишида катта роль ўйнаган санъаткордир.

Абдулла Қодирийнинг прогрессив шахс сифатида вояга етиши, ёзувчи сифатида машқ қила бошлаши «революция учқуни»нинг Россия марказларида авжи алангаланиб, чекка ўлкаларга ҳам етиб келаётган бир даврга тўғри келди. Унинг биринчи асарлари шу аланга таъсирида тугилди. Эски мактабларда бир оз сабоқ олиб, рус-тузем мактабини битказган Абдулла Қодирийнинг матбуотда илк кўринишлари биринчи жаҳон урушининг қизиган пайтлари, революцион ҳаракатнинг тобора кучая борган даврларида эди. Русча ўқиш ва ёзишни билган Абдулла Қодирий, албатта, ўша даврларда оламда бўлаётган воқеалардан — дунёни ларзага солиб турган жаҳон уруши, унинг натижасида тезлашган инқилобий ҳаракатлардан хабардор бўлган ва улардан таъсирланган. Бўлажак ёзувчи ўз халқи ҳаётига оламда рўй бераётган мана шу воқеалардан олган таассуротлари асосида назар ташлади ва кўрдикки, халқ қоқоқлик ва жаҳолат исқанжаси орасида сиқилиб ҳаёт кечирмоқда. Унинг биринчи машқ тариқасида ёзилган асарлари мана шу қоқоқлик ва жаҳолатга қарши исён сифатида майдонга келди. У ҳаёт-

даги кераксиз расм-русмлар, урф-одатларни қоралади, удар натижасида рўй берадиган фожиавий ҳолатларни ёмонлади.

1915 йили Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв» номли пьесаси алоҳида китоб шаклида чоп қилинади ва бир неча йил давомида саҳналардан тушмасдан томошабинларга кўрсатилади. Пьесада ўша даврларда кўпгина фожиавий ҳолатларга сабаб бўлган бидъат расм-русмлар, бекорчи одатлар, қисман, уйланиш пайтларида йигит томондан қарз-ҳавола қилиб бўлса ҳам, мажбуран тўланадиган катта қалин, ўринсиз исрофгарчиликлар ҳақида ҳикоя қилинади.

«Бахтсиз куёв» жанр эътибори билан фожиавий асардир. Бойлар эшигида хизматда кун кечириб юрган камбағал бир йигит амакисининг маслаҳати билан катта қарз ҳисобига тўй қилиб, бойроқ оиладан чиққан қизга уйланади. Қиз учун берилган катта қалин ва тўйга сарф қилинган харж-харажатлар ўша қарз ҳисобидан кетади. Йигит ва қиз олдин ўзларини бахтиёр ҳис қиладилар. Кейинчалик улар тушунадиларки, тўй учун, қалин учун олинган қарзларни бутун умр ишлаб топиш қийин. Улар қарздорлик иснодига ва қашшоқлик азобига чидай олмай ўзларини ўлдирадилар.

Асарда масаланинг қўйилиши, воқеалар ривожини ва унинг ечими бир оз ибтидоий ва сийқадек кўринади. Бироқ ўша давр Туркистон ҳаётини кўз олдимишга келтирсақ асарда масаланинг шу шаклда қўйилиб, шу шаклда ҳал қилиниши ҳам катта жасорат эканини англаймиз.

«Бахтсиз куёв» билан бошланган биринчи қадам Абдулла Қодирийга анча шухрат келтирди. Шу сабабдан бўлса керак, у ўша даврдаги бидъат ва қоқоқликни фош қилиб қоралайдиган асарлар устида ишлашни давом қилдирди. Ўша йилиёқ ёзувчи иккинчи асарини, бу гал насрда ёзилган кичикроқ қисса ҳажмидаги «Жувонбоз»ни эълон қилди. Унда бир савдогар бойнинг ўғли ўқиш ва ёки ҳунар ўрганишдан бош тортгани, тўқликка шўхлик қилиб, отасининг пулини совуриб, фаҳшлик, безорилик йўлига кириб кетгани ва бунинг натижасида Сибирга сургун қилингани ҳикоя қилинади.

Асарнинг гоъвий йўналишида ва ҳаётий масалаларнинг талқин қилинишида ўша даврда энди уйғониб келаётган, социал ҳаётнинг моҳиятини фақат маърифатга олиб, бориб боғламоқчи бўлган жаҳидлар таъ-

сири сезилиб туради. Аммо масаланинг шу шаклда кўйилишининг ўзи ҳам ўша давр нуқтаи назаридан реалистик маънодан холи эмас эди.

Умуман, революция арафасидаги икки-уч йил Абдулла Қодирий учун адабий ижодда биринчи куч синаб кўриш йиллари бўлди. Куч синаш фақат битта жанрда эмас, балки бир неча жанрларда давом қилди. «Жувонбоз» дан кейин у «Улоқда» ва «Жинлар базми» номли яна иккита ҳикоя яратди. Бу ҳикояларда ҳам ёзувчи ўз халқининг қолюқлиги, ишдаб чиқариш билан шуғулланмасдан, ҳар хил кераксиз одат ва ақидалар билан банд бўлиб, вақт ўтказишларга қарши муносабат билдирди.

Шуни алоҳида қайд қилишга тўғри келадики, Абдулла Қодирий ҳаётдаги нохуш воқеаларнинг, керак-керакмас одатларнинг ривожланишининг асл сабабларини ҳали етарли англай олмас эди. Баъзан бу хилдаги воқеаларнинг бирдан-бир сабаби, саводсизлик деб билар, жаҳолатнинг социал сабаблари хусусида ўйлаб кўрмаган эди.

Бу фожий ҳолатларнинг сабабини унга рўй берган революцион бурилишлар кўрсатди. Бироқ бу бурилишлардан сабоқ олиш ҳам осонгина амалга ошмади. У машаққатли изланишларни бошидан кечирди. Изланишлар, революция йиллари унинг учун ниҳоятда масъулиятли бўлди. Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодидан англаш мумкинки, революция арафаси ва инқилобий бурилиш даври унинг учун дунёқарашини тиниқтириш йиллари бўлди. Шу сабабдан бўлса керак, бу даврларда Абдулла Қодирий қалами ўткирлашган ёзувчи даражасига кўтарилиб қолган бўлса ҳам, социал масалаларни йирикроқ кўламда қамраб оладиган бадий полотно яратишга ўзини тайёр ҳисобламади. Аммо шу нарса ойдинки, Николайнинг тахтдан йиқилиб, Туркистонда ҳуррият куёши балқиганига ўзида йўқ хурсанд бўлди. Назаримизда ёзувчи ўзининг шу хурсандчиликларини ифода қилиш йўлларини излади. Унинг ижодига тегишли қуйидаги факт фикримизнинг далилидир. 1917 йили, февраль революциясидан кейин «Нажот» газетасида ёзувчининг «Шодмарг» номли ҳикояси эълон қилинди. Ҳикоянинг воқеаси шундай:

Ўзига тўқ яшайдиган бир киши ерли ва мустамлакачи ҳукмдорларни порахўрликда айблайди. Шу боисдан у қамоққа олиниб, сургун қилинади. Сургунда юриб инқилобий ғоялардан таъсирланади. Муддатици бит-

казиб қайтиб келгач ҳам ҳукмдорлар таъқибни остида яшайди. Ҳикоя қаҳрамони дафъатан, «Инқилоб бўлибди, Николай тахтдан тушибди», деган хабарни эшитди ва шодланганидан юраги ёрилиб ўлади. Шунинг учун ҳам ҳикоянинг номи «Шодмарг». Бу ҳикоянинг ёзилган пайтини (1917 йил, март ойи) ҳисобга олганда, Абдулла Қодирий фақат революцияни кутган ёзувчи эмас, балки уни қутлаган ёзувчидир.

Тўғри, бу ҳикоянинг мазмунида бир оз нисбийлик бор. Революция арафаси ва революция кунлари бу улғу бурилишни амалга оширганлар, унинг учун қон ва жон берганлар образини яратган шоир ва ёзувчилар ҳам бўлди. «Шодмарг»нинг қаҳрамони эса инқилобий ҳаракатлар моҳиятига тушунган одам бўлса ҳам ўзи актив инқилобчи эмас. У ўз шодмарглиги билан рўй берган инқилобни олқишлайди. Бироқ шу олқишланинг ўзи ҳам қаҳрамоннинг, ҳам асар авторининг инқилоб томонига ўтишидан далолат эди. Масаланинг бошқа томони ҳам бор: бу оташинтабиат ёзувчи ҳали февраль революциясининг асл моҳиятига тушуниб етган эмас эди. Унинг учун энг муҳими Николайнинг тахтдан тушиши эди. Оқ подшонинг тахтдан тушиши ёзувчи назарида ўша ҳамма кутиб юрган, суҳбатларда эшитиб, газета ва журналларда ўқиб англаган революциянинг ўзи эди. Унинг Шодмарги революцияни олқишлади, бироқ унинг амалга ошишига бирор ҳисса қўша олмади. Абдулла Қодирий гўё «Шодмарг» қаҳрамони амалга ошира олмаган эзгу ниятларини ўзи амалга оширмақчидек бўлди. Шу сабабдан бўлса керак, у амалиётда революцияга хизмат қилиш учун бел боғлади. Қизиғи шундаки, у ўз даврининг етук зиёлиларидан бўлишига қарамасдан, янги ҳаётга хизмат қилиш учун қулай майдон ҳам изламади. Ўз виждони, ҳаёт, кураш шароити нимани талаб қилса ўшанга қўл урди: халқ милициясига кўнгилли бўлиб ёзилди, «озуқа қомитаси»да котиб бўлиб ишлади, «Озуқа ишлари» газетасига муҳаррирлик қилди, Касабалар шўросига саркотиб бўлди. «РОСТА»да фаол иштирок этди, газета ва журналларга эскиликни фош қиладиган ҳар хил хабар ва мақолалар ёзиб турди... Хуллас, революцияга қадар асосан, ўз оиласи тирикчилиги — деҳқончилик, ҳунармандчилик, котибчилик билан банд бўлиб юрган адиб, февраль революциясидан кейинок, хусусан, Октябрь социалистик революциясидан кейин ўзини актив ижтимоий фаолиятда кўрди. Бироқ у ада-

бий фаолиятда ҳам ўзини бутунлай четлаб қўймади. Хусусан, ўзининг ҳаётга фаол муносабати натижасида Абдулла Қодирий революция йиллари пайдо бўлган ҳар хил оқим ва гуруҳлардан ҳам хабардор эди, албатта. Езувчининг эътироф қилишича, бу гуруҳларнинг гоё ва режалари ниҳоятда чалкаш эди. Абдулла Қодирий бу гуруҳларнинг бири — «Турон»га аъзо ҳам бўлган. Аммо унда бирор фаолият кўрсатмаганидан ўзининг бу гуруҳ аъзолигидан қай вақтда, қай тарзда чиқариб ташланганини ҳам билмайди.

Абдулла Қодирий бадиий ижодда «Шодмарг»дан кейин 2—3 йил давомида умумлашма тип даражасига кўтарилган бирор йирик образ яратган бўлмаса ҳам газета ва журналларга ҳар хил майда хабар ва ҳажвиялар ёзиш билан банд бўлди. 1920 йилларга келиб «Шодмарг»да қўйилган масалага яна қайтиб, умумлашма даражасидаги типлар яратишга киришди. Ҳаёт шундай эдики, йигирманчи йиллар бошларида ҳар хил ёшдаги, ҳар хил савиядаги ва ҳар хил маслак ва ҳар хил мазҳабдаги кишилар рўй бераётган революцион ўзгаришларни тан ола бошлаган эди. Езувчи ҳаётда рўй бераётган шу тенденцияни акс эттиришга ҳаракат қилади. Мана шу планда яратилган асарлардан бири унинг «Тинч иш» (1920 йил) ҳикояси бўлди. Унда «Шодмарг»дагидек ортиқча муболаға йўқ — тасодиф ҳам. Унинг қаҳрамони эски тузумнинг жабр-зулмига дучор ҳам бўлмаган, балки маълум даражада имтиёзларга эга бўлган шахс — мударрис. У аввало Николайнинг тахтдан тушганига бениҳоя хафа, Керенскийдан норози бўлади. Керенский ҳам Николай сиёсатини бошқача йўллар билан ўтказаетганини кўриб, қаноат ҳосил қилади. Октябрь инқилоби кунлари «Большевикларни ер ютсин, динни билмаса, бой ва уламони ер билан тенг қилмоқни истаса, мол-мулкни муштарак ўртада, деб билса!..» деганлардан бири. Инқилоб узил-кесил ғалаба қозониб, кўзланган ишлар амалга оша бошлайди, мударрисда озгина бўлса ҳам ўзгариш рўй беради: «большевиклар ҳам инсон экан», деган хулосага келади у.

«Отам ва большевик» (1922 йил)да Абдулла Қодирий «Қирқ йиллаб мусулмон хонлари истибдодини, эллик йиллаб Россия, чор истибдодини» кўрган, ерли хонлар, оқ подшо дабдабаларига гувоҳ бўлган, уларнинг куч ва қудратига қойил қолган мўйсафид образини яратади. Энди у анча дармондан қолган, рўй

берган революцион бурилишнинг моҳиятига тушунмайди. Бироқ қудратли хонларни, оқ подшони тиз чўктирган большевикларни битта қаҳрамон йигит деб тушунади ва унинг жасоратига қойил қолиб «...бир оз дармони бўлса большевойга йигит бўлиб» киришга хоҳиши бор эканини билдиради.

Бу уч асарда уч хил шахс образи яратилган. Биринчи эски тузумдан кўп жабр-зулмлар кўрган шахс. Аммо у жамиятда шу даражада кескин ўзгариш бўлишини кутмаган. Пўлатдан қалқон, ўт ва тигдан ўзига қурол қилиб олган хонликлару оқ пошшонинг шунча тез йиқилишини сира ҳам кутмаган. Шундай бир пайтда у революциядан дарак топади ва шодликни кўтара олмайди. Иккинчиси хон, унинг амалдорлари, чор истилочилари ва уларнинг амалдорлари олдида ҳам имтиёзли бир шахс, улар берган имтиёзга кўра у революцияни «охир замон», уни амалга оширган большевикларни эса «яъжуж-маъжуж»лар, деб айюҳаннос солган диндор инқилоб ишларини бир оз кўриб, «улар ҳам инсон экан-ку», дейишга мажбур. Учинчиси эса ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган чол ҳам большевой ботирлар хусусида гаплар эшитиб, мадори бўлса унга хизмат қилиши мумкин эканини билдиради. Хуллас, бу уч тоифадаги, уч хил дунёқарашдаги уч шахс ҳам инқилобни инкор қила олмайди, унинг қайси бир томонларинидир ҳисобга олиб ёқлайди, хайрихоҳлик билдиради, унга хизмат қила олмасдан ўтиб бораётган умридан афсусланади. Шу маънода бу уч ҳикоя ҳам инқилобни ташвиқ қилиш планида яратилган асарлардир.

Адабиёт ва санъат инсон фаолиятининг шундай бир қиррасики, унда истеъдодлар ҳам ранг-баранг, уларнинг ҳаётни ёритишлари ҳам ранг-барангдир. Бу ерда ҳар бир санъаткорнинг ҳаёт тажрибаси, уни англаш даражаси ва истеъдод йўналишларини ҳисобга олмасдан иложимиз йўқ. Тарихда қали кўрилмаган бир бурилиш бўлаётган пайтларда санъаткор ўша бурилишнинг актив курашчилари образини яратса, албатта, нур устига нур эди. Бироқ ҳар қандай улуг бурилишнинг ҳам шундай кўз илғамас томонлари бўладики, уларни акс эттира туриб ҳам бу улуг бурилишга хизмат қила бериш мумкин эди. Л. Н. Толстойнинг асарларини ўқиб, масалага юзаки қарайдиган бўлсангиз, уни ҳеч вақт революцияга хизмат қилган ёзувчи деб айта олмайсиз. Бироқ В. И. Ленин уни рус революциясининг

ойнаси, деб атаган. Бунинг сабаби шундаки, Л. Н. Толстой рус ҳаётидаги улуғ бурилишга интилишнинг оддий кўз илғамас томонларига назар ташлаган ва шу орқали ўзининг санъаткорлик ҳукмини айта олган. Абдулла Қодирий ҳам инқилобнинг биринчи йиллари асарлар ёзиб, ҳаётнинг биринчи назарда кўзга кўп ташлана бермайдиган, бироқ революцияни улуғлаш учун зарур бўлган томонларини идрок этиб, асарларида акс эттирди. Унинг талант йўналиши, ҳаёт тажрибаси шуни тақозо қилар эди.

Юқорида таҳлил учун материал бўлган учта ҳикояда ҳам Абдулла Қодирийни санъаткор сифатида кўрсатадиган муҳим бир белги бор. Бу белги шундан иборатки, ёзувчи яратаётган образларидаги психологик бурилишларни тўла доирада кўрсатмайди. У психологик бурилишларнинг микроскопик нуқталарини топади ва шу нуқталарни тасвирлаш орқали умумхалқ онгида рўй бераётган катта бурилишни акс эттиради. У танлаган образлар ҳам шу мақсадга мувофиқ, кўпчилиги эски тузум пайтида маълум даражада имтиёзли шахслар — бири ўзига тўқ яшайдиган савдогар, иккинчиси мударрис, учинчиси хон ва оқ подшо даврларига қўниккан одам... Абдулла Қодирий назарида булар онгида кўз илғамас даражадаги кичкина ўзгариш халқнинг илғор вакилларидаги катта бурилишдан нишона эди.

Абдулла Қодирий 1926 йил ёзилган биографиясида ўзини Октябрь социалистик революциясининг туб моҳиятига «дарров тушуна олмаган»ини айтади. Бу гапларда ҳақиқат бордир. Уша вақтларда чекка ўлкалардаги баъзи бир кишилар тасавурида яшин тезлигида рўй берган бу улуғ воқеанинг «туб моҳияти»ни англаб олиш, баъзилар хусусан, ерли зиёлиларнинг бир қисми учун осон бўлмаган, албатта. Бундан ташқари адибнинг бу сўзлари революциядан 9 йил кейин ўзи битган биографиясидан олинган. Шу сабабдан бу сўзларнинг ёзилишида йирик талантларга хос камтаринликнинг ҳиссаси бўлса керак.

Бошқа жиҳатдан революциянинг «туб моҳиятига» тушуна олмадим, дегани Абдулла Қодирий, умуман революцияни қабул қилмади, деган гап эмас. У биографиясида аниқ ёзади: «Айниқса 1916 йил рабоби олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибдодга нафрат менда ҳам кучли эди». Бу гапларга ишониш керак. Ҳамма революция тараф-

дорлари ҳам инқилобнинг туб моҳиятига тўла тушуниб ета бермаганлар. Санъаткор ёзувчиларга келганда бу масалага алоҳида эҳтиёткорлик билан қараш керак. Уларда доим зулм ва у яратган эскиликдан нафратланиш, янгиликка интилиш туйғуси яшайди. Баъзан улар онгли жонбозлик кўрсатишдан кўра, ўша ички туйғу сезган янгиликларни қўллаб-қувватлайдилар ва бу янгиликларнинг ҳаётдаги улуг бурилишга олиб келишини баъзан ўзлари сезмай қоладилар. Янгиликнинг галабаси рўй берганда улар баъзан онгли, баъзан тўла англамаган ҳолда ўзида йўқ хурсанд бўладилар ва қолган умрини унга бағишлайдилар. Тўғри, йирик талантлар баъзан янгиликларнинг баъзи томонларини ёқтирмагандек бўлишлари ҳам мумкин. Бироқ улар вақт ўтган сари ҳаётнинг объектив оқимини, рўй бераётган воқеаларнинг моҳиятини англай борадилар. Шундай қилиб, маълум даражадаги онгсиз тарафдор талант ҳам онгли тарафдор даражасига кўтарилади. Инқилобдан беш йил кейин Абдулла Қодирий янги тузум берган ютуқлардан бири бўлмиш сўз эркинлигини шарҳлаб шундай деган эди:

«Биз жасорат сўрар эдик. Лекин... жасоратимизнинг қолган-қутганини ҳам олмоқ муддаосида эдилар. Биз сўз эркинлиги сўрар эдик. Лекин тилимизни таг-тугидан кесмоқчи эдилар... Ниҳоят фиғон ва нолаларимиз арш-аълога етганда умидимиз қуёши Октябрь туғди. Жасорат бўлганларнинг оёқлари осмондан, тил қасобларининг манфур гавдалари жаҳаннам тагидан келди».

Бундан яна бир йил кейин Абдулла Қодирий «Матбуот куни» номли мақола эълон қилиб, унда бу кунни «дунё тарихи кўрмаган муваффақиятлар қозонган меҳнаткашлар матбуоти куни» эканини айтади ва бу кунни бошлаб берган «Правда» газетасини матбуотнинг арслони сифатида таърифлайди ва ўзи ишлаётган «Муштум»ни унинг «бола»ларидан бири ҳисоблаб, ўз касбдошлари номидан ёзади: «Биз мазлум ишчи синфининг йўлига жон берамиз...»

Инқилобни тан оладиган бу фикрларни кимдир умум планда, қуруқ айтиб ўтиши ҳам мумкин эди. Бироқ шу даражада эҳтиросли ва шу даражада ифодали қилиб айтиш учун ҳаётда рўй берган янгиликларни астойдил қадрлаган, унинг қудратига тўла ишонган талант эгаси бўлиш керак эди. Кейинчалик (1926 йил) революция йилларидаги ўз фаолиятини эслаб,

Абдулла Қодирий биографиясида таъкидлайди: «Менинг ҳақимда ким нима деса десин, лекин мен Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шогирдиман, чунки мен Лениндан руҳ олиб, Марксдан илҳомландим».

Ижтимоий ҳаётдаги бир неча йиллик фаол ҳаёт, ижоддаги изланишлар, янги матбуот органларидаги қайноқ муҳит Абдулла Қодирий дунёқарашини анча тиниқтирди. У энди ўзини янги тузим асосларида мустақкам турган ҳисоблади. Илгари ҳаётдаги яхши ва ёмонликлар унинг назарида бир оз мавҳум шаклларда намоён бўлса, энди ҳаётга нима ёт, нима яқин — унинг кўзига анчайин аниқ ва тўла кўринадиган бўлди. Шундан кейингина Абдулла Қодирий йирик полотнолар, кўламли типлар яратишга тайёр ҳисоблади ўзини. Гўё йирик истеъдод эгаси бўлмиш катта ёзувчининг ижод булоқлари кўз очди. Абдулла Қодирий биринчи ўзбек романи — «Ўтган кунлар» (1922—25-йиллар)ни яратди.

«Ўтган кунлар» ўзбек адабиёти тарихида бутун ўзбек прозасида бурилиш ясаган, адабиётнинг ҳал қилувчи жанри — романчиликни бошлаб берган асар бўлди. Иззат Султон «Абдулла Қодирий ўзбек адабиётига худди «момоқалдиروقдек гулдурос билан кириб келди»; «чақмоқдек ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилди», дер экан, биринчи галда албатта, ёзувчининг шу катта жанрда яратилган илк асарини назарда тутган бўлса керак.

Роман жанрига мурожаат қилишда ёзувчи психологияси маълум: ҳаётдаги революцион бурилиш, рус ва дунё адабиёти тажрибаларини ўрганиш унинг олдига янги-янги ижодий проблемалар қўйди. Ҳаётнинг фожиавий томонларини — эски замон замирида инсон идеалларининг емирилишини кўрсатиш, унинг назарида янги адабиётнинг талабларидан бири эди. Бу эса на мақола, на очерк ва на ҳикоялар туркуми рамкасига сиғарди. Бунинг учун ҳаётни кўламлироқ акс эттирадиган жанрга мурожаат қилиш керак эди. Бошқача қилиб айтганда, Абдулла Қодирий ҳаёт талаби, ўз ижодий эволюциясининг талаби, янги сифат ўзгаришда ривожланаётган маданият тараққиётининг талаби асосида адабиётимиз тарихида биринчи бўлиб реалистик адабиётнинг янги жанрига — романга мурожаат қилди. Шу маънода «Ўтган кунлар» ўзбек совет романининг тўнғичи, унинг автори Абдулла Қодирий эса ўзбек романчилигининг асосчиси бўлиб қолди.

Бу ерда шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар»ни яратишга қўл урган пайтларда инқилоб куйчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг оламшумул бурилишни куйловчи шеърлари машҳур эди. Бундан ташқари, оташин шоирнинг Туркистонда инқилобий ҳаракатнинг бошланишига бағишланган машҳур драматик асари — «Бой ила хизматчи» саҳналарда қўйилаётган бир пайт эди. Бу асарларида Ҳамза Ҳакимзода инқилобий бурилишни бевосита акс эттирди ва улуглади. Шундай экан, революцион бурилиш тарихнинг қонуний босқичи эканини насрда акс эттирмоқчи бўлган Абдулла Қодирий Ҳамзадек инқилоб куйчисининг реалистик кашфиётларидан беҳабар бўлиши, умуман, инқилобий адабиётдан таъсирланмаган бўлиши мумкин эмас. Тўғри, бу ҳақда бизнинг ихтиёримизда бирор ҳужжат йўқ. Бироқ санъатнинг ўз қонуниятлари бор: бир даврда яшаб, бир хилдаги тарихий воқеадан озуқа олган йирик истеъдодлар бир-бирларининг ижодидан баҳраманд бўлмаслиги мумкин эмас.

Ҳар бир ишда илк қадамнинг нақадар қийин экани маълум. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар»и ўзбек совет адабиётида йирик жанр томон қўйилган илк қадам эди. Бу қадамни қўйишнинг ўзи катта журъат ва жасорат экани кўриниб турибди. Журъат ва жасорат шунинг учунки, социалистик маданиятимиз янги асосда қайта қурилаётган бўлса ҳам ҳали бугунгига нисбатан ниҳоятда кам бўлган китобхонларимизнинг ҳам аксарият қисмининг диди эски диний афсона, ривоятлар, ишқ-муҳаббат темасидаги саргузашт характеридаги ярим афсонавий дostonлар рамкасида ҳали унча юқори кўтарила олмаган бир пайт эди. Шундай пайтда Абдулла Қодирий халқига ўзининг реалистик хулосалари билан бошқа халқларнинг машҳур романи билан беллашишга арзигулик «янги типдаги» асарини тақдим этди. Табиий, ўша вақтларда ёзувчининг ўзи ҳам бу ишга кўп андиша ва шубҳалар билан қўл урган. Буни «Ўтган кунлар»га илова қилинган сўз бошидан ҳам англаб олиш мумкин. У ёзади:

— ...«Ўтган кунлар» янги замон романчилиги билан танишиш йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси, бир ҳавасдир. Ҳар бир ишнинг ҳам янги — ибтидоий даврда талай камчиликлар билан майдонга чиқиши, аҳлларининг етишмаклари секин-секин тузалиб такомилга юз тутиши табиий бир ҳолдир. Мана шунинг

далдасида ҳавасимда жасорат этдим, ҳаваскорлик орқасида кечадиган қусур ва хатолардан чўчиб ўтирмадим». Кўряпсизки, не-не шубҳалар, андишалар билан халқимиз ўтмишидан Абдулла Қодирий қаламига тушган воқеа ўзбек романининг тўнғич намунаси, шубҳа ва андишалар акси ўлароқ, фақат илк намунаси эмас, балки гўзал намунаси сифатида майдонга келди.

«Ўтган кунлар» қамраб олинган ҳаёт материали ва бу материалнинг акс эттирилиш йўллари билан том маънода фожиавий асардир. Романнинг маъноси бадий ва ғоявий йўналиши, унинг негизида турган инсон фожиавий ҳолатларга боғлиқдир. Бу фожиалар ҳаётнинг инъикоси сифатида китобхонда ҳеч қандай шубҳа уйғотмайди. Чунки ёзувчи ёшлик пайтларида кўрган ҳаётнинг ўзи, қоқоқлик ва жаҳолат фожиалари билан тўлиб-тошган эди. Зотан, Абдулла Қодирий ўз ижодини ҳаётнинг шу томонларини тасвирлаш билан бошлаган эди. Ҳаётда рўй берган йирик бурилиш — социалистик революция унинг ижодидаги бу йўналишнинг асосли эканини исбот қилди.

«Ўтган кунлар»нинг фожиавий характери ёзувчининг қаҳрамон танлашидан бошланади. Унинг бош қаҳрамонлари имтиёзли синф вакиллари дир. Улардан бири — Юсуфбек ҳожи, халқ бошига зулмат пардасини тортган ўзаро қирғинларга сабаб бўлган тарихий воқеалар жумбоғи марказида турган шахслардан бири, Тошкент беқлиги саройининг маслаҳатчиси, иккинчиси — Отабек, Юсуфбек ҳожининг ўғли. Отабекнинг севгилиси Қумуш эса ўзига тинч яшаётган Марғилон савдогарининг қизи. Асардаги бор воқеаларнинг ҳаммаси мана шу учта шахс атрофида айланади, тўғрироғи, замоннинг имтиёзли кишилари бўлмиш бу шахсларнинг замонга, замоннинг уларга муносабати — «енгил» ҳазилларидан иборат.

Романнинг ғоявий ва бадий жиҳатдан ўзига хослиги шундаки, Абдулла Қодирий ўтмишда қарийб революция арафасида зулмат ва жаҳолат ўзининг «пўлат» чангали билан бутун жамиятни, ҳатто имтиёзли синф вакилларини ҳам бўғиб ташлаганини кўрсатди. Уларнинг сал-пал прогрессив фикр юритадиганларини эса барча инсоний ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум қилиб, оғир фожиаларга дучор этиб қўйганини тасвирлади. Романи ўқиб шундай хулосага келасизки, модомики имтиёзли синф вакилларига ҳаёт шу даражада бешафқат экан, оддий меҳнаткаш халқ эрк, ҳақ-ҳуқуқлар ху-

суйида ўйлаши ҳам ортиқча. Мана романдан келиб чиқадиган муҳим социал маъно!

«Ўтган кунлар»да бошқа бир муҳим гоёвий йўналиш бор. Абдулла Қодирий баъзи бир ҳоким синф вакиллари­нинг ҳам асрлар оша турғунлашиб қолган феодал тартиб ва тузумга шубҳа қила бошлаганини, димиққан ҳавонинг тозаланиши тарафдори бўлганликларини, бунинг учун бошқа йўл-йўриқлар излаб қолганини кўрсатади. Улар ҳаётнинг шу шаклда яна давом қила олмаслигини, жамият боши берк кўчага кириб қолганини тушунганликларини кўрсатди. Атрофидаги халқлар ҳаётига, улардаги рўй бераётган ўзгаришларга разм сола бошлаганини, эртами-кеч қандайдир бурилишлар бўлиши муқаррар эканини сезаётганликларини акс эттирди.

Реакцион жамият фақат зулми билан фарқланмайди. Зулмга мувофиқ, урф-одатлар яратади, кишилар психологиясида турғунлашиб қолган белгиларни мустаҳкамлайди. Бу урф-одатлар, турғун психологик белгилар эса жамият ўтказаетган зулмни оқлайди, улар орқали халқ бошига тушадиган фожиавий ҳолатлар яна ҳам даҳшатлироқ, яна уқубатлироқ бўлади, Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар»да масаланинг бу томонини ҳам йирик планда кўрсата олди.

Шу хилдаги чиркин жамият яратган урф-одатлардан бири ота-она орзуси эди. Ешлар топган бахт, муҳаббат, ота-она томонидан доим ҳам ҳисобга олина бермас эди. Улар ўғил-қизларининг бахтини ўзларича тушунар эдилар. Ешларнинг ўз ихтиёрлари билан эмас, балки, ота-она ихтиёри билан оила қуриш, халойиқ йиғиб, элга ош тортиб, ўғил уйлантирибди, қиз чиқарибди, «катта тўй берибди», «тўкин-сочин бўлибди», деган гапнинг эл орасида узоқ вақтлар айланиб юришини ҳисобга олар эдилар. Аксарият пайтларда «еган ошни қайтариш», деб дабдабалар билан ўз номини улуғлаш каби ақидаларга бўйсундирилар эди. Роман қаҳрамонлари Отабек ва Кумуш муҳаббатлари мана шу чиркин орзу-ҳавас қурбони бўлади. Биз романи ўқир эканмиз, икки ёшнинг соф муҳаббатини нобуд қилган бу урф-одатларга, уларни яратган, уни қувватлаган жамиятга нафратлар ўқиймиз. Ҳозир ҳам шу хилдаги урф-одатларнинг баъзи бир сарқит кўринишларини кўриб унинг моҳиятига тўлароқ тушунгандек бўламиз ва ўзимизни курашга тайёрлаймиз.

Тўнғич роман сифатида «Ўтган кунлар»нинг бош-

қа бир муҳим аҳамияти бор. Бу шундан иборатки, гарчи унинг бош қаҳрамонлари ҳоким синф вакиллари бўлиб, шу орқали ёзувчи зарур эстетик проблемани ҳал қилишга эришса ҳам, у романга қатор оддий меҳнаткаш халқ вакиллари образини ҳам киритган. Булар ичида энг характерлиси тўқувчи уста Олимдир. Бу образга тегишли воқеалар романга қистирма эпизод сифатида киритилади. Бироқ улар Отабек ва Кумушнинг муҳаббат тақдирига параллел равишда берилиб, ёзувчи приёмини изоҳлагани учун романинг органик қисмига айланган. Гап шундаки, бўзчи уста Олим муҳаббати ҳам нобуд бўлади. Нобуд бўлган муҳаббат Отабек ва Кумуш муҳаббатлари қисматини сеҳрли тошойнага солиб кўрсатгандек бўлади. Бу икки муҳаббат қисматлари бир хилда бўлса ҳам бир йўсинда рўй бермаган, албатта. Абдулла Қодирий масаланинг бу томонига ҳам маълум бир маъно юклайди. Уста Олим унинг севгилисидан Саодат оддий меҳнаткаш вакиллари. Бироқ улар муҳаббатда Отабек ва Кумуш муҳаббатларидан қолишмайди. Бундан ташқари маълумки, оддий меҳнаткаш халқ вакиллари юқори синф вакилларига нисбатан анча реалистроқ бўлишади. Шу туфайли уста Олим на ота, на она орзуси тазйиқиға учрайди, на бирор урф-одат... Севинган бу икки қалб муҳаббатларидан ҳаётда бўлиши мумкин бўлган тасодиф туфайли ажралади. Саодат туғиш чоғида нобуд бўлади.

Тўнғич роман устида олиб борилган биринчи тажриба муваффақият билан якунланади. «Ўтган кунлар» туркий халқлар орасида тез тарқалади ва унинг авторига катта шухрат келтиради. Кейинчалик, Совет Шарқининг йирик романистлари Мухтор Аvezов, Ойбек, Берди Кербобоев, Хидир Деряевлар Абдулла Қодирийдан сабоқ олганликларини очикдан-очик айтдилар.

Драматик ва фожиавий сюжетдаги биринчи ютуқ Абдулла Қодирийни адабиётнинг у севган жанри бўлмиш — ҳажвиядан узоқлаштирмади. Зотан, унинг фожиавий сюжетлари ҳам, шунингдек ҳажвий сюжетлари ҳам бир мақсадга — олға қараб илдам қадам ташлаётган янги ҳаёт оқимиға тўсиқ бўлаётган иллатларға қарши курашдан иборат эди. Шу сабабдан бўлса керак, Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар» устида ишлаётган пайтларида ҳам ҳажвий тафаккурни қўлдан бермади. У узлуксиз ҳажвий ҳикоялар, ҳажвий бўёқлар билан безатилган хабарлар эълон қилиб

турди. Авторнинг шу хилдаги асарлари ичида «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан» (1923—1927 йиллар), «Тошпўлат тажанг нима дейди?» номли ҳажвий ҳикоялар туркуми характерлидир.

«Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан»да ёзувчи бутун борлиғи билан эскилик заминида турган, янгиликларга кўника олмайдиган, шариат либосига ўралиб олган руҳоний типини яратади. «Тошпўлат тажанг нима дейди?» ҳикоялар туркумида эса, бирор фойдали меҳнат билан шуғулланмайдиган, кайф-сафо учун меҳнатдан бошқа ҳамма ишга қўл уришга тайёр чапани образини яратади.

Жанр эътибори билан бу икки асар ўзбек совет адабиёти тарихида ўзига хос ўрин тутаяди. Туркумлар сюжетида одатда ҳикоя ва қиссаларда учрайдиган интригалар, биз ўрганиб қолган яхлит конфликт жумбоқлари йўқ. Уларнинг сюжети ниҳоятда оддий — қаҳрамонлар маълум муддат ичида кўрган-кечирганларини шунчаки ўз тилларидан ҳикоя қилиб берадилар. Асарда воқеалар тартиби мана шу қаҳрамонларнинг кўрган-кечирганларига, яъни улар нималарни муҳим деб ҳикоя қилган бўлсалар шунга боғлиқ. Бошқачароқ қилиб айтганда, уларда сюжет бир оз саргузашт шаклида ривожланади.

Характерларни тасвирлаш услуби жиҳатидан ҳам бу икки туркум бир-бирларига яқин турадилар. Уларнинг марказида ҳаётда рўй берган, янгиликларни қабул қила олмайдиган типлар туради. Ўз тилларидан берилган уларнинг ҳаётга муносабати ниҳоятда кулгили. Улар ҳар бир факт ва ҳар бир ҳодисани ҳаётнинг эскирган газига тортиб — инқилобдан олдинги ўлчовга солиб кўрадилар. Эски газ, эски тошга тўғри келмаган ҳар бир факт уларнинг кўзи олдида «ғайринормал» бўлиб кўринади, уларни кўриб асаблари тиришади, хуноблари ошади. Шундай қилиб улар ўзлари ўзларини фош қиладилар. Биз бу асарларни ўқиб, ҳаётдаги «ноқобил» воқеалар устидан кулганлар устидан куламиз. Калвак маҳзум, Тошпўлат тажангларнинг ҳамма қилиқлари, хулқ-атвори ҳаёт ўлчовларининг қисқа муддат ичида тубдан ўзгарганини, эски ўлчовларга ёпишиб олган ҳар бир шахснинг кулгили аҳволга тушиб қолиши муқарар эканини англаймиз.

Бу туркумларда Абдулла Қодирийнинг ҳажвий эффе́кт яратиш йўллари, ниҳоятда қизиқарли ва оригиналдир. Масалан: унинг Калвак Маҳзуми кўнгли

осмонда юрган бўлса ҳам, туғилган кунидан тортиб омади келмаган бир шахс. Шу аксилomad шахснинг даъвоси баланд. Комик ҳолат мана шу реал ҳаётга тўғри келмайдиган даъвоси билан омадсизлик орқасидаги зиддиятдан келиб чиқади. Бу ўзбек ҳажвиётида ханузгача кўрилмаган, кейин ҳам кам учраган адабий приём эди. Қалвак Маҳзумнинг ҳаётига бир назар ташланг: у отанинг қирқ беш ёшда кўрган фарзанди; туғилганда «нопок» хотун доя бўлганидан кўп йиғлаган экан; ўн биринчи кечада чолиғланиб, тили дудуғ бўлиб қолибди; болалигида кўкнори берилганидан ўпкаси амирқоң маҳсидай гижирлайдиган бўлибди; бешикда кўп ётганидан «боши кесак кисган қовундек қийшиқ» ўсибди; «қорин эса ғовлаган тарвуздек» катта; беш ёшгача оёғи чиқмабди; ўзини «ҳусни Юсупий» ҳисоблайди, бироқ юзи чўтир, унга атаб дабдабали тўй берилган кун бўкиб қолибди, ажиналар ҳақида ҳикоятлар эшита бериб, «ажина урган бўлиб», узоқ касал бўлиб ётибди; суннатбанг асоратида тўрт кеча ва кундуз беҳуш ётибди; балоғатга эришиб уйланган куни ҳам ғайри нормал ҳолат рўй беради — қайлиғи билан яраша олмайди. Имом сифатида уни жаноза ўқишга олиб боришади. Бу иш ҳам ғайри нормал ҳолатда рўй беради — кечаси ўғринча олиб кетишиб, яна олиб келиб қўйишади... Унинг кейинги ҳаёти ҳам шу йўсинда омадсизликлардан иборат. Шуларга қарамасдан унинг кўнгли осмонда, ҳаётдаги ҳар бир янгилик, ҳар бир янги қадам унинг учун «ғайри-нормал». Бошқача қилиб айтганда, ўзининг ҳаёти бошдан охиригача ғайри нормалликдан иборат бўлган бир шахс атрофидаги бутун борлиқни, «ғайри нормал» ҳисоблайди.

Моҳиятан «Тошпўлат тажанг нима дейди?» ҳам «Қалвак маҳзумнинг хотира дафтаридан»га ўхшаб кетади. Бу ерда ҳам бирор ижобий хусусиятга эга бўлмаган шахс — чапани ҳаётда рўй бераётган янгиликларнинг устидан кулган бўлади. Шу орқали у ўзини ўзи, ўзининг қолоқлиги, бемаъно характер хусусиятлари — текинхўрлиги, қиморвозлиги, безорилиги; ҳамма аста-секин янгича яшашга кўникаётган пайтда, у ҳамон эски жамият туғдирган қилиқлардан қутула олмайётган кимса эканини ошқор қилади. Бу икки туркумдаги икки образ моҳиятан бир бўлгани билан, ўзларининг характер хислатлари билан бошқа-бошқа типлардир. Образ сифатида яратилиши жиҳатдан ҳам Тошпўлат тажанг Қалвак маҳзумдан фарқ қилади. Қал-

вак маҳзум ўз биографиясини ўзига бино қўйиб анчайин совуққонлик билан гапириб беради. Асарнинг ҳажвий йўналиши, унинг ўзи ҳақидаги ҳикоя ва хабарларидан келиб чиқади. Тошпўлат тажанг эса ўз биографиясини гапирмайди. Асар диалог формасида яратилган. Диалог бўлганда ҳам икки ё уч киши орасидаги одатдаги диалог эмас. Гап ҳам, унга жавоб ҳам унинг ўз сўзларидан келиб чиқади. Диалог олиб борувчи иккинчи томон воқеага иштирок этмайди. Унинг иштироки Тошпўлатнинг ўзи орқали бўлади. Бошқача қилиб айтганда, суҳбатдошининг иштирокини Тошпўлатнинг савол ва жавобидан билиб оламиз. Бу Абдулла Қодирийнинг ўзига хос ҳажвий приёملаридан бири бўлиб, ёзувчига воқеаларни қуюқлаштириш, ихчам ҳажмда кенг маъно ифода қилишга қулайлик туғдиради.

Бу икки туркумга киритилган ҳикоялар кўлампдан, уларда акс этирилган характерлар ва воқеалар тасвиридан англаймизки, жамиятимиз янги тузум ғалабаси сари илк қадамларни қўяётган пайтларда Абдулла Қодирий ўзининг ҳажв ва ханда тигини эски ҳаёт замирида турганларга қаратди. Бу ишни қилиш учун ёзувчи инқилоб таъсирида аллақачонлар юксак идеаллар позициясига ўтган санъаткор ёзувчи бўлиши керак эди. Абдулла Қодирий ўзини шундай санъаткорлардан эканини кўрсатди. Ҳар хил йўналишда яратилган ҳикоялар, ўзбек романининг тўнгичи «Ўтган кунлар», ҳажвий йўналишда ёзилган «Қалвак маҳзумнинг хотира дафтари» ва «Тошпўлат тажанг нима дейди?» ҳикоялар туркуми билан Абдулла Қодирий зулмат пардасини ёриб, жаҳолатга чек қўйган социалистик революция амалга ошираётган тadbирларни, «...кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган» (Абдулла Қодирий) янги замонни улуғлади. Социалистик инқилоб тарих талаби асосида рўй берганини кўрсатди. Шу томонлари билан унинг асарлари бизга ҳунузгача хизмат қилади ва кейин ҳам ўз аҳамиятини йўқотмайди. В. И. Ленин 1919 йил 22 ноябрда Шарқ коммунистларининг Бутун Россия II съездида сўзлаган нутқида шарқ халқлари коммунистлари олдида «...ўрта асрчилик қолдиқларига қарши кураш»¹ сингари муҳим бир вазифа турганини алоҳида таъкидлаган эди. Абдулла Қодирийнинг қолюқлик ва жаҳолатни фoш қилишга

асарлар бағишлаши, дохиймиз қайд қилган шу вазифани адо этишга бевосита алоқадордир.

Абдулла Қодирий шундай санъаткор ёзувчи эдики, унинг ижодида эскиликни инкор қилувчи ҳажвий тафаккур, инсонийликни улуғловчи фожиавий йўналиш бир вақтнинг ўзида давом қилар эди. Ҳажвий ҳикоялар туркумлари ва бошқа қатор ҳажвий асарлар устида Абдулла Қодирий тинимсиз ишлади, бир неча йиллар давомида парчама-парча вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилиб борди. Шу билан баробар у инсонийликнинг юқори идеаллари асосида ўйланган катта полотнолар устида ҳам иш олиб борди. Юқорида номлари тилга олинган ҳажвий асарлари давомли равишда чоп қилиниб турган бир пайтда у ўзининг иккинчи романи «Меҳробдан чаён» устида иш олиб борди. Бу ишни Абдулла Қодирий 1926 йил бошлади. 1929 йил романни алоҳида китоб шаклида эълон қилди.

«Меҳробдан чаён» воқеаларнинг оқимига қараганда «Ўтган кунлар» сингари фожиавий асар. Аммо бахтли тасодиф роман қаҳрамонлари Анвар ва Раънони фожиадан сақлаб қолади. Шу тасодифни истисно қилган ҳолда романда тасвирланган ўша воқеаларга назар ташласангиз, қанчадан-қанча Анварлар, қанчадан-қанча Раънолар зулмат занжирида банди бўлиб, муҳаббат ва эрк қурбонлари бўлганини англайсиз.

«Ўтган кунлар»да Отабек характери, хусусан, Отабек билан Кумуш ораларидаги муҳаббат тақдири кўпроқ қутилмаганда кескин ўзгариб турадиган сирли воқеалар силсиласида кўрсатилади. Ёзувчи шундай йўл тутдики, китобхон ҳар бир боб, ҳар бир эпизодда қаҳрамонлар тақдирига боғлиқ бўлган бирон сир яширинганини сезиб туради ва у, бу сирни тезроқ билиб олиш, роман қаҳрамонларини оғир вазиятдан тезроқ омон-эсон чиққан ҳолда кўришни истайди. Шу йўсинда у китобхонни бутун роман давомида бир хил қизиқишда, бир хил эътиборда тутиб тура олади. «Меҳробдан чаён»да ёзувчи баъзи бир бобларда «сир сақлаш» приёмини ишлатган бўлса ҳам воқеаларни бу даражада сирли қилиб бермайди. Асар бошида у шошилмасдан, эпизодма-эпизод, деталма-деталь характерлар мантиқини яратди. Бу эпизод ва деталларда ўтакетган ҳасис, атрофдаги ҳар бир шахснинг ҳагги-ҳаракатини ҳисобга олиб, ундан ўзига манфаат излайдиган, эски мактаб домласи, диндор Солиҳ маҳдум образи гавдаланади. Бу реалистик эпизод ва деталларда инсонийликнинг

гўзал хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган, бир-бирларига самимий меҳр қўйган, ўша замоннинг Фарҳод ва Ширинлари мирза Анвар ва маҳдумнинг қизи Раъно образлари қад кўтаради. Бу икки зот ўзларининг ақл-идроки, одамийлик саховати, бир-бирларига қўйган меҳр ва муҳаббати билан Солиҳ маҳдум оиласига сира ҳам мос эмас. Образларга берилган бу мантиқнинг ўзида катта маъно бор: инсон доимо инсон! Баъзан одамийлик фазилатлардан маҳрум муҳитда ҳам одам боласи чин инсон бўлиб туғилиши ва камол топиши мумкин! Шу фикрни исботлаш учун Абдулла Қодирий анча боблар ажратади. Бундан кейин қаҳрамонлар ўша замон воқеалар оқимига туширилади ва бу оқимда асар бошларида яратилган образлар мантиқи яна ҳам мустаҳкамланиб боради.

«Ўтган кунлар»да хон истибдоди натижасида рўй бериши мумкин бўлган фожиа юқори чўққида берилди. «Меҳробдан чаён»нинг воқеавий асосида катта фожиа ётса ҳам, қаҳрамонлар ҳолати жисмоний жиҳатдан ҳам, маънавий жиҳатдан ҳам «Ўтган кунлар» даражасидаги нуқтага чиқарилмайди. Бу романда ёзувчи биринчи романда камроқ акс этган ҳаётнинг бошқа бир томонини бутун тафсилоти билан кўрсатишни мақсад қилди. Ёзувчи Урта Осиё шароитида хонликларнинг типик маркази бўлмиш Қўқон хони Худоёрхон саройига кириб борди. Саройга кириб, у хон маконига хос тенгсизлик, ҳуқуқсизлик кўринишларини, инсон қадрқимматининг топталишини ич-ичидан туриб фош қилди, одам боласи шаънига тўғри келмайдиган фисқ-фасодни, тубанликни бутун тафсилоти билан кўрсатди. Бошқача қилиб айтганда, Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар»да ўтмишни қаҳрамонлар фожияси билан инкор қилган бўлса, «Меҳробдан чаён»да хон истибдоди туғдирган ҳаётнинг чиркин томонларини кўрсатиш орқали инкор қилди.

«Меҳробдан чаён» услуб жиҳатдан ҳам ёзувчининг биринчи романидан катта фарқ қилади. Асарнинг бош қаҳрамони Анвар оддий меҳнаткаш оиладан чиққан. Бироқ бу билан қаҳрамон танлашда Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар»даги қаҳрамон танлаш принциpidан бутунлай ўзгача йўл тутди, деб бўлмайди. Чунки Анвар келиб чиқиш жиҳатидан меҳнаткаш оиладан бўлса ҳам таълим-тарбияни имтиёзли синф вакили бўлмиш Солиҳ маҳдум оиласида кўрди. Шу билан у ўз синфи замиридан бошқа синф замирига ўтиб кетган

шахс экани маълум бўлади. Ёзувчи Анвар образи биографиясидаги бу фактга кўп маъно юкламайди ҳам. Бутун роман давомида ўша имтиёзли синф вакиллари-дан бирининг оиласида таълим-тарбия олган ақл, идрок ва истеъдодда Отабекдан кам бўлмаган бир йигитнинг Худоёрхон замонидаги тақдири кўрсатилади.

Асарда воқеалар оқими ҳам асарнинг гоъвий йўналишини қувватлайди. «Ўтган кунлар»да Отабек ва Кумуш хон саройидан узоқда, хон истибдоди яратган воқеалар майдонида туриб унинг жабр ва зулмини тортади. Анвар билан Раъно эса бевосита сарой муҳитига тушади. Сарой муҳитига қаҳрамонлар билан бирга китобхон ҳам кириб боради. «Ўтган кунлар»дагидек сирли тасвирлар, воқеалар перипетияси романининг шу қисмларида берилади. Бироқ бу қисмда ҳам «сирли тасвирлар»дан кўра ўша осие истибдодини яратадиган муҳитнинг реалистик тасвири устун туради.

«Ўтган кунлар», ундан кейин «Меҳробдан чаён» ёзувчи маҳорати туфайли, Ўрта Осие ҳаёти учун типик воқеликни моҳирона акс эттиргани туфайли туркий тилдаги халқлар орасида тез тарқалди. Яратилган йиллариёқ бу икки романи туркман, озарбайжон, татар, қозоқ ва қирғиз китобхонлари қўлдан қўймай ўқишди. Ўзбек халқи орасида Отабек ва Кумуш образлари, улар орасидаги муҳаббат инсоний муҳаббат рамзи сифатида улуғланди ва оғиздан-оғизларга ўтиб, дoston бўлди. Баъзи бир китоб мухлислари «Ўтган кунлар»ни бошдан охир ёд олган пайтлари ҳам бўлди. Аммо адабий танқидчилик Абдулла Қодирий романларининг, хусусан, «Ўтган кунлар»нинг асл гоъвий моҳиятини етарли илғаб ололмаганидан, унга нисбатан кўпгина таъна тошларини отди. Баъзилар қуруқ социологизм позициясидан туриб ёзувчини гоъсизликда айблади, баъзилар «Ўтган кунлар» қаҳрамонларининг имтиёзли синф вакиллари-дан бўлганини ва жқилиб, меҳнаткаш вакиллари-ни назар-писанд қилмаганга чиқаришди, баъзи бировлар эса ёзувчини синфий ва миллий масалаларда катта хато қилганга олиб боришди. Шу хилдаги бўҳтон фикрлар ҳозирги кунда ҳам баъзан-баъзан пайдо бўлиб туради. Бироқ адабий жамоатчиликнинг аксарияти бугун А. Қодирий романларининг гоъвий ва бадий қимматини тўғри тушунишади ва унинг фақат ўзбек романининг тўнғичлари сифатида эмас, балки янгиликни улуғлайдиган, ўтмишнинг номарғуб томонларини инкор қила-

диган етук асар сифатида тан олади. Бу асарларнинг рус ва ўзбек тилларида 100 минг, 150 минг тираж билан бир неча бор нашр қилиниши фикрларимизнинг далилидир.

Абдулла Қодирий замонавий ёзувчи эди. У адабиётнинг қайси бир жанрига, қайси бир турига қўл урмасин — эски тушунчалар билан яшовчи типлар яратадими, катта полотноларда йирик фоже ҳолатларга тушган қаҳрамонлар образини яратадими бари бир, доим замон руҳидан келиб чиқиб иш кўрди, янгиликнинг ғалабасига хизмат қилди.

20-йиллар охирлари, 30-йиллар бошларида партия ҳужжатлари ва матбуотида замонавий қаҳрамонлар ҳақида асарлар яратиш зарурлиги хусусида чақириқлар, мурожаатлар бўлди. Бу даврларга келиб ўзининг ҳажвий ҳикоялари ва иккита тарихий темада яратилган романи билан кенг китобхонлар орасида шуҳрат қозонган Абдулла Қодирийда ҳам замон қаҳрамонлари ҳақида асар яратиш истаги туғилди. Уша даврда партия ва совет ташкилотлари, Ёзувчилар союзи унга зарур шароитларни яратиб берди.

Абдулла Қодирий замондошлари, унинг ижоди ва биографияси ҳақида махсус китоб эълон қилган ёзувчининг ўғли Ҳабибулла Қодирийнинг берган маълумотларига қараганда, Абдулла Қодирий бу ишга зўр масъулият билан киришди. Унинг бу соҳадаги фаолиятини далиллайдиган қизиқ фактлар бор. Жумладан, шундай битта-иккита фактни эслаб ўтиш фойдадан холи эмас: ўша даврларда Ёзувчилар союзининг раҳбарларидан бири, Раҳмат Мажидий замонавий темада ёзиладиган асарлар ҳақида Абдулла Қодирий билан суҳбатлашганда, ёзувчи «...бирон жиддийроқ асар ёзиш учун эл-юрт орасида кўпроқ бўлиш тақозо этилади. Бинобарин, шаҳар ва қишлоқларимизни бир айланиб, халқ билан суҳбатлашилса жуда яхши бўлар эди»¹, деган экан. Ёзувчилар союзи унга бу ишда ёрдам бериши мумкин эканини билдиришиб, ижодий командировка таклиф қилишибди. Уша авторнинг берган маълумотига кўра, Абдулла Қодирий «...гап командировкада эмас, йўқ. Эгар-жабдуғи соз бир отинг бўлса, истаган жойга бориб, истаган жойда қўниб, халқ билан суҳбат қилсанг, унинг йўли бошқа»², деган экан.

¹ Журнал «Фан ва турмуш», 7-сон, 1967 йил.

² Уша ерда.

Айтишларига қараганда Абдулла Қодирийга эгар-жабдуғи сөз яхши от топиб беришган экан. Аммо ёзувчининг ўғли Ҳабибулла Қодирий ёзувчининг ҳаётни ўрганиш принциплари бир оз бошқачароқ бўлганлигидан дарак беради. У ёзади:

«Едимда, 1932 ва 1933 йил ёз ойларида дадам кўпинча вақтини Тошкент теварагидаги колхоз қишлоқларида айланиб ўтказди. У эрталаб барвақт турарди-да, сафарга отланар, кўк рюкзагини орқалаб, йўлга тушар эди. Рюкзагида аёл, ёстиқча, пахталик тўн, сандал-кавуш, қоғоз, қалам, бир неча пачка папирос, гурт бўлар эди. Ойим, «чой ичиб кетмайсизми?» деса, «йўк, кун қизигига қоламан, салқинда йўл босиб олай, йўлда чойхонада нонушта қиларман», дер эди. У шу кетганича ҳафталаб уйга келмас, қайтгач, беш-ўн кун зарур уй, боғ ишларига қараб яна жўнаб кетар эди»¹.

Абдулла Қодирий шу зайлда эл-юрт кезиб ўзининг йўл таассуротлари ҳақида газеталарга хабарлар, алоҳида масалалар юзасидан мақолалар, баъзан эса камчиликларни фош қиладиган фельетонлар ёзиб, эълон қилиб турди. Бироқ унинг мақсади каттароқ эди. У юришларда замонавий темада яратиладиган янги асар — «Обид кетмон» хусусида ўйларди, материал йиғарди.

«Обид кетмон» 1932 йилдан бошлаб икки-уч йил давомида газета ва журналларда бобма-боб босилиб турди ва ниҳоят, 1935 йили алоҳида китоб шаклида чоп этилди. Қиссада у тақдирини ўз қўлига олган, меҳнати, ижоди билан янгиликлар яратиш учун шижоат кўрсатаётган оддий меҳнаткаш халқ вакили образини яратди.

Мулла Обид яратилиши жиҳатидан диққатга сазовор образлардандир. Отабек ва Анвар образларини яратар экан, Абдулла Қодирий уларнинг интеллектуал руҳий дунёсига асосий эътиборни берди. Имтиёзли синф вакиллари сифатида биз уларни, бирор жойда меҳнат устида кўрмаймиз. Қаҳрамонларни бу жиҳатдан кўрсатиш «Утган кунлар» ва «Меҳробдан чаён»нинг гоёвий мақсадига кирмас эди ҳам. Обид кетмоннинг образ сифатида яратилиши эса бутунлай бошқача. Унга ёзувчи қарийб афсонавий қиёфа бағишлайди. У бўйда барваста, кўринишда бўлиқ, гурсиллатиб қадам босишидан ер ларзага келгандек бўлади. Асли косиб,

¹ Ҳ. Қодирий. «Отам ҳақида», Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти — Тошкент, 1974, 188-бет.

лекин кейинги вақтларда деҳқончилик билан шуғулланган. Унинг меҳнати ҳам бўй-бастига тўғри келади. Таноб-таноб ерларни кетмон билан ағдариб чиқишга, аравадек келадиган замбилғалтакда бутун бир тепаликни кўчиришга қурби етадиган забардаст паҳлавон. У кетмонни ҳам махсус буюртма билан ясаган, унинг сатҳи мисбаркашча ёхуд савагча келади. У кетмон оладиган тупроқ бир пуддан кам келмайди. Оддий одам учун бу кетмонни кўтариб ерга уришнинг ўзи бир иш. Обид кетмоннинг иш қуроллари, бу қуроллар билан амалга ошириладиган ишлар, олинадиган ҳосиллар эл-юрт орасида дoston. Шунинг учун унинг исмига «кетмон» сўзини қўшиб, Обид кетмон дейишади. Шундай қилиб у, фақат бўй-бастда эмас, балки ишда ҳам афсонавий қаҳрамонларни эслатади. Бироқ ёзувчи китобхонни Обид кетмоннинг бу хислатлари реал, ҳаётий эканига ишонтира олади.

Обид кетмон интеллектуал жиҳатдан ҳам заиф эмас. У саводхон. Шарқда машҳур асарларнинг аксарияти билан таниш. Уларни фақат ўзи эмас, балки қироатни жойига қўйиб бошқаларга ҳам ўқиб беради. Шу сабабдан, элда унинг исмига мулла сўзини қўшиб Мулла Обид ҳам дейишади. Шу хилдаги меҳнаткаш, интеллектуал жиҳатдан ҳам бошқалардан ажралиб турадиган шахс, коллектив хўжалик раҳбари даражасигача кўтарилади.

Обид кетмоннинг характер сифатида шаклланиш тарихи ҳам қизиқ. У бир оз одамови, кўпроқ ўз меҳнати билан банд, эл-юртга секин-секин аралашади. Ўз меҳнати туфайли бўлса ҳам юқори ҳосил олиши натижасида хусусий мулк орттиришга мойиллиги ҳам бор. Шу сабабдан у қишлоқнинг бир оз бадавлатроқ кишилари билан яхши муомалада ҳам бўлган. Йигинларда у камгап. Бироқ гапга чиқса элга, деҳқончилик илмига тегишли яхши гапларни айтади, ишбилармонлигини кўрсатади. Унинг бу хислатларини ҳисобга олиб, уни колхозга раис қилиб сайлаб қўйишади. Бора-бора у эл-юрт севган раҳбар даражасига кўтарилади.

Ўзининг бу хислатлари билан «Обид кетмон» ўзбек совет адабиётида коллектив деҳқон онги ва психологиясини анча тўғри ёритган илк ва йирик асар ҳисобланади. Шундай қилиб, ҳажвий, фожиавий ҳолатлар тасвири орқали ўтмиш иллатларини инкор қила олган ёзувчи, халқ ҳаётидаги янгиликларни улуглайдиган ижобий қаҳрамон образини ҳам яратаолди.

Абдулла Қодирий замонавий мавзуда асар яратиш-ни кейин ҳам давом қилдирди. У 1936 йилда «Шубҳа» ҳикоясини, 1937 йилда «Ғирвонлик Маллабой ака» номли очеркини яратди. «Шубҳа»да ёзувчи ишчи ва деҳқон бирлиги, уларнинг бир мақсад ва бир манфаат асосида иш тутишларини исботловчи сюжет яратди. «Ғирвонлик Маллабой ака» очеркида эса, ўтмишда экинга тушган туяни, полизни тепкилайди деб, судраб чиқишга қарор қилган, паровозни баҳайбат «қора айғир», деб билиб унинг келишига аравалаб беда олиб чиққан ғирвонлик гўл деҳқонларнинг колхоз тузилгандан кейин деҳқончилик илмини эгаллагани, қўл меҳнатидан кўра техникадан фойдаланиш минг чандон афзал эканини тушунган, пахтачиликни ўстиришда янги-янги методларни жорий қилаётган қаҳрамонлар эканини кўрсатади.

Мавзу жиҳатдан Абдулла Қодирий ижодини шундай яқунласа бўлади: биз ёзувчидан халқимизнинг ўтмиш тарихидан сабоқ бўларлик ҳолларни топиб тасвирлашини истаймиз. Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари билан бу вазифани муваффақиятли бажарган адиблардан. Биз ёзувчидан ҳаётимизга тўсиқ бўладиган иллатларни аёвсиз фош қилишни кутамиз. Абдулла Қодирий ўз ҳажвий ҳикоялари билан бу вазифани ҳам ўрнига қўйган адиб. Биз ҳар бир ёзувчи ижодида яхши хусусиятлари билан ўрناк бўларли замондошларимиз образлари ёритилишини хоҳлаймиз. Абдулла Қодирий «Обид кетмон» қиссаси, ҳикоя ва очерклари билан бу хоҳишимизни ҳам биринчилар қаторида ўринлатган санъаткорлардан.

Абдулла Қодирий ижоди бадиийлик жиҳатдан алоҳида эътиборни жалб қилади. У ўз идеалларини юксак бадиий шаклда ифода қила олган ёзувчи. Адиб назар-писанд қилмаган бадиий шаклнинг бирор нуқтасини топиш қийин. Унинг асарларида эҳтирос қудратли, психологик таҳлил чуқур. Ҳар боб ва ҳар эпизод асардаги умум драматизмнинг руҳи билан ёритилади. Манзаралар ёзувчи айтмоқчи бўлган маъно атрофида мунчоқ сингари тизилади. Китобхон унинг бирор бўлак ёки бўлакчасини назардан тушириб қолдира олмайди. Шу йўл билан у китобхонни доим банд қилади, уни фақат воқеаларга эмас, балки ўтказмоқчи бўлган ғояларига ҳам тенг шерик қила олади. Унинг китобхони доим актив, у ёзувчи билан бир қаторда

туриб воқеалар устидан жиддий ҳукм чиқаради. У китобхонни «ниқтамайди». Асар заминидаги ғояларни китобхон ғайри шуурий равишда қалбан ҳис этади. У асарни ўқигандан кейин, узоқ вақтгача ҳаяжонли таассурот билан яшайди, яъни асар ғоялари китобхоннинг ҳиссиёт оламида мўътабар жойни эгаллаб олади. Ёзувчининг баъзи асарларидаги воқеалар суръатини, уларнинг тез-тез, кескин равишда ва кутилмаган пайтларда алмашиб туришларини, тошлардан-тошларга урилиб, шиддат билан баланд тоғлардан пастга шошаётган ирмоқларга ўхшатиш мумкин. Ирмоқлар сойларга тушиб катта дарёга айланади, жўшқин сойлардан ташкил топган бу азим дарё ўзининг дастлабки ирмоқлик пайтларига сира ҳам ўхшамайди; таги — қудратли оқим, сатҳи — сокин. Баъзан, Абдулла Қодирий асарларини таҳлил қилмоқчи бўлган танқидчи ва адабиёшуносларимиз унинг асарларидаги, юқорида айтганимиздек, ирмоқларни эслатадиган шиддатли оқимини кўрадилар, улардан пайдо бўлган азим дарёнинг сокинлигини ҳам англайдилар, аммо сиртдан қараганда кўзга ташланавермайдиган тагидаги оқимнинг қудратини, шиддатини етарли даражада пайқамайдилар.

Абдулла Қодирий асарларидаги сеҳрли жозибанинг омилларидан бири унинг тилидир. Аввало шуни қайд этиш керакки, ҳали матбуот тилида қатъий тартиб бўлмаي, турли-туман тил услублари ҳукм сурган бир пайтда, катта санъаткорга хос шуур ва ҳис билан Абдулла Қодирий бугунги адабий тилимизда илк бор йирик полотно — реалистик роман яратди. Адиб тили, ўзбек совет адабиётининг яна бир қанча устоз намоёндалари асарларининг тили билан биргаликда, халқ жонли тили ва матбуот тили заминида бунёдга келган бугунги бой, маданий тилимизнинг асосий фондиди ташкил этади. Адибнинг маҳорати шундаки, асарларини ўқиётганимизда адиб қўллаган сўз ва иборалардан бирортасини назардан соқит қила олмаймиз. Ҳар бир товуш белгисининг, ҳар бир сўзнинг ёзувчи санъатини белгилайдиган муҳим ва зарур юки бўлади. Шу туфайли санъаткор яратаётган ҳар бир деталь, ҳар бир эпизод, ҳар бир воқеа ва қаҳрамон ҳолати, буюк расомлар асарларидек кўз олдимизда намоён бўлади. Адиб сўзларни ниҳоятда аниқ танлайди, бу сўзлардан ниҳоятда аниқ жумлалар тузади ва бу аниқ жумлалар қаҳрамонлар ҳолатига тегишли аниқ мақсад-

ларда йшлатилади. Шу кунларда учрайдиган чийралган, буралган, сунъий тарзда мураккаблаштирилган, аниқ мақсадга бўйсундирилмаган сўз ва иборалар қўлайдиган қаламкашлар Абдулла Қодирийдан ўрناق олсалар чакки бўлмас эди. Баъзан Абдулла Қодирий характерларни яратишда ва уларни талқин этишда сўздан шу даражада моҳирона фойдаланадики, бундай пайтларда унга «Ўтган кунлар» дагидек шиддатли суръатда кескин ривожланадиган воқеаларнинг ҳам, қалбимизни ларзага соладиган инсоний тақдирларнинг ҳам зарурияти бўлмай қолади. «Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпўлат тажанг нима дейди?» ҳикояларида адиб персонажларга шундай сўзларни ва шундай ибораларни топиб берадики, улар адо этган вазифани, балки кескин воқеа алмашувлари ҳам, ҳатто қалбни титратадиган тақдирлар ҳам адо этолмаган бўларди.

Абдулла Қодирий асарларининг бадий баркамоллиги ўз навбати билан унинг халқ, меҳнаткаш инсон тақдирини ўйлаб юритадиган фикрларининг таъсир кучини оширади. Бошқача қилиб айтганда, унинг асарларида бадийлик билан ғоявийлик шу даражада омухтаки, уларни бир-бирларидан ажралган ҳолда тасаввур қилиш мумкин эмас.

Абдулла Қодирийнинг ижодий иш йўллари ҳам ўзига хос бўлган. У адабиётга нисбатан холис хизмат қилди. Ил фаслларининг бир қисмида ижод қилиб, бошқа бир қисмида, хусусан, ёз кунлари жисмоний иш билан банд бўлди — деҳқончилик қилди, асалари боқди, кўчат кўпайтирди, хунармандчилик қилди... ўзининг меҳнатга муносабати билан Абдулла Қодирий ўзи яратган Обид кетмонни эслатади. Ўрни келганда айтиш керакки, «Обид кетмон» даги Хирмонтепа тупроғини олиб, ер очиши, унинг ўрнига шийпон қуриши — умуман, Обид кетмончасига жисмоний меҳнат қилиши ёзувчининг ўз ҳаётидан кўчирилган фактлардир. Жисмоний меҳнат, оддий халқ билан муносабат унинг адабий тафаккурини тиниқтирган, бадий баркамол асарлар яратилишига асос бўлган бўлиши керак.

Абдулла Қодирий ижод масъулиятини чуқур англаган ёзувчи. У асар ёзишга ўтиришдан олдин ҳаётни синчковлик билан ўрганган. Яратмоқчи бўлган типларни ҳаётнинг ўзидан топиб, баъзан улар билан мулоқотда бўлишга ҳаракат қилган. Тасвир қилинади-

ган жойларни, қишлоқ ва шаҳарларни бориб, ўз кўзи билан кўришга уринган. «Ўтган кунлар» сюжети устида ўйлаганда у бир неча бор Марғилонга бориб келгани маълум. Эҳтимол у ўша боришларда Отабек юрган кўчаларни, у кириши мумкин бўлган эшик ва ҳовлиларни кўриб, тасаввурни бойитгандир. «Обид кетмон» сюжети устида ўйлаганда Абдулла Қодирий тупроқ босиб, сув кечиб, қишлоқма-қишлоқ, колхозма-колхоз юрган, тасвирламоқчи бўлган қишлоқ манзараларини ўз кўзи билан кўрган. Оддий меҳнаткашлар билан яқиндан танишиб, уларнинг баъзилари билан дўст тутинган.

Абдулла Қодирий табиатан оғир, вазмин, ҳар бир ишга чуқур мулоҳаза билан қарайдиган одам бўлган. Унинг бу хусусиятларига ўз санъатига ишонч билан қараши ҳам қўшилган. Шунинг учун ижодий тортишув ва фикр олишувларда дўстлари билан ўзига хос улуғворлик, олижаноблик билан муомалада бўлган. Бу ўринда шундай бир фактни эслаш маъқул бўлар эди: Абдулла Қодирий ҳаётлик пайтидаёқ унинг ижодига нисбатан анчагина зиддиятли фикрлар айтилган. Хусусан, бу ишда мунаққид Сотти Ҳусайннинг цикл, кейинчалик китоб шаклида эълон қилинган мақолалари характерлидир. Абдулла Қодирий Сотти Ҳусайннинг бу мақолаларига жавоб ҳам ёзган. Унинг жавоби фақат босиқлиги, вазминлиги билангина эмас, балки мунаққид ишига алоҳида ғамхўрлиги, танқидчи касбига хайрихоҳлиги билан характерлидир. Сотти Ҳусайннинг баъзи камчиликларини унинг «ёшлигига, тажрибасизлигига ҳавола» қилади. Танқидга жавоб бера туриб, «ғариброқ туйилган бир неча нуқталар устида изоҳлар бериш»ни лозим кўради ва ниҳоятда эҳтиёткорлик билан мунаққид нотўғри қилган фактларни шарҳлаб ўтади, холос. Ўз санъатига ишонган ёзувчигина масалага шундай ёндошиши мумкин. Тасаввуримизда Абдулла Қодирий ўз асарлари ҳақида кейинги бўлган баъзи бир зиддиятли фикрларга ҳам ўша улуғворлик, олижаноблик, ўз санъатига ишонч билан қараб тургандек кўринади.

Абдулла Қодирий ниҳоятда эҳтиросли адиб бўлган. Унинг ҳамма асарларида ҳам — ҳажвийми, фожиавийми, улуғворликми — ҳаммасида қандайдир сеҳрли ҳис, шекспирона эҳтирос сезилиб туради. Бу эҳтирос доим ҳаётдан танлаб олинган реалистик воқеалар асосида қурилади. Ёзувчи асарларида китобхон ҳис-туйғула-

рини тирнаш, уйғотиш учун атайин ҳаракат қилмайди, балки буни у ўзининг санъаткорлик эҳтироси билан намоён қилади. Шунинг учун бўлса керак, Абдулла Қодирийга кино ходимларидан бири, «Ўтган кунлар»ни кинога олмоқчимиз, деганда, «ундай бўлса, Отабек ролини ўзим ўйнасам», деган экан ва у Кумуш ўлимини тасвирлаш чоғида юм-юм йиғлаган экан.

Гоявийликда ҳам, бадийликда ҳам Абдулла Қодирий эришган ютуқларнинг асосий манбаи галаба қозонган янги ҳаёт, янги тузумдир. Совет адабиётида шундай ёзувчилар борки, улар революция билан бирга туғилган, бирга ўсган, улғайган. Ўзбек совет адабиётида шундай санъаткор ёзувчилардан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийдир. Санъаткорлар борки, улар революциядан чексиз илҳомланган — унинг ҳавосидан нафас олган, сувини ичган, нурини эмган. Бизнинг адабиётимизда шундай санъаткорлардан бири Абдулла Қодирийдир.

Абдулла Қодирий фақат бадий асарлари билан эмас, балки ўзининг шахсий фазилатлари, ҳаёт ва ижодга муносабатлари, одамийлиги билан ёшларга ўрнак бўлган ёзувчидир. Бугина эмас, ўз асарларида олға сурган гуманистик ғоялар, инқилобий интилишлар билан китобхон руҳий дунёсини бойитишга хизмат қилган санъаткордир. Унинг яратган маҳорат мактаби эса кўпгина қалам аҳлларига қимматли сабоқ бўлди ва бўлмоқда.

* * *

Абдулла Қодирий биринчи роман битган пайтларида, Ўрта Осиё адабиётида проза жанрининг, хусусан, романчиликнинг энди туғилаётган пайти эди. Шу сабабдан бўлса керак туркий ва тожик тилида ижод бошлаётган кўпгина ёзувчилар Абдулла Қодирийни устоз, деб биладилар.

Буюк қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezов Абдулла Қодирийни «Шарқнинг энг кўзга кўринган ёзувчиси»¹ — деди. У, Абдулла Қодирийнинг журъати ва маҳоратига қойил қолиб шундай деб ёзди: «Абдулла Қодирий (Жулқунбой) романлари гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлди. Унинг асарларини Қурмонғози ёки Чайковский куй-

¹ «Совет Ўзбекистони» газетаси, 1966 йил, 12 ноябрь.

ларини тинглагандай, дам олиб, мириқиб, гашт қилиб ўқийсан киши»¹.

Бу, бир буюқ шарқ адибининг ўзидан аввал проза жанрига биринчи қадам босган иккинчи бир буюқ истеъдод эгаси бўлган адиб ҳақидаги фикридир.

Туркман халқининг классик адиби, етук романнавис Берди Кербобоев ҳам Абдулла Қодирийга юксак баҳо берган. У шундай деб ёзади:

«... Манинг ўзим ҳам Толстойдан, Горькийдан, Шолоховдан ўрганмасам, татар ёзувчиси Иброҳимовнинг «Бизнинг кунлар»ини, «Қозоқ қизи»ни, ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар»ини, «Меҳробдан чаён»ини ўқиб, шулардан ибрат олмасам «Дадил қадам»ни бошлаш олмаган бўлардим»².

Ўзбек романчилигини янги босқичга олиб чиққан машҳур ўзбек ёзувчиси Ойбек, Абдулла Қодирий ижоди билан ёшлигиданоқ қизиқиб, бу улкан адибнинг ижодий лабораторияси ҳақида биринчи тадқиқот олиб борганлардан бири. Кейинги вақтларгача у Абдулла Қодирийни ниҳоятда ҳурмат қилар, унинг ижодидаги реалистик манзараларнинг бўёқдор халқ тилида акс эттирганига тасаннолар ўқир эди. У ёзган эди:

«Абдулла Қодирийнинг прозаси биринчи навбатда ғоятда ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Халқнинг бой ва ажойиб тилини ғоятда яхши билганлиги унинг асарларидан яққол сезилиб туради. Абдулла Қодирий романлари ана шундай гўзал тил билан ёзилган. У... туғма эпик ёзувчи, кенг кўламдаги мастер, юксак маънодаги реалист санъаткор эди»³.

Машҳур ижодкорларнинг шу хилдаги фикрларини тутиб олиб, Урта Осиёда машҳур ёзувчиларнинг барчасини Абдулла Қодирий ижодига олиб бориб боғлай бериш, албатта, ўринсиз бўлар эди. Абдулла Қодирийни устоз деб тан олган ҳар бир ёзувчининг ўзлари кўпларга устоз. Уларнинг ҳар бирининг ўзига ҳос акс эттирадиган ҳаёт материали, услуб кўринишлари бор. Ойбек ва Мухтор Авезовнинг «Навоий», «Абай» романлари на услуб жиҳатдан, на ҳаёт материали жиҳатдан Абдулла Қодирий яратган романларга ўхшамайди. Берди Кербобоевнинг «Дадил қадам»и ҳақида ҳам худди шундай дейиш мумкин. «Абай»даги қозоқ хал-

¹ «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1974 йил, 3-сон, 15-бет.

² «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1974 йил, 3-сон, 19-бет.

³ «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1974 йил, 3-сон, 11-бет.

қи ҳаёти, унинг урф-одатлари, ҳаёт кечириш йўсинлари ҳақидаги деталлаштирилган тасвирлар, Берди Кербобоевнинг «Дадил қадами»даги миллий ва синфий уйғонишга, туркман халқи психологиясига тегишли кенг кўламда тасвирланган манзаралар Абдулла Қодирий романларидаги тасвирларга ўхшамайди. Шунга қарамасдан бу Урта Осиё халқларининг буюк романнавислари Абдулла Қодирийни туркий халқларнинг адабиётига таъсир ўтказган биринчи романнавис сифатида ҳурмат қиладилар. Бунинг сабаблари нимада экан? Бунинг сабаблари бизнинг назаримизда шундаки, бирор йўлсиз жойдан янги йўл солинган бўлса, бошқалар ҳам узлуксиз шу йўлдан юравериши шарт эмас. Унинг янги йўл солиш журъатидан фойдаланиб, ўзича янги йўл очиши ҳам мумкин. Бадий ижодда аксарият пайтларда худди шундай бўлади. Ойбек, М. Авезов ва Берди Кербобоевларнинг адабий ижоддаги йўллари мустақил ва ўзига хос, янгидан очилган йўللاردир. Бошқача қилиб айтганда, адабиёт ва санъатда ижодий таъсир доим ҳам бевосита рўй беравермайди. Ойбек Алишер Навоий образини яратар экан, Хусайн Бойқаро саройидаги турли зиддиятларни, саройда рўй бериши мумкин бўлган тахт талашув, фисқ-фасодларни тасвирлар экан, унга «Ўтган кунлар»даги шу тақлид зиддиятлар ўрганса арзигулик намуна бўлмадимикин? У «Навоий» романида Арслонқул билан Дилдор, «Қутлуғ қон»да Йўлчи билан Гулнор ораларидаги муҳаббат тасвирларини романтик бўёқларда ва фожиавий ҳолатларда яратар экан, бу ерда ҳам Абдулла Қодирий романларидаги Отабек билан Қумуш, Анвар билан Раъно ораларидаги романтик бўёқ, фожиавий ҳолатлар арзигулик намуна бўлмаганмикин? Тўғри, биринчи йўлга нисбатан кейинги тушган йўллар анча мукамал ва баркамол бўлиши мумкин. Дарҳақиқат, тарихий ва замонавий темада Ойбек яратган роман ва қиссалар ҳаётнинг типик ва реалистик тенденцияларини илғаб олиш, уларни янги дунёқараш ва метод асосида умумлаштириш жиҳатдан анча мукамалдир. Бироқ мукамал ва баркамолликда кейинги яратилган йўлларнинг аҳамияти қай даражада муҳим бўлса, унча кўркам бўлмагандек кўринган аввалги биринчи йўлларнинг аҳамияти ҳеч ҳам кам бўлмайди.

Шуни ҳам назарда тутиш керакки, Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар»ни эълон қилган пайтларда Урта

Осиё халқлари ҳали битта Туркистон республикаси номи билан бирлашган эди. Шу сабабдан Абдулла Қодирий қай даражада ўзбек ёзувчиси бўлса, шу даражада туркман ёзувчиси ҳам, қирғиз ёзувчиси ҳам, қозоқ ёзувчиси ҳам, ҳатто тили бошқа бўлган тожик ёзувчиси ҳам ҳисобланаверилар эди. Ишонч билан айтиш керакки, унинг биринчи романини ўша даврларда Ўрта Осиёнинг барча халқлари — ўзбек ҳам, туркман ҳам, қозоқ ҳам, қирғиз ҳам, тожик ҳам баробарига севиб ўқишган. Шу сабабдан бўлса керак, машҳур тожик ёзувчиси Жалол Икромий ёзади:

«Мен Абдулла Қодирий асарларини гарчи ўттизинчи йилларда ўқиган бўлсам ҳам, улардаги қаҳрамонларни ҳозирга қадар унута олмайман. Абдулла Қодирий ўзининг гоёт сиқик, аммо чуқур лирика билан йўғрилган жумлалари билан мени мафтун этарди... Унинг асарларидаги ҳар бир деталь ўзида юксак маъно ифода этади, моҳир заргар томонидан ясалган буюм янглиғ жилоланади»¹.

Шундай экан, бу машҳур тожик романнависи ўзининг тарихий романларида ўзига хос йўллар билан борган бўлса ҳам, Абдулла Қодирий амалга оширган биринчи тажрибадан илҳомланмадимикин?

Абдулла Қодирий романларидаги образлар системасига бир назар ташласангиз, шундай бир манзарани кўриш мумкин: «Ўтган кунлар»да унинг Отабеги қай даражада жозибали, мардонавор бўлса, ундаги иккинчи образ Кумуш ҳам шу даражада жозибали ва мардонавор. «Меҳробдан чаён»да Анвар қай даражада зийрак, ақлли ва фаҳмдор бўлса, Раъно ҳам шу даражада оқила, зийрак, гўзалдир. Ҳатто айтиш мумкинки, Абдулла Қодирий Отабекка ва Анварларга нисбатан Кумуш ва Раъноларни кўпроқ улуғлайди, эъзозлайди. Уларга алоҳида бир меҳр билан қарайди, китобхонга ўтказмоқчи бўлган таъсирини кўпроқ ўша Кумуш ва Раънолар образи орқали ўтказиш учун ҳаракат қилади. Шу сабабдан бўлса керак, ўзбек халқи орасида Кумуш ва Раъно исмлари энг эъзозли исмлардан ҳисобланади. Абдулла Қодирий романларида аёл образларига шу даражада эътибор қилинишининг сабаблари ҳам бор: ўтмишда феодал иштибодининг зулми, жабрини эрлардан кўра аёллар кўпроқ тортган. Шу сабабдан Абдулла Қодирий кўп-

¹ «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1974 йил, 3-сон, 14-бет.

роқ эзилган, жабр-зулм тортган, кўпроқ таҳқирланган жамиятнинг шу иккинчи ярмини улуғлади. Шу йўл билан уларнинг инсоний ҳақ-ҳуқуқларини тиклашга ўз ҳиссасини қўшди.

Бу масала нуқтаи назаридан бугунги ўзбек адабиётига бир назар ташланг. Бугун бирор ўзбек ёзувчисини топиш қийинки, унинг асарлари марказида бирор жозибали аёл образи турмасин. Ойбек романларидаги Гулнор («Қутлуғ қон»), Дилдор («Навоий») образлари, Улуғ Ватан уруши йилларида йигитларнинг ўрнини босиб иш кўрсатган қизлари («Қизлар» поэмаси), унинг Комиласи («Олтин водийдан шабадалар») ва ҳокозолар ўзбек китобхонларининг энг севикли образларидан бўлиб қолди. Ҳатто шундай бўлдики, баъзи бир асарларимизда бош қаҳрамон аёллардан бўлади. Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссасида унинг бош қаҳрамони Саида бутун бир районни ларзага солиб турган ўзбошимчаликка ўрганиб қолган Қаландаровга қарши тура олади. Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» романида Ойқиз ҳаётдан орқада қолган баъзи бир унсурларга қарши туриб, илғор ғояларни амалга ошира олади. Иброҳим Раҳимнинг «Ҳилола» қиссасидаги Ҳилола бутун бир колхоз экономикасини игнасидадан ипигача яхши биледи ва қонунбузарларга қарши тура олади. Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар» романида унинг бош қаҳрамони Онахон республикамизда Совет тузумининг барпо бўлишида актив иштирок этиб, бу ишда жонбозлик кўрсатади. Уйғуннинг «Ҳуррият» пьесасида «ожиза» Ҳуррият эр киши эплай олмаган катта хўжаликни бошқара олади... Бу хилдаги мисолларни яна келтиравериш мумкин. Йирик-йирик полотноларда аёллар образларига шу хилда ўрин беришда, уларни эъзозлашда, уларнинг ҳаётдаги ҳақиқий ролини кўрсатишда Абдулла Қодирий анъаналарининг роли йўқмикин?

Абдулла Қодирий ўзбек совет адабиётида сатира жанрининг бошида турган адиблардан бири. Унинг ҳажвий асарлари ҳанузгача ўз аҳамиятини йўқотганича йўқ. Ўзбек сатирасининг кейинги тараққиёти эса Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳорлар номи билан боғлиқ. Воқеа ва характерларнинг ифода қилиниш йўллари билан Абдулла Қаҳҳорнинг сатирик ҳикоялари Абдулла Қодирийнинг ҳажвий ҳикояларига сира ҳам ўхшамагандек кўринади. Абдулла Қаҳҳор Қодирийга

санъаткор сифатида юқори баҳо берган. Уни «Европа адабиёти гази билан ўлчаганда ҳам тўлақонли асарлар ёзган, ўзбек романчилигини бошлаб берган ўлкан адибдир» — деган. Бироқ бирор жойда уни устозим, деб атаган эмас. Устоз бўлиш учун устоз деб аталиш шарт эмасга ўхшайди. Абдулла Қодирийнинг ҳажвий меросига бир назар ташланса кўриш мумкинки, уни баъзи бир ҳажвиячиларда кўрингандек на латифанамо воқеалар, на бирор фавқулодда рўй берадиган кулгили ҳодисалар қизиқтиради. У мантиқан ниҳоятда асосланган, хатти-ҳаракатларда ўз мантиқидан бир қадам ҳам чекинмайдиган баъзан разил, баъзан ниҳоятда кулгили типлар яратган. Бу хилдаги характерларни у кўпроқ шахс қилиқлари ва бу қилиқларнинг ўзига хос тил воситаларидаги кўринишларда моҳирона бера олган. Абдулла Қаҳҳор «Нотик», «Санъаткор» сингари ҳажвий ҳикояларини яратар экан уларда ҳажвий типларнинг қилиқларини, кўпроқ уларнинг ўзига хос нутқ кўринишларида беради ва шу йўл билан ўзига хос такрорсиз характерлар ярата олади. Бу характерларни яратишда Ҳамза билан бир қаторда Абдулла Қодирий ҳажвий тафаккурининг роли йўқ, деб бўлармикин?

Туркий тилда ижод қилувчи баъзи бир ёзувчиларда Абдулла Қодирий ижодининг бевосита таъсирини сезиш ҳам мумкин. Машҳур туркман ёзувчиси Хидир Деряев ёзади:

«Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи менда бир умрга унутилмас таассурот қолдирган ва илҳом бағишлаган. Шундан кейин менда туркман халқининг ўтмиши ҳақида роман ёзиш иштиёқи туғилди. Катта ният билан «Қисмат» романи устида иш бошладим»².

Хидир Деряев фикрини давом қилдириб, Тошкентда КомВУЗда ўқиган пайтларида «Ўтган кунлар»ни қайта-қайта ўқигани ва ёзувчининг санъатига таҳсинлар ўқигани ҳақида гапиради. Абдулла Қодирий билан Хидир Деряев ораларидаги таъсир ва ўзига хослик ўзбек адабиётшунослигида махсус тадқиқот ҳам қилинди. Тадқиқот натижасида воқеаларни сирли баён қилиш, уларни бир-бирларига занжирбанд қилиб, мус-

А б д у л л а Қ а ҳ ҳ о р . Асарлар. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1971 йил, 6-том, 413-бет.

«Эдебият ва сунгат» газетаси, 1962 йил, 21 ноябрь.

таҳкам боғлай олиш, керак жойларда кескин бурилишларда бера билиш жиҳатидан Хидир Деряев Абдулла Қодирий романларидан таъсирлангани маълум бўлади. Бироқ яна шу нарса ҳам аниқки, ҳаёт воқелигини бериш жиҳатдан, Хидир Деряев «Утган кунлар»ни ҳеч ҳам такрор қилмайди.

Гарчи бунинг аҳамияти катта бўлса ҳам, гап воқеаларни тасвир қилиш методида, ёзувчи дунёқарашининг янги нуқтага кўтарилишида ҳам. Хидир Деряев тасвирланаётган ҳаётга мос равишда XIX аср охирлари, XX аср бошларидаги рўй бераётган синфий уйғонишга боғлиқ зиддият доирани ва кўламни кенгайтиради, романдаги асосий конфликт синфий асосда кўчирилади. Шундай қилиб, «Утган кунлар»дан «таъсирландим», «илҳомландим», деган ёзувчи ҳам устозини такрор қилмайди, балки бадиий ижоднинг янги-янги саҳифаларини очади ва оригинал асар яратади.

Бугунги ўзбек прозасида Хидир Деряев сингари Абдулла Қодирий услубини яқиндан сезган ва баъзи ўринларда унинг воқеаларни акс эттириш методларидан фойдаланган ёзувчилардан бири Шухратдир. У ўзининг «Олтин зангламас» ва «Жаннат қидирганлар» романларида «Утган кунлар»дагидек асар сюжетида қамраб олинган воқеаларни сирли баён қилиш ва бу сирли воқеалар орқали характерларнинг психологик ҳолатларини чуқурроқ очиб бериш учун ҳаракат қилади ва айтиш керакки, ёзувчи шу йўл билан анча муваффақиятларга эришади.

Кўряпсизки, гап бу ерда Абдулла Қодирийнинг ижодига хос муҳим бир хусусият — унинг характерлар яратиш маҳорати ҳақида кетаётир. Характерлар яратишда эса унинг энг яхши кўрган методларидан бири, воқеаларни бир-бирларига занжирбанд қилиб, пухта боғлаб беришдан иборат эди. Шу йўл билан у характерлар психологияси баёнини қуюқлаштирар, китобхонни доим бир хил қизиқишда тутиб тура олар эди. Яқинда романнависларимиздан Одил Ёқубов «Улуғбек хазинаси» номли романини эълон қилди. Бу романда «Утган кунлар»дагидек муҳаббат йўлида бошдан кечирилиши мумкин бўлган фавқулодда саргузаштлар йўқ. Унда акс эттирилган воқеалар темурийлар авлоди ораларидаги ўзаро курашлар, зиддиятларнинг кучайган бир даврида, адолатни тўла амалга ошира олмас ҳам уни ўзига шиор қилиб олган шоҳнинг фожиаси

сига тегишли воқеалардир. Бундай воқеаларни биз бошқа асарларда ҳам бир неча бор кўрганмиз, эшитганмиз. Бироқ Одил Ёқубов романини ўқиб, уларни биз биринчи бор кўраётгандек қизиқиш билан кузатамиз. Ёзувчининг романдаги ютуғи шу бўлдики, у Улуғбек фожиасига тегишли воқеаларни бир нуқтага йиғди, уларнинг барчасини фожиавий характер психологияси билан боғлади, нимаки бу психологик марказ билан боғланмайдиган бўлса, ёзувчининг эътиборидан четда қолди. Шу йўл билан Одил Ёқубов психологик баённи қуюқлаштирди ва китобхонни зўр қизиқиш билан асар охиригача бир хил ҳолатда тутиб туришга эриша олди. Воқеаларни шу тарзда баён қилишда Абдулла Қодирийнинг психологик тасвир методларининг ҳиссасини сезмаслик мумкин эмас.

Еки Абдулла Қодирийнинг характерлар яратиш маҳоратининг бошқа бир томонини олиб кўрайлик: у характер ва типлар яратар экан, уларнинг ниҳоятда ишонарли бўлиши учун қайғуради. Бунинг учун у характерларга мантиқ бағишлайди. Бу иш учун у вақт ҳам аямайди, ўрин ҳам. У яратган аксарият характерлар ёзувчи таърифлаб берган мантиқ асосида ҳаркат қиладилар, воқеа яратадилар ёхуд воқеаларда иштирок қиладилар. Шу билан воқеалар оқимиға ўз таъсирларини ўтказадилар. «Ўтган кунлар» романининг сюжети ривожига бир назар ташлағ: тасвирланаётган воқеа ечимға келяпти. Китобхон воқеаларнинг нима билан тамом бўлишини орзиқишлар билан кутяпти. Китобхон сезадик, ечимда Отабекнинг кичик хотини Зайнаб катта роль ўйнаши керак. У эса ёзувчи мўлжаллаган ишни бажаришга мантиқан тайёр эмас. Мўлжалдаги ишни бажариш учун, унга мантиқ бағишлаш керак, аке ҳолда китобхон унинг ишиға ишонмайди. Абдулла Қодирий шиддат билан ривожланиб бораётган сюжет оқимини «тўхтатиб» қўяди ва мўлжалдаги ишни бажариш — Кумушға заҳар бериш учун Зайнабға куч бағишлайдиган, таъсир ўтказадиган бошқа бир образ, унинг опаси Хушрўйбиби таърифи ва тавсифига тўхтади, уни ўз «бахти», ўз манфаати учун, кибр-димоғ учун эрини доимо қўлиға қўндириб юрадиган хотин сифатида кўрсатади. Хушрўйбиби ўзидаги бу хусусиятларнинг синглисида йўқлигини минг марталаб гапирган, уни ҳам шундай бўлишға, «бахт учун курашға чақирган», бу йўлда ҳеч бир тадбирдан қайтмаслик керагини уқтирган. Ниҳоят, кундош-

лик саросимасига тушиб қолган Зайнаб бу хилдаги ишларни Хушрўйбибича ўрнига қўя олмаса ҳам, опаси айтган йўлга киришга мажбур бўлади. Кундоши Кумушга заҳар беради. Хушрўйбиби воситасида яратилган мантиқ туфайли биз Зайнаб амалга оширган «тадбир»га ишонамиз. Эки «Обид кетмон»даги мулла Обид раис бўладиган қишлоқдаги учта бой, икки домлаимом характерларини бир эсланг: мулла Обиднинг ўзига яраша мантиқи бор. У меҳнаткаш авангарди сифатида қишлоқдаги бойлар, домлалар билан тўқнашиши керак. Қишлоқнинг «учта устун» бўлмиш учта бой, иккита масжиднинг имомлари бўлмиш Муҳсин домла билан Хатиб домлаларнинг ҳар бирининг ўзига хос характер хусусиятлари бор. Масалан, Муҳсин домла содда, ҳатто бир оз гўл, инсофлироқ, Хатиб домла эса ниҳоятда пихини ёрган тулки, алдамчи, аёвсиз юлғич, ноинсоф, ўз манфаати йўлида ҳеч ишдан қайтмайдиган бир шахс. Бу икки домладаги хусусиятлар шунчаки ёзувчи таъриф ва тавсифи орқали айтиб ўтилавермайди, балки бу хусусиятлар ниҳоятда характерли эпизод ва деталларда кўрсатилади. Бунга ёзувчи тасвирланаётган воқеани «тўхтатиб» астойдил киришади ва бир неча боблар ажаратади. Характерли эпизод ва деталлар орқали уларга кучли мантиқ ато этгандан кейингина уларни Обид кетмонга рўпара қилади. Обид кетмон характери умуман, бойларга қарши, умум домлаларга қарши зиддиятда эмас, балки ўзига хос бойларча, ўзига хос домлаларча характер хусусиятларига эга бўлган шахслар билан тўқнашувда очила боради.

Яратилаётган образларга мантиқ бериш талаби нуқтаи назаридан Абдулла Қодирий шогирдлари ижодида бир назар ташланг: «Қутлуғ қон» романида Ойбек Йўлчи билан Мирзакаримбойни учраштирар экан, характерли деталь ва эпизодларда бу икки шахснинг ҳар бирига хос мустаҳкам мантиқ бағишлайди. Бири — Йўлчи, содда меҳнаткаш, ишонувчан, умидвор бир йигит, иккинчиси — Мирзакаримбой айёр, дуч келган иш ёки шахсга пул нуқтаи назаридан қарайдиган бой. Бир-бирларига зид хусусиятларга эга бўлган типларни биз бутун роман давомида тўқнашувда кўрамиз. Эки Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романидаги Муродхўжа домла образи. Асар бошларида биз Муродхўжа домланинг нақадар разил, мол-дунёга ўч, бу ишда ўзига энг яқин зот — қизининг ҳам бахтини сотиб юборадиган

бир шахс сифатида кўрамиз. Езувчи унга шу хилда мантиқ бағишлайди. Шу мантиқи билан Муродхўжа домла Саидийнинг фожиасига сабаб бўлганлардан бири сифатида кўз олдимизда гавдаланади. Тўғри, Ойбек ҳам, Абдулла Қаҳҳор ҳам характерларга мантиқ бағишлайман, деб асар воқелигини тўхтатиб қўйиб, фақат шунинг ўзи билан банд бўлмайдилар. Абдулла Қодирий эса бу ишни қилади ва унинг уддасидан чиқади ҳам — китобхонни зериктирмасдан доим бир хил қизиқишда тутиб тура олади. Табиий равишда савол туғилади: Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор ижодларига хос бўлган кучли мантиқ яратиш, яратилган мантиқ асосида характерларни тўқнашувларда кўрсата билишда Абдулла Қодирий ижодига хос мантиқ яратиш маҳорат мактабининг ҳиссаси йўқмикин?

Абдулла Қодирийни халқ маиший ҳаётини яхши биладиган санъаткор дейишади. Дарҳақиқат, ўзбек халқининг маиший ҳаётига, психологиясига тегишли кўз илғамас майда урф-одатлар, икир-чикирлар унинг асарларида алоҳида бўёқдор сўзлар билан акс эттирилганини кўрамиз.

Энг муҳими бу урф-одатлардаги майда-чуйдалар, психологиядаги икир-чикирлардан йирик социал маъно чиқарилади, ёхуд улар йирик социал маъно англатадиган воқеалар билан боғланган ҳолда акс эттирилади. «Утган кунлар»даги Отабек ва Кумуш фожиалари фақат ўша даврдаги хон истибдоди, бу истибдод натижасида пайдо бўлган ўзаро қарама-қаршилик ва қирғинларгагина боғлиқ эмас, балки ўша даврларда халқ психологиясида мустаҳкам ўрин олган баъзи бир урф-одатларга, жумладан, ёшлар ҳаёти учун ҳеч қандай аҳамияти бўлмаган «ота-она орзу-ҳавас»ларига ҳам боғлиқ. Абдулла Қодирий қаҳрамонлар фожиасини ишонarli қилиш, унинг таъсир кучини ошириш учун ўша «ота-она орзу-ҳаваси» деб аталмиш чиркин одатларни ниҳоятда санъаткорона тасвирлаган. Шу хилдаги ҳаёт учун зарарли урф-одатларнинг, психологик ҳолатларнинг тасвирини биз унинг бошқа асарларида ҳам кўрамизки, асарларнинг сюжет тараққиёти, конфликт кўринишларини бусиз тассавур қилиб бўлмайди.

Оддий урф-одатлар, маиший воқелардан ва психологик кўринишлардан йирик социал маъно чиқариш санъатини эгаллаб олган ёзувчилар ўзбек адабиё-

тида озмунча эмас. Абдулла Қаҳҳорнинг «Анор» ҳикоясида қаҳрамон фожиаси бор-йўғи, боши қоронғи хотинига бир жуфт анор топиб бера олмаганига бориб тақалади. Унинг «Маҳалла» номли ҳикоясида ўзини оламдан ўтиб кетаётган ҳисоблаган одамнинг қайта тикланишига маҳалла аҳолиси орасидаги одамни, «як-калаб қўймасликдек» эзгу ва яхши одат сабаб бўлади. Ойбекнинг «Қутлуг қон» романида қаҳрамоннинг синфий уйғонишига биринчи туртки, ойиси бериб юборган кичкина тугунчани бой тоғаси жирканиброқ олиши сабаб бўлади. Унинг «Болалик» қиссаси, «Улуг йўл» романларида йирик социал воқеалар доим кичик, баъзан кўз илғамас маиший ҳаёт деталлари билан йўғрилган ҳолда берилади. Рафур Ғуломнинг «Уғригина болам»ида катта социал маъно ифода қиладиган катта воқеадан асорат ҳам йўқ. Бутун ҳикояни тутиб турган нарса, ўзбек аёлининг ҳамма ёшларга ҳам ўзининг боласидек муомала қилиш сингари бир ижобий одат туради. Шу одатга негизланиб яратилган ҳикоя, ўтмиш ҳаётимизнинг катта социал мағизига ишора қиладиган асарнинг туғилишига асос бўлган. Унинг «Шум бола»си-чи? Унда ҳам бутун-бутун манзаралар маиший ҳаётда учраб турган ҳаётнинг майда-чуйдалари асосида берилган. Бироқ бу майда-чуйдалар асосидаги манзаралар, бой билан фақир ораларидаги тўқнашувларни кўрсатадиган ҳужжат даражасига кўтарилади. Шу хилдаги ҳаётнинг оддий маиший томонларига боғлиқ воқеа ва воқеачалардан, конфликт ва конфликтчалардан йирик социал маъно чиқара билишда Абдулла Қодирий маҳорат мактабининг ҳиссаси йўқмикин?

Юқорида биз Отабек билан Кумуш фожиасида «ота-она орзу-ҳаваси» роли ҳақида гапирдик. Бу икки ажойиб ёшни фожиавий ҳолатга солиб қўйган «ота-она орзу-ҳаваси»нинг ҳаётимизда етказётган зарарлари ҳозир ҳам оз эмас. Пиримқул Қодировнинг «Эрк» номли қиссасининг асосий конфликти мана шу маиший масала, «ота-онанинг орзу-ҳаваси» масаласига боғлиқ-ку! Шу хилда баъзи бир эски урф-одатларни қаттиқ танқид қилиб ёшларга эрк истаги билан ёзиладиган асарларда Абдулла Қодирий маҳоратининг ҳиссаси йўқмикин?

Бугунги ўзбек адабиёти, жумладан, ўзбек прозаси иттифоқимизда кўпмиллатли катта адабиётнинг бир қисми-сифатида тараққий этапти. У мазмун кўлами

жиҳатдан ҳам, жанрлар хилма-хиллиги жиҳатидан ҳам, услубларнинг ранг-баранглиги жиҳатидан ҳам Абдулла Қодирий яшаб ижод этган даврга нисбатан тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада олға кетди. Адабиётимиз, жумладан, ўзбек прозаси тематик жиҳатдан кенгайди. Ойбек ижоди билан бошланган тарихий революцион тема ўзбек романчилигининг негизи бўлиб қолди. Бу темага бағишланган ўнлаб романлар китобхонларга маълум. Бу романларда Абдулла Қодирий кўзи билан кўрган революцион бурилишлар тафсилоти акс эттириляпти ва яна акс эттирилади. Абдулла Қодирий тарихий темада романлар яратди. Ундан кейин эса ўзбек прозасида тарихий-биографик романлар пайдо бўлди. Максим Горький анъанасини давом қилдирадиган автобиографик полотнолар яратилди. Кейинги 30—40 йил ичида ўзбек ёзувчилари замонамизнинг актуал масалаларини акс эттирадиган, ҳаётни қайта қураётган совет кишиси психологиясини кенг планда тасвирлайдиган йирик полотнолар яратдилар. Ёзувчиларимиз ўзбек ҳалқининг Улуғ Ватан уруши йилларида олиб борган қаҳрамонона ишлари — жанг ва меҳнатини улуғлайдиган қатор роман ва қиссалар яратдилар. Ўзбек прозасида услуб жиҳатдан ҳам анчагина янгиликлар пайдо бўлди. Абдулла Қодирий романлари кўпроқ шиддат билан тараққий этадиган сюжетлар асосида яратилган бўлса, кейинги пайтларда воқеа ва характерларни бир оз босиқлик ва вазминлик, эпик кенгликда акс эттирадиган асарлар пайдо бўлди. Тўғри, бу хил эпик кенгликлар асарларимизни бир оз зерикарли қилиб қўяпти, унинг ҳажмини кенгайтириб «монументализм» касалига дучор қиляпти. Бироқ ҳаётнинг реалистик тенденцияларини чуқурроқ очиб бериш учун бу хилдаги асарлар ҳам ўз ҳиссасини қўшаётгани маълум. Кейинги пайтларда ўзбек прозаси ҳаётга яна ҳам яқинлашиб борди. Бир вақтлар ҳаётимизда рўй берган улуғ қурилишлар — Чирчиқстрой, Катта Фарғона канали қурилиши, Фарҳод ГЭС қурилиши, Олмалик ва Ангрен сингари саноат қурилишлари ҳақида, уларда хизмат қилган кишиларнинг психологик ҳолатларини акс эттирадиган қатор романлар пайдо бўлди. Ҳозирги ўзбек ёзувчилари ҳар бири ўз дунёқараши, ўз услуби билан ўзига хос бир дунё. Уларнинг ҳар бири адабиёт чўққиларига ўз йўли билан кўтарилган ва кўтариляпти. Улар очётган йўллар ҳам кўркам, ҳам баркамол. Бироқ улар

прозамиздаги адабиёт чўққисига биринчи қўйилган сўқмоқни унутмайдилар, ўрни келганда бу сўқмоқни фахр билан тилга оладилар. Бугина эмас, ёзувчиларимиз шуни яхши билишадикки, Абдулла Қодирий бамисоли Обид кетмон эди. У мулла Обид сингари «мисбаркаш»дек келадиган кетмонини қулочкашлаб адабиёт тепалигига урди, тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада уни тез кўчирди, ўрнини сероб қилиб, ундан юқори ҳосил олди. Бу ҳосилдан биз ҳанузгача баҳрамандмиз, бундан кейин ҳам баҳраманд бўлаверамиз.

1975

ИККИ ХАЛҚНИНГ ФАХРИ

Маданият тарихида шундай сиймолар борки, улар билан фақат ўз халқи, ўз миллатигина эмас, балки бошқа халқ ва миллатлар ҳам фахрланадилар. Борди-ю бундай сиймолар ижодкор бўлсалар, уларнинг ҳаёти ва ижодидан ўзларига тегишли нарсалар топадилар, уларнинг санъатига сажда қиладилар. Шу маънода ҳар бир улуг ижодкор бутун инсоният фахри, унинг ижоди эса халқлар мулки бўлиб қолади. Садриддин Айний ҳам шундай санъаткорлардан. У ўз миллий адабиёти доирасидан чиқиб, умуминсон фахри, ижоди эса умум-халқ мулки бўлиб қолган.

Садриддин Айний тожик совет адабиётининг қонуний асосчиси, унинг пойдеворига биринчи бўлиб мустаҳкам гишт қўйган шоир, улкан, сермахсул адиб, синчков, теран фикрли олимдир. Шу билан бирга у ўзбек совет адабиётини бошлаб берганлардан биридир. У ўзининг революцион руҳда ёзилган биринчи шеърлари, меҳнаткаш халқ позициясида туриб ўзбек ва тожик тилида яратган қисса ва романлари билан бугунги гуркираб ривожланаётган катта адабиётимизнинг бошида турган, катта прозамизни бошлаб берган устоз ёзувчилардан. Гап унинг ўз умрининг кўп қисмини Ўзбекистонда ўтказганида, ўзбек ёзувчилари сафида туриб ижод қилганида, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг фахрий аъзоси сифатида Самарқанд дорилфунунида узоқ вақт профессорлик лавозимида иш олиб борганида, ёхуд бутун бир адабий мактабни бошқарганидагина эмас (гарчи биз бу ҳол билан қонуний равишда фахрлансак ҳам). Гап бу улуг сиймонинг ўзбек адабиётидаги бошқа улуг сиймолар — Ҳамза Ҳа-

кимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, кейинчалик Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ғафур Ғулом билан бир қаторда ижод қилиб, ўзбек совет адабиётининг шаклланишига қўшган бебаҳо ҳиссасидадир.

Ўзбек адабиёти тарихидаги сифат ўзгариши, яъни революцион бурилиш Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси билан боғлиқдир. Тўғри, ўзбек совет адабиётининг асосчилари Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, шунингдек Садриддин Айний ҳам ўз ижодини Октябрь ғалабасидан олдин бошлаганлар. Аммо бунга қадар Ҳамзанинг баъзи бир машқларини истисно қилганда, бу уч сиймо ижодлари мазмунан асосан ўзбек классик адабиётига хос анъанавий йўналишда — эски ижтимоий тузумни қоралаш, маърифатпарварлик ғояларини ташвиқот қилиш йўсинида бўлди. Адабиётимизда анъанавий услуб хусусан шакл соҳасида узоқроқ сақланди. Фақат Улуғ Октябрь революциясигина бадиий ижодни бутунлай янги изга солди — унга янги мазмун ва янги шакл ато этди.

Революция кунлари ва ундан кейин Ҳамза Ҳакимзода ўзининг оташин шеър ва қўшиқларини яратди ва бу билан том маънодаги инқилоб жарчиси бўлиб қолди. Бу даврда Ҳамза яратган шеърлар зарбага учраган, бироқ ҳали эски мавқедан воз кечмаган эксплуататорларга қарши баланд овоз билан айтилган хитоб, ишонч билан уқтирилган ҳукм; ҳокимиятни ўз қўлига олаётган, ҳаёт жилловини тутишга уринаётган меҳнат аҳлига чақириқ ва мурожаатлар билан тўлиб тошган эди. Бу ашула ва шеърларнинг оҳанги ҳам ўша иборалар мазмунига мос: хитоб, ҳукм, чақириқ ва мурожаатлар...

«Осмоннинг гулдираши», «булутнинг тарқалиши», «ялт-юлт» этиб чақмоқ чақиши, «чин қуёшнинг чиқиши», «ёруғликка интилиш» — мана Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўша даврда кўп ишлатган сўз ва иборалар. Худди шу сўз ва ибораларни биз Садриддин Айний шеърларида ҳам учратамиз. Октябрь унинг учун «тонг отиб, туғилган қуёш» эди. Бу оддий қуёш эмас, балки «ҳурлашмоқ қуёши». Октябрь туфайли ишчиларнинг «толе юлдузи» барқ урди, нур сочди, «чақмоқлар чақди кўк юзинда»...

Айний ҳам Ҳамза сингари Октябрь воқеасини табиат кўрки-жамоли билан шунчаки изоҳлаб ўтабермайди, балки воқеликка ўзининг кескин муносабатини

билдиради: «Фикрлар дунёси яшнасин...», «Ишчилар отлари кишнасин», «Инсонлар ҳур бўлсин, бир бўлсин!» — Булар халқ номидан ўртага ташланган шиорлар эди. Ҳамзанинг энг машҳур шеърларидан бири «Яша, Шўро!» деб аталади. Садриддин Айний бирон шеърини «Яша, Шўро!» деб атамаган бўлса ҳам, шу иборани у кўп ишлатган. «Биринчи май марши»да у ёзади:

«Яша шўро, яша шўро!
Биринчи май яшасин!»

Бу икки улуғ сиймонинг шеърларидаги шу хилдаги монандлик фақат бир-бирларига маъно ва мазмун жиҳатидан ўхшаб кетадиган сўз ва ибораларнинг бир хил мақсадда ишлатилишидагина эмас. Шу билан баробар бир хил оҳанг-товуш ўлчови яратишда ҳамдир. Адабий танқидчиликнинг фикр ва мулоҳазаларига қараганда Айний шеърлари марш формасида яратилгандир. Бизнинг назаримизда инқилоб руҳида ёзилган Ҳамзанинг барча шеърлари ҳам марш ритмига тушди: Қаранг:

Ҳамза: Гулдир этиб, булут тарқаб
Ялт-юлт этиб чақмоқ чақди.
Ишчи бобо, сескансанг-чи,
Шарққа қуёш чиндан чиқди!

Айний: Чақмоқлар чақилсин кўк юзинда,
Фақирлар дунёси яшнасун.
Хоинлар қолмасун ер юзинда,
Ишчилар отлари кишнасун!

Булардан қайси бири маршу, қайси бири марш эмас, бунини ажратиб бўлмаса керак!

Умуман, бу ҳар иккала сиймонинг шеърятини кўздан кечирсангиз шундай хулосага келасизки, уларнинг бири иккинчисининг тугата олмай қолдирган асарини ҳеч бир қийинчиликсиз давом қилдириб, тугатавериши, бири қўйиб улгурмаган нуқтани иккинчиси қўя-бериши мумкин эди.

Айний ўзбек китобхонлари орасида шоирликдан кўра адиб сифатида кўпроқ маълум эди. Унинг дастлабки прозаик асарлари халқ орасига тарқалаётган пайтда Абдулла Қодирий (Жулқунбой) ўзининг социал темада яратилган ҳикоя, қисса ва драмалари билан

ном чиқарган пайтлар эди. Айний ўша вақтларда прозаик сифатидаги ўзига хос истеъдоди билан Абдулла Қодирийга жўр бўлди.

Адабиётшуносликда бор маълумотларга қараганда Айнийнинг биринчи йирик асари — «Бухоро жаллодлари» қиссаси 1920 йили ўзбек тилида ёзилиб, 1922 йилда эълон қилинган. Маълумки, худди шу йилларда Абдулла Қодирий ҳам ўзининг машҳур «Ўтган кунлар» романини тугатиб, журнал саҳифаларида эълон қила бошлаган. Модомики, шундай экан, ўзбек китобхоналарига маълум бўлган бу икки асар айнан бир вақтда, бир хил ижтимоий шароит ва бир хил адабий муҳит маҳсули сифатида майдонга келган. Асар ярата туриб, ҳар иккала адибнинг кўзлаган мақсадлари ҳам яқин: ўтмишнинг азоб-уқубатларини юзага чиқариш, ҳар қадамда учраб турадиган фожиавий ҳолатлар манзарасини яратиш, шу йўл билан «халқлар турмаси» бўлмиш эски ҳаёт тузумини — Ўрта Осиёда истибодни таг-томири билан йўқ қилиш... Мақсад бир, аммо бунга эришиш йўллари бошқа-бошқа. адабий приёмлар ҳар хил.

Абдулла Қодирий Отабек ва Кумушлар муҳаббати тарихини яратиш, бизни шу муҳаббат тақдири билан, тўғрироғи, муҳаббат фожиаси билан яқиндан таништиради. Асардан келиб чиқадиган социал ва фалсафий хулосаларни у мана шу муҳаббат фожиаси билан боғлайди. Садриддин Айний эса бошқача йўл тутди. У бизни етаклаб, мазлум халқлар орасига, эрк-ихтиёри бутунлай қўлдан кетган одамлар орасига олиб киради. Абдулла Қодирий Шарқ ва Ғарб бадиий тафаккури традицияларига асосланиб, сирли воқеалар тизмасини яратади, воқеалар оқимида кутилмаган бурилишлар, кишини танг қолдирадиган, «дод» деса арзийдиган кескинликлар яратади. Айний эса, воқеалар тасвирида сирли ҳалқалар яратиш билан банд бўлмайди, воқеаларнинг табиий оқимини кузатади, кутилмаган бурилишлар ясаб, воқеалар отини ҳар томонга чоптиравермайди ҳам. Адиб бизни оқисталик билан, шошилтирмасдан тасвирланган воқеанинг майда икир-чикирлари билан аста-секин таништира боради. Бир қарасангиз ўлимини кутаётган бандилар билан суҳбатда бўлиб эзиласиз, бир қарасангиз бош олишдан чарчаган, ўз ишидан безган, ҳатто бу ишда амир қилмишларидан шубҳалана бошлаган жаллодлар билан танишиб, нафратланасиз; яна бир қарасангиз дунёда рўй бера-

ётган ўзгаришларга кўзингиз тушади, баъзан амир ҳарамига кириб, унинг ичкарасидаги бемаъниликларга назар ташлаб, бениҳоя жирканасиз...

Бошқачороқ қилиб айтганда, Абдулла Қодирий «Ўтган кунлар»да сизни инсон руҳий оламининг «етти қат осмонига» чиқариб, ўша баландликдан туриб сизни ҳаёт сирлари билан таништирмоқчи бўлади ва шу йўл билан ўз муддаосига эришади, Айний эса сизни ҳамма юрадиган оддий сўқмоқлардан, ҳаётнинг реал ўнқир-чўнқир йўлларида етаклайди, ҳаётнинг узоқдан кўриш мушкул бўлган нуқталари билан таништирмоқчи бўлади ва шу йўл билан ўз муддаосига эришади.

Кўряпсизки, Садриддин Айний ўзининг биринчи прозаик асари бўлмиш «Бухоро жаллодлари»даёқ ўз қалами, ўзига хос услуби билан ўзбек прозасининг илк саҳифаларини яратишга ўз ҳиссасини қўшди.

Миллий адабиётнинг шаклланиш даврида ҳар бир санъаткорнинг ижобий қаҳрамон масаласига дуч келиши табиий бир ҳол эди. Аслида асримиз бошларига келиб, ижодкор асарларининг қиммати кўпроқ шу масаланинг қай даражада ҳал бўлишига боғлиқ бўлиб қолди. Бу ҳаётга кириб келаётган янги метод — социалистик реализм таъсири эди. Ҳамза ва Айний ўзларининг поэтик асарларида бу масалани тезкорлик билан ҳал қилдилар. Улар яратган лирик қаҳрамон ҳаётга оптимистик руҳ, синфий онг билан қарайди, ҳар бир социал янгиликни олқишлайди. Ўзбек адабиётининг асосчиси Ҳамза эса бу масалани бошқа жанрларда ҳам тез ҳал қилди. У яратган «Бой ила хизматчи» драмасидаги Ғафур ўзининг революцион руҳи билан адиб идеалини акс эттирувчи, ҳар икки оёғи билан янги заминда туриб, эски ҳаёт ақидаларини инкор қилиш даражасига кўтарилган образ бўлди. Садриддин Айний прозасида эса ижобий қаҳрамон масаласи дарров ҳал бўла бермади. «Ўтган кунлар»даги Отабек ўз замонасининг фарзанди эди. У тасдиқлашдан кўра кўпроқ инкор мақсадида яратилган образ бўлди. Унда янги ҳаёт идеаллари бир оз яширинган ва пардаланган ҳолда ифода қилинди. «Бухоро жаллодлари»да ҳам ёзувчи идеали ҳали конкрет образларда ифодаланганича йўқ эди. Ҳаёт ва эстетик тафаккур эса тўлақонли ижобий қаҳрамон образларини яратишни муттасил талаб қилар эди. Ҳаётнинг бу талабини Абдулла Қодирий ҳам яхши билар эди, Садриддин Айний ҳам. Абдулла Қодирий ҳаётни романтик бўёқлар билан кўр-

сатишга одатланганидан яна ўтмишга мурожаат қилиб, «Меҳробдан чаён» романини яратди. Зулматдан ўзига нур излаган Анвар образи ўша давр учун янги лик эди. Садриддин Айний эса ўз услубига монанд ҳаётнинг бевосита «паст»ки қатламига назар ташлаб, «Одина» қиссасини ва унда ёруғлик кўра олмаган меҳнаткаш йигит фожиасини яратди.

«Меҳробдан чаён»да Абдулла Қодирий қай даражада ўз услубига содиқ бўлса, Айний ҳам «Одина» ва «Бухоро жаллодлари»да кўзга ташланган услубга содиқ қолди. Бу ерда ҳам адиб одатда бадиий асарларда учрайдиган мураккаб сюжет, чигал воқеалар яратиш устида бош қотирмайди. Езувчи асар қаҳрамонни ҳаётнинг оддий ва «жўн» йўлларида олиб ўтади, бу йўлда у қаҳрамон бошидан кечирган воқеа ва ҳодисаларга китобхонни шерик қилади. Бироқ «Одина» «Бухоро жаллодлари»га нисбатан олға қўйилган янги қадам, ўша услубнинг янги босқичи бўлди.

Биз Одина босиб ўтган ҳаёт йўлидан бориб, ўша даврда саноат марказларидан бири, Андижон шаҳридаги пахта тозалаш заводида бўламиз ва Ўрта Осиёда энди туғилиб келаётган ишчилар ҳаёти билан яқиндан танишамиз, у билан иш шароитининг энг ибтидоий талабларига ҳам жавоб бермайдиган завод цехларига, ишчи ётоқхоналарига кириб борамиз, ибтидоий ва қолоқ иш усуллари билан танишамиз. Қиссани ўқиётиб, биз энди туғилаётган ишчи синфининг ҳаётига тегишли майда икир-чикирлар билан танишамиз, ҳаётни ўз ҳолича кўз олдимизга келтирамиз ва фақат Айний типидаги (бу жиҳатдан у М. Горькийга жуда яқин туради) ёзувчигина бизга ҳаётнинг ана шу «паст»ки қатлами ҳақида шунча батафсил маълумот бериши мумкин деган хулосага келамиз. Езувчи ўша давр ишлаб чиқариш техникаси — буғ билан ишлайдиган машина, пахтани чигитдан тозалайдиган чигириқлар, уларнинг ишлаш жараёни ва уларнинг қандай бошқарилишига ва кимлар қўли билан ишга тушиши ва ҳоказоларни қарийб ҳужжатли йўсинда ҳайратланарли даражада кўз олдимизда гавдалантиради.

Ишчи Одина ҳаёт йўли билан бориб Тошкентда бўламиз ва у ердаги февраль революцияси воқеалари билан қисман танишамиз. Энг муҳими биз революция арафаси ва революция йилларидаги оддий меҳнаткаш халқ вакилининг қисмати, кўпчилик юрадиган йўлдан бориб, ёруғлик кўрмаган, ҳали ўз йўлини топиб ул

гурмаган оддий ишчи фожиясини кўз олдимизга келтирамиз. Асарнинг асосий ғоявий ва эстетик нагрукаси ҳам Одина образидан кўра мана шу манзараларга юклангандир.

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Садриддин Айний революцион муҳитни бир оз кўрсатган бўлса ҳам бироқ бу муҳит таъсирида Одинада рўй бериши мумкин бўлган ўзгаришларни ҳали кўрсата олмайди. Нимагадир ҳаёт ҳақиқатининг бу томонини кўрсатишни у ўзига мақсад ҳам қилмайди. Одина курашчидан кўра кўпроқ кузатувчи, кузатувчи бўлганда ҳам пассив, жабрланган кузатувчидир. Бу образнинг яратилишида ёзувчи нияти ҳам шундай бўлган.

Шундай қилиб, зулматда зиё излаган Абдулла Қодирийнинг Анварни анча пассив, ўз бахти учун курашдан ўзини олиб қочиб, ҳаёт мураккабликларидан ўзини чеккага олган бўлса ҳам, Айнийнинг ишчиси курашчидан кўра кузатувчи бўлсалар ҳам, Анвар ва Одиналар 20-йиллар ўзбек ва тожик адабиётида ижобий қаҳрамон образини яратиш масаласида янги босқич бўлди. Анвар зулматдан ўзини олиб қочиш билан Қўқон хони истибдодига ўз муносабатини билдирса, Одина чидам ва умидлари билан эски тузумга ўз муносабатини билдирди.

Садриддин Айний ижобий қаҳрамон образини яратиш масаласида шошилмасдан, масъулиятни сезган ҳолда иш тутган адиблардан. У ўзи яшаган даврнинг иқтисодий, фалсафий ҳамда этнографик асосларини ҳар кимдан кўра ҳам яхшироқ биладиган, бу масалаларнинг сир-асрорларини етарли даражада англаб олган синчков тадқиқотчи адиб эди. Шу сабабдан у ўзининг диққат-этиборини кўпроқ масаланинг шу томонларини тўлароқ акс эттиришга қаратди. Унинг 20-йиллар охирларида яратилган «Дохунда» романи революция арафасидаги, революция кунларидаги ҳаётнинг иқтисодий, сиёсий ва фалсафий томонларини яна ҳам чуқурроқ, яна ҳам теранроқ, кўз илғамас, қарийб микроскопик сирларини очиб беришга, бадий образлар воқеаси билан бу масалаларни янада қабартирилган ҳолда кўрсатишга бағишлагандир.

«Дохунда» романини ўқиб, биз ўз меҳнати, қўлида бор мол-мулки, ер ва аслаҳаси билан тирикчилигини бемалол ўтказабериши мумкин бўлган ўртача бир оиланинг замона зайли билан аста-секин мол-мулқидан ажралиб, кейин бойнинг хизматкорига айланиш

жараёни билан танишамиз. Айний бу жараённинг аниқ статистик асосини, бехато, арифметик ҳисоботини юзага чиқариб беради. Ўз кунини ўзи кўриши мумкин бўлган туппа-тузук оила кўз олдимизда емирилади, катта наҳанг балиқ кичик човоқ балиқни ютгандек бу оилани, яъни Бозорлар оиласини бой ва ўша даврдаги бойларга хизмат қиладиган муҳит ютиб, ҳазм қилиб юборади. Бу қулфатга чидаш беролмаган оила бошлиқлари дунёдан ўтади. Емирилган оила азоб-укубатларининг меросхўри сифатида битта ёш йигит — Едгор қолади.

Романнинг марказида турган Едгор, яъни Дохунда образи бутун бир даврни кўз олдимизга келтиради. У ақл-идроки жойида, кўринишидан хушбичим, меҳнат деса, тенги йўқ, куч-қувватда эса умуман камчилиги йўқ йигитлардан. Шундай қарасангиз, йигитми-сан йигит, одамми-сан одам! Бироқ! Амир истибодига асосланган шафқатсиз ҳаёт уни копток сингари ҳар томоғга суради, тез оқар сувга тушган чўп сингари қаёқларгадир олиб кетади, истаган жойида чеккага чиқариб ташлайди, яна ўз оқимига олади... Шу йўсинда у ҳаётнинг соғ-саноксиз чиғириқларидан ўтади.

Хизматкор — батрак сифатида Дохунда у бой қўлидан бу бой қўлига ўтади. Унинг гарданига меҳнатнинг оғири, бўйнидаги қарзнинг каттаси, бир судхўр қўлидан қутулиб, арзимаган қарз туфайли иккинчи судхўр тузоғига илинади. Асоссиз қарз бадалига йиллаб меҳнат қилишга мажбур бўлади. Бой қўлидан, судхўр тузоғидан қутулиш йўлларини излаб, амирга сарбоз бўлади, ундан қочаман деса, борган жойи зиндон бўлаверади. Хуллас, ишлаб, меҳнатидан барака топмайди, сарбозлик қилиб ҳам рўшнолик кўрмайди, зиндонлардан қочиб омади келмайди. Инсон бошига тушиши мумкин бўлган ҳамма хўрлашу, қадрсизланиш ва таҳқирланишларни ўз бошидан ўтказади.

Садриддин Айний Дохунда бошига тушган қулфатларни шу даражада қуюқлаштирадики, уларни бир зум тасаввуримиздан ўтказиб, «бир одам бошига шунча ғурбат тоши ёғилиши мумкинми-кан», деб шубҳалангандек ҳам бўламиз. Аммо ўша давр ҳаётидаги тенгсизлик ва ҳақ-ҳуқуқсизликларни ҳаёлдан ўтказиб ва мураккаб ҳаёт кўринишларини умумлашган шаклда битта фокусга йигиб акс эттириб беришдан иборат ёзувчи мақсади ва санъати, яъни ҳаётини далиллар шубҳамизни тарқатади. Энг муҳими шундаки, ёзувчи ро-

мандан келиб чиқадиган бадий мақсад меъёрини тўла англаган ҳолда иш тутади. Шу сабабдан бўлса керак, у Дохунда онгида рўй бериши мумкин бўлган ўз-ўзини англаш жараёнининг суръатини секинлик билан олиб боради. Романнинг ўрталаригача Дохунданинг хаёлига ўз шахсий ҳаёти, кундалик тирикчилигини яхшилаш хусусида ҳар хил ўйлар келган бўлса-да, жамият ҳаётида бирор бошқача тузум бўлиши ҳақида тузукроқ ўйлаганини кўрмаймиз. Езувчининг ўзи ҳам бу жиҳатдан қалбига қўл солабермайди. Асар ярмидан ошганда революция ғалаба қозонади. Дохундани зиндондан олиб чиқиб, нима иш қилгансан, деб сўраганларида: «Амирга сарбоз бўлдим, қочдим, зиндонга тушдим, яна қочдим, тагин қўлга тушиб, аввал зиндонга, кейин обхонага қамалдим, оқибат инқилоб бўлиб, амир қочган кунни бутунлай озод бўлдим», деб жавоб беради.

У бутун ҳаёт йўлини кўз олдига келтира оладиган ажабланарли биография яратганига эндигина кўзи етади. Уни озод қилганлар:

«Коммунистлар партиясига кирганмисан?» деб сўрасалар:

«Ҳа, кирганман, большевикман!» дейди.

Дохунда эски ҳаётдан ҳали ҳам жуда узоққа кетганича йўқ. Бироқ у энди ўзини зулматдан олиб қочиб, тинч турмуш кечиришга ҳаётини бағишлаган Анвар ҳам, ёруғликка интилиб, зиёдан нишона топмай умри ғурбатда ўтган Одина ҳам эмас. У бошига тушган чексиз кулфатлар натижасида бир тўхтамга келган, большевиклар иши ҳақида тузукроқ тасавурга эга бўлмай туриб ўзини улар сафида ҳисоблаган, пассив кузатувчи позициясидан кечиб, активроқ ҳаракат қилишга бел боғлаган курашчидир.

Бирок, юқорида айтганимиздек, Дохунда образидagi ўз-ўзини англаш жараёни ниҳоятда секин боради. Бу ҳолни ижобий қаҳрамон яратишда Айний домланинг ижодий лабораториясида маҳорат тажрибасининг етишмаслиги ёхуд бундай образ яратиш учун ҳаёт материалига эга бўлмаслигининг оқибати деб тушунмаслиги керак. Бунинг бош сабабчиси шундаки, Дохунда образи ёзувчи томонидан асардагидек ўйланилган, бошқача бўлиши мумкин эмас эди. Адибнинг гоёвий режаси, бадий нияти бўйича асар марказида худди шу типдаги, шу йўналишдаги, шу суратдаги образ туриши керак эди.

Садриддин Айнийнинг маҳорат мактаби, ҳаёт тажрибаси Дохундага нисбатан бошқачароқ ижобий қаҳрамон образини яратиш учун етарли эканини худди шу асарда яратилган бошқа бир образ тасвирида кўриш мумкин. Гап обхонада икки кун «меҳмон» бўлиб, Дохунда кўзининг очилишига сабаб бўлган коммунист Абдуллахўжа образи ҳақида кетаётир.

Абдуллахўжа Дохундага нисбатан бутунлай бошқача образ. У А. М. Горькийнинг Павел Власови, Н. Островскийнинг Павел Корчагини типигаги образдир. У йўлидан қайтмас, ўлим юзига тик қарашга қурби етadиган, ҳар қандай шароитда ҳам ўз мақсадидан чекинишни хаёлига ҳам келтирмайдиган, коммунистик идеалга берилган, темир иродали шахслар типидан. Мана, ана шу образ тасвирига тегишли баъзи лавҳалар:

Едгор обхонада азоб чекаётган кунлардан бирида эшик очилиб «... бир одам гавдасини ичкарига отиб юбордилар... Бу одам гавдаси кўпкарида чопилган эчки танасидай ёрилган, қонга бўялган эди. Чала бўғизланган товукдай типирчиларди...

Бирор соатдан кейин бу одам тинчланди. Едгор уни ўлди деб ўйлади. Лекин бир неча минутдан кейин у одам кўзини очиб, атрофга назар ташлади ва Едгорни кўриб яна кўзини юмди».

Нима учун қамоққа тушдинг, деган саволга «ўлмоқ учун» деб жавоб беради Абдуллахўжа. Едгорнинг бошидан ўтган воқеалардан хабардор бўлгач: «мен ўламан, мени ўлдирадилар, аммо сен қутиласан, ёлғиз сен эмас, ўз уйларида туриб ўзларини қамоқда ҳис этган барча мазлумлар озод бўладилар. Шунинг учун мен ўлишимдан хафа эмасман...» дейди.

Жаллодлар Абдуллахўжани олиб кетиб, бир оздан кейин «Кўпкарида чопилган эчкидай яна ичкарига отдилар». Бирпас ётиб, у яна сергакланади. Дохундага тушунтираётган гапларида давом қилади...

Воқеа шу тарзда яна такрорланди ва ҳар гал бу одам ҳушига келиб яна эрк, озодлик ҳақидаги гапларини давом қилдиради эди...

Абдуллахўжанинг аҳволини кўриб, Дохунда: «Бу қандай ажойиб одам. Бадани таёқ остида шу қадар эзилган ҳолда «вой» демайди, ўлимдан ҳам кўрқмайди, ўз жаллодларига ҳам қонини бузмай гапиради, шу билан уларга ялиниб-ёлвормайди ҳам, ўз иззатнафсини совуққонлик билан сақлайди. Ҳолбуки, аввал-

ги бандилар ўлим келмасданоқ жон берардилар, ўлимдан қўрқиб йиғлардилар, сихтардилар», дейди ўзича.

Икки кундан кейин Амир ғарғарасининг (одам осиш ускунаси) қурбони бўлган Абдуллахўжанинг мардона хулқи ва мустаҳкам иродаси Дохунда учун сабоқ бўлди, уни бир дунёдан иккинчи бир дунёга олиб чиқди, у энди кўрган-кечирганларига, бошига тушган кулфатларга Абдуллахўжа кўзи билан қарайдиган бўлди.

Абдуллахўжа типигаги образларни яратиш Садриддин Айнийга унча қийин эмас эди, чунки адибнинг ўзи табиатан ўша Абдуллахўжа типигаги англаб иш бошлайдиган ва ҳеч бир сабаб билан бошлаган ишидан қайтмайдиган темир иродали одам эди. Энг муҳими Садриддин Айнийнинг ўзи Абдуллахўжа сингари янги қаёт ғояларига берилган ва унинг ғалабасига ўз қаётини бағишлаган шахс эди.

Садриддин Айний қаётини тарихий асарлар битишга бағишлаган ёзувчи. Бугина эмас, у тарих билан замонни омухта қила оладиган, бугунги кунни кечаги кун воқеалари билан изоҳлайдиган, тарих воқеаларидан янги маъно излайдиган ва шу хилдаги маънони топабиладиган адиблардан. Унинг ҳар бир асари одатда халқ тарихининг маълум бир босқичини ёки босқичларини акс эттиради. Садриддин Айнийнинг истеъдоди тарихий воқеаларни акс эттирганда ўзининг ҳамма фазилатлари билан кўз олдимизда намоён бўлади. Бироқ у тарихни майдаламайди. У фақат тарихшуносларга эмас, балки халқ оmmasига маълум бўлган конкрет воқеаларни тасвир объекти қилиб олади.

Унинг биринчи прозаик асари — «Бухоро жаллодлари»нинг негизда Колесов воқеаси ва бу воқеа натижасида рўй берган фожиалар ўз аксини топади. Унинг иккинчи қиссаси — «Одина» повестининг негизда ҳам тарихий воқеалар ётади. Асар бош қаҳрамони Одина характерининг тасвири муносабати билан адиб китобхонни Тошкентда революция ғалабасига тегишли воқеалар билан таништиради. «Дохунда» чи? Бу асарда ҳам тарихий воқеалар «Бухоро жаллодлари» ва «Одина» қиссасидагидан ҳам кўпроқ ўрин олади. Асарнинг кўпгина бобларида ёзувчи Бухорода революция ғалабасига тегишли баъзи бир воқеаларни ҳатто кунма-кун ва ойма-ой хронологик тарзда эслатиб боради, халқ онгида, унинг типик вакили бўлмиш Дохунда дунёқарашида рўй бераётган силжишларни ўша тарихий воқеалар билан изоҳлайди. Бугина эмас,

Айний даврнинг иқтисодий, сиёсий, фалсафий масалаларига чуқурроқ кириб бориб, революцион ҳаракатнинг ривожланиш босқичларини реал кўрсата олади. Бу босқичларда пайдо бўлган ҳар хил сиёсий оқимларга — «Жадидлар», «Еш бухороликлар» сингари гуруҳларнинг моҳиятини китобхонга етказа олади. Хуллас, адибнинг ҳар бир сўзи, ҳар бир жумласи, у яратган ҳар бир образ, ҳар тасвирдан тарих қад кўтаради, қад кўтариб асарда айтилмоқчи бўлган эстетик мақсадга хизмат қилади.

Асардан-асарга ўтган сари тарихий воқеалар кўлами ҳам кенгая боради. «Бухоро жаллодлари»да тарихнинг асосан битта эпизоди — Колесов ҳаракати натижасида Бухорода рўй берган қон-қиргинли фожиа акс этади, «Одина» Бухоро қишлоқларидан бирида бўлган воқеалардан бошланиб, сюжет майдони кенгайтирила боради ва биз Андижон, Тошкент ҳаёти, у ерларда рўй бераётган революцион уйғонишга тегишли воқеалар билан танишамиз. «Дожунда»да эса воқеа амирлик қишлоқлари, хусусан Кўҳистон ҳаётига тегишли воқеалардан бошланиб, кейин ўлка маркази Бухорода рўй берган революцион эпизодлар, совет даврида янги Тожикистон территориясида рўй берган янги ҳаёт қуриш масалаларига тегишли воқеалар акс эттирилади.

Садриддин Айнийнинг ана шу қисса ва романлардан кейинги ижодий лабораториясини шундай тасаввур қилиш мумкин: унда тарих қатламларига қирган сари унинг яна ҳам сирлироқ нуқталарига назар ташлаш истаги туғилди. Уни қарийб бир асрлик давр панорамаси қизиқтирди. Бу истак асосида у тарихий темада янги бир, яна ҳам мукамалроқ, яна ҳам кўламлироқ асар яратиш устида ўйлади. Бунинг натижасида ўлка тарихининг узоқ даврини акс эттирадиган «Қўжлар» романи пайдо бўлди.

«Қўллар»да юз йилдан кўпроқ тарихий давр, бу даврда бойлик билан меҳнат орасидаги зиддият, бу зиддиятнинг қатор тарихий босқичлари, бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиш пайтларида халқ ҳаётида рўй берган ўзгариш ва алғов-далғовлар ўз аксини топди.

Адиб ниятидан келиб чиқадиган бу романнинг бошқа бир ўзига хос хислати бор: бу ҳаёт кўлами масаласидир. Гап шундаки, Урта Осиё хонлик ва бекликларга бўлиниб, ўлка-ўлка бўлиб ҳаёт кечирган бўл-

са-да, унда бутун Ўрта Осиёга, балки ер шарининг кўп қисмига хос муштаракликларни ҳам акс эттиришни ният қилди. Масалан, бу ерда ўзбек билан бир қаторда тожик, тожик билан бир қаторда туркман, туркман билан бир қаторда қозоқ ва қирғизлар яшар ва шу ўлканинг эгалари ҳисобланар эдилар. Адиб бу миллатлар орасидаги муносабатлар, улардан баъзиларининг ҳаёт тарзи, тарихда тутган ўрни ҳақида ҳам фикр юритади.

Романда воқеа XIX аср бошларида Ўрта Осиёнинг жанубий саҳросида қўрғон қуриб, босқинчилик билан мол-дунё орттириб, қўшни давлатлар фуқароларини суриб, Ўрта Осиё бозорларини қуллар билан таъмин қилиб турадиган Қилич халифа, Абдурахмон сардорлар ҳаёти тасвири билан бошланади. Адиб бизни Қилич халифа қўрғонига олиб киради, уларнинг тирикчилик тарзи, ҳаёт йўллари, бойлик орттириш воситалари билан таништиради. Танишатуриб ёзувчининг ўша давр ҳаётини қай даражада аниқ тасаввур қилишини кўриб, тасаннолар айтгимиз келади. Адиб ўша аниқ тасаввури билан бизни Қилич халифа йигитларининг босқинчиликдан иборат, «касб-кори» билан таништиради. Кейин қуллар билан бирга биз Бухоро бозори-га, Туркман босқинчилари қўрғонига нисбатан бутунлай бошқа бир муҳитга тушамиз. Бу ерда биз савдо марказида бўладиган ҳийла-найранглар, фирибгарликлар, ноинсоний муносабатлар билан батафсил танишамиз. Бухоро бозорларида ҳам узоқ турмай бандилар кетидан Бухоро атрофидаги қишлоқлардан бирига борамиз ва бу ерда қуллар ҳаёти, бойлик билан меҳнат орасидаги зиддиятлар билан яқиндан танишамиз.

Романнинг бобларидан бирида татар бойи образи муносабати билан Ўрта Осиёнинг Россия ихтиёрига ўтиши, шу муносабат билан ҳаётда рўй бериши мумкин бўлган янгиликлар ҳақида маълумотлар оламиз. Айний Қилич халифа қўрғонидаги туркман ҳаётини қай даражада реал қилиб кўрсата олган бўлса, татар бойининг индивидуал ва умумлашган хислатларини ҳам шу даражада аниқ кўрсата олганки, бунинг учун ёзувчига яна бир марта тасаннолар айтгимиз келади. Татар бойи ҳали феодал муносабатлар мустаҳкам бир ҳаёт майдонига келиб, ўзи яшаётган капиталистик дунё қонун-қоидаларини ташвиқот қилади ва бу қонун-қоидалар Бухоро ўлкасига келиб кириши муқаррар эканини ўз синфдошларига англатади. «Қуллар»да асар кўламини таъминлайдиган образлар, хусусан Қилич

халифа ва татар бойининг индивидуаллаштирилган характерини яратиш йўлида анча меҳнат қилгани асардан маълум бўлиб туради. Умумтуркий тиллар нормасидан чиқмаган ҳолда адиб туркман ва татар нутқига хос белгиларни бу икки образ тили орқали бера олади. Назаримизда «Қуллар» романининг ўзбекча битилиб, кейин тожикчага ағдарилишининг сабабларидан бири ҳам шу — асарда иштирок этадиган персонажлар тили орқали давр қолоритини яратиш бўлса керак.

«Қуллар» романи ғоясининг композицион жиҳатдан шаклланиши Ўрта Осиё адабий жараёнида тамоман янгилик эди. Шу хил оригинал композицияда асар яратишнинг ўзи жасорат эди. Гап шундаки, бунгача ўзбек, тожик, қozoқ адабиётларида яратилган асарлар одатда битта-иккита қаҳрамоннинг саргузаштлари, ҳаёт йўлларида иборат бўлиб, асарга киритилган бошқа образлар қуёш атрофида сайёралар айланган сингари ўша битта-иккита образ атрофида айланишар эди. Абдулла Қодирийнинг иккита романи ҳам, Садриддин Айнийнинг қисса ва романлари ҳам шу йўл билан яратилган эди. «Қуллар»да бу хилдаги битта-иккита марказий образни кўрмаймиз. Унинг марказида икки-уч авлоддан иборат қуллар образи, улар тарихи туради. Бу йўл адиб учун ниҳоятда хавф-хатарли йўл эди. Чунки маълум бир индивидуал шахсларнинг асар марказида турмаслиги ёзувчини ҳар қадамда умум ва мавҳум фикрлар баён қилиш йўлига олиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Айнийнинг ёзувчилик истеъдоди уни доим бу хавф-хатардан сақлаб турди. Натижада типиклаштирилган ва индивидуаллаштирилган ўнлаб образларни марказда тутиб турган роман яратилди.

Масаланинг яна бир муҳим томони шунда эдики, ёзувчи қуллар ҳаёти ва маънавий дунёсининг эволюциясини акс эттира олади. Асарнинг биринчи қисмида асосан эътибор қулларнинг пайдо бўлиши, одамнинг қулликка солиниши хусусида гап боради. Бу бобларда ёзувчи қулдорлар ҳаётига тегишли материални кўпроқ жалб қилади-да, бевосита қуллар ҳаётини иккинчи планда тутди. Романнинг кейинги қисмида ёзувчи аста-секин қуллар ҳаётини бевосита олдинги планга чиқара бошлайди. Уларнинг оддий бир буюм сифатида бозор майдонида нарх қўйилиб, қулжаллоблар воситаси билан қўлдан-қўлга ўтишларини кўрамиз. Ахири маълум бир хўжайин қўлига тушиб, улар ҳаётининг бир оз турғунлашган пайтлари билан

танишамиз. Ёзувчи бой қўлида қулларнинг ниҳоятда оғир ҳаёт кечиришлари, уларга нисбатан заррача бўлса-да инсоний муносабат қилинмаслиги, ҳатто уларга овқатнинг аталаси, кийимнинг жулдури ҳам раво кўрилмаслиги, уй-жой, кўрпа-тўшак, оила деган тушунчаларнинг умуман уларга ёт эканини кўрсатадиган манзаралар яратилади. Шу тарзда бой эшигида йиллар, ўн йиллар ўтади. Борган сари бой ҳамёни пулга, омбори молга тўлиб, донғи бутун музофотга тарқала боради. Бироқ қуллар ҳаётида бирор ўзгариш рўй бермайди. Фақат битта ўзгариш бор: ёш қуллар катта бўлишади, катталар кексади, кексалар бу дунёнинг азоб-укубатларидан қутилишади... Умуман улар ҳаётида бирор ёруғликдан нишон кўринмайди. Энг оғир кунларда қулларнинг ҳаёлига келган нарса қочиш бўлади. Бироқ бунинг ҳам уддасидан чиқа олмайдилар: қочқинларни тезда топиб келишади. Оёқларига кунда тушади, билакларга тамғалар босилади... яна ўша қабиҳ, тубан ҳаёт, ўша оғир меҳнат, ноинсоний муносабатлар...

Марказдан узоқда, Қизилқум барханлари орасида банди бўлиб, қуллик умрини ўтказаяётган бу таҳқирланганлар ҳаётида бирор кўзга чалинарли ўзгариш сезилмаса ҳам, дунёнинг бошқа бурчакларида қандайдир ўзгаришлар бўлаётганидан ёзувчи дарак беради. Бу ўзгаришлар аста-секин кўзлари нурсизланган, қулоқлари оғирлашган қулларгача етиб кела бошлайди. Энди улар ҳам озгина, узук-юлуқ тарзда бўлса ҳам ўзлари ҳақида, ўзларининг инсон боласи эканлиги ҳақида ўйлай бошлайдилар. Хусусан «хоназод» бўлиб еркўмма ва чайлалардан иборат Ғуламон қишлоғини барпо қилиб, бир-бирлари билан яқинлашиб, бир жамоа бўлгач, қуллар ҳаётида қандайдир уйғонишлар бошланади. Ҳаётда қандайдир ўзгаришлар бўлиши мумкин эканига ишонч ҳосил қилишади улар. Бундан ташқари улар энди ҳаётда учраб турадиган нималаргадир кўниш мумкин, нималаргадир озгина бўлса ҳам эътироз билдириш мумкин-ку, деган хулосага келадилар. Жуда бўлмаганда зулм ва заҳматларни бефарқ, бепарво, индамасдан қабул қила бериш шарт эмаслигига тушуна боришади.

Романнинг иккинчи қисмида ёзувчи Ғуламон қишлоғида рўй берган шундай бир эпизод билан китобхонни таништиради. Амир, қози ва имомлар қишлоққа келиб, деҳқонлар ерларидаги ҳосилни молият

(бор ҳосилнинг амиратга ажратиладиган қисмини белгилаш) қиладилар. Бу иш жараёнида амир одамлари кўпгина зўрлик ва ноҳақликларга йўл қўядилар. Ушанда қул деҳқонлар амир кишилари юзига тик қараб: «бедодлик! ...ҳақсизлик! ...инсофсизлик!...» дея оладилар. «Нотўғри, нотўғри, нотўғри» деб такрор-такрор норозиликларни билдирадилар. Тўғри, хитоб қилишга, инсоф талаб қилган қулларга қарши шу вақтнинг ўзидаёқ одатдагидек тегишли жазо берилади, бироқ ҳақсизликни ҳақсизлик, инсофсизликни инсофсизлик деб айтиш учун қул қуллик даражасидан бир оз юқори кўтарилган бўлиши керак эди. Садриддин Айний уларнинг шу кўтарилиш даражасини реал акс эттира олди.

Революция кунлари етиб келади. Шу муносабат билан инсон ҳақ-ҳуқуқи ҳақидаги, оддий меҳнаткашнинг ҳаётдаги ўрни ҳақидаги узук-юлуқ гаплар Ғуламон қишлоғи аҳолисига ҳам етиб келабошлайди. Уша кезлари Бухоро музофотида рўй берган алғов-далғовлар, сиёсий курашлар ҳақида қулларда кенгроқ тасаввур йўқ эди. Бироқ уларнинг бой билан камбағал ўртасидаги муносабат ҳақида, камбағалнинг қорни тўқ, усти бутун бўлмаслиги, бойнинг бой бўлиб кетиш сабаблари ҳақида уларнинг ўз фикрлари йўқ эмас эди, албатта.

Романнинг учинчи қисмида жаидлар мафкураси таъсирига ўтган бир қул билан ҳали бирор мафкура томон ўтмаган бошқа бир қул орасида сиёсатга тегишли диалог берилади. Жаид қул иложи борица жаидлар программасини ташвиқот қилиб, кўпроқ амир ва унинг атрофдагиларни қоралайди. Иккинчи қул эса бу программани қабул қилавермайди ва унга жавобан шундай дейди:

«Жабру зулм, фисқу фасод қиладиганлар ёлғиз амир ва унинг одамлари эмас-ку... Чунончи бизнинг хўжайин шу ўн-ўн беш йил орасида ўз қишлоғидаги йигирма-ўттиз деҳқонни тўй, аза, жанжал-хархаша устида ҳийла билан жўп чиқим қилдириб, қарздор қилиб, аста-секин уларнинг бутун ер-сувларини ўз қўлига киргизиб олиб, ўзларини ўзига етим, чоракор ва мардикор қилиб олди...

Қиш демай, ёз демай, қор демай, бўрон демай йил — ўн икки ой чўлда қўйнинг орқасида юрамиз, ҳар йил хўжайин тери сотиб, уйига хуржунлаб тилла-танга ташийди. Аммо бизнинг кийимимиз шу, еганимиз эланмаган арпа уни...

...Амир ва унинг одамлари ҳам шу бой, арбоб, оқсоқол ва катталарнинг кўтариб чиқарган нарсалари. Мана шунинг учун, агар кўлингиздан келса, аввал шуларни тузатиш ёки йўқотиш керак».

Ўхшашлик ҳақидаги баҳс шу тариқа давом этади. Тўғри, кечаги қул, бугунги қарол, чоракор, деҳқон биз кутганидан кўра ҳам чуқурроқ марксист савиясида мулоҳазалар юритаётгандек кўринади. Баъзи ўринларда бунга ишониш ҳам қийиндек туюлади. Бироқ ҳаёт азоб-уқубатларини обдан тортган, қаерлардандир ва қандайдир ёруғликлар келаётганига кўзи етган саводсиз меҳнаткаш ҳам ўзининг ҳаётдаги ўрни, камбағалликларининг сабаби ҳақида маълум даражада объектив хулосага келиши мумкин-ку! Бундан ташқари Туркистоннинг бошқа жойларида ғалаба қозонган большевиклар ғояси аста-секин Бухоро музофотида ўтиб, меҳнаткашлар онгига таъсир қила бошлагани шубҳасиз эди. «Хонозод» қуллар ичидан чиқиб, жадиждар программасини ташвиқот қилиб юрган жадижд Шокирғулом «Сизларни амирга қарши қўзғатган мен эмасми?» деганида Сафарқул: «...Бизни сиз эмас, балки Тошкент ва Самарқанддан кела бошлаган большевиклар шамоли қўзғатди» деб жавоб беради. Бутун роман контекстдаги қуллар образининг мантиқидан шундай хулоса келиб чиқадики, объектив ҳақиқат, бошга тушган жабр-зулмлар кечаги қул, бугунги қарол ва чоракорларни қўзғатади, «большевиклар шамоли» эса уларни ҳаракатга келтирди. Шу сабабдан Ғуломон қишлоғининг типик вакилларида Эргаш, Сафарқуллар революцион ҳаракатга қўшилиб, қўлига қурол олиб, янги ҳаёт учун курашга отланганларида уларнинг бу хатти-ҳаракатларида биз заррача нотабийлик сезмаймиз. Биз шунинг англаймизки, ҳаётнинг ўзи, унинг жабр-зулмлари, чидаб бўлмайдиган кўргиликлари уларни бу йўлга бошлайди.

Садриддин Айний ўз асарларида воқеаларни, тасвир объекти қилиб олган характерларни мантиқан ниҳоясига етказа оладиган, ҳатто баъзан бу ишни «ошиғи» билан амалга оширадиган адиблардан эди. Бунинг сабаби шунда бўлса керакки, Садриддин Айний шахсан ўзи ҳаёт жабр-зулмларини обдан кўрган адиб. Шу сабабдан образлар устида ўйлаганида улар фақат ёруғликка интилувчи ёки «ҳаётда ёруғлик бўлиши мумкин экан-ку» деган хулосага олиб келиб, асарни тугаллаб қўя қолиш етарли, деб ҳисобламайди (гарчи

характерлар психологиясининг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиши асар ечими учун етарли бўлса ҳам). Садриддин Айний ўз қаҳрамонларининг ҳаёт йўлларини шу хилдаги ҳолат ўзгаришлардан кейин ҳам давом қилдиради. «Дохунда» романидаги Едгор психологиясида ҳали у амир обхонасида ётган пайтларидаёқ кескин ўзгариш бўлади ва ўзини большевик ҳисоблайди. Асарни шу билан тугатиш ҳам мумкин эди. Бу тугалланишга китобхон ўзида қаноат ҳосил қилса ҳам ёзувчининг ўзи қаноатланмагандек бўлар эди. Шу боисдан адиб романнинг анчагина бобларини Едгорнинг кейинги ҳаётини — унинг ҳаётни қайта қуришда жонбозликлар кўрсатишига бағишлашни лозим кўрди. Адибнинг бу хилда иш тутиши бир ҳайдаб экиш мумкин бўлган ерни ишни пишиқ қилиш учун яна бир ҳайдаб экин экадиган бободоҳқон ишини эслатади. Бу асардан кузатилган бадиий ниятни энг охирги ниҳоясига етказиш, бошқачароқ қилиб айтганда воқеаларни тугаликка «ортиғи» билан олиб боришдир.

«Қуллар» романида ҳам худди шу ҳолатни кўрамиз. Асарнинг асосий қисмларида биз қуллар онгда рўй берган кескин ўзгаришнинг гувоҳи бўламиз. Ёзувчи шу ўзгаришларга ишора қилиб асарни тугатиб қўяқолиши мумкин эди. Аммо Садриддин Айний назарида бу етарли эмас эди. Шу боисдан у асарни давом қилдиради. Биз кечаги қулларнинг фақат янги ҳаёт ташвиқотчиларига эмас, («Дохунда» романида маълум даражада шу хусусият кўзга ташланар эди) балки янги ҳаёт курашчиларига айланганини кўрамиз. Улар, хусусан Эргашқул, Сафарқуллар қўлларига қурол олиб, янги ҳаёт учун курашга отланадилар, яқиндагина улар устидан хўжайинлик қилиб, уларнинг бошида таёқ синдирган, эндиликда революция душманларига айланган босмачи унсурларга қарши курашларда қатнашадилар, улар бир оз тинчиганларидан кейин ер ислоҳоти, халқ хўжалигини тиклаш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш ишларига актив қатнашадилар — қисқаси ҳаётнинг ҳақиқий хўжайинларига айланадилар.

Воқеа, вақт, ўрин, образлар танлашда Садриддин Айний ноёб санъаткорлардан экани маълум. Унинг истеъдодига тегишли яна бир хислат бор. Адибнинг асарлари кўпроқ хронологик планда ёзилган бўлиб, тўқима воқеалардан кўра тарихий ҳодисаларни айнан «кўчирилган», аниқ воқеалардан яратилган сюжет тиз-

маси бўлса ҳам, алоҳида-алоҳида эпизодлар тасвирда китобхонни тортадиган, унинг эътиборини ром қилиб, бир хил қизиқишда тутиб борадиган сир яширолади. Бошқача қилиб айтганда унинг асарлари, хусусан «Қуллар» романи бошдан охиригача сирли эпизодлар йиғимидан иборатдир.

«Қуллар» романидаги тўртинчи бўлим бешинчи боқидаги эпизод тасвирига бир назар ташлайлик:

Полвон араб ҳовлиси тевараги. Қиш куни. Ҳовли ташқарисида қумда номаълум одам ўтирибди. У ўрнидан туриб, ҳовли томон борди.

«У бу кеча нега бунча кечикди-я» деб хавотирланади.

Бу одам ким, у кимни кутяпти, бу ҳақда биз ҳеч нарса билмаймиз.

Номаълум одам яна жойига бориб ётади, юлдузларни кузатади, уларнинг раҳмсизлигидан нолийди. Бирпасдан кейин у қумни ковлаб ўзига жой қилади. Бир оз ётгач, ошхона мўрисидан чиққан тутунни кўриб «Э-ҳе... булар энди ош пиширишга киришдилар-ку, саҳаргача бу гўрда кўмилиб ётиш керак бўлади, афтидан» дейди.

Нега қумдан ўзига «гўр» қазиди, нимага у мўридан чиққан тутунни кузатади, бу уйда пишаётган ошга унинг нима алоқаси бор — булар китобхон учун сир. Сирлар кетидан яна сир. Бу одамнинг ўзи сир, унинг ҳолатлари ва кайфияти ҳам сир.

Ярим соат ўтар ўтмас ошхона тутуни тўхтади. У томондан «бир қора» кўринади. Бу қора том билан девор орасидаги оралиқни ҳатлаб, ўзини девор панасига олди.

Бу ерда ҳам сир. Кўринган нарса шунчаки «қора». У нима, одам қорасими, ё бирор ҳайвон қорасими, буни билолмаймиз, бироқ билгимиз келади. Тасвир давом этади: «қора» деб аталган нарса девор бошига тикланиб қум ҳомаларни кўздан кечирганда, кўмилиб ётган одамга маълум бўлдики, у одам экан».

«Ахир келди» деди кўмилиб ётган одам.

Ким келди, нимага келди, бу ҳақда ёзувчи ҳеч нарса демайди.

«Бу ерда ҳеч ким кўринмайди-ку» дейди қора кўриниб келган киши. Девордан сирғаниб тушиб, қум ҳамоси томон юрди, у ерни айланиб «у зерикиб қайтиб кетган» деган фикрга келади.

Улар бир-бирларини топгандан кейин маълум бўла-

дики, қумга кўмилиб ётган Сафарқул, «қора» кўриниб келган одам унинг севиклиси Муҳаббат.

Улар орасидаги суҳбат ҳам сирли:

«Ҳаммалари келдими?» деб сўрайди Сафарқул.

Кимлар улар, нимага уларнинг ҳаммаларининг келиши билан у қизиқяпти, бу бизни қизиқтиради, Муҳаббат:

«Ўтган ҳафта келганларнинг ҳаммаси келди, меҳмонхона тўлди» деб жавоб берди.

Булардан маълум бўлдики, бойниқига кимлардир йиғилган, бу йиғилганлар Сафарқулни бениҳоя қизиқтиради.

Сафарқул меҳмонлар орасида бўладиган гапларни эшитишга ҳаракат қилишни маслаҳат қилиб, Муҳаббатни яна ҳовлига жўнатади. Улар орасидаги қисқа диалог масалани бир оз ойдинлаштиради:

«— Э худойим-ей, — деган ҳолда Муҳаббат ўридан турди, — бундай тирикчилик жонга тегди. Шунча қийинчиликлар орасида кошки бирон кеча сиз билан ёзилиб ётиш муяссар бўлса.

— Шошма, бўлади ҳали, қўрқмасдан ишлаш керак.

— Мен ишлашдан қўрқмайман, лекин қўлга тушсам, ҳамма тилакларим барбод кетади деб қўрқаман.

— Барбод кетмайди, биз яшаймиз... тез бор, сиринг очилиб қолмасин.

— Унутаёзган эканман, — дейди қиз, — Урмон полвон ўз йигитларини қишлоқ теварагига қоровул қўйди. Кетар чоқда эҳтиёт бўлинг, уларнинг қўлига туша қолманг»...

Энди маълум бўлдики, Урмон полвонниқига революция душманлари йиғилган, ҳовли яқинига келиб, бекиниб олиб бу ҳолни Сафарқул кузатяпти, ҳовли ичкарасида бўлаётган воқеа ва суҳбатлардан уни Муҳаббат хабардор қиляпти. Бу кузатиш, учрашувлар биринчи гал эмас, балки кўп марта такрорланган. Адиб бу воқеалардан фақат биттасинигина ҳеч қандай изоҳсиз, тушунтирувларсиз, ҳаётда бўлиши мумкин бўлган шаклида китобхонга етказяпти, изоҳсиз ва тушунтирувларсиз бўлганидан китобхон бу воқеа билан қизиқади.

Воқеаларни сирли қилиб тасвирлаш бадий ижодда янгилик эмас, албатта. Ўзбек адабиётида бунинг энг яхши намунасини «Ўтган кунлар» романида Абдулла Қодирий яратган эди. Садриддин Айний ҳам шу анъаналарга асосланиб иш кўрди, айтиш керакки, шу туфайли ўз асарларининг бадий қувватини таъминлади.

Тўғри, Абдулла Қодирий асарларидаги «сир сақлаш» билан Айний асарларидаги «сир сақлаш» орасида фарқ бор. Абдулла Қодирий йирикроқ воқеаларда ҳам сир сақлай олар, бу сирларга одам қалбини ларзага соладиган кескин бурилишларни пайванд қила олар эди. Садриддин Айний эса ўз йўлидан бориб, кескин воқеа, бурилишлар билан банд бўлавермасдан, кўпроқ юқорида айтганимиздек, тасвирланаётган ҳар бир эпизодга, ҳар бир воқеагача сир бағишлай олади ва шу йўл билан ўз асарига зўр қизиқиш уйғота олади.

Шундай қилиб, Садриддин Айнийнинг «Қуллар» романи фақат ҳаёт кенг кўламда, тасвирланган даврга нисбатан реакцион ва революцион контрастларни, объектив ҳаётнинг динамикасини тўғри тушунган ҳолда тарихан ҳаққонийгина эмас, балки ўзбек совет адабиёти тарихида ўзига хос дид ва маҳорат билан битилган тўнғич романлардан биридир. Бундан ташқари, Садриддин Айний ўзининг прозаик асарлари, хусусан «Қуллар» романи билан ҳаётнинг энг майда икир-чикирлари, микроскопик деталлари билан тўла акс эттириш намунасини берди. Ўзининг бу барча хислатлари билан «Қуллар» романи Ўзбек совет романчилиги тарихида фахрли ўрин эгаллади ва ёш ўзбек романнавислари учун қимматли ижод сабоғи бўлиб хизмат қилди ва хизмат қилмоқда.

Бугун ишонч билан айтиш мумкинки, 30-йилларга келиб ўзбек адабиётида қатор ижобий қаҳрамонлар образининг яратилишида Одина, Дохунда, Абдуллахўжа образларининг ҳиссаси бор. Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмасидаги Зайнаб ва Омонни, Ойбекнинг «Уч» поэмасидаги Холхўжа, «Темирчи Жўра» поэмасидаги Жўра билан Турсунни, Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романидаги Кенжа ва Шарифни Одина, Дохунда, Абдуллахўжаларсиз тасаввур қилиш амри-маҳол бўлар эди.

«Дохунда» романининг бобларида мажозий маъно касб этадиган бир манзара бор:

Едгор севиқлиси Гулнор билан Қўҳистон дараларидан бирида сайр қиладилар. Улар кўзи олдида тор сўқмоқ йўллар, осма кўприклар янғидан барпә қилинган машина йўллари, обод бўлган боғ-роғлар, экин майдонлари, шарқираб оқиб турган сойнинг зилол сувлари... Бу манзарани кўриб Гулнор:

«Бизнинг ота-боболаримиз бояғи сўқмоқ йўлдан юрганда қанчадан-қанча қурбон бўлиб кетгандир. Агар

совет ҳукумати бўлмаганда, рус инженерлари бизга ёрдам қилмаганда биз ҳам ўша ота-боболаримизнинг кунига тушардик, Совет Ватанимизга жон фидо қилсак арзийди» дейди. Кейин Дохундага мурожаат қилиб ўша тор йўллارни кўрсатмаганинда мен бу кенг йўлларнинг қадрига етмасдим» деб қўшиб ҳам қўяди.

Ўзбек адабиёти қанчадан-қанча тор кўчалардан хатарли адирлару, осма кўприклардан ўтиб, эндиликда катта ва кенг йўлга чиқиб олди. Унинг мана шу катта йўлга чиқиб олишида аввало катта курашлар натижаси бўлмиш янги тузум, янги адабиёт учун умрини бағишлаган Ҳамза ва Абдулла Қодирий қаторида Садриддин Айнийнинг ҳам роли бениҳоя каттадир.

1978

НАФОСАТ ШАЙДОСИ

Ойбек ҳақида ёзмоқчи бўлган ҳар бир мунаққид бу улкан адиб ижодининг кўп қирралигидан ҳайратланади. У кўпгина шеърӣ тўпламлар, поэма ва романлар яратди, шунингдек, ўзбек китобхонларини ўз она тилида «Евгений Онегин» ва «Фауст» каби жаҳон адабиёти дурдоналарини ўқиш шарафига муяссар қилди. Лермонтов, Белинский, Горький асарларини таржима қилиб берди. Адабиётимизнинг йирик тадқиқотчиси сифатида Алишер Навоӣ ижодига оид бир қанча илмӣ ишлар қилди, Абдулла Қодирий ҳақида китоб яратди, ўйчан ва олижаноб танқидчи сифатида ўзбек совет ёзувчилари ижоди тўғрисида кўпгина мақолалар ёзиб қолдирди.

Ойбек доим ўз ижодини мамлакат ҳаётининг ажралмас қисмидек ҳис қиларди. Унинг ёзувчилик ва тадқиқотчилик ишлари ўзининг кўп вақтини ва кучини бағишлаган кенг миқёсдаги ижтимоӣ фаолияти билан чамбарчас боғлиқ эди.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси ташкил қилинган биринчи кундан бошлаб Ойбек унинг ҳақиқӣ аъзоси бўлди ва ижтимоӣ фанлар бўлимига раҳбарлик қилди. Ойбекнинг республика ёзувчилар ташкилоти ҳаётидаги роли ҳам жуда катта эди. У беш йил мобайнида Ўзбекистон Ёзувчилар союзини бошқариб борди. Халқимиз Ойбекка юксак ишонч билдириб, уни уч марта СССР Олий Советига ва уч марта ЎзССР Олий Советига депутат қилиб сайлади. 1965 йилда туғилган кунига олтимиш йил тўлиши муносабати билан Ойбекка Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси фахрий унвони берилди.

Ойбек ўзбек совет адабиётининг пойдеворини яратган ва уни шакллантирган ёзувчилар авлодига мансуб. Шу билан бирга у янги миллий адабиётнинг асосчилари — Ҳамза, А. Қодирий, С. Айний традицияларини ривожлантирди ва бойитди.

Ойбек 1905 йилда тўқувчи-ҳунарманд оиласида туғилди. Унинг отаси савдо-сотиқ ишлари билан турли қишлоқ ва шаҳарларга тез-тез қатнаб туради, шунда ўзи билан бирга ўғлини ҳам олиб кетарди. Сизгир, таъсирчан ёш Мусо Туркистоннинг бепоён чўлларини, тоғ ва чўллардаги қозоқ овулларини, қакраб ётган Мирзачўлни ўз кўзи билан кўрди. Буларнинг бари Ойбекда чуқур таассурот қолдирган эди. Бир неча йиллардан кейин бу таассуротлар китоб саҳифаларда жонлана бошлади. Дунёни поэтик идрок этиш Ойбекда ёшлик чоғиданоқ жуда кучли эди. Ўзининг «Автобиография»сида ёзганидек, ҳали гўдак пайтидаёқ, у уйининг томига чиқиб, кўлини осмонга чўзар ва онасидан ойни олиб бер, деб илтижо қиларкан. «Ўша дақиқада мени қамраб олган ҳаяжонни ҳамон ҳис этаман», деб эслайди Ойбек. Ёш Мусо халқ бахшиларининг қўшиқларини дилдан мириқиб тинглар, биров эртак айтгундай бўлса, дунёдаги ҳамма нарса ни унутиб эшитарди. Халқ тили, фольклори стихияси кейинчалик Ойбек ижодининг қонуниятига, ажралмас қисмига айланди.

Агар Улуғ Октябрь бўлмаганида зийрак Мусонинг ҳаёти қандай кечишини айтиш қийин, албатта. Фақат революция унга ўз қобилиятини намойиш қилишига имконият, керакли маълумотлар олишига шароит туғдириб берди. Бўлғуси ёзувчи 1925 йилда педагогика техникумини битириб, Ўрта Осиё Давлат университетида ўқишга киради. 1927 йилдан то 1929 йилгача у Ленинград Халқ хўжалиги институтида таълим олади. Ойбек бўш вақтларини адабиётга бағишларди. У рус адабиётининг улуғ намоянадалари яшаган ва уларнинг номлари билан боғланган бу шаҳарни яқиндан билишга интилади, кечки адабий тўғаракларга қатнашади, сўз санъати сирларини эгаллашга ҳаракат қилади.

Олий маълумот олгандан кейин Ойбек бир неча йил давомида Ўрта Осиё Давлат университетида сиёсий иқтисоддан дарс берди. Айни замонда, у тинимсиз ижод қилди.

Ойбек асосан йирик прозаик. Лекин у адабиёт май-

донига шоир сифатида кириб келган эди (умуман олганда, у умри бўйи шеър ёзишни давом эттирди). Унинг дастлабки шеърлари, албатта, мукамал эмас эди. Лекин ёш авторнинг поэтик истеъдоди ёрқин кўринди. 1926 йилда Ойбекнинг биринчи шеърый тўплами «Туйгулар», ундан кейин иккинчиси, учинчиси... нашр этилди. Бирин-кетин унинг поэмалари ҳам чиқа бошлади. Тўпландан тўпламга Ойбекнинг поэтик маҳорати камол топиб, турмушни идрок этиши чуқурлаша борди. Шоир поэзиясининг асосини ўз халқи ҳаётига ҳамоқанглик ташкил қилади.

Ярим асрлик ҳаётимизда бирор йирик бир ҳодиса йўқки, у шоир Ойбек назаридан четда қолган бўлса. 20-йиллардаги Ер ислоҳоти, хотин-қизлар озодлиги учун кураш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш, мамлакатни индустрлаштириш, Улуғ Ватан уруши йилларида совет халқининг қаҳрамонликлари, урушдан кейинги халқ хўжалигини тиклашдаги халқимизнинг фидокорона меҳнати, партиянинг тарихий қарорлари — буларнинг ҳаммаси шоир, гражданин Ойбек ижодида ўз ифодасини топди. Унинг эътиқоди қуйидаги мисраларда ифодаланган: «Менинг лирам эркинлик машъали, қўшиқларимда халқимнинг овози».

Ҳар қандай улкан шоирлар сингари Ойбек ҳам ўзига хос индивидуал ижод соҳиби эди. У энг аввало, йирик полотнолар, ўткир социал ва психологик конфликтлар, катта сюжетлар устаси. Шу сабабдан унинг ҳатто лирик шеърлари ҳам миниатюра шаклидаги поэмаларга ўхшаб кетади. Уларда соф лирикага нисбатан эпиклик кучли. Қаҳрамонлар ҳам ана шу планда берилади. Бунга шоирнинг «Раиса» шеъри ҳам мисол бўла олади. Нисбатан кичик бўлган бу шеърда Ойбек ўзбек аёлининг бутун ҳаёт йўлини кўрсатиб берган. Бизнинг кўз олдимизда характерли деталлар воситасида 30-40-йиллардаги хотин-қизларнинг ёрқин образи гавдаланади. «Сочлар учи йиғилган», «Гилам дўппи узра сочлари чамбар», «Чилла қоридек этиги гирчиллаган», доим «енглари шимарилган» ва ҳоказо. Шоир эсда қоладиган ёрқин характер яратади. У колхоз раиси сифатида фидокорона меҳнат қилади ва бошқаларнинг ишини ҳам ташкил этади. У ҳаммага яқин, қадрдон бўлиб қолади.

«Тансиқ» шеъри ҳам сюжетли. Тансиқ — чўлда улгайган қизнинг исми. У худди йигитларга ўхшаган эпчил ва чаққон. Унда ўзбек аёлларига хос жозиб

бор. Бу Ойбекнинг энг севимли образларидан бири — унда шоирнинг ўзбек хотин-қизлари озодлиги ҳақидаги орзулари мужассамлашган. Шуниси қизиқарлики, «Раиса» ҳам, «Тансиқ» ҳам Ойбек учун «Олтин водийдан шабадалар» романида Комила образини яратишда эскиз бўлиб хизмат қилди. Шу муносабат билан таъкидлаш керакки Ойбек ижоди учун лирик ва эпик асоснинг яқинлиги характерли хусусиятдир. Эҳтимол унинг лирик ва эпиклик бирлашадиган жанрга — поэмага келишини шу билан изоҳлаш мумкиндир.

«Дилбар — давр қизи» (1932). Ойбекнинг биринчи йирик поэмаси. Поэма қаҳрамонининг ҳаёти ўша давр учун типик. Отаси Дилбарни кекса бойга турмушга бермоқчи бўлади. Бироқ янги жамият Дилбарни янги ҳаётга фаол муносабатда бўлиш руҳида тарбиялайди. Отасининг раъйига қарши Дилбар фақат ўз паранжисини ташлабгина қолмасдан, бошқа хотин-қизларни ҳам шунга даъват этади. Қувноқ, ақлли, иродали Дилбар қиёфасида янги даврнинг озод қизини тасаввур этамиз.

30-йилларнинг бошларида Ойбек ҳаётий материални бадий умуллаштириш, мужассамлаштиришнинг метод ва усуллари излашга фаол киришди. Бадий ифоданинг ҳар хил йўллари, инсон характерини яратишнинг турли приёмларини ишга солиб кўрди. Натижада, «Дилбар — давр қизи»дан фарқ қиладиган «Ўч» поэмасини лиро-романтик услубда яратди. Асарда икки асосий персонаж — Холхўжа ва Лаъли образлари традицион халқ дostonлари руҳида тасвирланди. Шоир Холхўжани «Азамат бир йигит, чақин кўз бургут», «Темир қафасдаги арслон...» деб таърифласа, Лаъли қиёфасини «Лаблари гилосдай», каби традицион бўёқларда чизади. Лаъли нимаси биландир Холхўжага ўхшаб кетади. Бу шўх қиз ёшлигида ҳам ўғил болалар билан бирга ўйнаб, уришганда уларни қочирган... У чевар, дуторни яхши чалади. «Уни кўрибоқ кишининг дили яйрайди», деб ёзган эди Ойбек. Поэма авторнинг изоҳи билан бошланади. Поэманинг бундай бошланиши бирмунча ғайритабiiйдек туюлади. Лекин айни вақтда, қаҳрамонлар билан дастлабки танишиш ўқувчини уларнинг севги драматизмини чуқурроқ ҳис қилишга ундайди. Инсоннинг бахтли бўлишига интилиш ҳуқуқи ҳар қадамда топталган ўша фожиали замонда икки ёшнинг қисматини кузатиб боришга мажбур қилади. Поэманинг фожиавий

якуни бизни ҳуқуқсизлик ҳукмронлик қилган замонда муҳаббатнинг қурбон бўлиши табиий, деган хулосага олиб келади. Зулм тантана қилади. Шунини таъкидлаш лозимки, Ойбек зулмни ижтимоий категория сифатида талқин этади. Ҳошимбойвачча Холхўжанинг йўлини тўсади. У Холхўжадан Лаълини тортиб олади. Холхўжа қамалади, Лаъли азоб-уқубатда ўлиб кетади. Лекин бу билан поэма тугамайди. Холхўжа қамоқдан қочади ва муҳаббатини қурбон қилган Ҳошимдан ўч олади, уни ўлдирди. Холхўжанинг исёни — бу шахсий, индивидуал йўналиш касб этади, чунки ижтимоий адолатсизликни таг-томири билан йўқотадиган кучлар ҳали етилмаган эди. Лекин шундай бўлса-да, Холхўжанинг шахсий ўчи — бу ижтимоий тенгсизликка қарши кескин норозилик бўлиб янграйди. Ойбекнинг воқеаларга чуқур реалистик тус бериши романтик характерлар тасвирига, даврнинг ижтимоий маънавиятига зид эмас.

«Бахтигул ва Соғиндиқ» поэмасида Ойбек ижодий изланишларини давом эттирди. Шуниси қизиқарлики, бу поэмада эртаксимон сюжет тўла реалистик, шу билан бирга кескин социал ечимини топади. Яъни Соғиндиқ бошқа камбағаллар билан бирга бойнинг уйига ўт қўяди ва ўз севгилисини қутқаради.

Ойбек революцион ўзгаришлар даврининг ёзувчиси. Унинг кўз олдида эски тартиблар ўрнига янгилари тантана қила бошлайди. Шунинг учун ҳам Холхўжа ва Лаъли, Бахтигул ва Соғиндиқ каби романтик образларни яратар экан, Ойбек у ёки бу бадиий шаклда инсон онгидаги революцион ўзгаришлар жараёнини беради.

Социалистик реализм методи принципларини бадиий эгаллаш йўли Ойбек учун ҳам осон бўлмади. Лекин у бу йўлдаги қийинчиликларни енгишга муттасил интилди.

«Темирчи Жўра» поэмасида Ойбекнинг янги қаҳрамони гавдаланади. Темирчи Жўра халқдан чиққан бўлиб, у фақат ўз шахсий манфаати учунгина курашмасдан, балки меҳнаткаш халқнинг озодлиги, бахти учун курашади. Ойбекнинг ғоявий-бадиий изланишларида бу поэма принципиал аҳамиятга эга. Ёзувчи биринчи марта ўзининг шу асарига кундалик оддий меҳнатни поэтиклаштиради. У меҳнат романтикасини кўра олди. Поэма қаҳрамонининг ижтимоий синфий онги етила боради. У «ғазабини темир каби ёлқинланган

ўтга суқарди». Поэма қаҳрамони темирчи Жўра олижаноб, мағрур, жисмонан ва руҳан бақувват. Катта оиланинг ташвишлари унинг гарданида. Лекин «Қора кунлар, қайғу-ҳасрат буколмайди унинг қаддини». Поэмада Турсун образи жуда характерли. Уни Жўра билан яқинлаштирадиган томони шуки, уларнинг иккаласи ҳам меҳнаткаш. Унинг ҳам бир тийини йўқ, фақат меҳнати эвазига кун кечиради. Турсун рус ишчилари орасида ишлайди. Революцион ғоялар таъсирида бўлади. Турсун билан дўстлик Жўрага ҳам ёрдам беради, унинг маънавий ўсишига таъсир қилади. Жўра қўзғолон кўтарган оқ гвардиячи бандалар билан бўлган жангда ҳалок бўлади. Лекин унинг ўлими ҳаётини бағишлаган ўша ишнинг ҳаққонийлигини тасдиқлайди.

Шеърлар ва поэмалар устидаги ижодий изланишлар Ойбек учун маҳорат сирларини эгаллашдаги мактаб бўлди. Роман жанрига мурожаат қилган пайтда у ўзининг ижодий вазифаларини аниқ-равшан англаб олган етук ёзувчи эди.

* * *

Ойбекнинг ҳаётий тажрибаси, унинг ҳодисаларни тарихий йўналишда истиқбол билан идрок этиши 30-йилларнинг охирида ёзган «Қутлуғ қон» — биринчи йирик эпик асарида ёзувчига катта ёрдам берди. Ёзувчи ёрқин характерларни ижтимоий воқелик билан кескин тўқнашувларда кўрсатди, қаҳрамонларнинг интилиши ва хулқ-атворининг ижтимоий ва психологик асосларини очиб берди. Ойбек ўзбек халқида синфий революцион онгнинг уйғонишини кўрсатишга интилди. Бош қаҳрамонни танлаш ва сюжет ечими ана шу билан белгиланади.

Романдаги воқеалар биринчи жаҳон уруши арафасида бошланиб, 1916 йилги Тошкент қўзғолони билан тамом бўлади. Асарнинг асосий қаҳрамони — камбағал деҳқон йигит Йўлчи характерининг шаклланиш жараёни ана шу йиллар давомида юз беради. «Қутлуғ қон» тарихий роман эмас, лекин қаҳрамонларнинг шахсий қисмати давр билан мустаҳкам боғлиқ ҳолда, ўша замон воқеалари орқали кўрсатилади.

Мерос қолган бир парча еридан ажралган Йўлчи бой тоғаси Мирзакаримбойникига келади. Уйда синглиси ва онаси қолган, аҳволлари ночор, ҳамма умид

тоғасининг кўмагида. Бу йирик ва мураккаб роман воқеасининг тугуни эди.

Мирзакаримбой маҳаллий буржуазиянинг типик вакили. Йўлчи умид қилган қариндошчилик туйғулари унда аллақачон сўниб бўлган.

Романнинг бошларида тасвирланишича, Йўлчи — содда, соғлом, бақувват шахс, у обрўли қариндоши учун тер тўкиб меҳнат қилишга тайёр бир йигит сифатида гавдаланади. Бой Йўлчига ширин сўзлар билан яхши муомала қилади, унинг онасини самимий эслайди. Бундай муомала Мирзакаримбойга текин хизматкорни қўлдан чиқармаслик учун кераклиги содда йигитнинг хаёлига ҳам келмайди.

Авваллари Йўлчи мавжуд тузумнинг мустаҳкамлигига шубҳа ҳам қилмайди. Тангри томонидан шундай белгиланган, яъни одамлар бой ва камбағалларга бўлинган, деб ўйлайди. Лекин бундай бўлиниш адолатданми, у қаердан пайдо бўлган — Йўлчи бу ҳақда авваллари ўйлаб кўрмаган. Ҳатто у қандайдир сабаблар билан яшаш учун ягона манба бўлган бир парча еридан ажралгани ҳақида жиддий ўйлаб кўрган эмас.

Лекин Йўлчи бой эшигида қанча кўп ишлаган сари унинг олдида ўзи жавобини топа олмаган саволлар шунчалик кўп туғила бошлайди. Софдил, ҳақгўй йигитга бой оиласидаги ҳаётнинг сохталиги, инсоний муносабатларга соя ташлайдиган алдамчилик, қабиҳлик иллатлари бутунлай бегона эди. У авваллари ўз қариндошларига норозилик билдиришдан тортиниб юради. Лекин ҳаёт Йўлчини шундай фактлар билан тўқнаштирадики, бу фактлар уни жиддий ўйлашга мажбур қилади. Мана, кўз олдимизда бир деҳқон билан бўлган картина. У ўз қовунларини савдогарга деярли текинга беришга мажбур: йўлда унинг араваси синиб қолади. Арава ҳам, аравага қўшилган от ҳам бировники. Қўшнисидан атиги бир кунга сўраб олган. Деҳқоннинг болалари оч-яланғоч. Худди шу кун эрталаб Йўлчи жиҳозланган чиройли аравани тоғасининг меҳмонга кетаётган хотинлари учун тайёрлаган эди. Ажойиб контраст приёми. Жуда ибратли. Тоғасининг даласида ишлар экан, Йўлчи камбағалларнинг аччиқ қисмати ҳақида ўйлайди: «Ажаб дунё экан! Ҳар ерда деҳқоннинг иши чатоқ. Ери бўлса, улови йўқ. Улови бўлса, ери йўқ. Кўпида иккиси ҳам йўқ. Мана, мен!..» Булар Йўлчи кузатган ҳодисаларнинг

айримлари, холос. Аста-секин унда ҳаётий тажрибалар тўплана боради. У гўё маст уйқудан уйғонаётгандек бўлади. Йўлчи энди ўзи дуч келган ҳаётий ҳодисаларнинг ички қонуниятлари ҳақида ўйлай бошлайди. Бу фактлар унинг фикрларига ижтимоий йўналиш беради. Ермат бир ўринда савдогарларни «юрт гуллари» деб атаганида, Йўлчида беихтиёр шундай сўзлар пайдо бўлади: «Бизлар юртнинг тиканими?» Эшонларнинг ичиб, кайф-сафо қилишларини, карта ўйнашларини кўриб, у ажабланади: «Ифлос фосихлар».

Ҳаётий таассуротлар заминида Йўлчидаги қуллик психологияси аста-секин ўзгара боради.

Ойбек Йўлчининг йиллар мобайнида шаклланган эски дунё тартиблари ҳақидаги тасаввурлари тезда ўзгара қолмаслигини билади. Йўлчи тоғасига ҳали ишонади.

Йўлчи тоғасидан меҳнат ҳақини кутади. Орадан бир йил ўтади, лекин Мирзакаримбой Йўлчига хизмат ҳақини тўлашни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Йўлчи Мирзакаримбойнинг олдига пул учун боради. Чунки онаси оз бўлса ҳам тирикчилик учун пул юборишни илтимос қилган эди. Онаси учун пул юбормоқчи бўлганини эшитганда тоғаси газабланиб: «Сен юборган пулнинг мазасига тушундими, бўлди, ҳафтада, ойда пул сўрайверади», — дейди.

Тўғри, узоқ суҳбатдан, илтимослардан кейин бой Йўлчига 9 сўм пул беради. Йўлчи тоғаси олдидан «қариндошлик» муносабатларига бўлган ишончидан тамоман умидини узиб чиқади.

Ойбек ўз қаҳрамонини асосий йўлга секинлик ва эҳтиёткорлик билан олиб келади. Йўлчининг мавжуд тузумга бўлган ишончи сўна бошлайди ва ижтимоий онги мустақкамланади. Авваллари Йўлчи адолатсизлик ва ёвузлик билан бўлган тўқнашувларни кузатувчи бўлган бўлса, энди у шундай тўқнашувларнинг бевосита иштирокчиси сифатида кўринади.

Йўлчи батрак Ерматнинг қизи Гулнорни севади. У 70 яшар Мирзакаримбойнинг Гулнорга уйланмоқчи бўлганини эшитиб қолади. Йўлчининг газаби ошади. Энди у хўжайини раъйига қарайдиган, сабр-тоқатли батрак эмас. Қолаверса, энди у ижтимоий адолатсизликни англаш даражасигача кўтарила боради. Унда бундай ҳаётни йўқ қилиш истаги кучаяди. Табиийки, бу билан Ойбек Йўлчини революционерга айлан-

тириб қўймоқчи эмас. Бу ҳали бизнинг кўз олдимизда адолатсиз тузумни йўқ қилишга шай бўлган бир шахснинг ўзбошимча исёни. Лекин унинг бу тузумни қандай қилиб ва қандай мақсад учун йўқотиш кераклиги ҳақида заррача ҳам тушунчаси йўқ. Адолатнинг зулмдан кучлироқ эканини, ҳақиқатнинг ғалаба қилишини Йўлчи фақат қалбдан ҳис қилади, холос. Гулнорнинг: «Улар нега яшайди, зулм нега яратилган?» — деган зорланишига Йўлчи муштумини қисиб, унга жавоб беради: «Ер ютади, ютмаса агар, зўрлаб юттирамиз». Йўлчи энди ўзининг қадр-қимматини ҳимоя қилиш зарурлигини тушунади ва бошқалардаги итоаткорлик хусусиятидан нафратланади. У Шоқосимга: «Бошқалар сизни хўрласа, сиз хўрланманг, яна кўпроқ енгилманг, қадр-қимматингизни билинг», дейди. Йўлчининг қалбини энди ўз қадр-қимматини ҳимоя қилиш ва бошқаларга кўмак бериш каби ҳаётий масала қамраб олади. Фақат ўзи учун эмас, бошқалар учун ҳам фаол туриш бу Йўлчи онгида жиддий бурилиш, силжиш рўй берганлигининг далилидир.

Йўлчи ўзини тенг ҳуқуқли инсон, деб билади ва энди аввалги итоаткорлиги бутунлай йўқолган. Романда Йўлчининг Мирзакаримбой олдига пул учун кирганлигини кўрсатадиган иккита картина бор. Уларни бир-бирлари билан солиштирадиган бўлсак, қаҳрамон психологиясининг эволюцияси яққол намоён бўлади. Уларнинг бирида Йўлчи тоғаси олдига пул сўраб боришга жуда қийналади ва ниҳоят, журъат қилади. У Мирзакаримбойни хафа қилиб қўйишдан қўрқиб, унинг юзидаги ўзгаришларни диққат билан кузатади. «Йўлчи лой этиги билан гиламга оёқ босишдан тортиниб, гиламни қайириб, эшик олдида тиз чўкди ва мақсадини тушунтирди». Бировларнинг бойлигига бўлган ҳурмат ёшлигидан онгига шунчалик сингиб кетганки, у ҳатто ўзининг ҳалол меҳнати ҳақини (талаб қилиш бу ёқда турсин) ҳатто сўрашдан ҳам ийманади.

Иккинчи бор суҳбатда эса, Йўлчи ўзини тамоман бошқача тутаяди. Бойнинг таклиф қилишини кутмасдан ва унинг хўмрайиб қарашига ҳам эътибор бермасдан, гиламга бемалол ўтиради. Иккаласи ҳам бир-бирларига нафрат билан қарашади. Йўлчи учун бойда ҳаётнинг бутун адолатсизликлари мужассамлашгандай эди. Мирзакаримбой билан тенг олишади. Чунки у энди қуруқ дўқ қилиш билан Йўлчини эгиб олол-

маслигини билади: «...Қаердасан, ҳароми? Бу ёқда шунча ишни бувингга ташладингми? Сендай йигитни асрагандан, кўппак асраган яхши!

— Бақирманг, — деди хўмрайиб Йўлчи, — шу вақтга давр эшитдим, чидадим, энди-чи? Йўқ!

Мирзакаримбойнинг кўзларида заҳар ёниб кетди:

— Сенга бу тилни қайси қизталоқ берди?

— Зулмингиз берди!

— Зулм, — бой елкасини қисди ва қутуриб бақирди, — сен нонкўрсан, ман сани туққаним, жигарим, дедим. Овқат бердим, кийим бердим, бу — зулм эмиш! Жувонмарг бўл, нодон!

— Бекоргами? — Йўлчи Мирзакаримбойга томон гавдасини чўзиб қичқирди: — Сизда икки ярим йил ишлаб, елкам яғир бўлди. Сўзни чўзмайман. Мен сиздан кетдим. Ҳақимни берсангиз бас! — дейди Йўлчи газаб билан.

Инсоний гурур, шахсий қадр-қиммат туйғуси ундаги бойлар олдида қулларча итоаткор бўлишни енгди. Йўлчи уларнинг бари — бойлар, чиновниклар, полициячилар адолатсизлик асосига қурилган ҳаёт тартибларининг ҳимоячилари эканини тушунди. Шунинг учун ҳам Йўлчи уларга қаршилик кўрсатиш йўлига ўтди. Кези келганда шуни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, баъзи танқидчилар Ойбек романда ўз қаҳрамонини итоаткор йигитдан ижтимоий ҳуқуқлар учун курашувчига айлантириш жараёнини ҳаддан ташқари тезлаштириб юборган, деб танқид қилган эдилар. Бундай қарашлар тўғри эмас, албатта. Аксинча, Йўлчи образида содда одамнинг революцияга келишининг қонуний йўли кўрсатилган. У итоаткорликдан кескин норозилик билдира олиш даражасига кўтарилади, сўнг-ра эса эзувчилар билан очиқ-ойдин курашиш йўлига ўтади. Романда бундай узоқ ва мураккаб жараённинг тасвирланишини биз бадий далилланган, қаҳрамон психологиясидаги ўзгаришлар асосланган, деб ҳисоблаймиз.

Кейинчалик, Йўлчи ўз «университети»ни қамоқда ўтади. Чунки у полиция бошлиғига қўл қовуштириб, таъзим қилмагани учун қамоққа тушади. Қамоқ ва бу ердаги революционер большевик Петров билан танишиш Йўлчининг сиёсий онги шаклланишида янги бир босқич бўлади. Петров унга 1905 йил революцияси ҳақида гапириб беради. Булардан қаттиқ таъсирланган Йўлчи шундай дейди: «Бу ердан чиқишим би-

лан Мирзакаримбойни ўлдираман, ундан кейин мени қамоққа олган полициячини». Лекин Петров аста-секин уни ҳаётга кенгроқ қарашга ўргатиб боради: «Бундан нима фойда чиқади? Бирини ўлдирсанг, иккинчиси келади, еринг ҳам, сувинг ҳам ундан кўпаймайди». Петровнинг сўзлари мўлжалга бориб тегаети. Йўлчи ўзи учун муаммо бўлган нарсаларни энди тушуна бошлайти. «Олмосдай ўткир, қуёшдай порлоқ, аммо шу билан баровар содда, ҳар бир меҳнаткашнинг, ҳар бир эзилганнинг юрагига ёпишадиган фикрларига шўнғиб кетди».

Йўлчи Петров билан жуда кам бирга бўлади, лекин бу учрашув қаҳрамоннинг синфий онгининг шаклланишида катта аҳамият касб этади.

1916 йилги қўзғолонга сабаб бўлган мардикорликка олиш ҳақида фармон эълон қилинган пайтда Йўлчи қамоқдан чиқади. Халқнинг норозилиги қўзғолонга айланади. Йўлчи қўзғолончилар марказида бўлиб, уларни ҳукуматга бўйсунмасликка даъват қилиб, ёрқин нутқ сўзлайди. Курашда Йўлчи ҳалок бўлади. Қўзғолончиларнинг кўплари ҳалок бўладилар. Инсоний ҳуқуқ учун бош кўтарганларнинг «Қутлуғ қони» тўкилади. Қўзғолон ваҳшийларча бостирилади, чунки қўзғолончиларда куч ва бирдамлик етишмасди. Лекин қон бекорга тўкилмади. Зўравонликка қарши пайдо бўлган кучли исён яқинлашиб келаётган революцион жанглар учун туртки бўлди. Ҳатто романнинг охирида ҳам Йўлчи етук революционер сифатида кўринмайди. Ойбекнинг ютуғи шундаки, Йўлчи конкрет тарихий шароитда қандай бўлиши мумкин бўлса, шундайлигича тасвирлади. Ойбек ўз олдига қўйган мақсадга эришди: у оддий батракнинг янги тарихий шароитда, яъни Октябрь инқилобидан олдинги даврдаги синфий онгининг ўсишини, эволюциясини ишонарли қилиб кўрсата олди.

Романда тасвирланган инсоний характерларнинг барчаси — тамоман бошқа-бошқа ижтимоий қатламларнинг вакиллари — буларнинг ҳаммаси тасвирланган жараёнларнинг типик эканлигини ишонарли қилиб кўрсатади.

Романда ўзбек халқи тарихидаги муҳим даврлардан бири чуқур ва ҳаққоний тасвирланган. Шунинг учун ҳам бу асарга фақат Ойбек ижодий йўлидаги бир босқич сифатида эмас, балки ўзбек прозаси тарихининг ҳам янги муҳим босқичи деб қараш керак.

Ўзбек романчилигининг кейинги тараққиёти тарихий-революцион мавзуни ишлашда «Қутлуғ қон» шубҳасиз, катта аҳамиятга эга эканлигини яна бир бор тасдиқлади.

* * *

Ойбекнинг иккинчи йирик асари «Навоий» номли тарихий роман бўлди. Езувчи бу асарда узоқ ўтмишга — XV аср воқеаларига мурожаат этади. «Қутлуғ қон» ва «Навоий» романлари ўртасида принципиал бир умумийлик бор. Умумийлик шундан иборатки, автор илғор гуманистик ғояларнинг ҳар қандай шароитда ҳам енгилмаслигини кўрсатишга интилади.

30-йилларда совет адабиётида тарихий роман жанри тез ривожланди. Бу тасодифий эмас эди, албатта. Чунки янги социалистик жамият қурилиши халқимизнинг ўтмишни чуқур ҳис қилишини, замонамизнинг пафосини, ижтимоий ва ахлоқий манбаларини идрок этишни тақозо қиларди.

Ойбекнинг бу романи ўзбек прозасида Алишер Навоий ҳақида яратилган биринчи жиддий ва йирик полотнодир. Алишер Навоий Ойбекнинг болалик пайтлариданоқ севимли шоири эди. Шунинг учун ҳам Ойбек масъулиятни чуқур ҳис қилган ҳолда роман устида иш бошлади. Романи бошлашдан олдин у Навоий даврини, ўша давр материалларини чуқур ўрганди, тинимсиз меҳнат қилиб маълумотлар тўплади. Ойбек Алишер Навоий ижоди ва дунёқарашига доир бир қанча адабий ва фалсафий мақолалар ёзди. Бўлғуси романдаги бадиий образларда ёритиладиган концепция Ойбекнинг илмий-назарий тадқиқотларида пишиб етилган эди. «Навоий ўз идеаллари учун курашди ва ўзининг эътиқодини фидокорона ҳимоя қилди».

Навоий образи Ойбекнинг лирик шеърларида кўринди. 1937 йилда ёзилган «Навоий» поэмасида буюк гуманистик шоир даврининг драматик конфликтда кўрсатилган эди. Бироқ Ойбек Навоий образини кенг планда кўрсата оладиган асар яратиш орзусида эди. Дастлаб роман эмас, балки кичикроқ бир повесть яратишга киришди. Повестнинг тугалланмаган варианты «Гулистон» журналида эълон қилинди. Лекин иш жараёнида езувчи поэма каби повестда ҳам улуг Алишер образини кенг планда ёритиш қийинчилигини чуқур ҳис қилди. Алишер ҳақидаги повестни тўхтатиб, Ой-

бек «Навоий» романини ёзишга киришади ва бу роман биринчи марта 1944 йилда нашр қилинди.

Ойбекнинг асосий мақсади Алишер Навоийнинг буюк сиймосини гавдалантириш эди. Тарихий роман жанри ёзувчи олдида бир қанча мураккаб проблемаларни келтириб чиқарди. Улардан бири — биринчи галда ўтмишдаги реал тарихий шахсларни қандай тасвирлаш эди. Далиллар, фактлар билан чегараланиб қолмасдан, улардан энг йирик ва энг муҳимларини танлаб олиш, прогрессив шахс ва жамият ўртасидаги фожиавий тўқнашувларнинг туб моҳиятини очиш, тарихий ҳақиқатни бўямасдан ўз қаҳрамонларининг улуғворлигини кўрсатиш керак эди.

Улуғ мутафаккир образида асосий ўринни Навоийнинг гуманистик мақсадлар учун кураши эгаллайди. Мана шу кураш унинг шоир, мутафаккир ва давлат арбоби сифатида бутун ҳаётининг мазмунини ташкил қилади. Роман авторини Навоий шахсининг шаклланиш жараёнини кўрсатиш эмас, балки унинг зулмага фаол қарши тура олиш қобилиятини, зулмат асрида адолат ва инсонпарварлик позицияларида мустаҳкам тура олишини кўрсатиш қизиқтиради.

Ойбекнинг хизмати шундаки, у Навоий дунёқарашининг чекланганлигини четлаб ўтишга уринмади. Шунинг учун ҳам унинг тасвир услуби реаллик касб этди.

«Агар сен одам бўлсанг, халқ ғамини емаган одамни одам дема» — Навоий эътиқоди ана шундай. Навоий фикрича, халқ ғамини ейиш — бу давлатни бошқарувчиларнинг биринчи ва асосий вазифаси. Ахир, халқ бахти ҳам ҳоким қўлида. «Фақат ҳоким мамлакатни гуллаиб-яшнатиши, халқни эса бахтли қилиши мумкин». Ҳоким ўз халқи ҳаётининг ғами билан яшаши керак. Навоий ҳоким ва унинг амалдорлари шугулланиши керак бўлган муаммоларни кўрсатиб, санаб беради. «Давлатнинг молияси не ҳолда, қўшини не аҳволда, мадрасаларда толиби илмлар, олим ва фозилларнинг тирикчиликлари қандай, ҳар нав амалдорлар пойтахтда, туманларда (кентларда), вилоятларда халққа не турда муомала қилурлар: деҳқоннинг рўзғори нечиқ, косибнинг кори нечиқ — мана бу вазифаларни ақл ва идрок кўзи билан кўриб, тадбир ва салоҳият билан ҳал қилмоқ керак».

Ҳокимнинг ягона мақсади — «Хуросонда бир давр яратмоқ лозимки, ўзга халқлар ибрат ола билсинлар». Навоийнинг юксак орзулари ана шундай. Ойбек ро-

манида тасвирланган Навоий образининг ички драматизми ҳам, идеал ва унинг юзага чиқиши орасидаги реал шароит ҳам, имкониятлар ҳам тўқнашувларда далилланади.

Навоийнинг фикрича, Ҳусайн Бойқаро унинг идеалларига жавоб бера оладиган ҳоким бўлиши мумкин. Ҳусайн Бойқаро тахтга ўтирганида Алишер Навоий ўз орзуларининг рўёбга чиқиши мумкинлигини ўйлаб, мамнун бўлади, Ҳусайн унинг дўсти, ўзи эса муҳрдор, ҳокимиятга тегишли одам, султонга яхши таъсир кўрсатишига ишончи комил. Авваллари Ҳусайн Бойқаро ҳақиқатан ҳам Навоийнинг маслаҳатларига қулоқ солгандай бўлади, чунки у Навоийнинг донолигини билади. Шунинг учун ҳам Ҳусайн ўзининг ҳокимлик мавқеини мустаҳкамлаш учун Навоийнинг фойдали маслаҳатларига қулоқ солади. Лекин Навоийнинг мақсадлари тамомила бошқа эди. У султонга ҳокимиятни идора қилиш йўллари тушунтиришга, қўл остидаги фуқарога инсоний муносабатда бўлиш лозим эканлигини уқтиришга ҳаракат қилади. Ҳусайн Ҳирот халқини фитна учун жазоламоқчи бўлганида, Навоий унга қараб шундай дейди: «Халқ билан бўлғуси муомалада қиличга эмас, адл кучига суянмоқ, халқни жабр-зулмдан қутқармоқ лозим».

Мансабдорларнинг мамлакатда қандай мавқега эга эканини тушунган Навоий (ахир, шу мансабдорлар султонга ҳукмини ўтказадилар) Бойқарога маслаҳат қилади. «Ҳокимлардан бошлаб то маҳалла қоровулига қадар ёлғиз давлат манфаатини ўйлайдиган, халқ билан яхши чиқишадиган инсофли одамлардан тайин этишни ҳамisha бир қоида қилиб олмоқ зарурлигини уқтирди».

Ойбек ўша давр ҳукмдорларига хос бўлган типик хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган Ҳусайн Бойқаро характери мураккаблигича талқин этади. Унинг характерига хос бўлган белгиларни соддалаштириб юбормайди. Шу туфайли ҳам, бу роман султон қиёфасини жуда соддалаштириб кўрсатган Навоий ҳақидаги баъзи асарлардан ажралиб туради. Ҳусайн Бойқаро образининг бундай мукамал талқин қилиниши Алишер Навоийни чуқур ва тўлақонли қилиб кўрсатишга имкон яратади.

Алишер билан Ҳусайн ёшлик пайтларида Ҳусайн тахтга ўтирганидан кейин икки дўст ўртасида Алек-

сандр Македонский билан Аристотель ўртасида бўлганидек муносабатлар ўрнатилишини орзу қилар эдилар. Бироқ ҳаётда бундай муносабатлар ўрнатиш мумкин эмас эди.

Ҳусайн Бойқаро томирида темурийлар қони ураётганидан ғурурланар ва хон авлодидан бўлмаган Навоийнинг маслаҳатларига қулоқ солишни баъзан ўзи учун ҳақорат деб биларди. Маълум бўладики, бу икки шахс ўртасидаги дўстлик иплари исталган вақтда узилиши мумкин ва жиддий тўқнашувлар содир бўлиши муқаррар. Романда Султон ва Алишер Навоий муносабатлари эволюцияси тўла кузатилади. Навоийнинг ҳукмдор шоҳни мамлакатни одил ва оқилона бошқариш йўлига ундаш осон эмаслигига ишончи кун сайин орта боради. Илгарилари Алишер ҳамма гап султонда эмас, балки унинг атрофидаги одамларда, деб ўйларди. Аста-секин собиқ дўстлар ўртасидаги совуқ муносабатлар кучая боради. Алишер Султонга «Яхши маслаҳатлар» билан ўз таъсирини ўтказиш ниятларининг нақадар беҳуда бўлганини тушуна боради. Ҳусайн Бойқаро эса Алишер Навоийнинг ўз ҳузуридаги маслаҳатгўй давлат арбоби деб эмас, тахтини безаб турган сарой шоири сифатида кўришни афзал билади. Навоий драмаси тобора чуқурлаша боради. Ўзининг адолат ва ҳақиқат, яхшилиқ каби юксак орзуларини рўёбга чиқара олмаган Навоий султондан тамоман умидини узади. Бу юксак мақсадларнинг ҳалибери рўёбга чиқмаслигини тушуниш Навоий учун ачинарли бир ҳол эди. Тўғри, бу Навоий ўзининг юксак мақсадларидан воз кечди, деган гап эмас. Бу унда қачон бўлмасин яхшилиқнинг тантана қилиши муқаррар эканлиги ҳақидаги фикрларнинг қатъиян тасдиқлашини англатади. «Чақмоқ қанча баландда чақмасин, эгри бўлгани учун албатта ернинг қаърига борур. Шамки, тўғри адлдир—куйса ҳам бошдан-оёқ нур бўлиб куюр».

Навоийни кўролмаган кишилар унинг Султон билан тўқнашувини кескинлаштиришга уринадилар. Султон эса Навоийдан қутулиш чораларини излайди. Уни Астробод ҳокими қилиб тайинлайди. Шоир Ҳусайн Бойқародан бу тадбирнинг моҳиятини тушунтириб беришни талаб қилади. Лекин Ҳусайн ҳеч нима демайди. Ахир, у Алишернинг халқ олдида обрўсининг ошиб бораётганидан кўрқишини айта олмас эди-да! Навоийнинг Астрободга ҳоким қилиб тайинланиши ўзининг ожизлигини билдиришни ва номуносиб иш қилаётга-

нини тушунган Султон Навоий берган саволларга жавоб беришдан бош тортади. Ҳусайн Бойқаро Навоийни «сокин, лекин бепарво тинглади. Кейин, бел огригдай, икки қўли билан камар устидан белини қисиб, аста ўрнидан турди.

— Мен сизни Астрободга юбормоқни муносиб кўрдим, — деди подшоҳ овозини баландроқ қўйиб. — Ҳар қандай баҳона топсангиз ҳам қароримдан воз кечмасман».

Навоий Астрободда қувғинда бўлса ҳам курашни тўхтатмади. Ватан манфаати унинг учун ҳар нарсадан юқори. Мамлакатдан қувғин қилинган дўсти Хўжа Афзалнинг Навоий пойтахтдан узоқлаштирилганидан кейин бўлиб ўтган ўзгаришлар ҳақидаги ҳикоясини у афсусланиб тинглади. «Биз бу аҳволга ҳеч қачон томошабин бўлиб турмаймиз, — дейди Навоий. — Юртининг қоронғи кечасида ақл машғалини яна баланд кўтарурмиз... Бинобарин, биз қаерда бўлмайлик, юрт учун ақлнинг муқаддас оловини кўриқлаймиз. Биз мисоли темирчимиз. Зулмнинг кишанларини ақлнинг ўтхонасида эритиб, ундан ҳаёт учун керакли асбоблар ясармиз. Дўстим, маҳкам эътиқод керак!».

Кўриниб турибдики, Навоий курашга тайёр. Лекин унинг имконияти жуда оз. Романда шундай бир картина бор: Навоий башараси одам қиёфасига ўхшаб кетган шер расмини чизяпти. Шернинг бўйнидан икита катта занжир ўтиб ҳалқага маҳкам боғланган. «Занжирбанд шер — енгаман дер!» — дейди Навоий. Лекин бу расм бошқа бир нарсани ҳам англатади. Шоирнинг жияни бу расмни кўриб, болаларча соддалик билан: «Алишер Навоий жаноблари занжирда», деб қичқиради. Ҳа, ҳақиқатан ҳам у кўзга кўринмайдиган занжирлар билан боғланган эди ва буни биларди, албатта.

Юксак даражадаги донолик, олижаноблик, халққа бўлган чексиз садоқат ва унинг манфаатларини ҳимоя қилишга интилиш каби фазилатлар туфайли Навоий ўз даври кишилари орасида алоҳида ажралиб туради. Мутафаккир сифатида у ўзи туғилиб ўсган, яшган замондан, шубҳасиз, ўзиб кетди. Шахсий манфаатлар, тож-тахт учун мамлакатда тез-тез бўлиб турадиган ўзаро уруш-жанжалларни Навоий кескин қоралайди. У укаси Дарвишалига хат ёзади... «Хатда ҳаминша эл ва улус манфаатинигина чуқур ўйлаб, шунга биноан ҳаракат қилиш, ақл, инсоф, адолатга таяниш керак-

лиги, юрт ишини ўз манфаатлари учун восита этишининг энг оғир жиноят экани ҳақида чуқур, гўзал, ҳикматли сўзларни уқтирди».

Ҳиротдан қувилиш узоққа чўзилмади. Бир йилдан кейин Алишерни султон мамлакатга қайтариб олади. Султон бир неча ҳукмдорларини салтанатдан узоқлаштиради. Буни кўрган Навоий султоннинг одил бўлишига яна умид боғлайди. Унинг фикрича, ҳамма нарса мансабдорларнинг яхши ёки ёмонлигига боғлиқ. Ойбек ўз қаҳрамонини идеаллаштириб юбормайди. Барча фазилатларга, ақл-идрокка эга бўлган Навоий ўз даври, муҳити даражасида мулоҳаза юритади.

Қайси йўллар мамлакатни адолатга олиб боришини англаш учун ҳали кўп асрлар ўтиши керак.

Пайдо бўлган ишончлари яна сўна бошлайди. Навоий шеърларидан бирида ўзи учун на олга, на орқага кетишга йўл йўқлигидан зорланганини ифода қилган эди.

Совет тарихий романчилиги принципларига амал қилган Ойбек тарихий материал заминида замонамизнинг ҳам улуг мақсадларини акс эттиришга интилади.

Ойбек романда ифодаланган ижтимоий конфликт ўша давр учун ҳал қилиб бўлмайдиган тўқнашув эканини, Навоийнинг шахсий драмаси ўша жамият, давр драмаси билан изоҳланишини тўғри кўрсатди.

Романда Навоий характери икки йўл билан очилди. Навоийнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти билан ижоди романнинг бадиий тўқимасида уйғунлашиб кетган.

Романда Навоийнинг мамлакатда фан ва маданиятнинг тараққиётига қандай эътибор бергани, бу соҳада қанчалик кўп хизматлар қилгани аниқ кўрсатилган. Мана Инжил канали қирғоғида мадраса қурилмоқда. «Ҳиротки бир оламдир, анинг ичида Навоий янги бир олам барпо қилмоқдалар», дея Навоийнинг замондошлари мадрасанинг аҳамиятини эътироф этадилар.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Навоийнинг ижодий фаолияти романда батафсил кўрсатилган эмас. Адиб шоир характерини ярата туриб масаланинг бу томонига ҳам етарли эътибор берганида роман янада жозибалироқ чиққан бўларди. Лекин шунга қарамай бу роман ўзбек совет прозасида тарихий шахсни тасвирлашдаги илк тажрибалардан бири бўлиб, ўзбек совет адабиётининг катта ютуғидир.

Совет тарихий романчилиги принципларига амал қилган Ойбек тарихий материал заминида замонамизнинг ҳам улуг мақсадларини акс эттиришга унтилади.

Роман рус тилида босилиб чиққач, Н. Тихонов у ҳақида бундай деган эди: «Ойбек ўқувчига буюк инсон фожиасини, ўша давр руҳини ҳис қилиш, сезиш имконини берди. Кенг китобхонлар оммаси Ўрта Осиёнинг ўша даври ҳаёти ҳақида ёзилган ўнлаб илмий ишлардан ҳам ололмаган маълумотларни шу романдан оладилар. Ойбек бизга бугун биринчи тарихий ромanning ўзбек тилида қандай туғилиши жараёнини кўрсатди... У ўз халқининг ўтмиши ва янги ҳаётини реалистик ифодалашда бошқа ёзувчиларга кенг йўл очиб берди» («Литературная газета», 29 июнь, 1946 йил).

Ромanning муҳокамасида иштирок қилган, Шарқ маданияти, жумладан, ўзбек маданияти тарихининг билимдони Е. Э. Бертельс бу асарга юксак баҳо бериб, шундай деб ёзган эди: «Роман Навоий даврини ажойиб акс эттирган ва Навоий образини ҳаққоний тасвирлаган. Ромanning катта муваффақияти шундаки, унга киритилган барча воқеалар бизгача етиб келган тарихий ҳужжатлар билан тасдиқланади. Роман катта бадий қиммати билан ажралиб туради» («Правда Востока», 18 февраль, 1945 йил).

«Навоий» романи Улуг Ватан уруши йилларида ёзилди ва нашр этилди. Ўрта асрда зулм ва ёвузликка қарши курашган гуманист шоир образи замонамизнинг энг ашаддий ёвузлиги — фашизм билан курашаётган халқимизнинг руҳига ҳамоҳанг эди. Роман китобхонлар орасида шухрат қозонди. 1946 йилда у СССР Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Роман биринчи марта нашр этилгандан бери ўтган ўттиз йил мобайнида у фақат ўзбек тилидагина эмас, балки СССР халқлари тилларида, шунингдек, чет элларда ҳам бир неча марта нашр этилди ва турли миллат кишиларининг ўзбек маданиятининг буюк арбоби билан танишишларига имконият яратди.

* * *

Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романининг қаҳрамонлари замондошларимиз бўлди. Воқеа урушдан кейинги дастлабки йилларда бўлиб ўтади. Ёзувчи янги совет кишиси — меҳнатқаш, бунёдкор, янги ҳаёт қурувчиси ҳақида ҳикоя қилади. Меҳнатга бўл-

ган муносабат инсон шахсининг бош мезонидир. Шунинг учун ҳам қаҳрамонларнинг ўтмишидан ҳикоя қилар экан, автор аввало уларнинг меҳнат биографиясига доир моментларини алоҳида кўрсатиб ўтади.

Колхоз раиси Мирҳайдар — деҳқон, саксонга кирган Алимқул колхоз ташкилотчиларидан бири ва ҳозир ҳам у бошқараётган звено гектаридан 80 центнердан ҳосил беради. Хадича — Фарғонада биринчилар қатори паранжи ташлаган хотин-қизлардан. Райком секретари Сайрамов аввал Тошкент Тўқимачилик комбинатида ишлаган, «Элобод» колхози раиси Комила илғор колхозчи бўлган.

Ўктам романнинг бош қаҳрамони. Романда Ойбек ўша давр учун типик бўлган вазиятни, яъни Улуғ Ватан уруши қатнашчисининг қишлоқдаги ўрнини, мавқеини кўрсатмоқчи бўлади. Асарнинг биринчи саҳифалариданоқ Ўктамнинг ўткир қобилиятлилиги кўзга ташланади. Кўпни кўрган, тинч меҳнатга ташна бўлган Ўктам ўз атрофидаги кишиларнинг ҳурматини қозонади. Кадрлар танлашни яхши биладиган райком секретари Сайрамов Ўктам билан биринчи учрашганида: «Ғайратли ва ақли равшан кўринади. Раис билан аҳил бўлиб ишласа, колхознинг иши юришиб кетар», деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам Сайрамов «Қаҳрамон» колхозни партия ташкилотининг секретарлигига Ўктамни тавсия қилади.

Ўктам характери ҳаётнинг анчагина марақкаб вазиятларида тасвирланади. Колхозда ишлар унчалик яхши йўлга қўйилмаган. Колхоз раиси Мирҳайдар ишни яхши йўлга қўя олмаган. Бунга унинг кўнгилчанлиги, ўта ишонувчанлиги халақит берган. Раиснинг кўнгилчанлигидан фойдаланган Насимжон ва Каримқулга ўхшаган қаллоблар колхозда раҳбарлик ўринларига жойлашиб олган. Роман сюжети Ўктам ва колхозни тиклашга халақит берадиган ана шу кучлар ўртасидаги тўқнашув асосига қурилган. Бу конфликт ёзувчига урушдан кейинги қишлоқдаги ҳаётини проблемаларни жиддий таҳлил қилишга, характерларни чуқур тасвирлашга имкон берган. Лекин бу имкониятларнинг айримлари рўёбга чиқмай қолган. Жумладан, сиёсий ва хўжалик ҳаётининг асосий масалалари бўйича ҳар хил муқтаб назарлар тўқнашувлари майда-чуйда гаплар доирасида қолган.

Мирҳайдарнинг Ўктам билан тортишувлари кўпинча шахсий масалалар хусусида бўлади, баъзан бу тор-

тишувлар жуда майдалашиб кетади. Натихада, Ойбек олдида кўндаланг турган асосий проблемалардан бири ёчилмай қолади, ўз даврининг илғор кишиси, колхоз ишлаб чиқаришининг моҳир ташкилотчиси партия раҳбари образини яратиш масаласи яхши ҳал қилинмайди. Уктам психологияси тўла очилмаган, унинг ҳаракатлари баъзан ишонарли бўлавермайди. Романнинг бошларида Уктам ўқувчига ишчан киши сифатида кўринади. Лекин воқеалар ривожланган сари у шошилинич тадбирлар кўради, қарорлар қабул қилади. Салбий персонажлар, қўрқоқ, ожиз ва лақма қилиб кўрсатилгани учун зид томонлар орасидаги кураш ҳам жиддий бўлиб туюлмайди.

Ойбекнинг ғояси бўйича райком секретари Сайрамов роман ғоявий бадий структурасида асосий роль ўйнаши керак эди. Лекин ёзувчи партия раҳбарининг типик образини яратишга муваффақ бўлолмади. Автор Сайрамовнинг фаол ҳаракати тўғрисида, унинг колхозларни айланиши, колхозчиларнинг таклифларини эътиборсиз қолдирмаслиги, илғор тажрибани ўзлаштиришга тарафдор экани, ўз тажрибалари билан бошқаларни ҳам бахраманд этганлиги ҳақида фақат ҳикоя қилади. Умуман, романда воқеани кўрсатишдан кўра, баён қилиб бериш устулик қилади...

Асарда муваффақиятли чиққан ўринлар кўп. Урушдан қайтаётган Уктамнинг она-Ер билан учрашувидаги руҳий кечинмалари, романнинг бошланиши китобхонда яхши таассурот қолдиради. Ойбек олтин водийда ҳаёт кечираётган кишиларнинг меҳнати ва табиятини поэтиклаштиради.

Иккинчи даражали персонажлар орасида китобхондилбар қиз Тансиқни учратади. Унинг унаштирилиши эпизоди жуда қизиқарли тасвирланган. Анорхон ва Собирнинг севги саргузашти, кекса Алимқул бригадасидаги қизлар образи анча муваффақиятли чиққан. Қизлар психологиясини чуқур тушуниш — улар образининг жозибали чиқишини таъминлаган. Дарвоқе, улар Ойбекнинг «Қизлар» поэмаси қаҳрамонларига ўхшаб кетади. Поэмада ҳам Улуғ Ватан уруши давридаги колхоз меҳнаткашлари ҳақида ҳикоя қилинади. Эндигина фронтдан қайтиб келган ёш йигит Собир Эрматов образи ёзда яхши сақланиб қолади. Собир ҳеч қачон кетмонидан ажралмайди. Онаси унинг бу одатини, ҳаммавақт кетмонини кўтариб юришини кўриб ҳазил қилади. Собир онасининг ҳазилига жиддий жавоб

қилади: «Елкам обдан чиниққан, ая. Тўрт йил милтиқ кўтардим. У ҳам керакли эди, бу ҳам керакли».

Бу характерларда ёрқин тасвирланган индивидуаллик, жонли инсоний хусусиятлар бор. Романда бундай таъсирли сахналар, қизиқарли эпизодлар кўп. Урушдан кейинги йилларда ўзбек колхоз қишлоғи ҳаётининг ҳаққоний картинасини яратишга интилган Ойбек баъзан юзаки тасвирга, фақат сюжетдагина эмас, бош қаҳрамонлар характерларини тасвирлашда ҳам схематизмга йўл қўяди. Романда жиддий камчиликларга йўл қўйилган бўлса-да, «Олтин водийдан шабадалар» ўзбек адабиётида ижобий роль ўйнади. Чунки бу замонавий қишлоқ, колхоз ҳаётига бағишланган биринчи йирик прозаик асардир.

* * *

Ойбек ўзбек совет ёзувчилари орасида биринчилар қаторида чет элларда бўлган, асарларида ўз таассуротларини тасвирлаган адибдир. У 1947 йил Англияда, 1949 йил Покистонда бўлди. Ана шу таассуротлар асосида «Ҳиндикушнинг у томонида» деган очерклар туркумини, «Нур қидириб» повестини яратди. Повесть 50-йилларнинг охирида китоб ҳолида нашр этилди.

Маълумки, 40-йилларнинг охирида инглиз империалистлари Покистонни Ҳиндистондан ажратишга зўр бериб уринмоқда эди. Бу мамлакатлар халқлар ўртасида душманлик оловини ёқишга интилдилар. Шу йўл билан Покистоннинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида ўз ҳукмронликларини сақлаб қолмоқчи бўлдилар.

Икки дунё — реакцион ва прогресс дунёси ўртасидаги кураш темаси «Нур қидириб» повестининг асосини ташкил этади. Аслида бу биринчи романда бўлганидек, Ойбек ижодидаги бош мавзунинг янги аспектидир.

Покистоннинг оддий халқи икки тарафлама — маҳаллий бойлар ва чет эл капиталистлари зулми остида эзилди. Мана шундай шароитда халқ онги ўса боради, Покистон Компартияси ва профсоюз федерацияси раҳбарлигида ишчи ва деҳқонлар ҳаракати ривожланади.

Повестнинг сюжети асосида ёш покистонлик Аҳмад Ҳусайн тақдири этади. Повесть қаҳрамони нимаси биландир «Қутлуғ қон»даги Йўлчига ўхшаб кетади. Тўғриси, повестнинг ўзи ҳам ҳар ҳолда Ойбекнинг биринчи романини эслатади.

Аҳмад Хусайн — мактаб ўқитувчиси. Повестнинг бошларида у ҳар қандай курашдан четда туради, жумладан, ижтимоий-сиёсий курашдан ҳам. Тўғри, у ўз ўқувчиларига прогрессив шоирларнинг шеърларини ўқиб беради. Лекин бу иш зарарли ва хатарли иғво деб баҳоланиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмайди. Аҳмад Хусайнни зарарли ташвиқот юргизишда айблаб, ишдан ҳайдашганларида, у ўзини ноҳақ ранжитилган ҳисоблайди.

Ойбек ўз қаҳрамонининг характери шаклланиш жараёнини ишонарли қилиб кўрсата олган. Аҳмад ҳар хил дунёқарашдаги одамлар билан учрашади. Мана, парламент аъзоси. Покистоннинг прогрессив арбоби Анвар Мурод. Унинг уйида у ўта реакционер — мусулмонлар лигаси аъзоси бўлган ёш капиталистни кўради. Аҳмад Хусайн авваллари ўйлаганидек, Ватан тақдири ҳақида ҳамма бир хил фикрда эмаслиги маълум бўлади. Капиталист мамлакат ва халқнинг келажакини Аҳмад Хусайн ўйлаганидай эмас, тамоман бошқача тасаввур этади.

Ойбек Хусайнни ишчилар районидаги ҳаёт билан таништиради. Кўримсиз кулбалар, ночор аҳволдаги қашшоқ одамлар. Бизнинг замонамизда одамларнинг шу хилда ҳаёт кечиришига ишониш қийин. Шаҳар ўртасида эса дабдабали улкан саройлар, кўркам кўчалар...

«Қутлуғ қон»даги каби Ойбек ўз ҳикоясини кўпинча контрастлар орқали ифодалайди. Қаҳрамони қишлоққа чиққанида, у ердаги ҳаётни кўриб ларзага тушади. Деҳқонлар хас-чўплардан, эски-туски қопларнинг парча-пурчаларидан ясалган чайлаларда яшайдилар. Сал тузукроқлари лойдан қилинган фақир кулбаларда кун кечирадилар. Одамлар увадаси чиқиб кетган жулдур ва ифлос эски кийимларда. Болалар эса деярли яланғоч ҳолда. Аҳмад Хусайнни катта ер эгаси ва судхўр томонидан икки ёқлама асоратга солинган қариндоши Абдулқодирнинг тақдири ҳайратга солади. Қашшоқ деҳқонларнинг хароба қишлоғи яқинида баланд пальмалар билан ўралган ажнабий ва маҳаллий бойларнинг данғиллама уйлари қад кўтариб турибди.

Аҳмад Хусайн ер эгаси Азизулхон билан деҳқонлар ўртасидаги тўқнашувнинг гувоҳи бўлади. Хўжайиндан деҳқонлар ердан оладиган ҳосилнинг учдан бир қисмини ўзларига беришни талаб қиладилар.

Азизулхон бу илтимосни қўпол равишда рад этади. Бу эпизод Аҳмад Ҳусайн учун ҳал қилувчи роль ўйнайди. Агар олдинлари у халқнинг ўз ҳуқуқи учун очиқ курашини инкор этиб келган ва ҳамма нарсани оллоҳнинг хоҳиши деб билган бўлса, энди кўрган-кечирганлари уни ўз позицияларини қайта кўриб чиқишга мажбур қилади. У дўсти, прогрессив шоир Муҳаммад Жамол айтган сўзларнинг тўғри эканига ишончи орта боради. «Кураш халқни парчалаб юбормайди. Балки уни жипслаштиради. Халқ ўзининг кучи ва қудратини айнан шу курашда топади».

Энди унинг ўзи курашга қақиради. Ҳақиқат, нур қидираётган одамлар томонига ўтади ва курашга давват қилади. У ишчиларнинг яширин мажлисларида иштирок этади, варақалар тарқатади. Ишчилар ғалабага эриша олмайдилар, лекин повестдаги воқеаларнинг ривожланиш мантиқидан келиб чиқадиган хулоса шуки, меҳнаткашлар, албатта, ғалаба қозонади.

Гарчи повестда ортиқча, айрим иллюстратив ўринлар бўлса-да, унда қўйилган проблема актуаллиги, ҳаётий ҳодисалардаги зиддиятларнинг чуқур таҳлили, характерларнинг динамик ривожланиши — буларнинг ҳаммаси асарнинг қизиқарлигини ва замонавийлигини кўрсатиб туради.

* * *

50-йилларнинг охирида Ойбекнинг Улуғ Ватан уруши воқеаларига бағишланган «Қуёш қораймас» номли романи нашр этилди.

Уруш йилларида Ойбек ҳарбий темада кўпгина шеърлар ёзди. Унинг бу даврдаги поэзияси совет халқининг тинч ҳаётига тажовуз қилган душманга нафрат, ғалабага ишонч руҳи билан йўғрилган. У Ватанмиз хавф остида қолган пайтларда руҳий баркамоллигини йўқотмаган совет кишиларининг қаҳрамонликларини куйлайди. Ойбек уруш йилларида драматик вазиятда қолган кишининг психологиясини кўрсатишга интилади. «Сенинг қувончинг», «Хайрлашув» шеърларида у ўғлини фронтга жўнатаётган она психологиясини ифодаласа, «Ботир йигит» шеърларида она-Ватан тупроғини душмандан ҳимоя қилишга шай турган оддий ўзбек йигитини тасвирлади.

Ойбек фронт ҳаётини чуқур ҳис қилишга, яқиндан билишга интилади. «Навой» романи устидаги

ишини тўхтатиб, у санъаткорлар бригадаси составида фронтга жўнайди. Кўп ўтмай Ойбек ҳарбий қисмга жўнатишларини илтимос қилади, у фронт ҳаётининг барча қийинчиликларини, хавф-хатарини кўради, ҳарбий қисмда бир неча ой давомида жангчилар билан бирга яшайди (бу давр ҳақида Ойбекнинг 1965 йилда нашр қилинган «Фронт кундалиги» китобида ҳикоя қилинади). Фронт таассуротлари Ойбекда «Қуёш қораймас» романини ёзиш фикрини туғдиради. Ойбек фронтдан қайтгач, бу асарнинг айрим бобларини ёзишга киришади ва унинг ўзбек ва рус тилларидаги вариантларини матбуотда эълон қилдиради. Бироқ ёзувчи ижодий ва ижтимолий ишлар билан ҳаддан ташқари кўп банд бўлганлиги учун бу асари устидаги ишни маълум бир вақтгача тўхтатишга тўғри келди. Ёзувчи соғлигининг ёмонлашгани ҳам роман устидаги ишни давом эттиришга халақит берди. 50-йилларнинг охиридаги Ойбек роман устида ишлаш имкониятига эга бўлди. Роман 1958 йилда нашр қилинди.

Бектемир — романнинг бош қаҳрамони. У кўп болалик оиладан чиққан қишлоқ йигити. Унинг акалари ўз йўлларини топиб олишган. Лекин Бектемирнинг қишлоқдан кетгиси йўқ. Кунларнинг бирида акаси Бектемирни Тошкентга ўқишга олиб келади. Лекин у шаҳардан қишлоғига қочиб кетади. Нимага келдинг, дейишса, «сиқилиб кетдим. Яхши шаҳар-у, бироқ кўчалар шовқин-сурон. Акамнинг ҳовлиси худди қафасдай, ҳамма ёғи иморат, саҳнида гиёҳ йўқ. Темир қувурдан сув ичишади. Шамол гивир этмайди», дейди. Отаси уни ўз ўғиллари орасида «қалин-қаттиғи, деҳқонбоп», деб бежиз айтмаган.

Шуниси характерлики, ёзувчи уруш оловида синаш учун «ҳақиқий деҳқон»ни танлайди. Ойбек Бектемирни қандайдир бир гўл одам қилиб кўрсатмаган, албатта. Бектемир — билимдон, зеҳни ўткир, унинг ҳаётий тажрибаси кам бўлишига қарамай, турмуш ҳақида ўз мушоҳадаси бор.

Бектемир авваллари янги, мисли кўрилмаган ҳодисаларни, уларнинг туб моҳиятини англаб етишга интилмайди. Янги олинган аскар учун биринчи синов — батальон фронтга кетаётган поезднинг бомбардимон қилиниши бўлди. Даҳшатли портлашлар, дод-вой, тутун. Кейинчалик окоплар, блиндажлар, тиконли симлар...

Дадил айтиш мумкинки, бу асарида ҳам Ойбекни

Ўз қахрамонининг шахс сифатида шаклланиши қизиқтиради. Аввалига қарши келаётган куч олдида Бектемир ўзини ожиз сезади. У бу кучга қарши кураш қобилиятини сезмайди. Лекин у атрофда одамларнинг ўзини қандай тутаётганликларини кўради. Биринчи жангдаёқ у жангчилар жасоратининг гувоҳи бўлади. Тўғри, Бектемир ўта қўрқоқ эмас. У жанг майдонидан қочмайди, лекин қўрқинч уни ваҳимага солади. У жангда совуққонлик билан ҳаракат қилади, милтиғидан ўқ отади. Учта немис билан олишган рус жангчисига ёрдам бериш эпизоди Бектемирнинг фронт ҳаётида бурилиш моменти бўлиб қолади. Бектемир жангчига найза билан ташланади. Бу, албатта, онгли ҳаракат эмасди, тўғрироғи, бу ўз ўртоқларининг душманга қарши кескин зарба бераётган бир пайтда улардан орқада қолмаслик туйғуси эди.

Яқингинада худога илтижо қилиб турган йигит энди ботир ва эпчил жангчи бўлиб етишади. У жангнинг нақ ўртасига ташланади. Олдинги линияда қўрқापиса атрофга аланглаб қараётган янги келган солдатларни кўрганида, Бектемир уларга мадад беради.

Романда китобхон эсида қоладиган эпизодик персонажлар анча бор. Солдат Алитажанга бошпана берган хушфёъл рус аёли ва жасур комсомол қиз Надя, Россиянинг улуғворлиги ҳақида мағрурланиб сўзлашни яхши кўрадиган Яшқин бобо, ботир йигит Миша, немис лагеридан қочишга муваффақ бўлган ярадор майор...

«Қуёш қораймас» Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек халқининг қахрамонлигини акс эттирган энг яхши асарлардан бири бўлиб қолди. Ойбек ўзбек романчилигида биринчи бўлиб ҳарбий мавзуга қўл урди ва уни муваффақиятли бажарди. Қарийб 20 йилдан кейингина уруш ҳақида ўзбек адабиётида иккинчи йirik асар — Шухратнинг «Шинелли йиллар» романи пайдо бўлди. Кейинроқ Вали Ғафуровнинг «Вафодор» романи яратилди. Иккала автор ҳам Улуғ Ватан уруши қатнашчилари. Уларнинг асарларида туркистонлик жангчиларнинг фашизм билан кураш солномасининг янги саҳифалари очилди.

Уруш мавзуи ўзбек ёзувчиларини ҳамон қизиқтириб келмоқда. Саид Аҳмаднинг «Уфқ», Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса», Шароф Рашидовнинг «Қудратли тўлқин», Иброҳим Раҳимнинг «Чин муҳаббат» романлари пайдо бўлди. Бу китобларда уруш кў-

пинча совет кишиларининг фронт ичкарасидаги қаҳрамонона меҳнати картинаси орқали кўрсатилган.

Ойбек томонидан биринчи марта кенг эпик планда қаламга олинган тема ҳозирги ўзбек ёзувчилари томонидан давом эттирилмоқда, улар учун чуқур бадиий таҳлил предмети бўлиб қолмоқда.

* * *

Вафотидан сал олдинроқ Ойбекнинг ёзиб тугаллаган охириги романи «Улуғ йўл» гоъвий-тематик жиҳатдан «Қутлуғ қон»нинг мантиқий давоми бўлди. «Қутлуғ қон»нинг баъзи қаҳрамонлари «Улуғ йўл» саҳифаларида ҳам кўринди. Булар Шокир ота, Унсин, Элмурод, Ҳроз, Петров. Лекин бу икки роман сюжет жиҳатидан бир-бири билан боғлиқ эмас. «Улуғ йўл» романи — «Қутлуғ қон»дан кўп томондан фарқ қиладиган мустақил роман.

Юқорида айтганимиздек, Ойбек биринчи романида оддий қишлоқ йигити синфий онгининг шаклланиши процессини кузатган эди. Шунинг учун ҳам сюжет асосан бош қаҳрамон атрофида шаклланади, ҳақиқат унинг тасавури воситасида ойдинлашади.

Тошкентда туғилиб-ўсган, қандай қилиб бу шаҳарнинг Туркистон озодлик кураши марказига айланишини кўрган Ойбек инқилобдан олдинги йиллардаги Туркистон жамияти ҳақида кенг планли роман ёзишни кўпдан орзу қилиб юрди. «Улуғ йўл» ана шу хилдаги роман бўлди.

Романда кўпгина мураккаб масалалар кўндаланг бўлиб туради. Улардан бири — инқилобдан олдинги Туркистон феодал ўлкасида капитализмнинг пайдо бўлишини кўрсатиш масаласи. Кечаги бойлар олғир савдогарга, йирик корхона эгасига айланиб бормоқда эди. Эндиликда уларнинг асосий бойлиги, бир вақтлардагидек ер билан сув эмас, балки завод, фабрика, магазинлардир. Уларнинг ҳаётий фалсафаси ҳам ўзгарган. Эндиликда капитал, пул капиталистларнинг нуқтаи назарларини белгилайди («Қутлуғ қон»даги Мирзакаримбойни эсланг).

Ойбек худди «Қутлуғ қон»дагидек, лекин унга нисбатан анча бой, кенг материалда бу одамларнинг ахлоқий бузуқликларини, маънавий инқирозини кўрсатади.

«Улуғ йўл» романида Туркистоннинг турли қат-

ламлари кўрсатилган. Булар — корхона эгаларига айланган бойлар, туғилиб келаётган миллий буржуазия вакиллари бўлган жадиждлар, дин пешволари. Шундай бўлса-да, асарнинг бош қаҳрамони меҳнаткаш халқдир. У кенг планда кўрсатилган.

Зумрад ва Умарали — ахлоқий соф, эътиқодли, гурурли ва жасур ёшлар. Ойбек Зумрад образига олдинги асарларидаги аёл қаҳрамонларга хос бўлган энг олижаноб фазилатларни жамлаган. Зумрад «Навой»даги Дилдор каби жасур ва муҳаббатига содиқ. «Қутлуғ қон»даги Гулнордай мулойим ва вазмин, «Олтин водийдан шабадалар»даги Комиладай ишчан ва чаққон. Умаралида эса ижобий қаҳрамонларнинг энг яхши фазилатлари мужассамлаштирилган.

Умарали ва Зумрад — инқилобдан олдинги Туркистоннинг янги кишилари. Улар ўзларининг активлиги, ахлоқий юксаклиги билан бутунлай янги одамлардир.

Умарали образида Туркистоннинг меҳнаткаш халқи томонидангина эмас, маҳаллий зиёлилар томонидан ҳам идрок этилган ва ўзлаштирилган революцион ғояларнинг буюк кучи акс этган.

Зумрад — косибнинг қизи. Шунинг учун ҳам унинг революцияга бўлган йўли унчалик мураккаб эмас. Умаралининг рус революционерлари билан, уларга акаси Йўлчи орқали боғланган Унсин билан муносабатлари қаҳрамон сиёсий қарашларининг шаклланишига, мустаҳкамланишига имкон беради.

Романда ўша давр Туркистон ўлкаси учун типик бўлган ҳаётнинг кенг картинаси чизилган. Автор энг мураккаб жараёнлар: завод ва фабрикаларнинг пайдо бўлиши, маҳаллий буржуазиянинг қўтарилиши, миллий ишчилар синфининг туғилиши ҳақида ҳикоя қилади. Лекин романнинг бош, марказий темаси бор. Бу — ишчиларнинг синфий ва революцион онгининг ўсиши, турли миллат пролетарларида бирдамлик ва ҳамкорликнинг шаклланишини кўрсатишдан иборат. Езувчи интернационал бирдамлик йўлидаги қийинчиликларни ифодалаган.

Ойбек инқилобдан олдинги Туркистондаги бой ва батрак, косиб ва майда савдогарларнинг турмуш шароитини жуда яхши билади. Шунинг учун ҳам романда улар ҳаёти ҳаққоний ва кенг тасвирланган. Езувчи яна контраст приёмига мурожаат этади: бир томонда бой ва эшонларнинг иккиюзламачилиги, муно-

фиқлиги; иккинчи томонда эса ярим оч ишчилар, ко-
сиблар, ҳунармандларнинг хор-зорлиги.

Романда персонажлар ҳам анчагина. Автор ҳар бир образнинг психологиясига чуқур киришга ҳаракат қилади. Ойбек ҳар бир образда такрорланмас индивидуал хусусиятларни очишга, ҳатто иккинчи даражали персонажларни ҳам уларнинг бугун мураккаблиги билан тасвирлашга муваффақ бўлади.

Ўзбек халқининг янги ҳаёт сари улуг йўли ҳақидаги бу романи, Ойбекнинг барча шеърлари, поэмалари ва романиларини революция ҳақидаги эпопеянинг охириги боби, хотималовчи қисми дейиш мумкин.

* * *

Ойбек ва унинг сафдошлари томонидан заминга ташланган уруғлар ўсиб-улгаймоқда ва ҳосил бермоқда. Бир вақтлар ёш ўзбек совет адабиётида эндигина туғилган тема ва жанрлар ҳозирги пайтда кенг ривожланмоқда. Зиёлиларнинг революциядаги ўрнини кўрсатадиган, биринчи революционер аёллар образини ифодаловчи, революция арафасида оддий халқ ҳаётини кўрсатувчи асарлар пайдо бўлмоқда. Ойбек томонидан бошланган тарихий-революцион мавзунини ишлаш бугун ҳам давом этмоқда.

Тарихий жанрдаги бадиий асарларнинг пайдо бўлишини Ойбек тажрибасидан ҳоли тасаввур қилиш қийин. Ўзбек прозасида тарихий романчилик принципларини ишлаб чиққан, биринчи бўлиб унга йўл очган ҳам Ойбек бўлди.

Ойбек ўзбек адабиётида ҳарбий темани ҳам кенг планда биринчи бўлиб бошлаб берди. Унинг Улуг Ватан уруши ҳақидаги романи — ўзбек халқининг қаҳрамонликлари ҳақидаги йирик эпик полотно.

«Китоблар инсоният фикрининг дурдоналарини йиғадилар ва авлодларга етказадилар», деб ёзган эди Ойбек. Унинг энг яхши китоблари совет адабиётининг олтин фондидан муносиб ўрин олди, уларни бугунги ўқувчилар севиб ўқимоқдалар.

Дадил айтиш мумкинки, ўзбек адабиётининг ривожланишида гражданин ва санъаткор, ёзувчи Ойбекнинг хизматлари, шубҳасиз, ғоят катта.

1965

МАШҲУР ҲИКОЯНАВИС

Бирор халқнинг маданий савияси ҳақида гап кетадиган бўлса, биринчи галда ўша халқ етиштирган йирик маданият арбоблари кўз олдимизга келади. Ўзбек халқининг маданияти ҳақида гапиришсалар, Абдулла Қаҳҳор номи бошқа йирик маданият арбоблари қаторида фахр билан тилга олинади.

«Дунёда ном кўп. Уларнинг кўплари ё қулоққа чалинмайди, ё худ кишининг хотирасида из қолдирмай, шамолдай ўтиб кетади.

Аммо улкан ном сенинг фикр-ўйингни ўзига жалб қилиб олади, ҳис-туйғунгни уйғотади ва қалбингдан ўзига муносиб ўрин эгаллайди. Дунёда ҳеч кимнинг номи ўз-ўзидан чиқмайди. Ном чиқармоқ игна билан қудуқ қазишдан енгил эмаё. Тер тўкиб қозонилган номнинг илдизи чуқур бўлади, шохи осмонга етади.

Шундай кўркам номдорларнинг бири дўстим Абдулла Қаҳҳордир. Мен унга бош эгиб салом бераман!»¹ деган эди машҳур туркман ёзувчиси Берди Кербобоев.

Абдулла Қаҳҳорнинг ижоди мазмунан жуда кенг, шаклан ниҳоятда хилма-хилдир. Унинг асарларида халқимизнинг энг масъулиятли даврлардаги ҳаёти акс этган. Революция арафаси йиллари, гражданлар уруши, коллективлаштириш даври, беш йилликлар, Улуғ Ватан уруши, урушдан кейинги халқ хўжалигини қайта тиклаш, ҳозирги кунги ҳаётимиз — хуллас, халқимизнинг эллик-олтмиш йиллик ҳаёти Абдулла Қаҳҳор ижодида ё у планда, ё бу планда, ё у жанрда, ё бу жанрда ўз аксини топган.

¹ «Ўқитувчилар газетаси», 1967 йил, 7 сентябрь.

Абдулла Қаҳҳорга ўхшаган кенг кўламли, катта санъаткор ижоди ҳақида гапирганда, унинг маълум бир томонлари иложи бўлса, муҳим томонларидан битта-иккитаси ҳақида тўхталган маъқул бўлса керак. Бу ерда биз Абдулла Қаҳҳор ижодининг гоъвий ва проблематик йўналишлари ҳақидаги фикрларимиз билан ўртоқлашишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Абдулла Қаҳҳор ўтмишимиз ҳақида ажойиб асарлар яратди. У бундай асарларида ўтмишимизнинг оғир даҳшатини, оддий кишиларнинг таҳқирланишини, меҳнаткашнинг хўрланишини, ҳоким синф вакиллари томонидан уларнинг эзилишини тасвирлади ва шу орқали бундан 60 йил муқаддам рўй берган революцион бурилишнинг оламшумул аҳамиятини улуглади.

Дарҳақиқат севики хотинининг боши қоронғи бўлганида бирдан-бир истаган нарсасини топиб беришга қурби етмаган, шундай бир нозик пайтда ўғрилиқ қилишга мажбур бўлган йигитнинг ҳолатини бир тасаввур қилинг! Абдулла Қаҳҳорнинг «Анор» ҳикоясидаги Туробжоннинг шу хил фожиасини кўриб бу оддий меҳнаткаш йигит аҳволига ачинамиз, уни таҳқирлаган замон устидан нафратланамиз.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларидаги фожиалар мотиви ҳар хил. Лекин уларнинг кўпчилигида одам қанча таҳқирланмасин улар жасоратчи қўлдан бермайдиганлардан. Бир жасорат зулматга қарши, таҳқирланишга қарши майдонга чиқадиган инсоннинг умум хислати сифатида ифодаланади.

Туробжон хотинига анор топиб бериш иложини топа олмаганидан бировнинг боғидан ўғирлаб олиб келиб беришга мажбур бўлади. Хотинининг истагини қондириш учун бу охирги чора эди. Бу чорани кўришга унда пайдо бўлган қатъийлик ва жасоратга ҳаёт мажбур қилди. «Даҳшат»даги бойнинг кенжа хотини ундан қутулиш учун энг даҳшатли йўлни танлайди. Кечаси бориб мазористонга пичоқ қадайдди. Бироқ қутулиш ўрнига ўзи фожиага учрайди.

Абдулла Қаҳҳорнинг бир хил ҳикоялари борки, уларда оддий кишилар фожиаси комик ва драматик планда берилади. Бир деҳқон бобонинг ҳўкизини ўғри уради. Бор-йўғи ўша битта ҳўкиздан иборат бўлган оиланинг аҳволи не бўлғай? Камбағал оила учун бундан ортиқ фожиа йўқ. Бир-икки ҳафта ичида Қобул бобо охирги бисотини сарф қилиб, амин ва приставларга арз қилади. Амин ва приставлар эса бобога одам

сифатида муомала қилмайди. Бобонинг фожиали тақдирига ачинамиз. Ҳимоясиз бобога нисбатан виждонсиз амин ва приставлар ҳатти-ҳаракатлари устидан куламиз ва шу онда ўшандай ҳатти-ҳаракатларга йўл қўйиб берган замон устидан нафратланамиз. «Бемор»даги «Худоё, аямди дайдига даво бейгин» деб тангрига мурожаат қилган боланинг овози бизда бир оз табассум уйғотса, ибтидоий тиббий ёрдамни ола олмай ўлиб кетган хотин фожиаси бутун вужудимизни ларзага солади.

Абдулла Қаҳҳор ўтмишимизнинг фожиали томонлари ҳақидаги ҳикояларини ўзининг «Ўтмишдан эртаклар» хотиралари билан яқунлади. Бу асарда «Бемор», «Анор», «Ўғри», «Даҳшат» сингари ҳикояларидаги фожиаларни яна бир бор, бу гал йирикроқ планда акс эттирди, гўё шу билан у ўтмиш ҳақидаги гапларини бир жойга йиғди, яқунлади.

«Ўтмишдан эртаклар»да ўтмиш ҳаётимиздаги қоқлик ва жаҳолат рўйиростлиги билан кўрсатилган. Гап фақат Чеховнинг темир гайкаларни бураб олган «ёвуз ниятли кишисини эслатадиган» юр деса юрган, тур деса турган, устидан ошириб ўқ узганида киприк қоқмаган «баттол ўғри» «Бабар»лардагина эмас, ҳатто «пашшани ҳам худо яратган, жон берган», уни ўлдириш ярамайди, деб нидо қилувчиларда ҳам эмас. Гап жаҳолатдан синфий манфаат йўлида фойдаланишдандир. Жаҳолатнинг ўзи халқ учун битта зарар бўладиган бўлса, синфий манфаатга хизмат қилган чоғда, у халқ учун икки зарарга айланади. Жаҳолат туфайли камбағал оғзидаги охирги бир бурда нонидан ажралади. Бировлар, ўз фарзандини уриб ўлдириб, «ёпиғлик қозонни ёпиғлик қолдирса», бировлар ўз севикли хотинини ўз қўли билан ўлимга обориб элтиб топширади: яна бировлар сергилиси билан учраша олмай ҳижронда ўлиб кетади.

Ниҳоятда содда ва гўл, ўз меҳнати билан кунини кўриб юрган Бабар тақдирига тегишли асарнинг бир боби ниҳоятда таъсирлидир. Бунда тасвирланган воқеа тугалланган бир асар.

Бабарнинг хотинини қутурган ит тишлайди. «Камбағални туя устида ит қопади». Аммо Абдулла Қаҳҳор айтмоқчи бўлган фожианинг асоси бунда эмас. Бабар хотинини Тешиктошга олиб бормоқчи. Бунга пул йўқ. Қишлоқдан кишиларнинг сут, қатиқ, қурут, қаймоқларини олиб бориб бозорга сотадиган бўлади. Бозорда Бабарни ўғри деб тутишади ва совуқ хонага

қамаб қўйишади. Ноҳақ қамалгани аниқлангач, Бабар бўшатилади. Лекин ноҳақ тухмат, совуқ хона унинг жони дилидан ўтиб кетган эди. Уйига етмасдан йўлда ўлади. Фожиа устига фожиа, бири биридан даҳшатли.

Бабар энг зарур ва хотини олдида ўзининг муқаддас бурчини адо эта олмай армонда кетди. Бабарнинг хотини қутуриб ўлади. Бирин-кетин тиркалиб келган драматик воқеалар оғир фожиа билан тугайди.

Ўзининг драматик мазмуни, шу мазмунга мувофиқ шаклда воқеаларнинг моҳирона тартибга солиниши билан «Ўтмишдан эртақлар»нинг «Тешиктош» деб аталган бу боби ёзувчининг энг яхши ҳикояларидан бўлган «Анор»идан ҳам таъсирлироқ эмасми?

Абдулла Қаҳҳор фош қилиш орқали ўз идеалларини ифодалай оладиган ёзувчилардан эди. У ҳаётимизнинг олға кетишига тўсиқ бўладиган катта ва кичик иллатларни ўзига хос сезгирлик билан кўра оларди ва моҳирона фош қилиб ташларди. Бу йўлда у адабиётнинг сатира ва комедия жанрларини ишга солади. У яратган сатирик ва комик образлар ўзининг типиклиги, реаллиги билан халқ онгига шу даражада сингдики, улар оғиздан-оғизга ўтиб халқ ижодий мулкига айланиб кетди.

Абдулла Қаҳҳор ўз ижодининг бошланғич давларидаёқ ҳаётимизга анчагина зарар келтирган миллатчи унсурларни фош қилишни мақсад қилган эди. Шу мақсад асосида «Миллатчилар» ҳикояси яратилди. Лекин бу темани биргина ҳикоя билан ҳал қилиш мушкул иш эди. Шу сабабдан ёзувчи бошқа, йирироқ жанрга ўтишга мажбур бўлди. Шу асосда ўттизинчи йилларнинг бошларида Абдулла Қаҳҳор «Сароб» романини яратди. Роман ўша давр жамоатчилиги томонидан яхши қарши олинди ва республика мукофоти билан тақдирланди.

«Сароб»да Абдулла Қаҳҳор йигирманчи йилларда, республикамиз ҳаётида учраб турадиган ва ҳаётимизга кўпгина зарарлар келтирган миллатчилик оқимини фош қилади. Тўғри, роман марказида иккиланувчи индивидуалист шахс характери туради. Унинг ҳаёти орқали Абдулла Қаҳҳор миллатчилар гуруҳининг қилмишлари, уларнинг Саидийга ўтказган таъсирлари, уларнинг осмоний хаёллари, оқибатда ҳаёт томонидан уларнинг катта азим дарёда ҳас-чўп қандай қирғоққа чиқариб ташланса, шундай уларнинг чеккага чиқарилиб ташланишлари тасвирланади.

Саидий миллатчи бўлиб туғилган эмас. У баъзи бир сабабларга кўра миллатчилар гуруҳига яқинлашди. Миллатчилар эса уни ўз домларига оладилар. Ўз характерининг бўшлигидан бошқача ўйлайдиганлар томон ўтиб олди. Ўзининг осмоний хаёлларига миллатчилар билан бирга бўлиш орқалигина эришиш мумкин деб ўйлади у.

Саидий миллатчилар томон бирданига ҳам ўтиб кетмади. Бу ишда қанча иккиланишларни бошдан ўтказди. Унинг назарида ҳаётнинг ижобий томонлари қанча ўзидан итаргандек бўлса, ҳаётнинг салбий томонлари — миллатчилар гуруҳи шунча ўзига тортар эди.

Миллатчилар томон тўла ўтгач Саидий ўзининг индивидуалистик орзулари ҳаётнинг умум оқими билан бирга бўлганда қанча амалга ошиши қийин бўлса, миллатчилар томон ўтганда ҳам амалга ошиши қийин эканини сизди.

Буни сезган индивидуалист ўзини руҳан ўлик ҳис қилди. Бу ҳис уни осонгина жисмоний фалокатга олиб келади. Саидийнинг ҳаёт йўлига миллатчилар тўғри келмаганда эди, у ўртамеёна мутахассис сифатида бир амаллаб яшай берган бўларди. А. Қаҳҳор миллатчилар гуруҳининг ҳам руҳан, ҳам жисмоний тамом бўлаётганини таҳлил қилди. Тўғри йўлдан борганда бирон мутахассисликни эгаллаб, жамиятга фойда келтира бериши мумкин бўлган бир шахснинг улар лагерига ўтгач қандай қилиб руҳан емирилишини ва жисмоний тугашини кўрсатди. Миллатчилар, уларнинг хатти-ҳаракатлари, уларнинг жамиятни ичидан туриб портлатишга уринишлари бизда нафрат уйғотади, улар қўлига тушиб, ҳаётдан адашган Саидий тақдири бизни бир оз ачинтиради.

Абдулла Қаҳҳор комик фантазияга бой ёзувчилардан. Унинг қатор ҳикоялари ва пьесалари борки, улар ўзларининг жанр йўналиши билан комик ва сатирик планда яратилгандир. Ёзувчининг бу соҳадаги асарлари Н. Гоголь ва А. Чехов асарларидай катта сатира даражасига кўтарилган.

У баъзи ҳикояларида виждонини арзон маишатга сотган, ҳаётга сийқа муносабатда бўладиган, ҳатто хотини билан гаплашганда ҳам, муҳаббат изҳор қилганда ҳам ўрганиб олган сийқа сўзлардан бошқа калима топа олмайдиган шахсларни қоралайди. Ўзи нафис адабиётдан дарс бериб адабиётнинг алифбесини яхши

билмайдиган ўқитувчилар, ёшларни тарбиясизликда айблар, ўзлари бу соҳада оқсайдиган ота-оналар, ижтимоий меҳнатда қатнашмай ҳаётини текинхўрлик билан ўтказувчи дангасалар, жамоат тартибини бузувчилар ва ҳоказолар устидан кулади, сатира ўтига тулади.

Абдулла Қаҳҳор ижодидаги сатирик ва комик йўналиш унинг пьесаларида кеңроқ ривож топади. Проза жанрида орттирилган тажриба комедия жанрига ўтишга имкон берди. Абдулла Қаҳҳор Иттифоқ ва дунё миқёсида юзлаб театрларда қўйилган «Янги ер» комедиясини қирқинчи йилларнинг охирида яратган эди. Пьеса ўша даврнинг актуал масаласига ёзувчининг муносабати туфайли майдонга келди. Бу янги ер очиш, пахта майдонини кенгайтириш, чўл қувиш масаласи эди.

Ёшлар замон чақирғи билан Мирзачўлга чўл қувишга жўнайдилар. Ҳаётдан орқада қолган кексалар эса ўзларининг арзимаган шахсий манфаатлари деб, уларга тўсиқ бўлмоқчи бўладилар. Майда-чуйда манфаатлар катта ижтимоий манфаатлар билан тўқнашувида кулгили ҳолатлар келиб чиқади ва пьесанинг комик ва сатирик йўналишини таъмин қилади.

Кўпчиликка манзур бўлган «Янги ер» Абдулла Қаҳҳорга театр эшигини очиб берди. Эскилик билан янгилик орасидаги курашнинг ва унинг моҳиятини яхши англаб олган ёзувчи эллигинчи йиллар бошларида «Оғриқ тишлар» пьесасини яратди. Унда ёзувчи кўпдан бери қизиқиб келаётган, баъзи ҳикоя ва очеркларида бир неча бор кўтарган муҳим бир масалага — хотин-қизларга бой ва феодалларча муносабатда бўлиш масаласига ўз муносабатини билдирди.

Абдулла Қаҳҳор комик тафаккурини яна ҳам чуқурлатиш устида кунт билан ишлади. Бу жанрда яна ҳам жиддийроқ асар яратиш учун ҳаётни ўрганди.

Абдулла Қаҳҳор ҳаётнинг ўзидан бевосита илҳом олди. У доим жамоатчилик билан бирга, даврнинг актуал масалаларини дарров ўзлаштиради ва ўз асарларида акс эттиради. Бу жиҳати билан Абдулла Қаҳҳор ниҳоятда ҳозиржавоб ёзувчи эди.

Олтмишинчи йилларнинг бошларида Совет жамоатчилиги порахўрларга қарши юриш бошлади. Ҳатто бу ҳақда СССР Олий Советининг фармони ҳам чиқди. Шу пайтларда Абдулла Қаҳҳор янги пьесасини театрга тақдим қилди. «Сўнгги нусхалар» деб аталган

бу пьесада ёзувчи ҳаётимизда учраб турадиган бу иллатни сатира остига олди.

Абдулла Қаҳҳор Октябрь Социалистик Революциясининг эллик йиллик юбилейини янги комедия билан кутиб олди. «Аяжонларим» деб аталмиш бу комедияда ёзувчи ўзининг биринчи пьесасида кўтарилган муҳим бир масалани янгича таҳлил қилди. Бу кексалар ва ёшлар масаласи. Асар марказида турган она жуда ҳам орқада қолган кампирлардан эмас. Бир вақтлар колхозда яхши ишлаган, ҳатто мукофот олган. Эри Улуғ Ватан урушида ўлиб кетиб, битта ўғилни бева боши билан тарбия қилган, ўқитган. Эндиликда она фақат битта орзу билан яшайди — ўғлини ўзи қиз топиб уйлантириш, катта тўй қилиб бериш... Ҳаёт унинг бу орзусини амалга ошишига йўл қўймайди. Ўғли ўқиган жойидан ўзига ёр топиб келади. Она эса бунга ҳеч ҳам кўнгиси йўқ!

Ўғил ва келин ўзларининг ҳис ва туйғуларини қанча ҳурмат қилсалар, бошқаларнинг ҳис ва туйғуларини ҳам шунча ҳурмат қиладиганлардан. Шу ҳурмат туфайли улар матонат кўрсатадилар. Онани тўсиқ экан деб, якка ташлаб кетмайдилар, ҳатто уни ранжитмайдилар ҳам, ўз чидамлари билан онани қойил қолдирадилар ва она янгилликка кўникишга мажбур бўлади. Асардаги комик йўналиш ўзича яхши орзулардан келиб чиқадиган онанинг хатти-ҳаракатлари-ю, ҳаётимизга келиб кираётган илғор оилавий ақидалар орасида рўй берадиган тўқнашувдан келиб чиқади.

Абдулла Қаҳҳор ўз пьесаларида драма билан комедиyani бир-бирларига қўшди. У ифода қилмоқчи бўлган маъно асардаги драматик йўналиш билан комик йўналиш ораларидаги бирликдан келиб чиқади. Шу сабабдан биз Абдулла Қаҳҳор пьесаларини кўра туриб, нималардандир маза қилиб куламитиз, нималаргадир ачинамитиз, нималаргадир қийналамиз, нималарнидир кўриб қувонамитиз. «Янги ер»даги ўғил ва қизларининг этагига осилиб олган кампирлар аҳволидан куламитиз, улар қилмиши туфайли ёшларни қийналганини кўриб ачинамитиз, оқибат ёшлар ғалабасини кўриб қувонамитиз. «Аяжонларим»да ҳаётнинг бугунги талабидан орқада қолган онанинг хатти-ҳаракатлари устидан куламитиз, ўғил билан келиннинг қийналишларини кўриб ҳам еймитиз, оқибат улар ғалабасини кўриб қувонамитиз. Шу туфайли Абдулла Қаҳҳорнинг пьесалари доим мазмунан бой, тўлақонли, тугал комедиялардир.

Баъзи ўртоқлар комедиянинг шу хилдаги талабини ҳисобга олмайдилар ва «қанча кулги бўлса шунча яхши» маъносида ўз асарларини масхарабозликка айлантириб юборадилар, буни яхши тушунмаган «талантли» артистларимиз ёзувчи бир ғишт қўйган жойга иккинчи ғиштни қўйиб қуруқ кулгини яна ҳам кўпайтирадилар. Натижада, асар мазмунан камбағаллашади, «кулги-кулги учун»га айланади.

«Янги ер» ва «Аяжонларим»даги драматик ва комик йўналишларнинг бирлиги «Сўнги нусха»да бир оз заиф. Унда биз комик йўналишнинг мутлоқ ҳокимлигини кўрамиз. Биз куламиз, кулгимиз аччиқ, захарханда, лекин юқоридаги икки пьесадагидек баъзи образлардаги драматик элемент биринчи планга чиқарилган эмас. Бу ерда Абдулла Қаҳҳор аччиқ ва тўлақонли сатира намунасини яратди.

Абдулла Қаҳҳор бир қатор асарлар яратганки, уларда ёзувчи маълум бир ҳаёт шароитида адашиб, кейин бошқа ҳаёт шароитида тўғри йўлга тушган шахслар тақдири тасвирланади. Тўғри, «Сароб»да ҳам адашиб бошқа йўлга кириб кетган бир шахс характери тасвирланади. Лекин асар бош қаҳрамон мантиқига мувофиқ фожиа билан тугайди. Биз айтмоқчи бўлган асарларда адашганлар кўпгина драматик ҳолатларни бошидан кечириб тўғри йўлга тушиб оладилар.

«Қўшчинор чироқлари» романининг қаҳрамони Сидиқжон ўзининг тенгдошлари бир-бирларига ҳамкор бўлиб коллектив меҳнатга бирлашаётган бир пайтда бой ҳовлисида ичкуёв сифатида хизмат қилиб юради. У адашиб ёт муҳитга тушиб қолган. Романга бош қаҳрамон сифатида шу хил тақдирли кишини танлаб ёзувчи ундан «ажралганни бўри ер» деган маънони чиқармоқчи эди. Романининг биринчи номи ҳам шу хилда эди. Лекин Сидиқжон ўз вақтида эси ҳушини йиғиб олди. Адашиб ёт муҳитга тушиб қолганига тушунди ва бу муҳитдан чиқиб кета олди. Бориб «ўз тўпига» қўшилади. У рўй бераётган революцион ўзгаришлар туфайли—қишлоқ ҳаётининг коллективлаштириш дариға кўчиши муносабати билан ҳаётдан ўз ўрнини топди.

Танланган қаҳрамон, айтмоқчи бўлган гап чуқур психологик роман учун арзигулик эди. Бироқ ёзувчи Сидиқжон тақдирини ва бу тақдир орқали айтмоқчи бўлган маънони то роман охиригача ўз диққат марказида тутиб турмади. Романга алоҳида асар бўлишга арзигувлик янги материал, яъни тақдирлар киритил-

ди. Қурбон ота ва Канизаклар тақдирларига тегишли материаллар орқали Абдулла Қаҳҳор Тарих ва Инсон деган катта бир фикрни баён қилиб берди. Тарих — революцион бурилишлар, шу туфайли бўлган алғовдалғовлар — Қурбон оталар оиласини сочиб юборди, Усмоғ ота Сибирга жўнатилди, Қурбон ота дарбадарликда Капсанчилар қишлоғига тушди, Канизак узоқ вақтлар етим қиз сифатида шаҳарда туриб, кейин Капсанчиларга келди... Роман охирида улар ўша Капсанчилар қишлоғида бир-бирлари билан топишишади. Тарқалган оила яна тикланди. Тарихнинг ўзи тарқатди, тарихнинг ўзи тиклади...

Натижада романнинг умум композицион скелетида иккиланиш пайдо бўлди. Езувчи икки роман материалини бирлаштирди, икки романда айтилмоқчи фикрни бир романга сиғдирмоқчи бўлди. Бу бўлиниш эса асарга зарур бўлган бирликка футур етказди.

Абдулла Қаҳҳор адашиб сўнг тўғри йўлни топиб оладиган образлар тасвирига кейин ҳам муружаат қилди: «Янги ер»даги Мавлон, «Аяжонларим»даги Бўстон бошда хато йўлдан кетадилар. «Синчалак»даги Қалайдаров ҳам тўғри йўлдан адашганлардан. Лекин бундан Сидиқжон, Мавлон ҳам, Бўстон ҳам, Қаландаров ҳам бир хилдаги, бир-бирларини такрор қиладиган образлар экан деган хулоса чиқмаслиги керак. Уларнинг ҳаёт шароитлари, уларни адаштирган сабаблар, ниҳоят тақдирлари ҳар хил, ҳатто адашишларига асослардан бири бўлган улардаги индивидуал хислатлар ҳар хил ва шунинг учун улар бир-бирларидан ҳам шаклан, ҳам мазмунан катта фарқ қиладилар.

Сидиқжон «ўз тўпидан» ажралган. Мавлоннинг ўз тўпи бор, лекин шухрат туфайли манманлашган, ҳамма ишни ўз ўлчови билан ўлчайдиган бўлиб қолганки, бу ўлчов ҳаёт талабига жавоб бермайди. Қаландаров эса коллективдан ўзини устун қўйишга одатланган. Ҳаёт буни ҳам рад этади. Бўстон буви эса «Утган кунлар»даги Ўзбек оймига ўхшаб ҳали шу бугунгача ўз орзу-ҳавасини дастак қилиб кўтариб юрувчилардан.

Уларнинг асарда ўйнайдиган роллари ҳам, вазифалари ҳам ҳар хил. Сидиқжон роли, у орқали ифода қилинмоқчи бўлган маъно мутлақо мустақил. У асарнинг бош қахрамони. Мавлон, Қаландаров, Бўстон бувилар кўпроқ асарда танланган бошқа марказий ха-

рактарларнинг муҳим томонларини очиб бериш учун хизмат қилади, бошқачароқ қилиб айтганда асарда зарур бўлган конфликтни яратадилар. Қаландаров билан олишувда Саидага ўхшаган шу бугунги илғор ёшларимизнинг характери тўла очилади, Бўстон буви орқали Каримжон ва Умидага ўхшаган ҳар бир ишда матонат кўрсатадиган ёшларимизнинг характери тасвирланади.

Баъзи бир асарларида Абдулла Қаҳҳор инсоннинг маълум бир психологик ҳолатини тасвирлайди. Инсон характери бирор кескин ўзгариш, ё бир мушкул ҳолат натижасида тобланади, ўзининг инсоний, олижаноб хислатларини намоён қилади. Бундай асарларни ўқиб биз инсон қудратига, унинг иродасига қойил қоламиз.

Чол ва кампирнинг яхши кўрган фарзанди Улуғ Ватан уруши фронтида ҳалок бўлади. «Асрорбобо» номли ҳикоясида тасвирланган бу воқеани бошқа бир тажрибаси кам ёзувчи тасвирламоқчи бўлса бутун бир асарни азаномга айлантирар ёки сийқа сўзлар билан битилган ҳаётини реалликдан узоқ асар яратилган бўлар эди. Бундай асар «Ўғлимиз Ватан учун қурбон бўлибди, керак бўлса, ўзимиз ҳам борамиз...» деган сўзлар билан тўлиб-тошган бўларди.

Абдулла Қаҳҳорнинг Асрорбобоси узоқ вақтлар ўғлининг урушда ҳалок бўлганини кампирдан яширади. У кампирини аяганидан, куйиб-ёнади, деб ўйлаганидан шундай қилади. Ўзини эса иш билан юпатади. Кўлхознинг чойхонасини юритиб туришни ўз бўйнига олади. Чойхонадан ташвиқий ишлар учун фойдаланади. Чоллар билан ҳамсуҳбат бўлиб кўлхознинг ишларига яқиндан ёрдамлашиб турарди. Шу йўллар билан у аламини енгиллаштиради. Кампирини эса Едгорвойдан хат келиб турибди деб, тинчитиб юради. Аммо кампир ҳам нимадандир безовта. Бобо анча қорайиб, озиб кетган. Бу уни ташвишга солади. Бобонинг «хат келиб турибди» деган сўзларига бир ишонса, бир ишонмайди. Нималардандир шубҳаланади. Оқибат бир куни фронтдан келган бир ярадордан ўғлининг вафот этганини эшитиб қолади. Энди бобо қилган ишни у ҳам қилмоқчи бўлади. Бобони аяб, эшитган хабарини яширмоқчи бўлади.

Икки кекса уларнинг ҳаётида рўй бериши мумкин бўлган энг катта, энг аччиқ дардни енгадилар. Ҳикоя ўзининг мазмуни билан халқда оғиздан-оғизга кўчиб

юрган бир афсонани эслатади: икки севишганлар ол-дига ўлим чангалини очиб келган эмиш. Улар ўлимга ўзи эмишу, лекин иккаласи ҳам бир-биридан олдин ўлишни истармишлар. «Мени олгин» деб бир-бирини суриб ўлим чангалига ўзини урармишлар. Оқибат ўлим уларнинг муҳаббатига, бир-бирини ўз жонидан яхши кўрганига қойил қолиб, иккаласини ҳам халос қилган эмиш. Шундай қилиб муҳаббат ўлимни енгган экан. «Асрорбобо»ни ўқир экансиз, уларнинг катта дардни енгганларини кўриб, ўлимдан голиб келган афсонавий ёшлар эсга тушиб кетади.

Нафис психологик таҳлили билан ёзувчининг «Маҳалла» ҳикояси «Асрорбобо» ҳикоясига ўхшаб кетади. Бунда ҳам ҳаёт ўлимни енгади.

Ҳикмат буванинг бошига оғир мусибат тушади. Ярим асрлик ҳаёт йўлдошидан ажралади. Чолнинг ўзи ҳам ваҳимага тушади. Гўё ўлим унинг ўзини олиб кетгани эшигини қоқиб келаётгандек эди. У фақат ўлимни ўйлайдиган бўлиб қолган эди. Ҳатто ўзига гўр ҳам қаздириб қўйганди.

Шундай бир пайтда чол маҳалла аҳлининг, умуман, одамларнинг унга бўлган меҳри, ҳурматини, қандайдир илиқ эътиборини сезиб қолади. Эл меҳри унда ҳаётга нисбатан иштиёқни қайта уйғотади. Қолган умрини инсонларнинг ўша меҳри ва муҳаббатига бағиш-лашга қарор қилади ва маҳалланинг ишларига аралаша бошлайди. Иш билан, одамлар билан банд бўлиб ўлимни унутади. Инсоний меҳр ўлимни қайтаради.

Абдулла Қаҳҳор илк асарларидан тортиб ҳаёт қаҳрамонлари образини яратиш учун уриниб келган, халқнинг муҳаббатига сазовор бўла оладиган характерлар яратиш устида доим кунт билан ишлаб келган ёзувчилардан эди.

Биз юқорида «Анор» ҳикоясида фожиа билан бир қаторда жасоратга ҳам ўрин берилгани ҳақида гапирган эдик. Лекин бу жасорат чекланган бўлиб, унинг асосида ўз шахсиятига нисбатан рўй берган зулматга исён мотиви турарди. Абдулла Қаҳҳорнинг баъзи ҳикояларида ижтимоий онглилик натижасида юзага чиққан жасорат тасвирланади.

«Кўр кўзнинг очилиши» номли ҳикоядаги оддий бир қишлоқ одами қулай келган фурсатдан фойдаланиб босмачиларнинг раҳбарларидан бирини болта билан чопиб ўлдиради. Кейин қўлга тушиб, ҳаёти бераҳм жаллодларнинг чангалида турган бир пайтда

ҳам ўзини йўқотмайди. Қўрбоши кўр Шерматга «кўзингни очиб бераман» деб ҳийла билан босмачилар олдида алангали нутқ сўзлайди, қўрбошини аҳмоқ қилади ва ўлдиришга муяссар бўлади. Ўзи ҳам қурбон бўлади. У онгли равишда, қиладиган ишларини битказиб, ўзини жаллодлар қўлига топширади. «Минг бир жон»да эса оддийгина бир аёл умрининг қарийб чорагини олиб қўйган касалликка ҳайрон қоларли даражада бардош беради ва оқибат, касални енгиб, ижтимоий меҳнатга қайтади.

Қаҳрамонона характерлар яратиш, умуман ижобий қаҳрамон масаласи Абдулла Қаҳҳор ижодининг асосий йўналишларидан бири. Ижтимоий идеал билан у доим ҳамроҳ. «Кўр кўзнинг очилиши» фольклор мотивларидан фойдаланилган ҳолда яратилган ижобий қаҳрамон йўлидаги биринчи уринишлардан эди. Езувчи биринчи катта асари «Сароб»да ҳам бу соҳада ўзини синаб кўрди. Бу романда индивидуалист ва миллатчи шахсиятининг емирилишини кўрсатиш асосий мақсад қилиб олинган бўлса-да, унда ўша давр илғор ёшларига ўрин берилди. Кенжа, Эҳсон ва Шариф ўша давр муракқаб ҳаётида бирдан-бир тўғри йўл билан кетган совет ёшлари образлари эди.

Асарнинг бош қаҳрамони Саидий романдан марказий ўрин эгаллайди. Кенжа, Эҳсон ва Шарифга эса Саидийга нисбатан кам ўрин ажратилади. Бундан кўп ўринни талаб ҳам қилиш мумкин эмас, албатта. Чунки асарнинг ғоявий мазмуни асосан Саидий характери орқали ифодаланади. Шуни талаб қилганлар «Сароб» романини кейинги вақтларгача асоссиз танқид қилиб келдилар. Бироқ Эҳсон ва Шариф характерлари тасвирида ўша давр адабиётида учраб турган баъзи камчиликларни ҳам кўрмаслик мумкин эмас.

Бир вақтлар Совет адабиётида, хусусан йигирманчи йилларда ижобий қаҳрамонни кўпроқ «чарм куртка» сингари ташқи белгилари билан тасвирлаш, уларнинг психологиясини кўп қовлайбермаслик тенденцияси бор эди. Уттизинчи йиллар бошларида яратилган «Сароб» романи ҳам, ундаги ижобий қаҳрамонлар тасвирида ўша умум камчиликнинг баъзи бир белгилари кўзга ташланади. Кенжа, Эҳсон ва Шарифларнинг психологияси чуқур ифода қилинмаганининг сабабларидан бири шу. Лекин роман чуқур психологик планда тасвирланган бошқа образлар орқали ўз олдига қўйилган вазифани бажарди ва ўша даврда яратилган энг

яхши романлардан бўлиб адабиёт тарихига кирди.

«Кўр кўзнинг очилиши»даги Полвон ҳам, «Сароб»даги Кенжа, Эҳсон ва Шариф ҳам, «Минг бир жон»даги Мастура ҳам, «Олтин юлдуз»даги Аҳмаджон, пьесаларидаги ёшлар ҳам Абдулла Қаҳҳор учун тўлақонли ижобий қаҳрамон образини яратиш йўлида катта тажриба бўлди.

Тўлақонли ижобий қаҳрамон образини Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» повестида яратди. Шу билан Абдулла Қаҳҳор ижобий қаҳрамон характерини яратиш йўлидаги узоқ вақтлар давом қилган ижодий изланишларни якунлагандек бўлди ва ўзининг ижодий камолотини намойиш қилди.

Повестда эдлингичи йиллар охирларида муҳим ҳисобланган ва бошқа вақтларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмайдиган социал масала акс эттирилди. Бу ёш бир коммунистнинг манманликка берилиб кетган раҳбарнинг камчиликларини рўй-рост ўзига ва халққа айтиши, унга қарши кураш эълон қилиши, бу ишда консерватив кучларнинг «осонликча жон бермаслиги», ёш кучнинг товланиши, ниҳоят унинг ғалабаси...

Абдулла Қаҳҳор асарларида ижобий қаҳрамонни ўз диққат марказида тутар экан, у яшаётган, ҳаракат қилаётган шароитга унга қарама-қарши турадиган характерларга алоҳида диққат қиларди. Баъзи ижобий қаҳрамонга қарама-қарши турадиган характерларга кўпроқ ўрин ажратилгандек сезиларди. «Синчалак»да Қаландаров хатти-ҳаракатлари, унинг қилмишлари асарнинг муҳим бобларини эгаллайди. Унинг устига асарнинг бирон боби йўқки унда Қаландаров қатнашмасин. Лекин Қаландаровга қанча ўрин ажратилмасин, унинг характери қанча диққат билан тасвирланмасин, булар ҳаммаси бир томондан тасвирланаётган образни фош қилса, иккинчи томондан Саиданинг ақл-идроки ва матонатини улуғлаш учун хизмат қилади. Ижобий қаҳрамон қарашларига зид турадиган образларнинг характерлари қанча жонли, қанча аниқ, қанча ишонарли бўлса, ижобий қаҳрамоннинг қиладиган улуғ ишлари ҳам шунча ишонарли ва жонли бўлишини Абдулла Қаҳҳор яхши ўзлаштирган ёзувчилардан эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ютуғи шундаки, у Саида образи орқали ҳозирги замон совет кишисининг характерли хусусиятларидан бири — ундаги жамиятимиз тараққиёти учун фидокорлик, дадил туриш, ҳар қандок

тўсиқларни енгиб, оядинда турган мақсадга эришиш, бошқача қилиб айтганда, совет кишисининг қаҳрамонона хусусиятларини очиб берган. Ёзувчи характерлар нисбатини жуда тўғри белгилай олган. Қаландаровнинг характерида кўпдан бери ўрин олиб келаётган хусусиятлар шу даражада оғир эдики, унга қарши турадиган, уни тўғри йўлга солиши керак бўлган киши салмоғи ва оғирлиги ундан, албатта, зўр бўлиши керак эди. Ёзувчи Саида характеридаги мана шу салмоқли томонини — кўпчилик совет кишисига хос ва ўрнак бўладиган томонини англаган ва шуни бадий қилиб бера олган. Қаландаровдаги мавжуд бўлган хусусиятлар Саида характерини очиш учун ўлчов тоши эди.

«Синчалак»да партиянинг раҳбарлик роли тўғри ва ишонарли қилиб кўрсатилган. Аввало шуни айтиш керакки, ёзувчи асарнинг бошидан охиригача, унинг бутун бадий тўқимасида партиявийлик принципига амал қилади. Шу принципга амал қилган ҳолда у партия раҳбарлиги масаласини ҳам тўғри ҳал қила олган.

Бу ўринда машҳур Украин ёзувчиси Иван Ленин «Синчалак» қиссаси ҳақидаги қўйидаги сўзларини эслаб ўтиш керак бўлади. У ёзган эди:

«Мен машҳур совет ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг бутун ижодий фаолиятини биламан. «Синчалак» повести адибнинг бадий маҳоратида янги, юксак босқичдир. Биз ҳалигача кўп миллатли улкан прозамизда қўйи ташкилотларда ишловчи партия ходимларининг бу қадар ёрқин, жозибали, шу билан бирга манаман деган реалистик образига эга эмас эдик. Абдулла Қаҳҳор ҳозирги замон мавзуини ижодий ўзлаштиришдагина эмас, балки коммунизм қурилишининг масъулиятли этапларидан бирида партия кишиси образини тасвирлаш соҳасида ҳам бизни мусобақага чақирган».

Қиссанинг бош образи Саида Алиева, колхоз партия ташкилотининг секретари, у ҳаётнинг қайнаб, оқиб турган бир соҳасида тасвирланади. Саида кузатувчи ва ёки тузатувчи эмас, ёзувчи Саидага партия ташкилотининг секретари муносиб иш топиб бера олган. Бу — партия ташкилоти мавқеини қайтадан тиклаш, унинг фаолиятини ошириш, коллектив раҳбарлик принципларини тиклаш ва Қаландаровдек кучли хўжалик раҳбарини қайтадан тарбиялаб, оёққа қўйиш,

Саида характери мана шу партиявий ишларни бажариш жараёнида очилади, китобхон кўзи олдида гавдаланади.

Партия раҳбарлигининг роли район комитетининг секретари Носиров образи орқали ҳам ифодаланади. Баъзи асарларда район партия ходимлари гастролга келган раҳбарлар сифатида тасвирланади. Улар тез-тез колхозга келиб туришади, келиб нималарнидир кўрадилар, нималар тўғрисидадир ўз мулоҳазаларини айтадилар, ҳатто баъзан буйруқлар ҳам берадилар ва ҳоказо. Носиров асар саҳифаларида беҳуда пайдо бўла бермайди. У образ сифатида зарур вақтдагина пайдо бўлади. Носиров кадрларни узокдан кузатиб, оғир ишларда мустақил ҳаракат қилишга ўргатиш принципига асосланадиган партия раҳбарларидан.

Умуман катта кўламдаги партия раҳбарларининг образини яратишда повестда қизиқарли бир ҳолни кузатиш мумкин. Носиров кам гапиради, у насиҳатгўйлик қилмайди. Агар гапирадиган бўлиб қолса, тажрибали партия раҳбари сифатида тажрибаси кам раҳбарларга нисбатан ҳаётнинг янги томонларини, янги уфқларини очиб бера оладиган қилиб гапиради. Ёзувчи Носиров демоқчи бўлган кўпгина гапларни унинг хатти-ҳаракатларидан ҳам келтириб чиқара олади.

Абдулла Қаҳҳор жамият ҳаётида адабиётнинг ролини яхши тушунадиган, уни қадрлайдиган, унинг ишлари учун жон куйдирадиган ёзувчилардан эди. Ўнлаб йиллар давомида республика адабий ҳаётида бирон тadbир бўлмас эдики, унда Абдулла Қаҳҳор қатнашмасин, бирон-бир муҳим масаласи йўқ эдики, унинг ҳал бўлишида Абдулла Қаҳҳор иштирок этмаган бўлсин. Ҳар бир тadbирда, ҳар бир муҳокамада Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига хос роли, ўзига хос овози бор эди.

Абдулла Қаҳҳор адабиётимиздаги ёш авлоднинг мураббийси, чин устози эди. Бирон адабий семинар Абдулла Қаҳҳорсиз ўтмасди. Унинг иш столи ҳеч вақт ёш авторлар қўлёмасидан ҳоли бўлмасди. Биринчи марта ҳикоя ё повесть, ё шеър тўплами нашр қилган ёш автор бу устоз ёзувчидан фикр кутарди. Истеъдод, талант даракчиси бўлиб яратилган илк асарлар ҳеч вақт Абдулла Қаҳҳор назаридан тушиб қолмасди. Одатда у авторга кичкина табрик хати жўнатарди, баъзан мақола ёзиб таҳлил қилиб берарди, баъзан эса мажлисларда гапириб ёш авторнинг кўнгли-

ни кўтариб қўярди, ҳатто ўзининг асарларига ёш авторлар асарларидан эпиграф олиб, шу йўл билан ёш авторга мадад берарди, хуллас, бу ишда ёзувчи барча имкониятларни ишга соларди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий меҳнатини жамоатчилик ишларини партия ва ҳукуратимиз бир неча бор тақдирлади. У ўзининг бадиий асарлари учун бир неча марта республика мукофотини, бир марта Давлат мукофотини олишга сазовор бўлди. Бир неча бор орден ва медаллар билан мукофотланди. У Ўзбекистон халқ ёзувчиси эди. Халқимиз унга катта ишонч билдириб Ўзбекистон ССР Олий Советига депутат қилиб сайлади. Ёзувчилар жамоатчилиги ҳам Абдулла Қаҳҳорга катта ишонч билдирди. Анча вақтлар у Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правленийсининг раиси бўлиб ишлади.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор ўзининг бор кучини, бутун истеъдоди ва талантини, адабиёт ишига, бинобарин халқ ишига тиккан, шу туфайли халқнинг катта муҳаббатини қозонган ёзувчиларимиздан эди.

Абдулла Қаҳҳор ўзининг олтмиш йиллик юбилеи муносабати билан газетхонларга мурожаат қилиб: «Одам ҳаётда из қолдириб олтмишга кирса, ёшликдаги кайфият, ғайрат тураверар экан», — деган эди. Биз Абдулла Қаҳҳорни ёш кайфиятли, ёшлардек ғайратли адиб сифатида эслаймиз.

1970

«МЕН ЎЗБЕК ХАЛҚИ НОМИДАН СЎЗЛАЙМАН!»

Ҳамид Олимжон шундай мислсиз журъат билан сўзлашга ҳақли эди! Чунки у азиз умрини, нодир истеъдодини, битмас-туганмас куч-ғайратини ўз халқига бахшида этган улкан қалб эгаси эди. Уттиз беш йиллик қисқа, аммо ёрқин, сермазмун ҳаёти давомида бу улуғ зот яратган асарлар, амалга оширган ишлар, у олиб борган жўшқин жамоатчилик фаолияти кишини ҳайратга солади. Ҳамид Олимжон ўзбек социалистик маданиятининг равнақи йўлида ёниб яшайди, ёниб ижод этди, ёниб ишлади ва ана шу фидойилиги билан халқимиз хотирасида, келажак авлодлар юрагида мангу қолди.

Ўзбек совет адабиёти тарихига назар ташласак шуни англаймизки, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Қодирий, Садриддин Айний ижодлари ўзбек совет адабиётининг шаклланишида биринчи босқич ва собитқадам бўлди. Эндиликда бизга аёнки, бу санъаткорларнинг ижодий сабоқлари социалистик изга тушаётган янги адабий тафаккур учун замин бўлиб хизмат қилди. Адабиётимизнинг кейинги тараққиётини бир вақтнинг ўзида социалистик ижод принципларига асосланган, бироқ ижодлари ҳам шаклан, ҳам мазмунан ўзига хос бир қанча истеъдодли шоир ва ёзувчилар белгиледи. Шулар ичида бахт ва гўзаллик куйчиси шоир Ҳамид Олимжон ижоди алоҳида ўрин эгаллайди.

Ҳамид Олимжон адабиётнинг турли жанрларида қалам тебратди. Замондошлари ҳаётини ҳаққоний акс эттирган кўпгина очерк ва ҳикоялар яратди, драма жанрига қўл уриб «Муқанна», «Жиноят», номли саҳ-

на асарларини ёзди, классик адабиётимизни синчковлик билан ўрганиб, унинг тараққиёт қонунлари ҳақида теран ва кўламли фикр юритди. Унинг ўзбек адабиёти тарихи, фольклористикаси, совет даври адабиёти тараққиётига оид талай тадқиқот ва оммабоп мақолалари ҳануз ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Унинг барча хизматларини жамулжам этганда у ўз ижоди билан ўзбек совет адабиёти тарихида бутун бир даврни яратган улкан маданият арбоби сифатида кўзга ташланади.

Шоир сифатида унинг асарларини варақласангиз, даставвал, унинг поэтик мероси халқ оғзаки ижоди ва классик адабиёт анъаналари билан бевосита боғлиқ эканини англайсиз. У ўз поэмаларидан бири «Ойгул ва Бахтиёр»да «Болалик кунларида, уйқусиз тунлари»да кўп эртақлар эшитганлигини қайд этиши беҳуда эмас.

Зотан, Ҳамид Олимжон халқ оғзаки ижоди заминида вояга етди. Шу сабабдан бўлса керак, халқ ижодининг таъсири унинг шеърларининг фақат вазнига, оҳангигагина эмас, балки шоирнинг қарийб барча асарларининг руҳига ҳам сингиб кетган. У халқ оғзаки ижодидан асарларига сюжетлар танлади, шунга монанд реализм билан суғорилган ситуациялар яратди, фольклор намуналари асосида жозибали образлар кашф этди. Энг муҳими, халқ оғзаки ижоди таъсирида у яратган образлар ҳаётнинг янги проблемаларини акс эттиришга йўналтирилди. Уларда зулм-зулмат, адолатсизлик қораланди, эрк ва озодлик ғоялари, хусусан, уни қўлга киритишда жонбозлик кўрсатган халқ вакиллари улуғланди. Шу йўл билан Ҳамид Олимжон ўз шеър ва поэмалари орқали янги тузумни мустақкамлашга бевосита хизмат қилди.

Ҳамид Олимжон ижодининг иккинчи замини классик адабиёт эди. Бу планда у классик адабиётимиз проблемаларини кунт билан ўрганди, унинг прогрессив ғояларини ўз асарларига сингдириш йўлида катта жасорат кўрсатди. Ҳатто шундай бўлдики, у замонавий темада асарлар яратаётган пайтларида ҳам классик адабиётимиз мотивларидан унумли фойдаланди, баъзи бир образларнинг тасвирида классик адабиётимизда яратилган воқеа ва ситуацияларни ўринли ишлата билди. Ҳамид Олимжон Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ҳақида махсус илмий тадқиқот иши олиб борди. Шунинг ўзиёқ шоир-

нинг классик адабиётимизнинг илғор ғояларига қай даражада яқин эканидан дарак бериб туради.

Аммо шоир том маънодаги замонавий санъаткор эди. У ҳаёт билан бирга қадам ташлади, қаламининг кучи, ташкилотчилик қобилиятини янги ҳаёт қуриш ишига сафарбар этди. Унинг ҳаётига доир фактлар шуни кўрсатадики, шоир ижодкор халқ билан доимий мулоқотда бўлган. Ҳаётдаги конкрет қаҳрамонлар курашини акс эттирган талай очерк ва ҳикоялар ана шу мулоқотлар натижаси ўлароқ майдонга келади. Шу маънода Ҳамид Олимжон ўзбек совет ёзувчилари сафида биринчилардан бўлиб адабиётнинг халқ ҳаёти билан алоқасини мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшди. У конкрет воқеалардан олинган фактлар асосида муштумзўрларнинг синф сифатида тугатилиши, янги коллектив хўжаликлар тузиш сингари ҳаётнинг долзарб масалаларини қаламга олди. Ўз вақтида умумхалқ ҳаракатига айланиб, дунёга довруғи кетган Катта Фарғона канали, Чирчиқстрой, Вахш, Фарҳод ГЭСи каби дастлабки беш йилликларнинг беқиёс қурилишлари тўғрисида жойлардан туриб очерк ва мақолалар ёзди. Бу очерк ва мақолалар ханузгача ўзларининг маърифий ва эстетик қимматларини йўқотган эмас. Бу очеркларда Файзулло ота Юнусовга ўхшаш янги замонда қаддини қайта тиклаган азаматлар, Зайнабга ўхшаган бахт топган, ўз эркига ўзи эгалик қилаётган хотин-қизлар образларини кўрамиз. Азамат беш йилликлар, Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек халқи номидан партияга аталиб юқори пафосда, нафис стилда битилган шеърий хатларда ташкилотчи ва шоир Ҳамид Олимжон роли бениҳоя катта бўлгани тарихга маълум. Бугун биз шоир ва ёзувчиларимиз катта қурилиш майдонларида бўлиб, кенг пахта далаларини босиб ўтиб, баъзан якка, баъзан биргаликда шеър, очерк ва мақолалар ёзиб туришларини биламиз ва бу анъаналар бошларида Ҳамид Олимжонга ўхшаган чинакам халқ истеъдодлари турганидан бениҳоя фахрланамиз.

Ҳамид Олимжон асарларини қайта-қайта варақлар эканмиз, яна бир марта унинг том маънодаги истеъдод эгаси — тўғма шоир эканига ишонч ҳосил қиламиз. У ҳатто насрда ҳам шоир эди. Ифода услуби, сўз ишлатиш санъати, образлар тасвири доим унинг шоирона тафаккуридан дарак бериб туради. Агар у чинакам шоир бўлмаса, Катта Фарғона канали ҳақидаги очер-

кини: айтайлик, биринчи қарашда прозаик воқеа бўлиб кўринган қурилиш таърифини «Ширин Айнулҳаёт чашмасидан ўзининг гўзал қасри ўринлашган Арманияга сув чиқармоқчи бўлди», деган Навоий тилида дoston бўлган воқеа билан бошлармиди!

Ҳа, у туғма шоир эди. Унинг шеърларинию дostonларини бир марта ўқиган киши шеърят оламининг сеҳрли кошонасига қадам қўйгандек бўлади, кейин ҳам умр бўйи ўша таассурот оғушида юради. Шоир асарлари туфайли китобхон кўзи олдида Россиянинг қуш учса қаноти толиқадиган, қуёш нури дафъатан қуча олмайдиган, узун дарёлар ҳам камар бўла олмайдиган кўркам ва чексиз ўрмонлари, кўз илғамас кенглик ва адирлари, кўкаламзор далалари намоён бўлади. Шоир шеърлари туфайли жонажон Ўзбекистонимизнинг «...салқин саҳарларда уйқудан турган, булоқ сувларига юзини ювган, мрамар ҳаволарнинг қўйнига чўмган, зилол бўшлиқларга кенг қулоч қўйган, мустақиллик ишқи билан ёнган» кўм-кўк дала ва қирлари китобхон кўзи олдида бирма-бир ўтади. Диёримизнинг шарқираб оқувчи сойларию халққа обиҳаёт келтирувчи азим икки дарёси бизга доимий йўлдош бўлиб қолади. Шоир шеърларини ўқиган китобхон ўзини ўша гўзал ва бепоён ватаннинг эгаси сифатида ҳис этади ва бу билан чексиз фахрланади. Бошқача қилиб айтганда, шоир биз учун муқаддас тушунча бўлмиш Ватан ҳақидаги сийқа ва дабдабали сўзларни қайта-қайта такрор қилишдан узоқда бўлиб, ватаннинг поэтик таърифини беради, унинг гўзаллик белгиларини очиб, қудрат кучини намоён қила олади. Шу маънода Ҳамид Олимжон том маънодаги ватанпарвар шоир эди.

Ватанпарварлик ҳисси хусусан унинг Улуғ Ватан уруши йилларида ёзилган шеърларида яна ҳам кучлироқ жаранглайди. Унинг шеър ва дostonлари орқали биз Улуғ Ватан уруши йилларидаги ардоқли фарзандини жангга жўнатаётган она дардига шерик бўламиз, қўлига қурол олиб фашизм билан жангга кирган ва кирадиган йигитлар иродаси ва жасоратига тасаннолар айтамыз, жанг майдонида ёрга ёзилган фироқ хатлар сирлари билан танишамиз, узоқ-узоқларда юриб ёр-диёр номи билан ўзини ўтга-сувга урган солдат нидосини эшитгандек бўламиз...

Масаланинг бошқа бир томони ҳам бор. Ватаннинг гўзаллиги, қудрати ҳақида, унинг ҳимояси учун жангга отланган халқ вакилларининг психологик ҳолат-

лари ҳақида кўпдаб шеър ва достонлар ёзилган. Мазмун ва эстетик қиммат жиҳатдан улар ҳар хил. Бироқ Батан ва ватанпарварлик ҳақида ёзилган Ҳамид Олимжон асарларидаги таъсирчанлик алоҳида куч касб этади. Бугунги сабаби бизнингча, аввало, шоир шеърларидаги самимиятда, жўшқинликда, жозибада, ишончда, халқ билан, ватан билан ҳамдардликда! Шоир шеърларини ўқиб биз унинг қалб нидосини тинглаймиз, руҳий бойлигидан баҳраманд бўламиз. «Ўлка» деб аталган шеърда шоир «дунёга келган кунданоқ ватаним, деб уйгонгани, одам бахти биргина унда бўлурига мукамал қонгани» ҳақида гапирди.

Қулогимга номинг кирганда,
Қумлик каби ташна боқурман.
Сенинг жаннат водийларингдан
Наҳрлардай тўлиб оқурман...

Ҳа, у ҳаётни Сир ва Аму наҳрларидек тўлиб-тошиб куйлади, ҳаётдан олган чексиз ҳис ва ҳаяжонларини, дард ва аламларини, фикр ва фарёдларини китобхонларга тўла етказа олди.

Илмий адабиётларда, адабий танқидчиликда Ҳамид Олимжонни одатда гўзаллик куйчиси, бахт ва шодлик, жўшқин юрак ҳислари куйчиси деб атайдилар.

Ҳа, у бахт куйчиси эди! Қайта тикланиш, янгиланиш, бахт, шодлик унинг барча асарларининг асосий лейтмотиви ҳисобланар эди. У асрлар давомида зулм ва зулмат билан бели букилган оддий меҳнаткаш халқнинг бугунги, эртанги бахтини кўра олди. Бугина эмас. Шоир бутун оламдаги янгиланиш ва бахт, шодликни ҳис қила олди. Унинг «Баҳор» отлик шеърларидаги образларга разм солинг: Баҳорнинг тиними йўқ «ҳар нафас сеп ёзар, ечиб ўз тугунчагин», Баҳор «тонгдаги куртак, оқшомидаги гунча, саҳар бориб очар» чечагин. Кулиб чиқиб, ёриб ер тагиндан чечак «шудринг билан ювар кипржин».

Бу образлар бутун ҳаёт рамзи — ундаги доимий янгиланиш, янгиланишнинг гўзаллиги, туғилиш тантанаси, ундаги поклик, беғуборлик акс этади. Шоир назарида умуман ҳаёт — жамият ҳам, табиат ҳам ўша баҳор қонуниятларига бўйсунди — туғилади, ўсади, унади, камол топади...

Ҳамид Олимжон ҳаётни тор маънодаги «гўзаллик» нуқтаи назаридан тушунадиган ва шу тарзда юзаки тасвирлайдиган шоир эмас эди. У яратган қувноқ ва

сержило мисралар замирида доим чоризм, хону беклар даври зулматига нафрат, тарих сабоқларига газабли муносабат ётар эди. Ҳамид Олимжон «Шодликни куйлаганимнинг сабаби» шеърида бу ҳошани изоҳлайди. У тарихга назар ташлаб кўрадики, ўтмишда ўзига ўхшаган шоирлар гўзаллик изладилар, бироқ бунинг ўрнига ғам-ғуссани, азоб-уқубатни кўрдилар. Фузулий, масалан, «Мажнун бўлиб йиғлаб қичқиргандек», Навоий «Фарёд билан ўридан тургандек», Хайём эса «Қайғу билан тўлиқдир айём», деб такрор-такрор айтаётгандек эди унга. Шулар натижаси ўлароқ у хитоб қилади:

Уйладиму узоқ қолдим жим,
Сўнгра савол қилдим ўзимдан,
Дарё каби тошиб севинчим,
Еш тирқираб келди кўзимдан.

Шодлик йўлга бошлади мени,
Бахтиёрлик бўлди одатим,
Шоир бўлиб шодлик ва бахтни
Куйламоқлик зўр саодатим.

Ўтмишга муносабат, зулм-зулмат сирларини замондошларга етказиш, уларнинг кўзини очиш шоир эстетик принципларининг бош белгиларидан эди. Шу сабабдан унинг кўпгина шеърларида ўтмишдаги адолатсизлик тавсифи билан бугунги эркин ҳаёт тасвири баробар келади. Бу жиҳатдан, унинг «Бахт тўғрисида» деган шеъри характерлидир. Унда ўтмиш ўт-дўзах, кўз олдида тебранган тобут сифатида таърифланади ва ҳар бир шахснинг бахти қўлга киритилган эркинлик туфайли эканлиги баён этилади. Ҳатто ўша «Баҳор» номли гўзал фаслни тасвирловчи шеърда ҳам «булбул гулга қўниб қиш пайтининг хотирасидан сўзлайди».

Баъзи асарларида шоир инсон ҳаётида рўй бериши мумкин бўлган энг оғир драматик ва фожиавий воқеаларни акс эттириб, замонамизнинг улуғ гоъларини мустаҳкамлашга ўз ҳиссасини қўшади. «Роксананинг кўз ёшлари» балладасида тасвирланган воқеадан китобхон қалби ларзага келади, дили хун бўлади. Қаҳрамон билан бирга тўхтовсиз кўз ёш тўккандек бўлади у. Дўстлик, биродарлик, оғир кунларда бир-

бирларини қадрлашда ҳеч бир нарса — на урф-одат, на диний ақидалар тўсиқ бўлаолмаслиги сингари инсоний ғоялар китобхон дилига шу даражада сингиб кетадики, унинг таъсир кучини ўлчаб аниқлаш мумкин бўлмай қолади.

Шоир Ҳамид Олимжон ижодига хос алоҳида таъкидланиши керак бўлган бошқа бир муҳим ҳислат бор. Бу унинг шеърляти тузилишига хос сўз ва образлар уйғунлиги, оҳангдаги равонликдир. Эҳтимол, буни мусиқийлик деб аташ ҳам мумкиндир. Аммо фақат мусиқийликнинг ўзи бўлмаса керак. Бу ерда ундан ҳам кучлироқ бир сир борга ўхшайди. Бу ҳақиқий сўз санъатига хос бўлган мантиқий изчиллик бўлса керак. Балки унинг шеърларидаги жозибанинг сири ҳам мана шу мантиқий изчиликка ва мусиқийликка боғлиқдир. Шеърлар борки, уларда маъно ҳам бордек, қофия ҳам ёмон эмасдек, шеърлятнинг шаклий қонуниятларига хос мезон ҳам ўрнига қўйилгандек. Таdqиқот қилиб баъзи бир олимлар бу хилдаги шеърларни энг юқори балл билан баҳолайдилар ҳам. Бироқ шеърда на жозиба бор, на таъсир сезасиз! Одатда бундай шеърларни ўқиётиб ҳар бир мисрада туртинасиз, сўз ва иборалар умум мазмунга бўйсундирилган бўлса ҳам, бир мисрадан келиб чиқадиган маънони иккинчи мисрадаги фикр етарли даражада қувватлай бермайди. Маънолар занжир ҳалқаси сингари бир-бирларига илашиб, боғланиб келавермайди. Поэтик фикрлар табиий равишда жўшқин дарё суви сингари оқиб, қуйилиб келмайди. Бошқачароқ қилиб айтганда, асарда маъно уйғунлиги бўлмайди. Ҳамид Олимжон шеърларини ўқиётганингизда эса туртинмайсиз, фикри эътиборингиз тўхтамайди, қайси бир образ нимага хизмат қилади, қайси бир иборадан қандай маъно чиқади, у нимага дебоча, нимага хотима, ўйлаб ҳам ўтирмайсиз. Умуман, унинг шеърларида шакл қаерда-ю, мазмун қаерда, ажратиб ҳам бўлмайди. Ҳатто энг синчков мунаққид ёки адабиётшунослар ҳам буни ажратишга ҳаракат қилмайди, эҳтиёж ҳам сезмайди. Унинг шеърларида фикр қандайдир сеҳрли куч туфайли тоғ шалоласи сингари ўз-ўзидан, тўлиб-тошиб оқиб келаётгандек. Бир мисрани ўқиган киши иккинчисини ҳам ўқисам дейди. Бир байт билан танишган киши иккинчисига кўз ташлаганини билмай қолади. Шу сабабдан бўлса керак, Ҳамид Олимжон шеърларини ким ўқимасин — олимми, танқидчими, шоирми, ёзувчими —

қофия жойидамикин, вазн тўғримикин, деган фикр хаёлидан ҳам ўтмайди.

Ҳамид Олимжон ижодига хос яна бир муҳим хислатни айтиб ўтмасдан илож йўқ. Бу шоир ижодига хос романтик пафосдир. Унинг шеърларидаги кўтаринки рух, юқори пафос, назаримизда, мана шу романтикага боғлиқ. У энди қаддини тиклаётган халқни ҳаётига назар ташлайдими, ўзини ўраб олган табиат мўъзижаларига кўзи тушадими — бари ва барида ҳаётда бўлиши мумкин бўлган гўзалликларни, ёруғ ва ранг-баранг бўёқларни, янгиликнинг куч ва ғайратини, инсоннинг энг нафис ҳис ва ҳаяжонларини кўради, уларни тўла ва кўркем тасвирлаш учун сўз ва образлар топа олади. Шоир ижодига хос бу хислатларнинг сабабини шеърларидан бирида ўзи «Бахтим борки, ҳар нарса гўзал кўринади менинг кўзимга», деб изоҳлайди. Дарҳақиқат, шоир ўзини, асрлар давомида қуллик занжиридан озод бўлган халқ фарзанди сифатида, кундан-кунга очилиб келаётган халқ бахтининг гувоҳи сифатида ўзида қандайдир қаноат ҳисси мавж урганини сезар, шу сабабдан кўпроқ ҳаётдаги кўтаринки белгиларни кўрарди. Унинг тасвирида тонгдаги оппоқ булут «кип-қизил лоладан нишон тақади», тоғлар эса «юмшоққина парда ёпинади», унинг бағрида юрган қўйлар шунчаки сурув эмас, балки «турна қатор», Ҳамид Олимжон тасавурида азим дарё Волга бамисоли «нозли қиз»: бошида ипак рўмол буралиб-буралиб оқади. Биз ҳар куни кўриб юрадиган пастак уйлар, жонсиз деворлар шоир тасавурида бошқача, оқ кўйлак кийган гўзаллардек.

Гўзал қизларни биз одатда париларга қиёс қилишга ўрганганмиз. Бу тасавурдаги кўтаринкиликни Ҳамид Олимжон «ёмғир ювган япроқдек» деб таърифлаш орқали ифодалаб беради. Баъзи ўринларда шоир инсон кўркини табиат гўзалликлари орқали улуғласа, баъзи ўринларда табиат кўркини инсонга хос хислатлар тасвири билан улуғлайди. Баҳор унинг тасавурида, қўлларига лола пиёла тутиб, кўчиб юрадиган бир улуғвор зот. Баъзи ўринларда бутун республика инсон қиёфасига келтирилади. Ўлка, яъни, Ўзбекистон унинг назарида «гўё ёш келин», «икки дарё ювар кокилин», «қорли тоғлар эса унинг бошида» жиға... Хуллас, ўлкани, инсонни, табиатни улуғлаш, тасвирга улуғворлик, нафосат бағишлаш йўлида шоир сўз теради, образлар излайди. Айтиш керакки, бу ишда у доим муваффақият қозонади.

Баъзи ўринларда шоир ўз ўлкаси гўзаллигини кўтаринки руҳда тасвирлаш учун хаёлга келмайдиган сўз излаб ўтирмайди, мураккаб образлар ҳам танлаш билан банд бўлмайди. У бор фактларни шоирона таради. Қаранг:

Бунда булбул китоб ўқийди,
Бунда қуртлар ипак тўқийди,
Бунда ари келтиради бол,
Бунда қушлар топади иқбол.
Бунда қорнинг тагларида қиш
Баҳор учун сўйлайди олқиш.

Бу ердаги фикрлар, образлар оддий ҳақиқат. Бирок «Ўзбекистон» деб аталган бу шеърнинг контекстида бу оддий иборалар алоҳида романтик сир, кўтаринки руҳ касб этадики, уларни фақат ёзган киши — шоир эмас, балки ўқиган одам ҳам ўзини шоир ҳис қилади.

Ҳамид Олимжон фақат шеърят мазмуни ва шакли борасида новатор санъаткор эмас, балки жанрий изланишларда ҳам ўз новаторлигини намойиш қила олган ижодкор эди. У 30-йилларнинг бошларида ҳали ёш шоир бўлишига қарамасдан биринчилардан бўлиб меҳнаткаш образига бағишланган поэмалар яратди. Бу ўринда ҳам унинг ҳаёт талқини, образлар олами ранг-баранг эди. Замон зайли билан дарбадарликда ёшлигининг бир қисмини ўтказган, кейин янги ҳаёт туфайли ўзини ижтимоий меҳнатга отган ва фаол меҳнат қаҳрамонига айланган Гриша образини яратди. «Мустақиллик бизга берилган» (1931 йил). Бу образ ўз моҳияти ва маъноси, хусусан, ўзининг интернационал руҳи билан ўзбек совет адабиёти тарихида янгилик эди. Ҳамид Олимжон ўзининг бошқа бир поэмасида «Ота ҳаётидан» (1934) озод меҳнат, эркин ҳаёт эшикни қоқиб турган бир пайтда умрининг баҳори ўтганлигидан афсусланган қария образини яратди.

«Ота ҳаётидан» поэмасидаги Норқўзи ота образининг маъноси бу билан чекланмайди. Шоир 90 яшар чол кўзи билан кечаги, бугунги, эртанги кунга назар ташлайди. У кўрадики, ҳаёт ғунчалари ўз баҳорини ўз кўллари билан безашга машғул. Бари ўз топган-тут-

ганини, ўз меҳнати билан яратганини баҳорга топширмақда, гўё барча бараварига яшараётгандек, янгидан ҳаёт нашидасини тортаётгандек.

Поэмада икки дунё — эскилик ва янгилик бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Ешини яшаб, ошини ошаган чол хотираси орқали у қора ўтмишга назар ташлайди. Оддий бир меҳнаткашлик, етимлик ситамлари, унинг бошига тушган қуллик ва қарамлик, эҳтиёж ва машаққатлар, можаро, инсон бошига тушиши мумкин бўлган энг оғир фожиалар тасвирланади. Афсус ёшлик қайтиб келган бир чоқда умр тугайди. Мотам. Бироқ яхшики, мотамларга мотам қўшилавермайди.

Ҳаёт сойларида сув оқар тошиб,
Янги қирғоқларни қамраб олгани...

Ҳамид Олимжоннинг поэмачиликдаги изланишлари ҳам ўзига хос, ҳам тез суръатли эди. «Мустақиллик бизга берилган»даги бевосита қаҳрамон биографиясини яратиш, «Ота ҳаёти»даги кўп замонларни кўрган қария эсдаликлари орқали икки — янги ва эски замонни қиёслаб инсон ҳаётининг ҳақиқий баҳорини улуғлашдан у халқ афсоналарига йўғрилган халқ қаҳрамонлиги мавзусига ўтади. Шу планда унинг поэмалари фақат материал жиҳатдан эмас, балки тузилиш жиҳатдан ҳам бир-бирларидан кескин фарқ қилади. «Икки қизнинг ҳикояси» (1935-1937 йиллар) номли поэмасини шоир Чирчиқстройга бағишлайди. Назаримизда бу поэмани яратишда шоир кўп изланишларни бошидан ўтказган. Дарҳақиқат шоир Чирчиқстройга тегишли воқеаларни бирор қаҳрамон биографияси, бирор меҳнат қаҳрамони кўрган-кечирганларини аке эйтириш орқали ҳам ифодалаш мумкин эди. Шу хилдаги асарлар кейин яратилди ҳам. Ҳамид Олимжон бошқа ўзига хос, анча қийин, бироқ шоирона йўл танлайди. Мажозий сюжетда дарёнинг қудратли куч билан жиловланишини романтик руҳдаги муҳаббат тарихи, тоғ улуғворлиги, дарё жўшқинлиги билан боғлайди. Шу йўл билан ҳам муҳаббат қасидасини яратади ҳам совет кишиларининг яратувчилик кучини улуғлайди. Бу ерда юқорида қайд қилганимиздек романтик пафос ёзувчининг услубини белгилайди.

Бу поэмалар ҳаёт проблемаларини қамраб олиш жиҳатдан ўзбек совет адабиётида янгилик бўлса ҳам изланишлар йўлида ёзилган асарлар эди. Уларда Ҳа-

мид Олимжон ижодига хос муҳим масала — янгила-ниш, қайта туғилиш, қайта тикланиш унинг диққат марказида турди.

Поэмабоп сюжет излаш Ҳамид Олимжон учун узлуксиз давом этди. Реал ҳаёт қаҳрамони, афсонавий воқеаларга йўғрилган замон янгиликларидан шоир ўзининг янги «Ойгул ва Бахтиёр» (1937 йил) поэма-сида бевосита халқ оғзаки ижодида акс этган сюжетларга ўтди. Поэма марказида Ойгул бошига тушган саргузаштлар — золим подшо дастидан қутулиб Азим дарёда сандиқ ичра ойлаб сузишлар, иккинчи золим подшодан қочиб жайҳун балиқ қорни ичида тирик қолишлар, оқибат камбағал ўтинчи чол ўғли мард ва паҳлавон йигитга насиб қилиб, унга жонфидо ёр бўлиб қолиш, ҳоказо ва ҳоказоларни ҳаммамиз ҳам ёшлигимиздан бувиларимиздан, боболаримиздан на-фасимизни ичимизга ютиб қайта-қайта эшитганмиз. Поэма фақат шу хилдаги воқеалар тизмасидангина иборат бўлса шоир балки уни қаламга олмаган бўлар эди. Авлодлардан-авлодларга ўтиб камбағаллар дилига далда бўлиб келган бу воқеага Ҳамид Олимжон янги маъно бағишлайди. Ойгул шунчаки гўзал эмас, балки хонлар зулмига қарши исён кўтарган, қўлида қилич отаси билан бир сафда туриб жангга кирган жасур қиз. Бошдан ўтган саргузаштлардан кейин у Сусамбил вилоятида камбағалларни бирлаштириб фақат хаёлларда яшаб келган ажойиб бўстон яратади: етим-есирларга, оч-яланғочларга ош-нон, жонсизларга жон, ишсизларга иш беради, болалар учун озода жойлар барпо қилади. Хуллас, элу юрт боғу бўстонга айланиб, хаёллардаги қайнарбулоқ ишга тушади, афсоналардаги жаннат ўз жамолини кўрсатади, хулласи қалом янги ҳаёт ғоялари билан амалга оширилаётган, нимагаки кўзи тушиб, ниманики идрок этган бўлса шоир уни поэма сюжетига сингдиради.

«Халқдан олиб халққа қайтараман» деган эди оғзаки ижоддан материал танлаб асарлар яратишга одатланган шоирлардан бири. Бу сўзлар Ҳамид Олимжон ижодига тўла равишда тааллуқлидир. Шоир халқдан олиб, халққа қайтариш сирларини яхши эгаллаб олган эди. Ва ҳар гал қайтарганда нималарнидир ўзидан қўшиб қайтарарди. У доим халқ яратган сюжетларга ўзининг шоирлик санъатини қўшар, социалистик маъно бахш этар эди. «Ойгул ва Бахтиёр» бунинг энг ёрқин далилидир.

Кўп ўтмасдан Ҳамид Олимжон бевосита замонавий

сюжетга қўл уради ва «Зайнаб ва Омон» (1938 йил) поэмасини яратади. Бу фақат Ҳамид Олимжон ижодида эмас, балки умуман ўзбек совет адабиёти тарихида янгилик сифатида майдонга келди. Аввало гап шундаки, Ҳамид Олимжон ўз қаҳрамонлари ўсиб-улгайган даврга монанд биографиялар яратади. Тасаввур қилинг: Революция йиллари ҳаётда рўй берган алғов-далғовлар. Бу йилларда ота боладан, бола отадан ажралган, баъзан эса қарама-қарши томонларда туриб бир-бирларига ўқ узган пайтлар... Қанчадан-қанча етим-есир ва ташландиқлар... Зайнаб ҳам, Омон ҳам шу хилда ота-она меҳрларидан маҳрум бўлганлардан. Бироқ уларга кимлардир ота ва оналик меҳрини бахш этишга ўша алғов-далғовда туғилган, кейин не машаққатлар билан қаддини тиклаётган янги жамият сабаб бўлади. Шунинг ўзи йирик роман сифатидаги полотноларда акс этгирса арзийдиган масала.

Бундан ташқари шоир поэмада драматик ҳолатларга бой романбоп ситуация яратади. Турмушнинг ҳамма соҳалари бўйича турғун урф-одатларга, асрлар оша қад кўтариб турган қалъалар сингари мангуликка бўй чўзган удумлар... Қиз розилигини олмасдан куёвга уза тиш, ишқ-муҳаббатни қадрламаслик, ҳатто қиз эркини ор-номус деб билиш, ёшлар орзу-истакларини ҳисобга олмаслик ва ҳақозолар. Шоир бир-бирларига кўнгил қўйган қаҳрамонлари — Зайнаб ва Омонни мана шу урф-одат ва удумлар олови ичидан олиб чиқади. Бу ҳам катта роман шаклидаги йирик полотноларда акс эттиришга арзигулик материал.

Муҳаббат тақдири-чи? Бу масала ҳам поэмага нисбатан йирикроқ майдонни талаб қилар эди. Тўғри, шоир асар бошида Зайнаб билан Омоннинг севгилари вафо бевафосизлик, кун бетун, висол беҳижрон эканини қайта-қайта таъкидлаб «севишганлар топишгусидир», «Жонлар жонга ёпишгусидир» шаклида тасвирлайди. Бироқ шунга қарамасдан бу бахтли севги ҳам ўзича осонликча йўл тополмаганини яширмайди. Шоир севишганлар психологиясига анча кенг ўрин беради. Зайнаб билан Омоннинг ораларидаги муҳаббат — ҳақиқий бадий асарга хос психологик муҳаббатдир. Ҳамид Олимжон асар бошида бахтли ечимни ваъда қилса, ҳамма муҳаббатларда бўлиши мумкин бўлган шубҳа, иккиланиш, талвасага тушиш сингари ҳиссиётнинг ўнқир-чўнқирларини кўрсатади. Ма-

на шоир тасвиридаги Зайнаб севгиси. Зайнаб кўнглига севги уя қўйганда «Шамол теккан гул барги каби унинг қалби дир-дир титрарди», муҳаббат ҳисси чулғаб олганда у қайларгадир кетмоқчи, бироқ қаерга эканини ўзи билмайди, у шод, бироқ нималардир унинг танини парча-парча қилиб тўғрагандек. Гўё фикрлар тиниқ, бироқ ёш бош чигал ўйларга кўмилгандек. Ҳаёт унга ором бераётгандек, бироқ узундан-узоқ тунлар уйқусиз... Шу тарздаги муҳаббат дарди Омонга ҳам хос. Бошқача қилиб айтганда шоир бир-бирларига кўнгли қўйган икки ёш психологиясида рўй бериши мумкин бўлган ҳиссиёт тўлқини ва унинг кўз илғамас жилоларини реалистик романтик руҳда акс эттирадиган бўёқларни топа олган.

«Зайнаб ва Омон»нинг яна бир диққатга сазовор жойи шундаки, шоир поэма доираси қирғоқларидан ошиб тушадиган ҳаёт материални, қаҳрамонларнинг ҳиссиёт оламини қаламга олди. Унинг маҳорати шунда бўлдики, ўша тўлиқ материални, теран ҳис ва туйғуларни, зиддиятли кечинмалар ва нафис лирик кайфиятларни поэма рамкасига сиғдира олди.

Шундай қилиб Ҳамид Олимжон замонавий мавзуда поэмачилигимизнинг классик намунасини яратиб берди. Натижада, озод меҳнат, ўз эркини тўла қўлига олган, ҳам меҳнатда, ҳам шахсий ҳаётда янги совет кишининг тимсоли бўлган ўзбек аёли — Зайнаб образи дунёга келдики, бу образ ўзбек совет адабиёти тарихида кейинчалик яратилган Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар» романидаги Комила, Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» ва «Бўрондан кучли» романидаги Ойқиз, Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар» романидаги Онахон, Уйғуннинг «Ҳуррият» драмасидаги Ҳуррият, Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссасидаги Саида сингари ўзбек хотин-қизлари образи плеядасига қонуний дебоҳа бўлди. Шу маънода Ҳамид Олимжон ҳам мазмунан, ҳам шакл жиҳатидан мумтоз шеърлари билангина эмас, балки янги ҳаёт қураётган меҳнаткаш замондошларимизнинг баркамол образларини яратганлиги жиҳатидан ҳам новатор шоир сифатида адабиётимиз тарихидан мустаҳкам ўрин олди.

Маълумки, Ҳамид Олимжон 30-йилларнинг охирида халқ оғзаки ижодини йиғиш, саралаш ва нашр қилиш ишлари билан банд бўлди. Шу сабабдан бўлса керак, у замонавий мавзуга мурожаат қилиб китобхонларни хушнуд қилаётган бўлса ҳам, халқ оғзаки

ижодига тегишли сюжетлар асосида асар яратишдан тўхтамади. Хусусан, ўзбек халқининг машҳур қаҳрамонлик эпоси бўлмиш «Алпомиш» устида олиб борган тадқиқий ва текстологик ишлар Ҳамид Олимжоннинг диққатини қаҳрамонлик сюжетлар томон тортди. Шу асосда у 30-йиллар охирларида «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» (1939) поэмасини яратди.

Поэмада «Ойгул ва Бахтиёр»даги сингари замон руҳини бевосита акс эттирадиган воқеаларни кўрмаймиз. Бу ерда халқ ижодида кўп учраб турадиган шахннинг мислсиз жасорати ва қаҳрамонлиги улуғланади, реал ҳаёт нуқтаи назаридан тасаввур қилиб бўлмайдиган воқеалар акс эттирилади. Одам ақли бовар қилмайдиган жасоратга кутилмаганда оддий чўпон йигит — Бунёднинг улуғвор ишларга бел боғлаши, албатта, замон руҳи билан боғлиқ. Бироқ хон қизи Паризоднинг ўз ўжарлиги билан йигит олдида амалга ошириши қийин бўлган қатор шартлар қўйиши, ақл бовар қилмайдиган бу шартларни Бунёд амалга ошириши, албатта, «Алпомиш» таъсирида битилганидан дарак беради. Поэманинг сюжети ўзининг қаҳрамонлик руҳи, хон қизининг сотқинлигини кўрсатиш йўллари билан Ҳамид Олимжон асрлар оша инсон улуғлаб келган ғояларга — мардлик, садоқат, вафо сингари эзгу ҳиссиётларга боғланади.

Ҳамид Олимжон том маънодаги замонавий санъаткор эди. «Зайнаб ва Омон» коллективлаш давридаги ҳаёт янгиликларини улуғлаш, халқ турмушига энди кириб келаётган социалистик удумларни мустаҳкамлаш ғоялари асосида яратилди. «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» яратилган пайтларда совет халқи шимолда Маннаргейм истеҳкоми устида жанг олиб бораётган бир давр эди. Шоирнинг қаҳрамонлик эпоси устида иш олиб бориши ва «Семурғ...»даги оғзидан ўт сочадиган илонга, дамидан бўрон ясайдиган девга қарши қилич кўтаришларини тасвирлаганда темир-бетон истеҳкомлари ичидан туриб ўқ пуркаётган душманлар ҳамласига кўкракларини тутган Қизил Қўшин баҳодирлари шоир кўз олдида турмадимикин! Ёки ўт, сув, очлик, таҳқирликни ўзига қурол қилиб, Европа шаҳарлари кўчаларида саф тортиб, қадам ташлаётган фашизм кўз олдида келмадимикин!

Ҳа, у том маънодаги замонавий санъаткор эди. Унинг ижодий изланишлари, мавзу танлаб сюжет яратишлари даврга, ўзи яшаётган замонга хизмат қи-

лиш, замон юкини елкасига ортган азаматларни маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, улуғ ишларда уларга далда бериш сингари муқаддас бурчга бўйсундирилган бўлур эди. Худди шу бурч асосида Улуғ Ватан уруши айни авжига чиққан пайтда Ҳамид Олимжон «Муқанна» (1943 йил) номли тарихий драматик асарини ёзди. Бу ерда энди оғзидан ўт сочар илон ҳам, дамидан бўрон ясар дев ҳам йўқ. Бу ерда мингминг чақирим йўл босиб ўтган, изида сонсиз-саноксиз оилаларнинг ўчоғини қуришиб, кулини кўкка совурган, қиличидан қон томизиб, аждодларимизга обдан зулмини ўтказган араб босқинчилари бор. Бу ерда энди қаҳрамон учар отга миниб ёки Семург қаноти узра парвоз қилиб, офат сари йўл оладиган оддий чўпон ҳам эмас. Бу ерда қаҳрамон ўз мазҳабини аниқроқ намоен қилиш учун оқ кийинган, ватанни деб, эркини деб қалби қасос ҳиссига тўлган, қулликка қарши нафрат ила босқинчиларга очиқдан-очиқ жанг эълон қилган ва кўпчиликни ўзига эргаштира олган халқ қаҳрамони бор.

Эндиликда драмани варақлаб шунга ишончимиз комил бўладики, тарихнинг кўҳна саҳифаларидан не не машаққатлар билан териб олинган бу воқеалар бизга нақадар яқин ва нақадар маънодор. Инсон ақлидроки, ҳиссиёт олами узлуксиз ўзгариб, янгиланиб бориши маълум. Бироқ унинг ватанга, эрка ихтиёри, босқинчига қарши нафрати бир хилда чексиз. Драманинг асосий воқеаси муқанначилар билан араб босқинчилари ораларидаги зиддият — жон олиб, жон беришлар мамлакатнинг шимолий нуқталаридан то жанубий бурчакларигача минглаб километр масофада элга вабо келтирган фашизмга қарши олиб борилган улуғ жангнинг миниатюрасидек кўз олдимизда намоен бўлади. У ерда ишлатилган, ватан, душманга қарши бирлашиш, қасос ҳақидаги тушунча сўз ва ибораларнинг ўша вақтларда шу шаклда, шу мазмунда ишлатилганига ишонч ҳосил қила туриб, бугун ҳам ватанпарварлар, бутун халқ худди шу тушунчада эканини ва шу сўз ва ибораларни ишлатаётганини англаймиз. Мана Муқаннанинг ўз атрофидагиларга мурожаат қилиб айтган сўзлари:

... Ватанни қутқариш

Бизнинг учун қуролсиз ҳам мажбур иш!

Чумолича ерни тешган қуролмас,

Шерга куч ва даҳшат берган қуролмас,
Ғазаб ўзи бизни арслон қилади,
Ғазаби зўр ўзни шер деб билади,
Уқ тугаса тош отамиз душманга,
Тош тугаса, бош отамиз душманга,
Қилич синса, болта билан урамиз,
Болта синса, таёқ билан қирамиз,
Таёқ синса тирноқ билан тирнаймиз,
Кўкрагидан тишлаб олиб қийнаймиз.
Ҳамма нарса тугаганда қонимиз
Оқа-оқа пайдо бўлар бир денгиз,
Қонимизга душманни ғарқ этамиз,
Евни енгиб, сўнг мақсадга етамиз!

«Муқанна»даги шоир таърифига қараганда инсонда ватанпарварлик ҳисси шу даражада улуғ, шу даражада қудратлики, у шу ҳис туфайли оз куч билан ўзидан ўн, юз баробар кўп ва қудратли кучларга қарши бош кўтара олади. Драманинг аҳамияти шунда бўлдики, муаллиф шу ҳақиқатни китобхон ва томошабинга етказа олди ва бу ишни айна керак вақтида, маълум ҳақиқатни яна бир марта эслатиб қўйиш пайти келган йилларда қилди.

«Муқанна» Алишер Навоий драмаси билан бир даврда яратилди. Бу факт шуни кўрсатадики, Ҳамид Олимжон Уйғун ва Иззат Султонлар билан бир қаторда тарихий драманинг асосчиларидан бири бўлди.

Ҳамид Олимжон ижоди ўзининг бор қирралари билан ўзбек совет адабиёти тарихида бутун бир давр эди. Бу фақат ҳаётни бадиий ўзлаштиришда эмас, балки адабий меросни, халқ оғзаки ижодини ҳам қайта тиклаш, қайта ўзлаштириш, қайта баҳолаш даври эди. Шу маънода Ҳамид Олимжоннинг классикларимиз ижоди, фольклор ҳақидаги тадқиқотлари ҳам адабиётимиз тараққиёти учун бениҳоя қимматли бўлди. Бугина эмас. Унинг «Алпомиш» достонини нашрга тайёрлаб, бу хусусда амалга оширган тадбирлари, Алишер Навоий асарларини ўрганиб, улар устида олиб борган текстологик ишлари, хусусан, улуғ шоирнинг 500 йиллиги муносабати билан у амалга оширган тадбирлар сира ҳам унутилмас ишлардир.

Ҳамид Олимжон умумсовет адабиётининг тараққиёти масалалари билан ҳам қизғин шуғулланган ва бадиий тафаккур ривожини йўлида улкан ишларни амал-

га оширган моҳир адабий танқидчи, зукко адабиёт-шунос олим ҳам эди. У ўз тенгдошларининг асарлари ҳақида қимматли фикрлар айтган, кўпгина ёшларнинг биринчи асарларини ўқиб, уларга оқ йўл тилаган ажойиб сафдош ва мураббий эди. Халқда «дононинг сўзи завол билмайди» деган гап бор. Ўзбек совет адабиёти классиги, атоқли шоир ва адиб, олим ва мураббий Ҳамид Олимжоннинг ўтли ишлари ҳам, сўзлари ҳам умрбоқийдир. У ўз шеърлари ва ишлари билан халқ қалбида доим яшайди. Шу сабабдан у бутун ўзбек халқи номидан гапиришга ҳақли эди.

1980

ҲАЁТ БИЛАН ҲАМНАФАС ИЖОД

Езувчилар борки, улар бутун умр ҳаёт билан бирга, ҳаётнинг табиий талаби ўлароқ ижодкор сифатида шаклланадилар. Ижоднинг кейинги босқичларида ҳам улар доим ҳаёт билан ҳамнафас бўладилар. Езувчи Шароф Рашидов шу хилдаги фаол адиблардандир.

Шароф Рашидовнинг адабий фаолияти кўп қиррали: у ўз вақтида ҳаёт нафасини тўғри ҳис қилган шоир, адабиёт ва санъат проблемалари устида чуқур ўйлайдиган танқидчи, республикамиз ҳаётига тегишли йирик масалаларни теран англайдиган ёзувчи, ўзбек публистикасининг шаклланишига катта ҳисса қўшган публицист.

Шароф Рашидов 30-йилларнинг охирларида, Самарқанд Давлат университетидеда студент чоғларидаёқ, бадиий ижодга қўл уради. Бу вақтларда у йигирма ёшлардаги йигит эди. «Ленин йўли» газетаси саҳифаларида у биринчи шеърларини эълон қилади. Уша йиллари унинг бир қатор шеърлари, «Самарқанд куйлари» номли тўпламдан жой олади. Еш шоирнинг шеърлари тематик жиҳатдан ҳар хил, бироқ уларнинг гоյвий асоси бир — Ватан, социалистик меҳнат, ҳаётимизда рўй бераётган революцион ўзгаришлар мадҳи. Шароф Рашидовнинг бу хилдаги шеърлари Ҳамид Олимжон традицияларида битилгандир. Унинг шеърларида ҳам худди Ҳамид Олимжон шеърларидагидек ҳаётнинг ёруғ томонлари, Ватанимизнинг ўзига хос гўзал хусусиятлари, жўшқин оҳанги куйланади.

Еруғ экан, қуёш ўлкам,
Мудом баҳор ўтар йиллар.
Боғи кўркам, тоғи бўстон,

Усар райҳону жамбиллар.
Умрбод роҳатда эллар,
Завқу шавқнинг лаззатини
Куйлаган, армони йўқ диллар.

Ҳаёт материали, бу материалга ёндашиш ва талқин қилиш жиҳатдан ёш шоир бир томони билан ўша даврларда ижод қилаётган халқ ижодкорларига, иккинчи томони билан ёзма адабиётимизнинг йирик вакили Ҳамид Олимжонга яқин тургани сезилади. Гап шундаки, шеърни ўқисангиз сўзларнинг жой-жойига қўйилиши, қофияларнинг табиийлиги сингари халқ оғзаки ижодига хос хусусиятлар кўзга ташланади. Гўё Эргаш Жуманбулбул ёки Фозил Йўлдош дўмбирасини олиб, Самарқанд атрофидаги тоғ ва дараларнинг ўзига хос гўзал белгиларини қуйга солиб, дўмбира билан айтаётгандек. Шу бир вақтнинг ўзида бу мисраларда Ҳамид Олимжондагидек ҳаётнинг ички оқимини, унинг социал ва сиёсий кўркемлигини чуқур англаган бир шоирнинг овози борлиги ҳам сезилади.

40-йилларнинг бошларида Шароф Рашидов шеърларида Ватанга муҳаббат, янги ҳаёт душманларига нафрат алоҳида ҳис ва туйғулар билан ифода этилади. Дунёга таҳлика солиб турган фашизмга қарши ёш шоирнинг овози баралла янграйди.

Унинг 30-йилларда ёзилган шеърларида кўпроқ майин лирик оҳанг, нафис мусиқавийлик мавжуд бўлса, 40-йилларнинг бошларидан бошлаб дунёдаги қора кучларни қораловчи нафратли публицистика кўзга ташлана бошлайди. Европани босиб олаётган фашизмни у қитъа «осмонидаги қора булут», **Чемберлинни** юзига тупурилган бир зот, Гитлер ва Муссолиниларни эса пешонасига хоинлик муҳри босилган бир кимсалар сифатида таърифлайди.

Душман Ватанзимизга бостириб киргандан кейин эса у Ватан жангчиларини курашга отланишга руҳлантирадиган, фашизмнинг қабиҳ хатти-ҳаракатларини фош қилиб берадиган шеърлар битди. Ватан ва уруш темаси Шароф Рашидовнинг Улуғ Ватан уруши жангларида ўзи қатнашган ва ярадор бўлиб қайтиб, ватан хизматида турган кезлари янги босқичга кўтарилди. Кўкрагида юраги уриб турган ҳар бир ватанпарварни у муқаддас эл-юрт учун бўлаётган жангга чақирди. Унинг бу хилдаги шеърлари ўша вақтларда респуб-

ликамиз матбуотининг марказий органларида эълон қилиниб турди ва 1945 йилда «Қаҳрим» номи билан алоҳида китоб шаклида эълон қилинди.

«Қаҳрим» шоирнинг ҳаётни акс эттириш диапозони анча кенгайганидан, теранлашганидан дарак беради. У ўша даврларда ижод қилаётган энг илғор совет шоирларининг жанговар сафида туриб ижод қилганини англаймиз. Бу даврларда ўзбек шоирларининг ижодида совет кишисининг ватанпарварлик ҳис ва туйғуларини ҳар хил йўл ва услублар билан акс эттиришга интилишларини кўрамиз. Шоирларимиз баъзан қасос мотивида шеърлар битса, баъзан ўғил ва қизларини уруш майдонларига жўнатаётган ота-онанинг панднасиҳатлари усулида асар битардилар, баъзан эса бутун ватан номидан жангчиларга оқ йўл тилар эдилар. Шароф Рашидов ҳам бу йўл ва усулларнинг ҳамма турларида ўз кучини синаб кўрди ва айтиш керакки, ўша вақтларда адабиётнинг шарафли вазифасини адо этишда бу ёш шоирнинг ҳам ўзига хос улуши бор эди. Унинг шеърлари ҳукмнинг кескинлиги, овозининг жиддийлиги билан характерланарди:

Агар жангда қайтсам орқамга
Лаънат ўқинг, яшашим бекор:

Мана унинг шеърларидаги оҳанг!

Шароф Рашидовнинг кўпгина шеърларида йигитнинг солдатлик бурчи, унинг ватанпарварлик руҳи, муҳаббат ҳис-туйғуларига йўғрилган ҳолда акс эттирилади. Бу хилдаги шеърларида ёш шоир майин лирик кайфият яратади. Бир хил пайтларда лирик кайфият маълум бир воқеаларга сингдирилади. Одатда, бу хилдаги шеърларнинг вазни энгил, маъноси аниқ бўлади.

Менга, гўзал, юбординг,
Оқ шоҳидан рўмолча.
Рўмолчага солинган
Кўп чиройли бир гунча.
— Гунча, — дебсан — иккимиз —
Меҳр қўйган чин ҳаёт
Гунчани узмоқ истар,
Ажал олиб келган ёт.

Бу ерда «гунча» анъанавий маънодаги ҳаёт рамзи, унинг рамзида берилган йигит билан қиз ораларидаги муҳаббат, совет ёшларининг ватанпарварлик туйғуларини ифода қилишга бўйсундирилган.

Тўпلامга киритилган «Яшасин севги» номли шеърида ёш шоир оғир жангларда, уйқусиз тунларда, ўқ ва снаряд тўфонида, солдат йигит хаёли билан бирга бўлган, унинг билан ёнма-ён турган ёр образи яратилади. Ёр образи жангчига мадад беради, уни зафар сари элтади, келажакка чорлайди, ўлим пайтлари унга ҳаётни эслатиб туради...

Разведкада уни кўраман,
Хужум пайти мен билан юрар,
Қаҳр билан олга югурар,
Зафар дами уни кўраман.
Бош устида ўқлар ёмғири,
Кўз олдимда ажал кўраман.
Бош устида ўқлар ёмғири,
Ёрим шунда намоён бўлар
Ўлим эмас, ҳаёт кўринар.

Баъзи бир шеърларида Шароф Рашидов ўз ижодида биринчи марта сюжет яратади, бу сюжетни совет халқининг ватанпарварлик руҳини акс эттиришга бўйсундиради. Унинг «Белград қизи» номли шеърида ота-онасининг ҳаёти, қувончи бўлмиш гўзал қизнинг, фожиали тақдири тасвирланади. Шу билан ёш шоир ижодига фожа шеърий парчалардагина эмас, балки бир бутун сюжет воситасида келиб қиради. Шу маънода бу шеър гўзал рус қизининг фожиаси ҳақида баллада сифатида кўзга ташланади. Бироқ Шароф Рашидов фожиавий сюжетда ҳам ўша вазнининг енгиллигини, маънонинг аниқлигини сақлаб қола олган. Ма-на ўша Белград қизининг тасвири:

Кўзи чақноқ, юзи тўлин ой,
Қуёш каби равшандир чирой,
Нур ёғади анор юзидан,
Ва томар нур икки кўзидан
Табассумга тўла писта лаб,
Гунча юзин очган эрталаб,
Қалби жўшқин тўлқинли денгиз
Юзида йўқ қайгулардан из...

Шеърнинг кейинги мисраларида ҳам алоҳида таъкидланган ёшлик — гўзаллик душман қўлида топталади. У эса ҳаёт учун, эркинлик учун, бошқаларнинг номус-орини омон сақлаш учун қўлига қурол олишга мажбур бўлади. Бу ерда биз гўзалликни мадҳ қиладиган лирик йўналиш, одамни даҳшатга соладиган фожиавий воқелик, инсонни ҳайратга соладиган қаҳрамонлик элементларининг кичкина бир шеърда мужассамланганини кўрамиз.

Шароф Рашидов ижоди келажакка назар ташлаш билан характерлидир. Уша оғир йиллар, душман билан қон олиб — қон беришиб, жон олиб — жон беришиб турган бир пайтларда — «Жангчи» номли шеърини шундай яқунлаган эди:

Йиллар ўтар, асрлар ўтар,
Жангчи номи бўлар доим ёд...
Шу мард жангчи ўтган элларда,
Порлоқ ҳаёт бўлажак бунёд.

Шоир бу мисраларни битар экан, бундан ўттиз йил илгари ҳаётнинг бугунги кунини ҳамма жиҳатдан, унинг бутун жамолини, бор маъносини, ҳали унча аниқ бўлмаган йўналишини гўё кўриб тургандек ҳис қилади ўзини.

Қирқинчи йилларнинг бошларида, хусусан, Улуғ Ватан уруши йилларида Шароф Рашидов қатор очерк ва ҳикоялар яратади. Бу очерк ва ҳикояларнинг тематик доираси ҳам жуда кенг — Ватан, социалистик меҳнат, совет жангчиларининг Улуғ Ватан уруши жангларида кўрсатган қаҳрамонликлари. Бу очерк ва ҳикояларда ёзувчи ижодининг бошланғич даврлариданоқ ҳукмронлик қилиб келаётган бир тема бор эди. Бу — инсон қудрати, унинг табиат ўжарликлари устидан қозонаётган ғалабаси. Бу жиҳатдан унинг «Ленин йўли» газетасида эълон қилинган «Меҳнатчи қизлар» очерки, «Қўриқда» деб аталган ҳикояси характерлидир. «Қўриқда» да адиб ўтмишда ўзбек халқининг сув учун олиб борган кураши ва бу йўлда тортган азоб ва уқубатларини акс эттирса, «Меҳнатчи қизларда» ер-сувни ўз қўлига олган халқнинг ундан фойдаланиш йўлида амалга оширган тадбирлари акс эттирилади.

«Мана, биз чўлларга кўтардик исён,
Шўх, телба дарёга соламиниз тўғон».

1939 йилда ёзилган «Гулистон» номли шеърдан олинган бу икки сатр Шароф Рашидов ижодининг умум деймотиви бўлиб қолди. Республикамиз ҳаёти учун муҳим бу проблемани акс эттириш учун шеър, ҳикоя, очерк жанрлари ёзувчи талабига жавоб бера олмади. Кейинчалик у бу масалани прозанинг каттароқ полотносида акс эттириш устида иш олиб борди ва 1951 йилда «Ғолиблар» қиссасини эълон қилди. Қиссада бир қишлоқ, бир колхоз ҳаёти мисолида ўзбек халқининг пахтадан мўл ҳосил олиш, бу ишнинг гарови бўлмиш сув чиқариш ва янги ерларни ўзлаштириш йўлидаги халқ жонбозлиги акс эттирилади. Шароф Рашидов қиссада акс эттирган бу проблемалар нақадар муҳим эканини вақт ўтган сари ҳаёт ўзи кўрсатяпти. Шу сабабдан адиб темани яна ҳам кенгроқ планда ёритиш мақсадида бадиий тадқиқотни давом қилдирди ва эллигинчи йилнинг охирларига келиб, «Ғолиблар» қиссасининг давоми бўлмиш «Бўрондан кучли» (1958) романини яратди. Роман тематик жиҳатдан ҳам, акс эттирилган ҳаёт объекти, образлар системаси жиҳатдан ҳам қиссанинг табиий давоми бўлди. Қиссадаги қатор образлар ҳаёти романда мантиқан давом қилдирилди, улар янги давр, янги муҳитда халқ иши учун жонбозлик кўрсатдилар.

«Бўрондан кучли» китобхонлар ва адабий жамоатчилик томонидан қизгин кутиб олинди. Машҳур танқидчи ва адабиётшунос Корнелий Зелинский ўша вақтлардаёқ ёзган эди:

«Шароф Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романи ўқувчини Ўзбекистоннинг Олтинсой чўлини ўзлаштириш билан боғлиқ воқеалари томон етаклайди. Воқеалар асосан биргина колхоз доирасида кечса-да, лекин бу нарса, ўзида КПССнинг XX съезидан кейин, бизнинг ҳаётимизга кириб келган янгиликларни — буюк ўзгаришларни тўла акс эттирувчи томчидир гўё. Муаллифнинг ҳам ўз романини XX съездга бағишлаши бежиз эмас албатта. Гап оммада қўзғолган улкан ижодий энергия ҳақида ва шунингдек халқ ташаббускорлигининг янгича босқичга кўтарилиб гуллаб-яшнаши ҳақида боради унда. Буларнинг ҳаммаси мамлакат ҳаётининг умумий даражасини юксалтириш ва коммунизм учун кураш йўлида янги ерларни ўзлаштиришдан иборат партия чақириғига хусусан лаббай деб жавоб бер-

ган, уни жуда қаттиқ ҳимоя қилган, буюк халқ ҳаракатида ифода тополган»¹.

Шундай қилиб, Шароф Рашидов ижодида яхлит темада, ягона ҳаётий материал ва образлар асосида, бир хил услуб кўринишда яратилган диалогия пайдо бўлди. Бу диалогияда тасвирланган образлар, хусусан Ойқиз, Олимжон, Погодин ва Умурзоқ оталар совет халқининг ҳаёти, кураши, руҳий дунёси, маданий савиясини кўрсатадиган типлар сифатида адабиётимиздан мустаҳкам ўрин олди.

Шароф Рашидов халқимиз фаровонлигини тобора ошириш, бунинг учун чўлларга сув чиқариб, янги ерлар ўзлаштириш масаласи устида доимий ўйлаб келаётган адибларимиздан, 1960 йилда у шу темага бағишланган «Камолот» (Ю. Карасев, Б. Приваловлар билан бирликда) номли киносценариясини яратади. Сценария марказида яна ўша ер-сув масаласи ва бу масалани ҳал қилишда жонбозлик кўрсатган қатор образлар туради. «Ғолиблар»да бу проблема, роман жанрига мувофиқ, бир қатор бошқа масалалар билан бирга қўйилади. Бунинг устига адиб учун «Ғолиблар» қиссаси ҳали биринчи тажриба эди. Сценарияда бу муҳим мавзу яна ҳам жиддийроқ, сценария жанри талабига мувофиқ кескинроқ ва мукамалроқ қўйилади. Қисса жанри имкониятига мос баъзи бир ёрдамчи масалалар олиб ташланди.

Шароф Рашидов ўзига ва ўзга қаламкаш дўстларига талабчан адиблардан. «Ғолиблар» қиссасининг биринчи эълон қилинишидаёқ қиссада акс эттирилган воқеаларнинг ҳаётийлиги, қамраб олинган проблемаларнинг актуаллиги ҳақида адабий жамоатчилик, хусусан мунаққидлар томонидан яхши фикрлар айтилди. Бироқ унда акс эттирилган ҳаёт кўлами ҳали ёзувчининг ўзини етарли даражада қаноатлантирмас эди. Шу сабабдан, Шароф Рашидов қисса устида узоқ вақтлар иш олиб борди ва ниҳоят 1972 йилда «Ғолиблар»ни ҳаёт материали билан яна ҳам бойитиб, роман шаклида эълон қилди.

Роман сифатида «Ғолиблар» икки қисмдан иборат. Унинг биринчи қисмидан аксарият боблари янгидан ёзилган. Иккинчи қисмнинг ҳам баъзи боблари қайта таҳрир қилинган бўлиб, айрим боблари янгидан ёзиб қўшилган. Шундай қилиб, структура жиҳатдан «Ғо-

¹ «Правда», 1959 год, 18 февраля.

либлар» романи қиссанинг шунчаки қайта ишланган варианты эмас, балки қайта яратилган асар даражасига кўтарилган. Қиссадаги асосий образлар бўлмиш Ойқиз ва Олимжонларнинг болалиқдан бошланган ҳаёт йўли тўлдирилган ва натижада улар кўрсатадиган қаҳрамонлик ва жонбозликлар уларнинг ҳаёт йўллари мантиқи асосида далиллангандир. Қайта ишланган «Ғолиблар»да ёзувчи Улуғ Ватан уруши йилларида халқ бошига тушган кулфатнинг нақадар оғир эканлигини ва бу оғир кунларда халқ кўрсатган матонатни акс эттирадиган реалистик манзаралар яратди.

«Ғолиблар» романининг реалистик қуввати кўпроқ унинг марказида турган Умурзоқ оталар оиласи тасвири билан боғлиқ. Бу оила типиди биз бутун бир тарихий давр — Улуғ Ватан уруши арафаси, бу урушнинг даҳшатли кунлари, урушдан кейинги ҳаётни қайта тиклаш даврларида оддий ўзбек оиласининг бошига тушган ғам-ғуссалар, йиш-ташвишлар, кураш ва қувончлар тарихини кўрамиз. Умурзоқ ота оиласи бамисоли кичик бир ячейка, Улуғ Ватаннинг бир парчаси. Бир томчи сувда олам акс этганидек, бу оиланинг тақдирида бутун республикамиз тақдири, бутун мамлакат тақдири акс этади. Шу билан баробар Шароф Рашидов давр зиддиятини, бу вазиятда ўзини халқ ишидан, партия амалга ошираётган улуғвор тадбирлардан чеккага тортиб, ўз тинчлигини ўйлаган шахсларга муносабат билдиради, уларнинг хатти-ҳаракатларини қоралайди. Романдаги ҳам ижобий, ҳам салбий образлар ҳаётда биз кўриб, учрашиб юрган яқин танишларимиздек кўз олдимиздан ўтади ва уларнинг ҳаётдаги кейинги қадамларини ҳам китоб саҳифаларида кўргимиз келади.

«Ғолиблар» романининг бадиий асар сифатида жозибаси кўпроқ унинг бош қаҳрамони Ойқиз образи билан боғлиқ. Ойқизнинг ҳаёт йўли, бугунги биз билан яшаётган замондошларимизнинг типик ҳаёт йўлидир, меҳнат қилаётган, социалистик ҳаётни босқичлардан босқичларга олиб чиқаётган замондошимизнинг типик образидир.

«Ғолиблар» асарнинг бош қаҳрамонига тегишли ажойиб прологдан бошланади. Бу прологда мажозий маъно бор, пролог тоғлар, адирларга таралган қуёш нури тасвири билан бошланади. Оқшомнинг қоронғилигидан кейин аста-секин ёруғлик таралади, аввало тоғ чўққиларига, кейин адирларга қуёш нури етиб ке-

лади. Олам уйғонади. Бироқ, қуёш нури ҳамма жойларга ҳам бир хилда ва бир зумда тарқала бермайди. Аввало осмон-фалакда учиб юрган бургутлар кўради. Улар қуёшнинг биринчи нурларида товланиб, бу нурдан биринчи баҳраманд бўлганларидан гурурлангандек бўлиб, гоҳ фазога отиладилар, гоҳ эса шўнгиб ўзларини пастга оладилар-да, ўз қудратларини кўз-кўз қилгандек бўладилар.

Адиб тасавурида ҳаёт бамисоли узоқ оқшомдан кейин чарогон офтоб нурига кўмилган адир, у тасвирламоқчи. қаҳрамонлар эса, қуёш нурини биринчи бўлиб қарши оладиган, парвозга доим шай бўлиб турган, ўзини шу ишга тайёрлаган бургут. Асар саҳифаларида эса биз бу бургутларнинг парвозини кўра-миз... Умуман кейин ҳам асар бош қаҳрамони тасвирида бургут образи баъзан-баъзан эслатиб борилади. Ҳали ёшлик пайтларида Ойқиз дугонаси билан тоғларга чиққанда ойиси уни бу ишдан қайтариш учун «бургут олиб қочиб кетади», деб қўрқитади. Бироқ Ойқиз бундан қўрқмайди. Ҳатто бир марта «вой, жуда қизиқ бўларди-да. Бургут болалари билан ўйнар эдим», — дейди.

Ойқиз умуман табиатан парвозга, юқорига интилувчан эди. У дугонаси билан доvonларга чиқар, баланд-баландликлардан узоқ-узоқларга қараб, томоша қилишни, хаёл суришни яхши кўрар эди. Бир марта ойиси «уйдан узоққа кетиш, доvonларга чиқиш хавfli», деганда у оқшомлар ҳовлида, кўрпага бурканган ҳолда юлдузларга боқар ва «Довон устида турсанг ёмонми? Ҳеч хавfli жойи йўқ, ҳамма ёқ кўз олдингда, юрагинг қувончга тўлади», дер эди ўз-ўзига. Ойқиз узоқ-узоқларни, теварак-атрофни тўлароқ кўришга интилар ва шунинг учун осмонларда учиб юрган бургутларга ҳавас билан қарар эди. Бир куни Ойқиз бургутлар парвозини кузатиб... «Сизларга ҳавасим келади. Чунки қуёш билан ҳаммадан олдин учрашасизлар. Эҳтимол шунинг учун ҳам чиройли, кучли, мағрур ва доvюраксизлар?!»¹ дейди. Зотан, Ойқизнинг ўзида ёшлигидаёқ қандайдир доvюраклик, хавф-хатарни назар-писанд қилавермаслик хусусияти бор эди.

¹Ш. Рашидов. Голиблар. Ғ. Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 йил. Кейинги кўчирмалар ҳам шу нашрдан олинди.

Бу довьораклик унда ёшликка хос қандайдир шўхлик билан аралаш кўзга ташланар эди. У довонларда қўй боқиб юрган Бобоқул бобосига овқат олиб борар, ҳатто бўрилар рўпара келиб, унинг итига шикаст келтирган-да ҳам ваҳимага тушмасди. Ойқиз баъзан ўзини атайин қийинчиликларга солиб кўрар, шу билан гўё у ўзининг куч-қувватини синаб кўрмоқчидек бўлар эди. Ойиси ўчоқ бошида тутунда қийналиб нафас олишини кўриб, Ойқиз атайин юзини «тутунга тутар ва шу йўсинда нафас олишини» ойиси олдида намойиш қилгандек бўлар эди.

Ииллар ўтган сари Ойқиз характеридаги бу хусусият яна мукамаллашди, яна кўзга ташланадиган бўлиб борди. Улуғ Ватан уруши бошланган кезлари у ўн уч-ўн тўрт ёшлардаги қиз бола эди. Бироқ у дилида бу улуғ ишда бирор хизмат билан иштирок этишни ўйлар эди. Қишлоқда юрган йигитларнинг урушга дарров кета бермаганидан, душман устидан бўладиган ғалабани тезлаштириш учун зарур ҳисса қўшавермаганидан ачинар эди. Қишлоқ Совети секретари бўлиб ишлаб юрган Олимжон повесткалар тарқатганини кузатабериб, бир кун «ахир сиз тушунган одам бўлсангиз... Нима учун ариза бериб урушга кетмадингиз? Ахир фронтга боришингиз зарур-ку? Эракк кишисиз-ку», дейди.

Ўзининг гапини яна ҳам қаттиқроқ тасдиқлаш учун қўшади:

«Қандай тушунсангиз тушунаверинг. Агар истаганингизда, ариза берганингизда сизни ҳам юборишарди. Этингиз ҳам, шимингиз ҳам, кўйлагингиз ҳам жуда яраширлик, жуда келишган жангчи бўлардингиз-да...»

Ойқизнинг мурғак характери шундай эдики, эл бошига мушкул иш тушган бир пайтда у ўзига ҳам иш ахтарар, ўзгаларга ҳам. Уруш ва унга тезроқ бориб ғалабага эришиш ҳақида Олимжон билан суҳбатдан кейин бу улуғ ишга фақат урушга бориб эмас, балки шу ернинг ўзида ҳам зарур ҳисса қўшиш мумкин эканини тушунади ва дугоналари билан колхоз ишларига актив қатнашишга бел боғлайди. Олимжоннинг таклифидан кейинги руҳий ҳолати шундай эди: «Ойқиз шу кеча ухлаёлмай чиқди. Барча режаларини шошмасдан чуқур ўйлашни истарди. Бироқ фикрлар қизга итоат қилмай, бир-бирини қувиб ўтар, бошида қуюндай айланар ва ақл-ҳушини йигиб бир фикрга кела

олмасди. Гоҳ Гафур тоғасини, унинг тўрт томонига кўз ташлаб дўлана томон ўрмалаб кетаётганини кўз олдига келтирар, гоҳ Олимжонга айтган сўзларини эслаб, гоҳ уруш ҳақида, аллақакларда жанг қилаётган акалари Алишер ва Темур ҳақида ўйларди...»

Унинг дилида ёшликка хос ажиб бир ҳис ҳокимлик қилар эди. Бу — бўладиган ишнинг тезроқ амалга ошириш истаги. Бундай пайтларда у ўз манфаати билан ҳисоблашмас, тўғрироғи, ўз манфаатини умумхалқ манфаатидан ажратмас эди. Ойқиз атрофда бор одамларни кўздан кечириб, улар ичида ўзига энг яқини деб Олимжонни ҳисоблар эди. Демак, унга, унинг тоқатсизланган қалбига энг яқин шахс Олимжон эди. Бироқ халқ бошига тушган мушкулотнинг тезроқ бартараф қилинишида, у ўзига энг яқин шахс — Олимжоннинг ҳам узоқлашишидан қўрқмас, балки буни истар эди. Ёзувчи ўз қаҳрамонидаги бундай ҳолатни шу тарзда таърифлайди:

«Ойқиз фақат Олимжон борсагина урушда катта бурилиш бўлиб, немислар орқа-олдиларига қарамай тумтарақай қочадилар, деб фараз қилар ва шунинг учун ҳам унинг тезроқ фронтга боришини истаганини айтмоқчи бўлар эди. Борди-ю бу истакнинг сабабини бирор киши сўраб қолгудек бўлса Ойқиз шундай жавоб беришга тайёр эди: Олимжон «...шундай кучли, ...Шундай бахтли...»

Бу ерда ҳали болалиги тугамаган, бироқ катталикининг барча эҳтиёткорлигини, айтиладиган фикрларни, кузатилаётган воқеаларни ҳар тарафлама ўйлаб, уларнинг паст-баланди, яхши-ёмони ҳақида мулоҳаза қилишга эришмаган ёш қалбнинг тўлқинлари эди. Бироқ тез орада ҳаёт Ойқизни ўз гирдобига олиши, ўзининг ҳаракатларида, чиқарадиган худосаларида теранроқ ўйлаб кўришга мажбур қилиши табиий эди. Шундай бўлди ҳам. Ойқиз урушга кетган йигитлардан келган хатларни уларнинг ота-онаси ёхуд қариндош-уруғларига тезроқ етказиб бериб, уларнинг хурсандчилигига шерик бўлишни истар эди. Бир кун ўзининг дугонаси Қумрихонга акаси Эргашдан хат олиб келиб беради. Кутилмаганда у қорахат бўлиб чиқади. Ойқиз Қумрихоннинг хурсандчилигига эмас, балки дод-фарёдига шерик бўлади.

«Шу-шу Ойқиз хат ташишдан воз кечди. Ахир у жонидан азиз дугонасига ўз қўли билан қорахат олиб

келиб, унинг юрагини яралади... Энди у Эргашнинг ҳалок бўлгани учун ўзини гуноҳкордек сезарди».

Бу воқеадан кейингина Ойқиз уруш даҳшатларини сёза бошлади. Шу хилдаги хат унинг акаларидан ҳам, Олимжонидан ҳам келиши мумкин эканини англади. Уруш эпизодлари ҳақида ёзилган Олимжоннинг хатлари, унинг фикр қилиш доирасини янада кенгайтирди, ўйини ўткирлаштирди. Хатни ўқиб Ойқиз шундай хулосага келади: «Наҳотки одам боласи шунча азоб чекса... наҳотки шунча даҳшатлардан ўтса... Ҳамиша ўлимнинг ичида бўлса... Наҳотки...»

Бир вақтлар ўзи урушни ҳавас қилган, севикли Олимжонини тезроқ урушга жўнатиш кайфиятида бўлган Ойқиз илгари бу қон тўкишларнинг даҳшатини ҳеч ҳам ўйлаб кўрмаган эди. Буни ўйлаш учун унда ҳали етарли асос ҳам йўқ эди. Энди асос бор — уруш даҳшатларини у ўзи қисталанг қилиб жўнатган Олимжон хатларидан англаб турибди. Энди бу даҳшатли жойларда юрганларга қўл чўзишни истарди. Бироқ унинг қўли узоқларга етмасди. Ойиси айтгандек унинг ихтиёрида фақат битта қурол бор эди. Бу ҳам бўлса, меҳр. Меҳрини тўкиб-тўкиб хат ёзишга, қишлоғидан кетган ҳамма жангчиларга, хусусан, ўзининг Олимжони ва акаларига хат ёзиб, бу оғир кунларда уларга меҳр билан далда бермоқчи бўлди. Бир кечанинг ўзида ўтириб касал бўлишига қарамасдан кечаси билан ҳамқишлоқларининг ҳаммасига бир-бир хат ёзди.

Ойқиз бунгача романтик орзу ва истаклар қанотида учиб-қўниб юрди. Табиий, бу романтик парвозларнинг ҳам юқорида кўрганимиздек, қаҳрамон характерининг очилишида аҳамияти катта эди. Мана энди Ойқиз шафқатсиз ҳаётий ҳақиқатлар билан, хусусан уруш натижасида пайдо бўлаётган оғир воқеалар оқидамида кўрди ўзини. Бу воқеалар роман қаҳрамонининг янги қирраларини очди, унинг характерини янги изга солди. Оз муддат ичида у бир неча йиллик умрини бошидан ўтказгандек, аслига нисбатан бир неча ёш улғайгандек бўлди. Акаси Темурдан келган қорахат бутун оиланинг бошига оғир мусибат бўлиб тушди. Умўрзоқ ота яхши кўрган фарзанди дардида куйди, ойиси Холбиби эса «минг тўлғаниб, оҳ-воҳ қилди, сочларини юлди, овозининг борича дод солди». Шундай бир пайтда ҳали ёш бўлса ҳам Ойқиз ўзини бутун оила, хусусан дард-алам доғида қолган ота ва она олдида маъсулиятли фарзанд ҳисоблади. Мана бу ва-

зиятда Ойқизга нисбатан ёзувчи берган баҳо: «У аввалгидан анча тетик, худди касал кўрмагандек эди (қорахат келганда Ойқиз бетоб бўлиб ётган эди — М. Қ), энди у ойисининг бошида парвона, دادаси келгунча ойисининг олдидан жилмасди. Рўзгорнинг барча иши Ойқизнинг елкасига тушганди».

Уруш Ойқизлар оиласининг бошига Ойқиз характерининг шаклланишида, бошқа ҳамма совет оилалари қатори ўчмас муҳрини босди. Кўп ўтмай Алишердан ҳам қорахат келди. Темур вафоти муносабати билан кўпгина дард-аламларни бошидан ўтказиб заифлашган Ҳолбиби иккинчи ўғлидан келган қорахат аламини кўтаролмади. Онасининг ўлиmidан кейин Ойқиз Умурзоқ отага якка-ю ягона суянчиқ бўлиб қолди. Бу ҳол ҳам Ойқизнинг ўз оиласи, ҳамқишлоқлари, хусусан Ватан тақдирига яна ҳам маъсулиятлироқ қарашга ундар эди. Хусусан Олимжон тақдири Ойқизни бутун уруш давомида безовта қилди, ҳар минут, ҳар соат ундан ҳам қорахат келаётгандек, ундан ҳам ажралиб қолаётгандек бўлар эди.

Шундай қилиб ёшликка хос романтик кайфият, келажак ҳаётнинг орзу-ҳаваслари қанотида тинимсиз парвоз қилишлар, Улуғ Ватан урушининг оғир кунларидаги аччиқ ҳақиқат билан қўшилиб Ойқиз характерини тоблади, уни улғайтирди, характерини шакллантирди. Олимжоннинг омон-эсон ғалаба билан қайтиб келиши Ойқизнинг бағрини бутун қилди, унинг характерини яна ҳам дадиллаштирди. Ойқиз ҳаётда муҳимроқ қадам босишга, юксакроқ ишларни амалга оширишга тайёр эди. Элдошлари Ойқизнинг бу хислатларини сезгандек ёш демасдан уни қишлоқ Советининг раиси қилиб сайладилар. Бу ишонч эса ҳаётга парвоз учун асос устига қўшилган янги асос эди. Бошқача қилиб айтганда, романнинг биринчи қисмида Ойқиз жасоратталаб шахс сифатида гавдаланади.

* * *

Дарҳақиқат ҳар бир ёш йигит ёки қиз ҳаётини нималаргадир бағишлаш, жамият учун нималардир яратиш, умуман умрини бекор ўтказмаслик хусусида ўйлайди. Бироқ ёш қалбнинг келажакда ким бўлиши, ҳаётини нималарга бағишлаши у ўсиб, улғайган муҳитга ва майдонга боғлиқ. Ойқиз ўзини жасоратга

тайёр ҳисобларди-ю, бироқ ҳали жасорат учун зарур муҳит ва майдонни излайдиган бўлди. Марказлардан узоқда бўлган Олтинсойдек бир қишлоқда, ўзи билган, бирга болалик даврларини ўтказган ҳамқишлоқлари муҳитида жасоратга шароит борлигига шубҳаланар эди у. «Ғолиблар»ни ўқиган китобхон, қаҳрамон билан бирга жасорат муҳити ва майдонини излагандек бўлади.

Қаҳрамон жасоратга ҳам тайёр, бу жасоратни кўрсатиш йўлини ҳам топгандек ҳис этади ўзини. Агар бирор йўл билан Ойқиз Олтинсой воҳасига сув бериб, унинг «Баҳорини чўзса», кўкаламзорга айлантурса, қуриб-қақшаб ётган ерларга жон ато эта олса, бундан ҳам фахрли жасорат бўлиши мумкин эмас унинг назарида. У тасодифан сизиб сув чиқиб ётган ва бир вақтлар кўмилиб кетган булоқ устидан чиқиб қолади. Кейин отаси билан суҳбатда қишлоқни таъмин қилиб турган булоқлар бўлганини ва уларни қайта очиш мумкин эканига ишонч ҳосил қилади. Шу билан баробар Олтинсой яқинидан ўтадиган Ёнғоқсойга тўғон қуриш ғояси туғилади унда. Бироқ ёшлиқда одам боласи шундайки, бажарилиши керак бўлган кўп нарсаларни ўйлайди, баъзан амалга оширилиши қийин бўлган хаёлларга ҳам берилади, бироқ шу оннинг ўзида бу ишларнинг амалга оширилишидаги қийинчиликлар ҳақида кўп ўйлаб ўтирмайди. Балки бу яхшидир. Агар инсон боласи ўз ўй-хаёллари билан реал ҳаёт орасидаги зиддиятни дарров пайқаб оладиган бўлса, балки ҳаётда прогресс ҳам бўлмас эди. Шу аслида жасорат, қаҳрамонлик мана шу зиддиятларни енгиб ўтиш, халқ учун, Ватан учун ҳали бошқалар кўп ўйламаган масалалар устида ўйлаш ва бу йўлдаги зиддиятларни енгиб ўтишга боғлиқдир.

Дарҳақиқат, Ойқиз Олтинсой «баҳорини чўзиш» ҳақида ўйлаб, амалий тадбирларга ўтмоқчи бўлди ҳамки, ҳар хил зиддиятлар бошланди. Биринчи суҳбатдаёқ Умурзоқ ота Ойқизнинг булоқлар ҳақидаги фикрига бирор қаршилиқ кўрсатмаса ҳам Ёнғоқсойни бўғиш ҳақидаги фикрига қарши чиқди: «Фақат одам»ларни ишдан қолдирасан, экин-текинни барбод қиласан», деди чол. Ойқизнинг планлари партия бюросида муҳокама қилинганда колхоз раиси Қодиров Ойқиз планларини «Қуруқ сўз» маънисиз ҳам асоссиз «хом хаёл» маҳсули деб ҳисоблади, уни «Қизиққонлик устида тузилган план»га чиқарди. Қодиров ўз фикрини исбот-

лаш учун асабийлашиб: «Агар булоқ суви билан ер суғориш мумкин бўлганда, Умурзоқовага қадар яшаган аждодларимиз орасидан шунга ақли етадиган одамлар топилиб қоларди. Олимлар ҳам суғораверинглар деган бўлардилар. Давлатимиз ҳам пулни аямасди», деди. Қодиров ўз фикрини асослаш учун кўпгина далиллар ҳам келтирди: Ойқизни «ҳозирлик кўрмай жангга кирмоқчи» бўлган жангчиларга ўхшатади; колхозда бу иш учун на одам кучи, на моддий маблағи етарли эмаслигини пеш қилади. Гап колхознинг бўлинмас фонди ҳақида кетганда эса, «тийинлаб йиғилган» бу пулга ҳеч кимнинг даҳли йўқлиги, унинг бошқа муҳимроқ ўрни борлигини айтади. Партбюро мажлиси раиснинг эътирозига қарамасдан Ойқизнинг планларини қабул қилгандан кейин Қодиров шахсий адоват йўлига ўтади — Ойқиз ва Олимжонларни раислик ўрнига кўз тикадига чиқаради. Шундай қилиб, ёш қаҳрамон она қишлоғи, халқи учун тоза, беғубор, беғараз ўйлар билан куну тун банд бўлиб, «жасорат майдони»ни топдим, деган эди ҳамки, жиддий қаршиликка учради. Шу йўл билан ёзувчи ўз қаҳрамонини катта ҳақиқат йўлига олиб чиқди ва уни ҳаётнинг жиддий қийинчиликларига рўпара қилди. Биз Ойқиз фикрларига қарши турган Қодировнинг оғир психологик ҳолатларини кўриб, Ойқиз бошқармоқчи бўлган ишларнинг нақадар оғир ва масъулиятли эканини сезамиз. Бироқ зиддият ҳар қанча оғир бўлмасин, Ойқиз характери бир йўналишда, бир нуқтада турар ва бу билан у ўзининг ирода кучини намоён қилгандек бўлар эди. У ўз планларининг партбюрода муҳокама қилиниши олдида зиддиятлар бўлиши мумкин эканини англаб, битта фикрга келган эди: «Ишонтирамиз, исботлаймиз». Партбюронинг мажлисида рўй берган «жанг»дан кейин, ёзувчи Ойқизнинг психологик ҳолати ҳақида бир нима демайди. Бироқ роман контексти Ойқиз бу фикридан сира қайтиши мумкин эмаслигини англади туради. Сўзсиз, шуни ҳам англаймизки, Ойқиз олға сурган планга ҳам отаси Умурзоқ ота қарши, ҳам «Қизил юлдуз» колхозини барпо қилган, уни шу даражага олиб келган, ўзини анча тажрибали, катта хўжалик эгаси ҳисоблаган раис — Қодиров қарши. Бу қаршиликлар Ойқиз учун анча характерли, хатти-ҳаракати учун катта синов эканини англаб борамиз.

Ойқиз характери тасвирининг бу даврларида ёзувчи услубида ҳам ўзгариш бўлади. Асарнинг биринчи

қисмларида ёзувчи кўпроқ Ойқиз характерининг шаклланиши, бу шаклланиш жараёнида унинг психологик ҳолатларини бевосита тасвирлаш устида иш олиб борди. Романнинг ўрта бобларига келганда Ойқиз характерини шаклланган ҳисоблаймиз. Ойқиз ўзини фақат «жасоратга тайёр» ҳисобламайди, балки жасорат кўрсатишга бел боғлаб ишга тушади. Энди ёзувчи Ойқиз характерини тасвирини бевосита тасвирлаш йўлидан билвосита акс эттириш йўлига ўтади. Энди Ойқиз характерини белгилайдиган баъзи воқеа ва ҳодисалар деталлаштирилмайди. Ойқиз бошлаган ишга муносабати натижасида пайдо бўладиган бошқа образларнинг хатти-ҳаракатларини, психологик ҳолатларини кўпроқ деталлаштиради.

Романнинг кейинги бобларида ёзувчининг тасвирий услуби яна бир оз ўзгаради. Энди ёзувчи Ойқизнинг психологик ҳолатига кўп ўрин ажратиб ўтирмайди, унинг амалга оширмақчи бўлган планларига қарши турадиган бошқа шахслар психологиясини ҳам бир оз тасвирдан узоқлаштиради. Энди ёзувчи Ойқиз образини характерлашда бошқа воситалардан фойдаланади. Жумладан у, Ойқиз тадбир, планларининг омаллашиш жараёнини кўрсатадиган манзаралар яратади.

Ойқизнинг режалари қабул қилингандан кейин бутун колхозчиларнинг чеҳрасида хушвақт ва хушнудлик кўзга ташланади. Катта митинг бўлиб, одамлар «сув режаси» ҳақида алангали нутқлар айтадилар, қўшни колхозларнинг вакиллари келиб, бу ишга бош қўшишлари мумкин эканлигини мамнуният билан маълум қиладилар. Масала райкомда муҳокама қилиниб, Ойқиз бошлаётган бу иш партия учун ҳам айни муддао эканини билдиришади. Бутун район активлари оёққа туради, бор техника воситалари сафарбар қилинадиган бўлади. Шундай қилиб, қанча иккиланишлар билан ўртага ташланган кичкина бир режа бутун район активлари ва колхозчилар орасида қизгин маъқулланади. Ҳамма бу ишни амалга ошириш учун отланадики, Ойқизнинг ўзи ҳам бунча бўлишини кутмаган эди. Шу хилда умумхалқ кайфиятини акс эттирадиган қатор манзаралардан кейингина, ёзувчи аҳён-аҳёнда Ойқиз психологиясига мурожаат қилади ва унинг айрим психологик ҳолатларини тасвирлашни лозим кўради.

Бундан кейин ёзувчи романнинг бир неча бобла-

рида Ойқиз психологиясининг бевосита тасвирига алоҳида ўрин ажратмайди. Қаҳрамон характерининг тасвирида у билвосита йўлларда фойдаланади. Масалан, булоқларни тозалашда, колхозчи ва ҳашарчилар жондили билан ишлайдилар. Бироқ булоқ суви ҳадеганда пайдо бўлавермайди. Шу муносабат билан ёзувчи баъзи-баъзи жойларда қаҳрамонларнинг портретлари, хатти-ҳаракатлари орқали баъзи бир психологик штрихлар яратди. Булоқ тозаловчилардан Бекбўта ва Сувонқулларнинг «қовоғидан қор ёғади», доим ғайрат тўла чехраси «асабийлашади». Асабийлашиш натижасида сўзлари бир-бирларига ёқмайди, бири иккинчисининг сўзини «жавобсиз қолдиради», ўзларини мадордан кетгандек ҳис қилишади. Ҳатто Олимжон ҳам ўз бригадаси билан ахтараётган булоқдан сув кўрина бермаганидан «юзини шувут» ва «шармандалик» деб ҳисоблайди. Доим ишда дадил бўладиган бу довжорак йигит бир оз иккиланади ҳам. Бунинг устига ёзувчи баъзи-баъзи жойларда ишнинг нақадар оғирлиги, тошларга чўкич ўтмаслиги, тупроқни олиб чиқишнинг нақадар оғир эканини таъкидлайди. Бу хилдаги психологик штрихлар бу катта сафарбарликнинг режасини таклиф қилган Ойқиз ҳолатини билвосита акс эттиради. Ёзувчи Ойқизнинг психологик ҳолатларини тасвирлашга алоҳида ўрин ажратмаса ҳам, бу штрихлар орқали унинг ҳолатини сезиб борамиз.

Иккинчи томондан бу психологик штрихларга қарши бошқа ҳолат тасвирларини ҳам кўрамизки, улар ҳам Ойқиз характерини тўлароқ тасаввур қилиш учун алоқадордир. Биринчидан, булоқ тозалаш учун ишга тушганларнинг иродаси дадил, ўз меҳнатларининг бекорга кетмаслигига қатъий ишонишади, бир минутга бўлса ҳам ишни сусайтиришмайдилар. Бунинг устига райком секретари Жўрабоев сув қидирувчиларга янги хушxabар олиб келади. Ойқиз таклифини асос қилиб олиб партия ва ҳукумат органлари ер-сув ҳақида катта қарор қабул қилибди. Бу қарор муносабати билан ҳам, ёзувчи Ойқиз психологиясида бўлиши мумкин бўлган психологик ҳолат хусусида бирор нима демайди. Бироқ қарор бу режаларнинг ижодкори бўлмиш ёш қалбда қай даражада қувонч ва ғурур ҳиссини уйғотиши ўз-ўзидан маълум. Масаланинг бошқа бир томони ҳам бор. Ёзувчи тасаввурида Ойқиз кўпгина совет ёшлари сингари табиатан ижодкор, унинг ижодкорлик хислати дилдан чиқади. Шу сабабдан у ўзи-

бошқараётган ишларнинг улуғворлиги ҳақида на ғурурланишни билади, на манманликни. Ойқиз типигадаги одамлар ҳар қанча улуғ ишни бошқармасинлар, улар бу хилдаги ишларни ўзининг оддий, кундалик ишларидан бири деб биладилар. Эҳтимол ёзувчи Ойқиз характеридаги табиийликни, одамийликни таъкидлаш учун унинг психологик ҳолатларига кўп ўрин ажратмагандир.

Характер психологиясини яратиш аксарият пайтларда ҳаётда учраб турадиган характерлар аро зиддиятларга, баъзан эса танланган характернинг ўзида мавжуд бўлган қарама-қаршиликларга боғлиқ бўлади. Бусиз характер тасвиридаги психологизм ишонарли чиқмайди. Бадиий ижод қонуниятлари билан ҳисоблашадиган ёзувчилар бирор зиддият асос бўлмайдиган бўлса, характерлар психологиясини тасвирлаш учун уринмайдилар ҳам.

Илгариги боблардан шу нарса аён бўлдики, сув — ер ҳақидаги Ойқизнинг таклифлари бутун колхозчилар, партия ва ҳукумат томонидан қизгин қувватланди. Қаҳрамон таклифининг шу тарзда оммавий тус олиши ёш қалбни бир оз ғурурга, ўзига бўлган ишончнинг яна ҳам бир оз оширилишига олиб келди. Шундай қилиб, реал ҳаёт билан Ойқиз характери орасида зиддият келиб чиқди. Иккинчи томондан, юқорида айтилганидек, Ойқиз режаларини тушуна олмаган, тушунгиси ҳам келмаган консерватив шахс ҳам бор эди. Буларнинг энг типик вакили колхоз раиси Қодиров эди.

Ойқиз характерида сезилган ортиқча ғурур ва ўзига ишонч, у билан Қодиров ораларидаги зиддиятни яна ҳам кучайтирди. Ойқиз реал фактлар билан ҳисоблашиб ўтирмасдан, Енғоқсойга ўрнатиладиган тўғонни ўрин тайёр бўлмасдан туриб, бошдаб юборишга буйруқ беради. Ойқиз характеридаги навбатдаги психологик ҳолатлар тасвири мана шу зиддият билан, Ойқиз йўл қўйган хато билан боғлиқдир. Бироқ Ойқиз қўйган «ножўя» қадамнинг оқибатлари, шу муносабат билан Ойқиз хатти-ҳаракатларини ёзувчи ниҳоятда авайлаб тасвирлайди. «Тутунсиз ўтин бўлмайди, хатосиз — одам», «Ақли расоларнинг хатоларини ҳам бир ерга йиғса тоғдай бўлади», мана ёзувчининг Ойқиз характерининг бу нуқталарини тасвирлашдаги фалсафаси. Унинг устига Ойқиз ўз тенглари орасида ақли расо ҳисобланса ҳам, ҳали ёш, ҳаёт тажрибаси кам. Шу сабабдан ёзувчи унинг хатосини кечиришга тайёр,

бугина эмас, у китобхонларни ҳам Ойқиз йўл қўйган бу хато учун оғир ҳукм чиқаришдан сақламоқчидек бўлади. Бунинг учун биз ёзувчига таъна ҳам қилгимиз келмайди. Чунки ёзувчи қаҳрамонига бўлган муҳаббатига китобхонни ҳам шерик қила олган. Смирновнинг тилидан ёзувчи бу авайлашнинг сабабларини ҳам айтиб беради: «Сенинг хатоларинг ҳам, ютуқларинг ҳам олдинда, келажакда», — дейди ўзини йўқотиб қўйган бу қизга Смирнов.

* * *

Бундан кейин ҳам ёзувчи Ойқиз психологиясини тасвирлашдан бир оз «чекинади». Жасур қиз режаларининг амалга ошиши, шу муносабат билан унинг қувончи, фахри ва ғурури хусусида батафсил тўхтаб ўтирмайди. Ойқиз характерида бўлиши мумкин бўлган бу белгиларни биз нисбий йўллар билан билиб оламиз. Юз йиллик қайрағоч сингари жазирама иссиқни ҳам, қиш чилласини совуқларини ҳам, умуман табиат ўжарликларини кўп кўравериб, уларни назарписанд қилавермайдиган, табиатда рўй берадиган ўзгаришларга ҳам кўп эътибор беравермайдиган кекса чўпон Ойқизнинг бобоси — Бобоқул Олтинсойнинг янги баҳорини ҳавас билан тасаввур қилади:

«Энди у томонларда олдидан шилдираб ариқлар оқиб турган дала шийпонлари қурилган эмиш. Шийпон бўлганда ҳам кенг ва қашаматли, ичига столлар, скамейкалар қўйилган, дейишади. Буларни ҳам Бобоқул кўролгани йўқ, аммо кўрса бўларди. Чўпон бола Жўра эса аллақачон ўз кўзи билан кўриб келди. Чолнинг кўриб келишига сира вақт-соат бўлмаётпти. Йўл узоқ. Эшак миниб йўлга чиққанда ҳам бир кун керак бўлади. Отардаги қўйларни у ерларга ҳайдаб бориб бўлмаса...»

Роман воқеасининг тасвири шу тарзда давом этади. Яъни ёзувчи роман қаҳрамонларининг назари, тасавури орқали Ойқиз режалари асосида амалга ошган ишларнинг улугворлиги, кўркемлигини таъкидлайди. Бундай пайтларда биз Ойқиз образининг бевосита ўзини кўз олдимизга келтиравермасак ҳам, унинг режалари ва ижролари орқали амалга ошган ишлар билан бошқа образлар орқали танишиб, бу жасур қиз ҳақида тасаввуримизни бойитамиз. Мана, Олимжон

тасаввурида булоқлар очилгандан кейинги Олтинсой манзараси:

«Олимжон катта ва кенг йўлнинг ўртасида бир дақиқа тўхтаб, тўғри тўғон қуриладиган томонга, тоғларга тикилди. Сўнгра нафасини ростлаб, янги қурилган дала йўлига бурилди-да, колхоз дала шийпони томон шахдам қадам ташлаб кетди. Тоғлар ҳам, тош йўл ҳам орқада қолди. Олдинда эса уфқларга туташиб кетган, аллақачон ҳайдалган ерлар ёстаниб ётар ва киши қалбига қувонч бағишларди. Ниҳоят, асрий қўриқлар очилди! Меҳнатсевар қўллар она тупроққа чигитларни экдилар. Экканда ҳам меҳр-муҳаббат билан, қуёш нуридан ҳарорат олиб, тезроқ кўкарадиган, кўзни қамаштирувчи кўм-кўк япроқлар ёзиб ер юзига чиқадиган қилиб экдилар. Мама, ишланган ерлар, йўлларнинг икки томонидаги ариқларда жилдираб оқётган сув, ариқлар лабида қад кўтарган ёш тераклар — Олимжоннинг дилига севишч-қувонч бағишларди».

Одатда бу хилдаги парчалар оташин публицистик руҳда ёзилган бўлиб, роман акс эттираётган замон руҳи, ўша давр талаби билан мустаҳкам боғланган тарзда олиб борилади. Шу парчаларнинг ўзлари билан танишиб, роман яратилган даврдаги тарихий вазият, кишиларнинг маънавий ҳолати, халқимизнинг қурувчилик ва ижодкорлик кайфияти билан танишамиз. Романдаги бу хил парчалар авторнинг доимий публицистик услубидан дарак бериб туради. Мана булоқлар очилгандан кейинги Олтинсойнинг биринчи баҳори. Ерлар ҳайдалиб, чигит экиш бошланган бир пайт. Ёзувчи чигит экиб юрган пахтакорларнинг кайфиятига жўр бўладиган қуйидаги тасвирни беради:

«Мана энди уларнинг олдида умр бўйи биринчи марта ҳайдалган ва экилган қадимий ерлар, биринчи марта одамзод қўли билан парвариш қилинган ва ардоқланган ерлар ёстаниб ётибди. Модомики шундай экан, инсон ўзи билан фахрланмай бўладими? Инсон деган сўзнинг мағрур жаранглаши шундан эмасми? Ҳақиқат бу!

Ҳа, энди бу ерларни қадимий ерлар деб бўлмайди. Энди у инсон иродаси билан асрий уйқусидан уйғонган, биринчи бор ҳайдалиб танасига шабада теккан, бағрига уруғ ташланган, бутун вужуди, ҳусн-жамоли тубдан ўзгартирилган, қайтадан дунёга келган янги ер бу! Янгидан очилган ер бу! Навқирон ер бу!

Мўъжиза яратилди: ўтзор ва бутазор бўлиб ётган

ёввойи ерлар бирданига ҳосилдор ерларга айлантирилди. Яшарди ва гўзал бўлди, энди у баҳорга ўхшайди, келинчакка ўхшайди.

Ахир, бу мўъжиза эмасми? Ахир бу инсон фахри эмасми?

Ҳатто, ана шу янги ерларнинг нариги бошида қад кўтарган қорли тоғлар ҳам, устига ҳар куни қуёш ёғду сочиб турса ҳам ҳамиша мағрур, ҳамиша нурдан ярқираб ёшарган бўлса ҳам, бари бир одамзод қўли билан очилган ва парвариш қилинган гўзал ва нафқирон ерлар олдида худди эскириб қолгандек, ранги ўчгандек, зиқ бўлгандек кўринади».

Кўряпсизки, асар қаҳрамонларининг тасвирида, хусусан унинг бош қаҳрамони Ойқиз образининг тасвирида ёзувчи ҳар хил приём ва усуллардан фойдаланади. Аксарият пайтларда у Ойқиз образини характерлайдиган психологик ҳолатларга бевосита мурожаат қилса, баъзи ўринларда бошқа образлар воситаси билан у бажараётган, амалга ошираётган режа ва ижроларга назар ташлайди. Баъзи ўринларда эса ёзувчининг ўзи севикли қаҳрамони ишларига публицистик парчалар бағишлаб, шу орқали ҳаётга бўлган ўзининг фаол муносабатини кўрсатади.

Романнинг охириги бобларида қаҳрамонларнинг психологик ҳолатларини акс эттирилиши мумкин бўлган бир қатор ситуациялар яратилади. Бироқ бу ситуацияларда ҳам Ойқиз фаол қатнашмайди, унинг психологияси биринчи планда турмайди. Олтинсой ерларига сув чиқарилиб, биринчи марта чигит экилиб, энди униб чиққанда дўл ёғиб, гўзанинг кўп жойларига зарар етказди. Дўлдан шикастланган мурғак гўзанинг қаддини тиклаш учун бутун колхоз оёққа туради. Колхозчилар кучи билан жиловланган Ёнғоқсойга электростанция қуриш масаласи кун тартибига киритилади.

Қодиров бўлса, ўтмишдаги хизматларини ва қурилган кичкина электростанцияни пеш қилиб, бу ишни тезроқ бошлаб юборишга тўсқинлик қилади. Роман бошларидан бери давом қилиб келаётган Олимжон билан Ойқиз ораларидаги муҳаббат ҳар хил сабаблар билан бир кўтарилиб, бир тушиб, баъзи бир яхшиларнинг, хусусан райком секретари Жўрабоевнинг аралашувигача бориб етади. Шу орада не меҳнатлар билан қурилган тўғон ўпирилиб, бир оз гўзалар сув тагида қолиб кетади.

Бу ситуациялар ҳам Ойқиз характерининг тасви-

рига маълум даражада алоқадор, албатта. Бироқ уларнинг ҳар биридан ёзувчи асарида иштирок этаётган бошқа образларнинг психологик ҳолатларини чуқурроқ ва батафсилроқ тасвирлаш учун фойдаланади. Масалан, ғўзаларни дўл уриб кетиш картинасида ёзувчи кўпроқ Умурзоқ отанинг, бу тажрибакор кекса деҳқоннинг инсон меҳнати, ўзининг ҳамқишлоқлари меҳнатига, умумхалқ ишига қай даражада жонкуяр эканини кўрсатса, тўғоннинг ўпирилиши манзарасида худди шу хилдаги хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган Ҳалимбобо психологиясига ишора қилади. Фақат Олтинсойга эмас, балки ён қўшни колхозларга ҳам етадиган энергия ишлаб чиқарадиган электростанция қуриш масаласида эса, Қодиров ўзининг консерватив манманлиги, бир вақтлар кўрсатган хизмати туфайли эндиликда ҳаётнинг олға кетишига тўсиқ даражасига бориб еганини англатадиган бир шахс даражасида турганини кўрсатади.

Роман Ойқиз ва Олимжон тўйлари билан яқунланади. Романнинг шу хилда тугалланишида мажозий маъно бор. Аввало гап шундаки, бу тўй бутун колхозчилар, олтинсойликлар тўйи, Чунки бу тўй эгалари бутун асар давомида ўтдан ва сувдан ўтдилар, севишганлар бир-бирларинигина синовидан эмас, балки улар эл синовидан, меҳнат синовидан, катта ҳаёт синовидан ўтдилар. Шу сабабли Ойқиз билан Олимжон тўйи, уларнинг келажак ҳаёти хусусида фақат улар ва уларнинг қариндош-уруғлари эмас, балки бутун дўстлари, ҳамқишлоқлари, фақат уларгина эмас, балки Олтинсой меҳнаткашлари, хусусан Ойқиз билан Олимжон ишларини яқиндан кузатган бутун район раҳбарлари ўйлашди, зарур пайтда уларнинг шахсий ҳаётига аралашшига ҳақли деб сездилар ўзларини. Бундан ташқари Ойқиз билан Олимжон тўйлари гўё олтинсойликлар бошлаган улуг ишни, унинг бир босқичини тантанавор яқунлади, маълум тугалланишга олиб келди. Бу шундай тугалланишки, унинг кетидан яна нималардир бўлади. Олтинсойликлар бу ишлари билан тинчимайдилар. Бу тўй чинакам бошқа йирикроқ тўйларнинг дебочаси. Мана китобнинг охириги бетларини ёпганда ўқувчида қоладиган таассурот.

Шу сабабларга кўра ёзувчи «Ғолиблар»нинг охириги жумласига қўйилган нуқтани энг охириги эмаслигини англайди ва кўп ўтмасдан қўлига қалам олиб, «Бўрондан кучли» романини ёзишга ўтиради. Роман асар

қахрамонларидан бири Муротали образига тегишли маънодор манзара билан бошланади:

Баҳор кунлари. Муроталининг ҳовлиси. Ҳовлида оппоқ бўлиб ўрик гуллаб турибди. Отадан қолган бу ўрик Муротали оиласининг қувончи. Одатдагидек у ўрик гулларидан завқланади, дили ёришиб, кўнгли тўлиб-тошади.

Бу ерда қандайдир романтик кўтаринкилик бор. Қахрамон тақдири қандай бўлишидан қатъий назар, бизни кўтаринки, чексиз гўзал ҳис чулғаб олади.

Аммо шу саҳифаларининг ўзида романтик кайфиятга қарши жиддий реалистик тасвир ҳам берилади. Романнинг мазмуни эса шу реалистик тасвир билан узвий боғлиқ: Муротали «...бир қўлига сопол, бир қўлига мис кўзани кўтарган ҳолда, илонизи бўлиб кетган ёлғизоёқ йўлдан сойга тушди-да, икки кўзани сувга тўлғазди. Икки кўза сувни ён бағрига кўтариб... майда тошлар билан тўла сийпанчиқ йўлдан чиқиш ҳар қандай кишининг ҳам тинка-мадорини қурилади. Муротали икки кўзани кўтариб, юқорига юрди-ю, оз ўтмай чарчаб, дармондан кетди ва ҳовлига етай-етай деганда оёғи сийпаниб кетиб, йиқилиб тушди. Сопол кўза бир зумда синиб, сувлари ерга сингди, мис кўза эса терлаган қўлдан чиқиб кетди-ю, тошдан тошга урилиб, пастга юмалади.

Муротали жаҳл ўтида ёнарди. У ёлғизоёқ йўлга ҳам, майда тошларга ҳам лаънат ўқиб, зўр билан ўрnidан турди. Тиззасининг кўзи ва тирсагининг териси шилиниб, қаттиқ ачишиб оғриётганини сизди. У юзларини артди, кийимларининг чангини қоқди, жаҳл ўтида нималарнидир пичирлаб, кўзани қидирди. Мис кўза анча пастдаги харсанг тош остида ётарди. У кўзани олди-ю, яна сойга тушиб сувга тўлғазгач, илонизи йўлдан эмас, балки туртиниб-суртиниб бўлса ҳам тўппа-тўғри кўтарилди. Унг қўлини кўзанинг балдоғидан ўтказиб, чап қўли билан тошлар ва шувоқлар ушлаб, жуда асабийлашган ҳолда қандай кўтарилганини ўзи ҳам сезмай қолди. Келгач, бир тегиб эшикни очди-ю, шиддат билан ҳовлига кирди, ўчоқ бошидаги чойдишни тўлғазиб, қолган сувни ўрикнинг остига қуйди»¹.

¹ Шароф Рашидов. «Бўрондан кучли». Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1973 йил, 7-8 бетлар. Мақоладаги бундан кейинги кўчирмалар ҳам романнинг шу нашридан олинган.

Бу ерда бир-бирига зид икки ҳис, икки туйғу, икки фикр — бири инсон меҳнатининг натижаси бўлмиш ўрик гулининг кўрки ва кўтаринки манзараси, иккинчиси гўзаллик яратишдаги одам қудратига ярашмайдиган азоб-уқубатлар, дард-алам ва изтироблар. Бу манзарада «Бўрондан кучли» романи мазмунининг моҳияти мажозий маъно сифатида кўзга ташланади.

Гўзаллик яратиш керак. Бу инсоннинг азалий орзуси. Бироқ бу гўзалликни илонизи тош йўллардан бел ва биллак кучи билан кўзалаб кўтариб чиқадиган обиҳаёт билан яратиладими ё бошқа бирон йўл борми? Наҳотки одамзоднинг тирикчилиги, умуман ҳаёти шу даражада оғир бўлса! Ахир шу хилдаги тирикчилик тарзи мағрур инсон шаънига иснод эмасми?

«Бўрондан кучли» романи қаҳрамонлари характерлари шу масалага муносабатда очилади. Уларнинг яхши ва ёмон хислатлари шу масалага муносабатда намоён бўлади.

Муротали романда иккинчи даражали образлардан бири. Ҳозир биз келтирган эпизод эса роман марказида турган умум мазмунга ишора қилади-да, кейин қарийб тилга олинмайди. Роман мазмунини ҳаракатга келтирадиган образлар воқеага кейинги бобларда кириб келадилар. Булар «Ғолиблар» романидаёқ китобхон муҳаббатини қозонган Ойқиз, Олимжон, Умурзоқ ота, Погодин, Смирнов ва бошқалар... Уларни биз ҳаётнинг янги босқичида, бинобарин, янги ситуацияларда кўрамиз. Баъзан биз уларни ижодий меҳнат завқи билан банд, халқ учун, ватан учун, келажак учун улуғ ишларни бошқараётган, романтик кайфиятда кўрамиз. Бошқача қилиб айтганда, биз уларни романнинг бошланғич бобларидаёқ фаолиятда кўрамиз. Улар қандайдир ғояларни олға сурадилар, қандайдир улуғ ишларни режалаштириб, енг шимариб ишга тушишга ҳозирландилар.

Ойқиз райком бюроси минбаридан туриб бир қишлоқ миқёсида улуғ ишлар — янги ер очиш, шу иш ҳисобига халқ ҳаёти фаровонлигини қозониш режаларини дадиллик билан олға суради ва бу режаларнинг қай даражада ҳаётий эканини исбот қилиб беради. Бу ерда биз Ойқизни ўша «Ғолиблар» дагидек бургутпарвоз, мақсадига эришиш йўлида дадил турадиган шахс сифатида кўрамиз. У... «елкасига тушган узун ва оғир сочларини орқасига ташлаб», «ғайрат ва шижоат сезилиб турган қади-қомати», «Салгина олдин-

га энгашган гавдаси парвоз қилишга тайёр турган қушни» эслатарди. У майин овозда ўзига ишонч билан «аста-аста гапирарди».

Унинг портретидаги бу хислатлар нутқиға ҳам хос. Унинг гаплари эътирозға ўрин қолдирмайдиган даражада далилли, ўткир ва таъсирчан.

Ойқизнинг куч ва қудратини ёзувчи фақат портрет белгилари ва нутқ мазмуни билангина эмас, балки унинг идеясига қарши турган иккинчи қутб вакиллари, «Қизил юлдуз» колхози раиси Қодиров, раисполком раиси Султоновнинг ҳолатлари орқали яна ҳам аниқроқ акс эттиради. Бу билан ёзувчи қаҳрамонларни кескин конфликт гирдобида кўрсатишға ўтади. Султонов ва Қодировлар билан Ойқиз орасидаги конфликт «Ғолиблар»да ҳам бор эди. Бироқ ёзувчи кўпроқ Ойқизнинг болалик чоғларини тасвирлаш билан банд бўлиб, улар орасидаги конфликтни кўрсатишға улгура олмаган эди. «Бўрондан кучли»да бу конфликт асар марказида туради. Ойқиз ва унинг дўстлари образи шу конфликт асосида очила боради.

Ойқизнинг янги ер очиш ҳақидаги инкор қилиб бўлмайдиган фикрларини эшитиб Қодиров «... дам терлаб кетарди, дам совиб қоларди, ўзини тутолмай, тез-тез лўкма ташларди». Бургутпарвоз бу аёлнинг гаплари қудратини биз Қодировнинг ҳолати тасвирида кўзгуда кўргандек бўламиз. У Ойқизнинг сўзларини эшитар экан, ҳар хил хаёлларға борарди: бир зумда гўё Ойқиз билан Олимжон унинг ўрнини тортиб олаётгандек кўринар, ўзининг эса бу лавозимда ўтиришға ҳақ-ҳуқуқи йўқдек, қўрқарди. Бирпасда ўзига ҳамфикрлар ахтарар, райисполком раиси Султоновдан бошқа одам тополмаганидан қийналар ва яна ўзини раисликдан тушиб кетаётгандек, одамларнинг иззат-ҳурматидану эътиборидан қолиб кетаётгандек ҳис қиларди. Баъзан эса бу ўйлардан ўзининг юзи қизариб, ўтдай ёниб кетаётганини сезар эди.

Бадий асарда зид томонларнинг бир-бирлари билан тўқнашувлари икки томон кучи баробар келган пайтлардагина реал ҳақиқатға тўғри келади. Акс ҳолда характерлар тўқнашуви асоссиз бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. «Бўрондан кучли»нинг бошланиш бобларида худди шу хилдаги кучлар баробарлигини кўрамыз. Ойқизнинг ғолибона нутқи тасвирини биз Қодиров портретида кўрсак, уларға зид турган иккинчи шахс — Султоновда бу ҳолатни кўрмаймиз. Аксинча, у Ойқиз-

нинг гаплари қай даражада шиддатли бўлса, Қодиров шу даражада пастга тушар, Султонов эса дадиллашар, «юзида табассум» ўйнар, кўзларида қувват нури пайдо бўлгандек кўринар эди. Унинг Ойқизга айтган танбеҳ сўзлари ҳам мундоқ қараганда асослидек кўринадди. Мазмунан унинг сўзлари пишиқ, маънодор жумлалар халқ мақоллари билан тўлдирилган. Ойқизнинг дадил сўзларини инкор қилиш учун у «тўғри гапириб туғишганингга ёқмайсан» сингари мақолларни ишлатади. Ойқиз сафидагиларга қарши «муттасил кекирдак чўзадиганлар», «ҳақиқатдан кўз юмадиганлар», «у шохдан бу шохга қўнадиганлар», «таваккалчи қиморбозлар», «масалага ижодий ёндошмайдиганлар», сингари ибораларни қалаштириб ташлайди. Топиб ишлатилган бу иборалар туфайли баъзи бир нуқталарда унинг гаплари асослидек кўринадди. Султонов ўз фикрларини масаланинг қўйилиши жиҳатидан ҳам важ топиб, инкор қилмоқчи бўлади. Янги ер очаман, деб ҳар кун и гавго, жанжал, ташвишу тadbирларга бош уравермасдан бор ернинг ҳосилдорлигини ошириб, давлатга кўпроқ пахта етказиб бериш керак, дейди у. Биз Султоновнинг бу сўзларида ҳам жон бор-ку, деган хулосадан ҳам унча узоқда турмаймиз. Хуллас, баъзи кўриқ ер душманларининг нутқлари «уларнинг гаплари ҳам тўғри-ку», деган хулосага олиб келади китобхонни. Гап ўша зид томонлар маълум бир нуқталарда ҳаётнинг ўзидагидек баробар келиши ҳақида кетаётир. Бошқача қилиб айтганда, ёзувчи ўткир конфликтли ситуация яратади. Бу ишни ёзувчи реал ҳаёт ва бадиийлик талаби асосида қилади. Шу билан у китобхон дилига «ғулгула» солади, кучлар олишувини кузатишга чақиради, асар ғоясига, қаҳрамонлар амалга ошириши керак бўлган улуг ишларга шерик қилади.

Романнинг бир қанча бобларида ёзувчи шу «жанг»га замин тайёрлайди. Режалар райкомда маъқуллангандан кейин Ойқиз ва унинг дўстлари енг шимариб ишга тушадилар. Гўё асрлар давомида «занжирбанд» ётган халқнинг иродаси бирдан бўшалди-ю, ўз қудратини намоён қилишга киришди. Ёзувчи қаҳрамонларнинг ишини кўрсатадиган қатор манзаралар яратади. Жасорат учун бел боғлаган дўстлар суҳбатини беради. Янги ер очилишини кутаётгандай денгиз сингари чайқалиб, қирғоқдан тошиб чиқай деб турган сув омбори манзарасини яратади; далада ишга туши-

риб юборилган тракторлар ҳайқириги, бульдозер ва скреперларнинг гурс-гурси тасвирини беради.

Ишнинг ривожини Райком бюросида белгиланган конфликтнинг ишга тушиши, фикр тўқнашувидан, хатти-ҳаракатлар тўқнашувига, манфаатлар олишувига асос бўлди. Бироқ, бу «жанг» ҳам ўз эволюциясига эга. Образли қилиб айтганда, чўл бамисоли мусаффо осмон — тинч ва осойишта меҳнат уни ўз қаърига олган, одамларда ўзлари бошлаган ишга ишонч ҳосил қилган. Шу мусаффо осмоннинг у ер, бу ерида бирор кун рўй бериши муқаррар бўлган бўрондан дарак бераётгандек «булут парчалари» кўза ташланади: қўриққа жон-дили билан қарши чиққан раис — Қодиров нимадандир хавотир қияпти. «... Тез-тез носвой отадиган бўлиб қолди...» Қўриқнинг йқинчи душмани райисполком раиси Султонов бир оз кўрс, «ҳали жўжани кузда санаймиз», деяётгандек, сўзлари кинояли, кўриниши истеҳзоли. Ҳужумчилар қурилиш материаллари сўраб унга мурожаат қилишса «эрталаб боринг, муҳокама қилиб кўрамиз»дан нарига ўтмайди. Бир туп ўригига кўза билан ташиб сув беришга одатланган Муротали ҳам худди Қодиров ва Султоновларга шерикдек, қўриқ очувчиларга аралашиб юрса ҳам манглай кўзини очавермайди...

Жиянининг қадам босишларини кузатиб, қалтис пайтларда ўзининг борлигини билдириб қўядиган, иложи бўлган заҳотиёқ оёқдан олишга тайёр бўлиб юрадиган Ойқизнинг тоғаси-чи? Пайт пойлаб юрган тоғанинг саҳнада пайдо бўлиши бежиз эмаслигини китобхон яхши англайди.

Булар роман персонажлари орасида рўй бериши керак бўлган бўрондан дарак берувчи «булут парчалари» эди. Бироқ булутлар қанча кўп бўлмасин, парча-парча бўлиб юргани учун ҳам бўрон ярата олмайди. Бунинг учун офтоб нурига тўла тўсиқ бўла оладиган, кенг осмонни тор доирага олиб келадиган яхлит, туташ булутлар ҳосил бўлиши керак. Езувчи асарнинг анчагина бобларида мана шу «булут парчалари»нинг бирлашиб «катта булут»га айланиш жараёнини акс эттиради. Езувчи назарида бунинг учун фақат Қодиров билан Султоновгина етарли эмас. Уларнинг кучига куч қўшадиган, уларни муҳимроқ муҳитга айлантирадиган яна кимлардир бўлиши керак. Мана ўша кимсалардан бири:

«Қадди-қомати келишган, чиройли дўппи кийиб,

сочларини майдалаб ўрган, бутун важоҳати билан ҳаётда нималар биландир мамнун ва нималардандир кўнгли тўлмайдур юрадиганини англадибу турадиган ҳусндор, тўйга бораётгандек ясан-тусан бир қиз» Ойқиз қабулига келади. Атрофга назар ташлашларидан, ясама гапсўзлари ва муомаласидан бу қизда бирор сир борлигини англаймиз. У бамисоли кичкина бир жумбоқ, унинг кетидан чўлқуварлар шижоатига соя соладиган бирор йирикроқ жумбоқ пайдо бўладигандек кўринади. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлади. «Ясан-тусан» қиз кетидан асарга унинг отаси Алиқул кириб келади.

Алиқул муомаладан «пул ясаб», мол-дунё йиғиб бойиган баззознинг ўгли. Улғайганидан кейин у отасидан олган сабоқларга амал қилиб, ҳамма ишдан фойда олиш нияти билан яшайди. Шу мақсадда у носамимий ҳушомад, мақтов, ваъдабозликларни ҳам жойига қўя оладиган бўлиб ўсади. Эски тузум замирида Алиқулдан ўзбекнинг буржуи чиқиши турган гап эди. Янги ҳаёт унинг йўлини тўсди. Колхоз тuzилгандан кейин у енгил пул топиш йўллариини излаб, Олтинсойдан чиқиб кетди, кўп жойларда бўлиб, кўп эшикларга бош урди, бироқ янги ҳаёт ҳамма жойни ҳам бир хил тартибга солиб қўйган эди. Алиқул яна Олтинсойга келишга мажбур бўлди. Ҳамон у ҳамма ишга савдогар кўзи билан қарарди. «Далада ишласам, чўнтагим ярим бўлмаслиги аниқ, чунки қанча ишласам, шунча оламан. Бу нима, молни таънарихига сотиш билан баробар эмасми, фойда чиқмаган иш — иш эмас. Омбор бўлса эди, магазин бўлса эди...» Мана Алиқулнинг фалсафаси. Умидлар амалга ошавермагач, ўзини меҳнаткаш қилиб кўрсатиш йўлига ўтади. Ҳийла ва найрангли «меҳнат» Алиқулга «обрў» келтирди. Тез кунда у ўзига мос дўстлар орттирди. Қодиров билан Султоновнинг ишончини қозониб, сувчиликдан миробликка, кейин ҳосилотлик лавозимига кўтарилади. Шундай қилиб, Алиқул қизи Назокатнинг кетидан келиб киндик қони тўкилган қишлоқда қулайгина ўрнашиб олади.

Олтинсойга келишининг биринчи кунларидаёқ у ўзининг «ўткир кўзи, сезгир диди билан колхоз ферма мудури — бесўнақай, семиз, катта ва қўпол Рўзи полвонга, қолоқ бригаданинг бошлиғи — зиёфат ва савдо деса жонини берадиган мулла Сулаймонга разм солиб юрди-ю, сўнгра улар билан яқинлашиб қолди. Шу-шу

бўлди-ю, улар билан бориш-келиш қиладиган, тез-тез чақриб зиёфат қиладиган бўлди» (133-бет).

Алиқул ўзининг ҳаёт принциплари билан Қодиров ва Султоновларга жуда яқин, келибоқ улар билан тил топишиши аниқ эди.

Шундай қилиб, дунёқарашлари жиҳатидан маълум даражада бир-бирларидан фарқ қилсалар ҳам асосий масалаларда бир-бирларига яқин турадиган, хусусан, қўриқ ер хусусида ҳамфикр, меҳнатдан маишатни устун қўядиган бир группа одамлар пайдо бўлишади ва улар тез орада бир-бирлари билан танишиб, ўз кучларини бирлаштириб оладилар.

Бу бирлашган ҳамфикрлар энди чўлқуварларнинг мусаффо осмонида у ер-бу ерда дайдиб юрган булут парчалари эмас, балки тез орада бўронни эргаштириб келадиган қора булутнинг ўзи эди. Китобхон одамлар орасидаги зиддиятдан келиб чиқадиган мана шу «бўрон»ни кутади ва бу бўронда севикли қаҳрамонларининг тақдирини қандай ҳал бўлар экан, шу билан қизиқади.

Бироқ ёзувчи одамларда зиддиятдан келиб чиқадиган «бўрон»ни дарров ярата қолмайди. Зотан реал ҳаёт ҳам буни талаб қилмас эди. Чунки одамлар орасидаги зиддият ўзининг маълум бир эволюциясига эга бўлиб, унинг учун зарур бўлган шарт-шароитлар етарли бўлиши керак эди. Ёзувчи эса ўзининг севикли қаҳрамонларини оғир синовларда кўрсатишни истарди. Шу сабабдан одатда Олтинсойда рўй бериб турадиган қум бўрони воқеасидан фойдаланади.

Романни варақлар эканмиз, унинг саҳифаларида кўз олдимизда юрган қаҳрамонларнинг фақат қум бўрони эмас, балки ундан ҳам даҳшатлироқ офатларга бардош бера олишига кўзимиз етади. Бироқ гап бу ерда қум бўронининг даҳшатида эмас, балки қўриқ душманларининг бу табиий офатдан фойдаланмоқчи бўлганидир. Бошқача қилиб айтганда, табиий офат, қаҳрамонларни катта синов майдонига чорларди. Энг муҳими шундаки, ёзувчи ўзининг қаҳрамонларини шу фокусдан туриб, уларнинг олижаноб хислатлари — чидам, ўзларига ишонч, улуғ ишга садоқат ва шижоаткорликларини тасвирлайди;

Шундай қилиб, ёзувчининг улуғ ишларга жазм қилган қўриқчиларини шу хил табиий офатлар ўз исканжасига олади. Бундай пайтларда руҳан бир оз заиф, ўз

ишига, халқ ишига ишончи кам одамларнинг бошланган ишдан кўнгли совиши (Қодиров ва Султоновларнинг асл муддаолари ҳам шу эди), жуда бўлмаганда маълум бир даврларгача тушкунликка тушиши мумкин эди. Бироқ Шароф Рашидовнинг қаҳрамонлари бу ҳар иккала офатга ҳам бардош бериб, мардонавор туриб берадилар. Қумбўрон талофоти катта эди, бироқ чўлқуварлар ўз мақсадларига эришиш учун шиддатларидан заррача ҳам чекинмайдилар. Ёзувчи кичик штрих, зарур ўринларда, йирикроқ манзараларда чўлқуварларнинг оптимистик кайфиятларини ёрқин акс эттиради. Олимжон бригадаси яна ҳам жипслашди, бир тан бир жон бўлиб ишга тушдилар. Погодиннинг одамлари дам олиш кунларини ҳам унутишди, Умурзоқ ота кетмонни яна ҳам баландроқ кўтариб завқ ва шавқ билан урадиган бўлди, бинокор Ҳазратқул: «Жамоат умум йиғилишида бизга зўр ишни буюрган. Энди биз бу ишни ўлда-жўлда ташлаб кетмаймиз», деган қарорга келди. Умуман, одамлар кучига куч, ғайратига ғайрат, шиддатига шиддат қўшилди. Пайғамбарона ҳукм-хулоса ва кароматлар асослидек эди, бироқ чўлқуварлар иродаси ҳар бир кароматдан кароматлироқ эди. Шундай қилиб, чўлқуварларнинг шиддат ва шижоати Султонов билан Қодировларнинг ғаразли планларини барбод қилди.

Табиий офат, одамлар орасидаги зиддиятлар шу билан юқори нуқтага етгандек бўлади. Бундан кейин асар сюжети ечим сари кетаётгандек кўринади. Бироқ ҳали асарга асос қилиб олинган воқеалар маълум бир мантиқий хулоса билан яқунланганича йўқ. Шу сабабдан романда бу иккала конфликтни — табиий офат ва персонажлар орасидаги қарама-қаршиликларни бир нуқтага йиғадиган янги бир ситуация яратилади. Бу — фелъетон масаласи.

Романнинг бу жойларида ёзувчи Қодировнинг мадақкори Султонов образининг сир-асрорига, моҳиятига чуқурроқ назар ташлайди. Бунинг сабаби шундаки, ёзувчи Султоновни китобхонга яқинроқ таништириши керак эди. Чунки энди у асар конфликтининг ривожига асосий ролни ўйнай бошлайди.

Султонов ўзгани ўйлашдан кўра кўпроқ ўзини ўйлайдиган ва ўзининг худбинлик ҳолатларини оқлаш учун ўзига хос, фақат Султоновлардек шахсларга хос «фалсафа» яратганлардан. Унинг назарида «Қашшоқ-

лик — қўрқоқлик меваси». Унинг «турмуши тўқчилик намунаси», унга «Бундоғроқ яшаса қулоқ қолдиқлари унинг устидан» куладигандай туюлади. Ўзининг ҳамма дан тўқ яшашини, ўзига ғамхўр бўлолмаган раҳбар халққа ғамхўр бўла олмайди, деган фикр билан исботлашга уринади. Бу билан у ўзининг юлғич ва ғамхўрлигини оқламоқчи бўлади.

Бугина эмас, у ўзининг юқори лавозимда ўтиришини ҳам маълум бир «фалсафий» қарашлар билан исботламоқчи бўлади. Унинг фикрича, баъзиларнинг тақдирига инженерлик, ёзувчилик ёзилганидек, «кўпларнинг тақдирига раҳбарлик ёзилган бўлади». Ўзини эса тақдирига азалдан раҳбарлик белгиланган, «нодир истеъдод» ҳисоблайди. У ўз қилмишларидан ўзи завқланиб, ғурурланиб юради, ўз манфаати учун бирор имкониятни қўлдан бермайди. У шу даражада манфаатпараст эдики, ҳатто «ўзи ва иши тўғрисида пайдо бўлган қарама-қаршиликни ҳам ўз фойдасига ҳал қилишга» уринади. Ўзининг оз ишини кўп қилиб кўрсата билиш Султоновнинг «фалсафий» қарашларидан яна бири эди. «Улуғ лавозимда туриш учун ишингни пардозлаб кўрсатиш ҳунарини ўрган», дер эди у ўз атрофидагиларга.

Хуллас, бу стрихларнинг жамулжами унинг умум характер хислатларини келтириб чиқаради: у ишдан кўра ўз маишатини, халқдан кўра ўз оиласини, жасорат кўрсатишдан кўра ўз ҳам фикрларини ўйлайдиган шахс. Унинг бу характер хусусиятлари Ойқизга қарши уюштирилган фельетон воқеасида яққолроқ кўзга ташланади. Фельетон воқеаси шуни кўрсатадики, Султонов ўз ҳузур-ҳаловатини сақлаб қолиш учун ёлғон, бўхтон, туҳмат сингари раҳбар номига номуносиб ишлардан ҳам қайтмайдиган шахс.

Гап фельетон муносабати билан асарнинг бош қаҳрамони Ойқизда рўй берган ўзгаришларга келганда Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар» романида кўзга ташланган бир хусусият бу романда ҳам намоён бўлганини кўрамиз. Баъзи ўринларда у Ойқизни авайлагандек бўлади. Табиий фалокат ва катта зиддиятлар пайтида уни воқеалар орқасига олади. Айрим ўринларда зиддиятли воқеалар ичига олиб кирса ҳам унинг психологиясига чуқур кириб бора бермайди. Ёзувчи бош қаҳрамон психологиясини китобхон ихтиёрига, улар ўзлари чиқариб оладиган хулосаларга ишониб қўйгандек бўлади. Бу моҳир иш бошқарувчининг фало-

катлар пайтидаги ҳолатларини ёзувчисиз ҳам тасав-
вур қила оламиз.

Ойқизнинг психологик ҳолати роман марказида тур-
ган муҳим тугунки, унинг ечими учун Ойқиз типидagi,
балки ундан ҳам юқориқ бошқа бир куч тажрибакор
шахс иштироки талаб қилинарди. Шу хилдаги шахс
райком секретари Жўрабоев эди.

Мана бу ҳам қаҳрамон билан ҳамфикр ва ҳамдард-
ликнинг оқибати

Жўрабоев билан биз асарнинг бошларидан бошлаб
секин-аста таниша борамиз. Асарнинг биринчи бобла-
рида у райком бюросида Ойқиз доклад қилиб, бўз ер
масаласи муҳокама қилинганда халқ ташаббусини қиз-
гин қувватлаб, янгилик душманларига тегишли жа-
воб берган эди. Кейинги бобларда ҳам Жўрабоев у ер-
бу ерда кўриниб, чўлқуварлар ташаббусини қувватлаб,
уларга йўл-йўриқ кўрсатиб юрганини кўрамиз. Бироқ
романнинг аксарият қисмларида ёзувчи Жўрабоев ха-
рактерининг тасвирига кўп ўрин ажратавермайди. Адиб-
нинг санъати ҳам шундаки, у ҳар бир образга керак
жойни топиб, зарурат талаби асосида ўрин ажратади.
Ойқиз ҳолати, чўлқуварлар ишининг тақдири учун
асарнинг худди шу жойларида, яъни ҳаёт зиддият-
ликларининг катта қора булут сингари бир нуқтага
йиғилиб, тиқилиб турган бир пайтида уни тарқата-
диган момақалдиқ сингари куч керак эди. Жўра-
боев шу хилдаги куч эди. У қора булутларни пар-
чалаб, ёруғликка йўл очиб бориши керак эди. Ёзув-
чи Жўрабоевни худди шу ўринда китобхонга яқин-
лаштирди. Шу мақсадда адиб у ҳақда кўпдан бери
сақлаб қўйган гапларини ҳам айтади — унинг харак-
тер хусусиятларига, портретига назар ташлайди.

Жўрабоев «ўрта бўйли, бежиримгина кийинган...
сичлари оқариб кетган бўлса ҳам ёшлар сингари эп-
чил ва чаққон, хушчақчақ ва ғайратли эди. Гапир-
ганда ҳам, эшитганда ҳам кенг кабинет ичида бориб-
келишни, этажерка тўла китобларга бир зум терми-
лишни, суҳбат қилаётган киши ёнида озгина ўтириш-
ни — доимо ҳаракатда бўлишни истарди. Унинг қоп-
қора, ўткир кўзлари, қотмагина юзидаги ғайрат ва
жонлилик, ҳамма сўзга, ҳамма ишга диққат-эйтибори
чуқур ўйлаб, пишиқ ишлашидан далолат берарди»
(232-233-бетлар). Бу портретнинг белгиларига қара-
ганда Жўрабоев бутун исми-жисмида ғайрат жўшиб
турган, тиниб-тинчимас, ҳар бир масала юзасидан

обдан ўйлаб, ўлчаб иш қиладиган, энг муҳими, ҳаёт-да катта тажриба орттирган ва шу тажрибадан ўринли фойдалана оладиган бир киши. Райком секретарининг кейинги хатти-ҳаракатлари ҳам унинг портретидан олган таассуротимизни тасдиқлайди. У Ойқиз билан суҳбат қилар экан, кўпдан бери уни изтиробга солиб келган зиддиятнинг сирини очиб беради. У гўё беморга тўғри диагноз қўя биладиган шифокор. Кейин бу аҳволнинг табиий бир ҳолат эканини англатади. Бунинг маъноси шундаки, ҳаётнинг ўзи зиддиятлардан иборат. Бирор улуғ иш бошланса, албатта, унга қаршилар пайдо бўлади. «Ҳар қачон ҳалол ва жиддий курашга бел боғласанг, фитна ва ғийбат ботқоғига тортадиганлар тўпилади», дейди Жўрабоев. Бунинг ҳам сирларини очиб беради у. Улуғ ишлар халқ учун, кўпчилик учун фойдали бўлгаяи билан баъзи бировларнинг ҳузур-ҳаловатини, тинчлигини бузади. Ўша ҳузур-ҳаловати, тинчлиги бузиладиган одамлар, албатта, қарши чиқадилар.

Жўрабоев билан бўлган суҳбат қўриқ ер масаласига тегишли зиддиятларни бир нуқтага йиғди, ҳали Ойқиз чуқур ўйлаб кўрмаган сирларини очди, бир-бирларига алоқаси бўлмаган фактларни боғлади. Суҳбатдан кейинги Ойқиз ҳолати ҳам Жўрабоевнинг ким эканини яққол кўрсатиб туради. Ойқиз унинг олдига ниҳоятда диққинафас бўлиб, бўғилиб, сиқилиб келганини биламиз. Суҳбатдан кейин эса у яйраб ёзилди, ўзини тор қафасдан чиққан қушдек ҳис қилди. Бугина эмас, у «Жўрабоев олдидан чиққанда ўзини анча улғайгандек ҳис қилди. Район партия комитетининг секретари дарс бериб, ўқитмаса ҳам оддий ва содда, самимий ва оташин сўзлари билан юрак-юрагида абадий ўчмайдигая из қолдирди».

Романнинг бу бобларида Жўрабоев образи ўзининг муҳим қирралари билан намоён бўлади. Гап шундаки, Жўрабоев раҳбарман, деб одамлар қилаётган ишларга ҳадеб аралашавермайди. Улар бошқараётган тадбирлардаги майда-чуйда гап-сўз, ҳатто арзимаган қарама-қаршилиқларга бош суқавермайди. У халқ ташаббусига суянадиган илғорлар ишини назардан қочирмай, узоқдан кузатади ва энг муҳим марралардагина, кўйиб берса умупхалқ ишига зарар етадиган пайтлардагина аралашади, аралашиб, ишда зарур бурилиш ясайди, уни янги изга солади. Бу гап ҳам худди шундай бўлди. Роман марказида турган зиддият энди ке-

лиша олмайдиган паллага етди, уни ўз ҳолига қўйиб бериш ишга катта зарар етказар эди. Шу муносабат билан у зиддиятга аралашади. Адибнинг узоқ вақтлар раҳбар органларда ишлаб, кўп ҳаётий фактларга эга бўлиши Жўрабоев характерини шу хилда муваффақиятли яратишга асос бўлганлиги кўзга яққол ташланиб турибди.

Жўрабоев билан Ойқиз ораларидаги бу диолог роман сюжети ривожининг юқори нуқтаси. Мана шу нуқтада фақат асар қаҳрамони учун эмас, балки китобхон учун ҳам кўп нарсалар ойдинлашади. Асар конфликт ва бу конфликт асосида юзага келган кишилараро муносабатлар ечимга қараб кетади. Чўлқуварлар ўз ишларини яна ҳам жадаллаштирадilar. Ойқиз ва унинг дўстлари бу ишга яна ҳам зўр ишонч билан, дадиллик билан киришадилар. Халқ уларни қувватлайди. Қодиров эса ўчини ароқдан олишга ўтиб, аччиғидан маишатга яна ҳам кўпроқ берилади. Султонов ов билан ўзини овутмоқчи бўлади, бунда ҳам тинчиёлмаганидан аввалги ҳамтовоқ дўстларидан ўзини олиб қочишга ҳаракат қилади ва «туя кўрдингми, йўқ» йўлига ўтиб олади. Езувчи ўрнини топиб ҳар бир образга, унинг психологик ҳолатига кўпроқ ўрин ажратиб, китобхонга у ҳақда батафсилроқ маълумот бериш йўли билан боради. Асар ечими олдидан у Қодировнинг психологик ҳолатига кўпроқ тўхтайтиди ва шу йўл билан чўлқуварлар ишининг моҳиятини яна ҳам ойдинлаштиради, унга қарши чиққан шахсларнинг сир-асрорларини фош қилиб беради.

«Бўрондан кучли»нинг ечимида Муротали образининг ўзига хос маъноси бор. Гап шундаки, роман ўрилка тегишли кўтаринки ва драматик воқеадан бошланган. Муротали онгидаги эволюцион ўзгариш мана шу ўрик дарахти муносабати билан берилади. У ўзининг хатти-ҳаракатларини тўла англамаган ҳолда чўлқуварлар сафига қўшилади. Бу ишда унинг ҳақиқий деҳқонлиги, меҳнатсеварлигининг роли катта эди. У то асар охиригача киндик қони тўкилган капаси-ю, кўза билан сув чиқариб парвариш қилган бир туп ўрикни эсидан чиқара олмайди: янги ерга кўчиб келишга раъйи бўлавермайди. Борган сари катта ҳаёт оқими, ҳамқишлоқлари бошлаган улуг ишлар уни ўз қаърига торта бошлайди. Оқибат шундай бўлдики, у улуг иш бошқарувчилар билан бирга бўлиб, аста-секин кўримсиз қападан

ва ёлғиз ўрикдан узоқлаша боради. Шу орада ўрик қаровсиз қолади ва уни совуқ қовжиратиб кетади. Бошқалардан энг кейин бўлса ҳам янги қишлоққа кўчиб келади ва янги ерда эшиги олдиға бир туп эмас, бир неча туп ўрик экади. Ойқизнинг луқмасига жавобан у «... қара, қанча ўриklar ўтқаздим. Бу ўриklar сира-сира қуримайди. Ер ҳам семиз, сув ҳам кўп... Отам раҳматлик «бу ўрик юз йил гуллаб, юз йил ҳосил қилади», деган эди... Энди ўзим ҳам ёш, умр кўришни истайман. Коммунизмни кўрсам дейман» (307-бет), деб жавоб беради. Бу ерда катта бир мажозий маъно борлиги ўз-ўзидан маълум.

Ҳаёт учун ноқулай жойдаги ўрик дарахтининг қовжираши, шарқираб сув оқиб турган ерда, янги типдаги оқ уй олдида минг ўринга янги ўрик ниҳолларининг экилиши Ойқиз, Жўрабоев, Олимжон, Погодин, Смирновлар жасоратининг якуни, янги ҳаёт қаҳрамонларининг ғалабаси эди.

Аслида роман шу эпизод билан маънодор якунланади. Асарда тасвирланган қаҳрамонларни биз тўла англаймиз. Ҳаёт қаҳрамонлари ишининг якунини кўрамыз. Бундан ташқари «Бўрондан кучли»га ёзувчи муҳим публицистик якун ҳам беради. Шароф Рашидовни катта публицистик ёзувчи, дейдилар. Ижодига хос бу белги у яратган асарларнинг ҳар бир бетида сезилиб туради.

Адабий танқидчилик ва адибнинг қаламкаш дўстлари «Бўрондан кучли» романини юқори баҳоладилар. Унинг романлари ва шу жумладан «Бўрондан кучли» ҳақида қатор-қатор мақолалар ёзилди. Бу роман ҳақида айтилган юксак фикрларни қайд қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, албатта. Бироқ Озарбайжон халқ ёзувчиси Мирза Иброҳимовнинг бу асар ҳақидаги юксак баҳосини яна бир бор қайд қилмасдан ўта олмаймиз. У ёзади:

«Маълумки, ёзувчилик шахси ва ижоди бир-бири билан чамбарчасдир.

Инсон ва гражданин сифатида камтарлик, хушмуомалик, инсонпарварлик хислатларига эга бўлган ёзувчи доимо самимий, баҳор нафаси уфуриб турадиган, китобхонларда чуқур таассурот қолдирадиган асарлар яратади. Ана шу фазилатлари Шароф Рашидов ижодининг инсоний моҳиятини янада оширади. Китобхон сифатида, унинг қаламкаш дўсти сифатида мен Шароф Рашидовнинг прозаик асарларида, хусусан, «Бўрондан кучли» романида, «Кашмир қўшиғи» лирик

қиссасида ана шундай фазилатларни кўраман. Мен бу асарларни зўр қизиқиш ва чинакам завқ-шавқ билан ўқидим. Шароф Рашидов томонидан ниҳоятда но-зик, психологик жиҳатдан жуда теран яратилган Ой-қиз образи мен учун яқин ва қадрдон бўлиб қолди. У менга ўз республикам қишлоқларида дуч келган кўплаб Озарбайжон қизларининг типик вакилидек бў-либ туюлди».

Мирза Иброҳимов ўз сўзларида муҳим бир ҳақи-қатни қайд қилди. Бу ёзувчи шахси билан унинг ижо-ди орасидаги узвий боғлиқлик масаласидир. Дарҳақи-қат, Шароф Рашидовнинг шахсини у яратган қаҳра-монларсиз, унинг қаҳрамонларини эса адибнинг шах-сисиз тасаввур қилиш қийин. Ўзларини улуғ ишларга чоғлаган характерлар яратиш учун адибнинг ўзи шу хилдаги улуғ ишларга чоғланган бўлиши керак. Зотан, замондошларимизнинг жозибали образларини яратиш-нинг ўзи ҳам улуғ ишларнинг улуғи-ку!

Кейинги пайтларда адиб суҳбатида бўлган бир ки-тобхон ўз таассуротини гапириб, «ажойиб инсон экан, уни ўзи тасвирлаган қаҳрамонларга ўхшатдим», де-ганини эшитдим. Дарҳақиқат, ҳар бир ёзувчи ўзи ярат-ган қаҳрамонларга ўз ҳаётининг, ҳатто ўз қалбининг бир парчасини беради.

Ш. Рашидовнинг дилини безовта қилиб, нотинч ҳо-латга солиб юрган бошқа бир ҳаёт материали ҳам бор эди. Бу Улуғ Ватан уруши фронтларида шиддатли жанглар кетаётган оғир кунларда қўлларига белкурак, кетмон ва киркини олиб, тоғ-тошларни кемириб, Фар-ҳод ГЭСини қурган халқнинг жасорати эди. Маълум-отларга қараганда, Шароф Рашидов ҳам бу қурилиш-га актив иштирок этган ва бу умумхалқ ишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшганлардан. Ўшанда халқ жа-соратидан олган таассуротлари, назаримизда, ёзувчи қалбида анча йиллар давомида йиғилиб, қуюқлашиб келган, қоғозга тушмагунча уни тинчитмаган.

Баъзан ёзувчи ва адабиётшунослар ишчи синфи ҳақида, бу синф амалга ошираётган улуғ ишлар ҳа-қида асарлар кам яратилипти, деган гапларни айти-шади. Шундай дейишга ўзимизни ҳақли деб ҳисоб-лаймиз ҳам. Чунки республикамиз ҳаёти учун пах-такор деҳқоннинг меҳнат зафарлари қай даражада муҳим ва фахрли бўлса, қақраб ётган чўлларга сув чиқариб, электр қувватини яратишда одам ўтса оёғи, қуш учса қаноти куядиган чўл ва қумларда гўзал ша-

ҳар ва шаҳарчаларнинг бунёд бўлишида ишчи синфининг роли бениҳоя катта. Шу сабабдан ишчилар синфи ҳақида ўйлар эканмиз, адабиётимиз олдига каттароқ ва улуғворроқ вазифалар қўйишни истаймиз. Бироқ биз ишчи синфи ҳақида адабиётимиз сукунат сақлаб, жим турибди, деб айтолмаймиз. Адабиёт борлиқ ҳаёт инъикоси сифатида республикамизда ишчилар синфининг туғилган кунларидан бошлаб, унинг ҳаёти ва курашини акс эттирадиган, ҳаётимиздаги унинг ижтимоий ўрин ва ролини кўрсатадиган бадиий ҳужжатлар пайдо бўлиб келаётгани маълум. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг энди уйғониб келаётган ишчилар синфига аталган хитобнома шеърлари, Ғ. Ғуломнинг Турксиб ҳақидаги шеър ва поэмалари, Ойбекнинг қатор шеър, поэтик полотнолари ва романларида фахрланса арзиғулик анъаналар яратилди. Асқад Мухторнинг қатор қисса ва романлари, Шомил Алядин, Раҳмат Файзий, Йўлдош Шамшаров, Жонрид Абдуллахоновнинг йирик асарларида бу анъана яна ривожланди. «Қудратли тўлқин» туфайли Шароф Рашидов бу традицияларнинг ўзига хос вориси сифатида кўзга ташланади.

Маълумки, республикамиз аграр ўлкалардан бири эди. Ишчи синфининг туғилиши ва вояга етиши беш-ўн йилнинг иши эмас. Бунинг учун анча вақт талаб қилинарди. Бундан ташқари бу ижтимоий қатламнинг пайдо бўлиши учун қатор омил ва манбалар ҳам мажбур бўлиши керак. Республикамизда бу илғор синфининг пайдо бўлиши учун янги изга тушган ҳаёт талабидан ташқари улуғ рус ишчилар синфи вакиллари-нинг ёрдами муҳим омиллардан бири бўлди. Унинг туғилишидаги асосий манба эса деҳқонлар синфи эди. Жўнроқ қилиб айтганда оддий деҳқон кетмонини кўтариб қурилишга келди. Секин-аста кетмонини нарироққа суриб қўйиб, бири техникага минди, иккинчиси станок олдига борди. Шароф Рашидов «Қудратли тўлқин»да ўзбек ишчи синфининг яратилишида бу омил, манбаларнинг ролини реал акс эттирди ва қандай қилиб ўзбек деҳқони асрлар давомида ўзи суянган кетмонидан узоқлашиб, ишчи жомакорини кийгани ва унга кўникиш жараёни хусусида ҳикоя қилди.

Роман учун танланган негиз воқеа оддий, республикамизнинг кўпгина районларидан йиғилган колхозчилар Фарҳод ГЭСи қурилишида қатнашиш учун Сирдарё бўйига келадилар. Булар орасида гўзал Бахмал

қишлоғидан келган одамлар ҳам бор. Шулардан бир нечаси роман қаҳрамонлари. Улар ҳам ҳар хил ёшдаги ва ҳар хил ҳаёт тажрибасига эга бўлган кишилар. Баъзилари ўз қишлоғида меҳнат ва ҳунари билан донг чиқарган одамлар бўлса, баъзилари энди ҳаётга қадам қўйиб келаётган ёшлар... Миллий жиҳатдан ҳам улар ҳар хил — рус, украин, татар, ўзбек... Шароф Рашидов мана шулар ҳаёти ва меҳнатини бадиий тадқиқ қилади.

Бордию ёзувчи бир гуруҳ деҳқонларни қурилишга олиб келиб, бир неча ой ёки йил давомида улар бошидан ўтган воқеаларни тасвирлаш билангина чекланмоқчи бўлса, бундан роман чиқмас ва аминмизки, китобхонлар талабини қондира олмас эди. Адиб бу умумий воқеликдан романбоп материал излади ва назаримизда уни топа олди. Олдинги ўтган авлод тажрибасидан сабоқ олиб, ўзини катта жасоратларга тайёрлаган ёшлар, эндигина мактаб парталаридан туриб ҳаётга биринчи қадам ташлаши керак бўлган йигитқизлар, асар персонажларидан бирининг ибораси билан айтганда ҳали «оғзининг сариғи кетмаган болалар». Мана шу жасоратталаб ёшларни биз ҳаётнинг энг мураккаб давларида, энг чигал вазиятларида кўрамиз ва ҳаётнинг аёвсиз мактабидан сабоқ олиб чин инсон, халқ фарзанди бўлиб чиқишларини кўрамиз. Шу маънода адибнинг «Қудратли тўлқин» романини Ленин комсомолига бағишлаши ҳам бежиз эмас.

Шароф Рашидов табиатан романтикага мойил ёзувчилардан. У ўз қаҳрамонларида инсониятда бор фазилатларнинг ҳаммасини кўргиси келади. «Ғолиблар» ва «Бўрондан кучли»да у яратган қаҳрамонлар диллари ойдек тиниқ, юзлари қуёшдек нурли, мушоҳадалари кенг, бургутпарвоз шахслар эди. Улар гўзаллик шайдолари — гўзал муҳитда парвоз қиладилар, гўзал ғоялар билан банд бўладилар. «Қудратли тўлқин»да ҳам танланган давр қай даражада оғир бўлмасин, унинг қаҳрамонлари гўзал муҳитда ва гўзалликка интилган ҳолда асарга кириб келадилар.

«Ғолиблар», «Бўрондан кучли»да марказий образларнинг асосий хислатлари асосан икки аспектда — биринчидан, табиий тўсиқ ва офатларга қарши курашда, иккинчидан, улар ҳаракат қилган коллективдаги консерватив кучлар билан тўқнашувда очила боради. «Қудратли тўлқин»да ёзувчи бир оз бошқача йўл тутади. Бунда образлар тасвири учун табиий тўсиқ ва офатлар маълум даражада жалб қилинса ҳам асар

конфликти учун унча катта аҳамият касб этмайди. Олдинги икки романда асосий аспектлардан яна бири бўлмиш консерватив кучлар билан тўқнашув эса «Қудратли тўлқин»да анча нозик мотивларда ва мураккаб-лаштирилган ҳолатлар орқали берилади. Бошқачароқ қилиб айтганда, ёзувчи образлар тасвирида кўпроқ ўз дунёқарашлари, ҳаёт принциплари жиҳатидан бир-бирларидан кескин фарқ қиладиган характерлар орасидаги зиддиятларга асосланади. Бу ерда ёмон одам шунчаки ёмон эмас, у ўзининг ярамас ниятларини яшира олади, ўзининг арзимаган кичкина ишини пардозлаб катта қилиб кўрсата олади, керак пайтларда ўзининг салбий хислатларини парда остига олиб, ўзини тугал ижобий қилиб кўрсата олади. Ижобий кучлар эса асосан мустаҳкам позицияда турган ҳолда қандайдир жузъий камчиликларга, арзимаган даражадаги иккиланишларга, баъзан озгина бўлса ҳам орқага чекинишларга йўл қўяди-да, консерватив кучларнинг умр чўзишига имкон берадилар.

Асарнинг бош қаҳрамони ўз замонининг асл фарзанди. У совет мактабда тарбия олиб, комсомол сафида чиниққан ёшлардан. Исми Пўлат — мустаҳкамлик рамзи. Унинг ҳаёт тажрибаси жуда кам. Бироқ табиатан ўз ишига пишиқ. Пўлат тўғрисиўз, адолатпарвар, ўз идеалларига содиқ, ўз фикрида мустаҳкам тура олади. У Совет жамиятининг энг яхши традицияларида мустаҳкам турган оила фарзанди. Унинг отаси Ҳайдар Содиқов янги тузум курашчиси, революцион руҳда тарбияланган большевик, район коммунистларининг раҳнамоси эди. Ҳайдар Содиқов характеридаги барча яхши хислатлар унинг ўғли Пўлатга ўтган. Шу маънода Ҳайдар Содиқов образи асар сюжетига тиргак образлардан биридир. У ёш қаҳрамон Пўлатнинг ўсиб-улгайишида маънавий андаза.

Пўлат ҳар соат ва ҳар куни отасини ўйлайди отасига муносиб, ҳар жиҳатдан унга ўхшаган бўлишни орзу қилади. У хаёлан доим отаси билан бирга, худди отасидек жасоратталаб. Фронтдан отаси ёзган хатларни қайта-қайта ўқиб, ундан руҳланади, ўзи ҳам тезроқ ўсиб фронтга боргиси ва жасорат кўрсатгиси келади. Усмирлигидаёқ отаси билан ёнма-ён туриб фашистларга қарши курашиш умидида бўлади.

Ёзувчи бош қаҳрамон характерини чизар экан, ўша замон нуқтаи назаридан туриб иш кўради. Пўлатнинг назарида фронтга муносабат одамийликнинг ҳамма қирраларини белгилайди. Фашизмга қарши курашдан бош

тортиш у ёқда турсин, бирор сабаб юзасидан бу ишдан ўзини олис ҳисоблаган одам ҳам тўла ҳуқуқли совет кишиси эмас. Романда акс эттирилаётган замон нуқтаи назаридан бу, албатта, тўғри. Лекин Пўлат бу тушунчани ортиғи билан ўзлаштириб олган эди. Бу ишда у бирор истиснога йўл қўйгиси келмасди. Шу масала юзасидан унинг баҳо берган биринчи кишиси райком секретари Тўрахонов бўлди.

Пўлат ўзига доим зеб бериб юрадиган бу одамнинг фронтда бўлмасдан районда юришидан ажабланар, ҳатто уни ёмон ҳам кўрар эди. Асарнинг биринчи бетларида севиклиси Баҳор билан Тўрахонов ҳақида фикр олишганда: «Унинг мўйлови Гитлерникига ўхшайди... унга мен ҳеч ишонмайман», дейди¹ (19-бет). Тўрахоновга бўлган нохуш муносабатини у яширмайди ҳам. Ойиси ҳам қўшни район раҳбари бўлмиш бу кишига ҳурматсизликда уни айблаганда «ҳамма яхши» одамлар фронтда, бу бўлса... овқатнинг яхшисини еб, отнинг сарасини миниб юрибди, дегандек жавоб қилади. Ҳатто унинг тушида ҳам Тўрахонов ёқимсиз мўйловини кимирлатиб у томон келаётгандек кўринади.

Ўзини эса Пўлат аллақачонлар фронтга тайёр ҳисоблайди. Романнинг бошланғич бетларидаёқ Баҳорнинг «мактабни тамом қилгач нима қилмоқчисан», деб берган саволига: «Фронтга жўнайман», деб дадил жавоб беради. У тез отасининг ҳузурига боришга, бориб у билан ёнма-ён туриб фашизмга қарши курашишга шайлайди ўзини.

Шундай қилиб, ёзувчи Пўлатни ҳали у анча ёш бўлса ҳам катта жасоратга тайёр турган бир шахс сифатида гаудалантиради. Фақат бу жасорат учун майдон ва имконият керак. Пўлат бундан маҳрум. Медицина комиссияси уни ҳарбий хизматга яроқсиз ҳисоблайди. Бу эса унинг ёш қалбига келиб теккан биринчи катта зарба бўлди. Шу муносабат билан қизиқ бир ситуация яратилади. Бир томондан одамларнинг яхши ва ёмонлигини фронтга муносабати орқали белгиламоқчи ва ўзи ҳам бу ишга бош урмоқчи бўлиб юрган одам осонгина бу ишдан четлаштирилса! Пўлат шу муносабат билан оғир психологик ҳолатларни бошидан ўтказади. У... «қаттиқ алам, азоб-изтиробда, эл-юрт олдида уятга қолгандай сезарди ўзини. Сўнгги вақтлар

¹ Шароф Рашидов. «Қудратли тўлқин». Ўзбек Давлат Бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1964 йил, кейинги кўчирмалар ҳам романнинг шу нашридан.

да у Баҳорга ҳамиша фронт ҳақида, фашистлардан ўч олиш ҳақида гапирарди. Энди бу гапларнинг ҳаммаси қуруқ мақтанчоқлик бўлиб чиқди» (83-бет).

Пўлатнинг фронт ҳақида, Ватанни ҳимоя қилиш ҳақидаги гаплари бир оз меъёридан ошиқча кўринса ҳам қаҳрамонларининг бу хислатларига нисбатан ёзувчи ноҳушлик билдирмайди, балки уни авайлайди, ёнини олади, унинг бошига тушган мусибатларни бирга туриб баробар тортгандек бўлади. Шу сабабдан унинг характеридаги бурилишларни ҳам, жасорат кўрсатиш учун фақат фронтга бориб фашизмга қарши курашиш йўли билан эмас, балки фронт орқасида бўлиб, меҳнат қилиб, ғалабага катта ҳисса қўшиш мумкин эканини англаш жараёнини ҳам ҳаётий ситуацияларда кўрсатиб беради. Шу маънода адиб Пўлатни вазиятни вақтида тушунадиган, ҳаёт талаби асосида иш кўрадиган ёшлардан қилиб кўрсатади. У хаёлан ўзини фронт билан баробар кетадиган ишга чоғлайди. «Агар бу ерда қоладиган бўлсам, энг оғир ва энг зарур ишни — суякларни зирқиратиб юборадиган ишни бажармоғим лозим. Шундай иш бўлсинки, кўзларимдан ёш чиқиб кетсин, тишларим ғичирлаб кетсин!..» (97-бет) Пўлат учун шундай ишлайдиган майдон керак эди. Халқ орасида Фарҳод ГЭС қурилиши ҳақида гап тарқалади. Унинг назарида бу қурилиш худди у истаган жасорат майдони эди. Пўлат ўзини шу ишга чоғлайди. Узига-ўзи қаттиқ шарт ҳам қўяди. «Қурилишга бориб, шундай матонат билан ишлайки, ҳамма қойил қолсин!» — хаёлидан ўтказади Пўлат.

Шундай қилиб, яраланган ёш қалбнинг давоси топилгандек бўлди. Унинг назарида энди тенгдошлари, ҳамқишлоқлари олдида уятга қолмайди, ҳеч кимга қуруқ мақтанчоқ бўлиб кўринмайди; у энди иш кўрсатади. Бироқ ҳаёт унга янги зарба тайёрлаган эди. Бахмалликларга бош бўлиб кетаётган Тўрахонов унинг йўлига тўғаноқ бўлди, сил касаллигини юзига солди: «Бундай оғир касал билан қурилишда нима қиласан? Соғлиқни сақла, ошнам, одам дунёга бир марта келади холос. Сиҳатингни ўйла, қурилиш санаторий эмас», деб жеркиб берди» (99-100-бетлар).

Ёзувчи асар бошидан бери Тўрахоновга ўрин ажратиб, у билан Пўлат ораларидаги зиддият хусусида маълумот бериб келган эди. Мана энди биринчи ва жиддий тўқнашув рўй берди. Бироқ бу тўқнашувда қандайдир сир бор, бир қараганда Тўрахонов ҳақдек, реал вазиятга қараб жавоб бергандек кўринади. Би-

роқ Пўлатнинг талаби ҳам ўринлидек. Умуман бундан кейин асар конфликти Тўрахонов билан Пўлат ораларидаги зиддият асосида ривожланиб боради. Шу маънода Тўрахонов образининг талқини қизиқарлидир.

Тўрахонов бутун бор сир-асрори юзига уриб турадиган жўн шахслардан эмас. Унинг шахсияти ниҳоятда мураккаб. Ҳатто унинг портретида ҳам характеридаги чигаллик сезилиб туради.

«Тўрахонов пакана, тўлачадан келган, сергўшт; қипқизил юзларидан қон томарди, сочлари эса қоп-қора, силлиқ таралгани учун ҳамиша ялтираб турарди. Унинг қадди-қомати, юриш-туриши, ҳаракатлари ва чертиб-чертиб, тез-тез гапиришлари — ғайрати ва қобилияти зўр эканлигидан далолат беради. У ҳамиша кителда юришни севарди. Бу кийим Тўрахоновнинг қадди-қоматига ёпишиб турар, ярашар, салобатига салобат қўшар эди. Уни яқиндан билмаганлар район партия комитетининг учинчи секретари фронтдан келган, деб ўйлардилар» (16-бет).

Кўряпсизки, Тўрахоновнинг портретини ёзувчи зиддиятли қилиб яратади. Ундаги баъзи бир белгиларга қараб уни анча ақлли, чаққон, қобилиятли раҳбар, деб тасаввур қиламиз. Баъзи бир белгиларига қараб у айёр ва қалбаки одам бўлса керак, деган хулосага ҳам келамиз. Унинг баъзи хатти-ҳаракатлари ҳам кўп шубҳа уйғотмайди. Баҳор уни яхши қўшни, дейди. Район раҳбари сифатида ҳурмат қилади, доно одам деб билади, у берган маслаҳатларга тушунгандек бўлади, осонлик билан кўнади. Пўлат Тўрахоновни ёқтирмайди. Баҳор эса бунга ўзича талқин қилади. «У дадангнинг ўрнига ишга ўтирди-да. Сен учун дадангдан яхши одам оламда йўқ, албатта. Шунинг учун ҳам рашк қиласан, кўролмайсан...» дейди у Пўлатга. Аслида эса Тўрахонов «камтарин ва самимий одам», дейди Баҳор. Баҳорнинг бошқача хулосага келишига асос ҳам йўқдек. Баҳорнинг отаси Халил бобо ҳам Тўрахоновни ҳурмат қилади, баъзан уларникида узоқ-узоқ суҳбатлашиб ўтиришидан хурсанд бўлади. Пўлатнинг ойиси Хайри ҳам Тўрахоновга унча ёмон муносабатда эмас. Китобхонда ҳам унга нисбатан ишонч пайдо бўлади. Бутун бир район коммунистлари уни ўзларига раҳбар қилиб сайлаб қўйганлар. Ахир ҳамма ҳам бу хилдаги ишончга сазовор бўлавермайди-ку! Хуллас, булар ҳаммаси Тўрахоновнинг қай даражада мураккаб шахс эканидан далолат бериб туради. Аммо ёзувчи баъзи бир деталлар орқали Тўрахоновнинг но-

пок одам эканидан дарак бериб боради. Уйда оиласи бўлатуриб ёш қиз — Баҳорга кўз тикади, шу туфайли у Халил отаникига қатнайди, туппа-тузук ўқитувчилик қилиб юрган хотини Зебини ишдан бўшатиб эскилик бандалари бўлмиш ота-онаси ихтиёрига топшириб қўяди, олий маълумотли хотинига заррача бўлса ҳам эркихтиёр бермайди, уни фақат уй чўриси сифатида сақлайди ва шунга яраша муомала қилади. Пўлатга бўлган ғарази ҳам унинг шахсий нафсонияти туфайли экани маълум бўлади.

Тўрахоновни шу хилда тасаввур қилган китобхон у билан Пўлат ўрталаридаги биринчи тўқнашувнинг сирини фахмлай олади ва ёш қаҳрамонга ўзининг хайрихоҳлигини билдиради. Пўлат эса Тўрахоновни сўзларида одатдагидек «... Иккиюзламачилик борлигини пайқайди». Шубҳа янада кучаяди. «Наҳотки у ноёб кадр бўлса! Бу ишда дадаси Тўрахоновга нисбатан юз марта кўпроқ фойда келтирарди. Шунга қарамасдан у фронтга кетди, фронтга кетиш учун рухсат ололдику!»

Кўряпсизки, Пўлатга яна отаси ёрдамга келади. У одатдагидек ўз истаги билан фронтга жўнаган отаси билан Тўрахоновни таққослайди ва Тўрахонов ҳам истаганида аллақачонлар фронтга жўнаган бўларди, деган хулосага келади. Модомики у фронтга жўнамаган экан, демак у истамаган, истамаган экан, демак у яхши одам эмас! Эндиликда Тўрахонов катта ишга ўзини чоғлаган Пўлатга ғов бўлиб турибди. Асарнинг бу жойларида ёзувчининг ўзи ҳам воқеадан четда тура олмайди. Пўлатга нисбатан ўзининг хайрихоҳ ва яқдиллигини билдириб, қаҳрамон характеридаги бош хусусиятларни улуғлайди. Пўлатнинг Тўрахонов ҳақидаги ўйларини шарҳлаб, ёзувчи шундай муносабат билдиради:

«Эҳтимол, бу ёшлик зийраклиги, ҳалоллик, самимият, ўз юртининг улуғ ғояларига битмас-туганмас садоқатдир... Бу покизалик чўққисидан ҳар қандай муғамбирлик ва сохталик яққол кўринаётгандир».

Бу ерда ёзувчи тўқнашувга хулоса ясапти. Шу ернинг ўзида у Пўлатга нисбатан ўзининг лирик муносабатини билдиради:

«Сени, Пўлат, Тўрахоновга ғаразгўйлик қилсанг ҳам бари бир севаман. Қандай бўлсанг, худди шундайлигингча севаман. Сен ҳали ўзгарасан, ҳис-туйғуларинг камол топади, баъзан ҳаддан ошиб кетсанг ҳам

дилга ёқимлисан, чунки бу характерингдаги яхшиликдан келиб чиқади ва ана шу асосда ҳақиқий характер тобланади» (100-101-бетлар).

Бу билан ёзувчи Пўлат характерини ва унинг хатти-ҳаракатларини тушуниш учун йўл кўрсатади.

Вазият оғир эди. Пўлат фронтга кетишнинг иложини қила олмагач, қурилишга бориб ишлаш умиди билан яшади. Мана энди бу умид ҳам амалга ошмади. Пўлат типидagi шахслар вазият билан ҳисоблашадилар, бироқ олий мақсадларидан қайтмайдилар, маълум йўл билан мақсадга эришиш иложи бўлмаган пайтларда ўзларига бошқа йўл излайдилар. У совхоз қурилиш бригадасида ишлар экан, ҳамон ўзининг улуг идеаллари, жасорат орзуси билан яшайди. У одатдагидек атрофидагиларга ўз дунёқараши, турмуш тажрибаси асосида қарар, аммо ҳаёт эса ўз йўли билан унга баъзи бир жиҳатдан билмаганларини билдирар, сезмаганларини сездирар эди. Тўрахонов билан тўқнашувдан кейинги ҳаётдан олган муҳим таассуротлари шу бўлдики, у учратган, дуч келганларнинг аксарияти унинг касалини юзига солмас, «сил» деб жеркимасди. «Сенинг ёшингда касаллик нима қилади», дейди Пўлатга совхоз директори Шермат Қосимов, «Ҳали ёшсан, навқиронсан, сендан бетон ишининг профессори чиқишига ишонаман. Оҳ, қани энди ана шундай ёш лочинлар билан ишласанг. Ҳамма вақт олдинда, ҳамма ишга қурби етади. Тўхтовсиз ўсадиган даври», дейди Рустам, совхоз қурилиш бригадасининг бошлиғи. Иш пайтларида ҳам унга иш ўргатиш учун ҳаракат қилишар ва унга коллективнинг тўла ҳуқуқли аъзоси сифатида қарар эдилар. «Ҳатто унинг иши ўнгидан келавермаса, унга ортиқча дакки беришмас, ётиғи билан тушунтириб ўргатишар эди» (119-бет)

Одамлардаги бу инсоний муносабат Пўлатнинг жароҳатланган қалбини даволагандек бўлади. У Тўрахонов билан бўлган можарони эсдан чиқариб, «Қалби кечаги иш завқи, бугунги иш чанқоқлиғи, эл-юртга қандайдир кўмаги тегаётганидан мамнуният ҳис-туйғулари билан тўларди» (120-бет).

Фақат иш юзасидан эмас, балки маънавий жиҳатдан ҳам устозлар орттираётганини сезарди Пўлат. Суҳбатларнинг бирида мақтанчоқ, бетгачопар Холмат билан Пўлат ораларидаги муносабатни таҳлил қилиб Рустам унга шундай сабоқ беради:

«Эҳ, оғайним, одам ўз характерини яратувчи уста-

дир. Ҳайлаб кўр-чи, нима учун сенинг кайфинг тез-тез ўзгариб туради. Баъзан куз каби таъбинг хира бўлади. Баъзан куёшдай яшнаб куласан. Нима учун, оғайним? Ҳз феълингга бунча эрк берасан? Сен эмас, феълинг сени бошқаради. Одам ҳар доим ўзини ҳурмат қилиши керак. Ҳзига бўлган ҳурматдан жудо бўлмаслиги учун ҳар бир қадамини Ҳйлаб, текшириб босиши керак» (127-бет).

Синчков, Ҳзига талабчан ёш қалб учун бу сабоқлар беиз ўтиб кетмайди албатта. Тўғри, ҳали ҳам Пўлатнинг онгидан одамларга шубҳа билан қараш, уларни кўпроқ торроқ мақсад деразасидан туриб баҳолаш тенденцияси бутунлай чиқиб кетгани йўқ. Уни ишга таклиф қилган отасининг дўсти Шермат Қосимов билан биринчи учрашувларда «Нега бу одам фронтда эмас», деган фикр хаёлидан ўтади. Кейин бу басавлат одамнинг юраги касал экани маълум бўлади. Рустам билан биринчи учрашган кунлари унинг полвонсифат қоматига қараб, «бундай одам фронтда бўлиши лозим», деган фикрларни хаёлидан ўтказди. Кейин ҳам ҳадеб ҳазил қилгани қилган. «Бундай баҳодир йигитга қизқчиликдан кўра қўл пулемёти мос келади», деб Ҳйлайди. Рустамнинг фронтларда бўлиб, немислар билан юзма-юз олишиб, оғир ярадор бўлиб қайтганини пайқаб, бу бетончилар паҳлавонига муносабати тамоман ўзгаради. Энди у бутунлай бошқа хулосага келади. «... Рустамдай яшаш ва ишлаш керак. Дард олдида тиз чўкмай, уни кулги ва иш билан енгилш керак... Касал ҳақидаги Ҳй-хаёлни меҳнат ва ҳаёт ҳақидаги Ҳй-хаёлга алмаштириб яшаш керак» (127-бет).

Шундай қилиб, Пўлат учун янги орттирган дўстлар фақат иш-ҳунар, ақл ўргатувчиларгина эмас, балки Ҳз ҳаётлари билан унга ўрнак бўладиган шахслар экани маълум бўлади. Шу маънода совхозда қурилиш бригадасида ишлаш Пўлат учун катта ва жиддий синов бўлди, гўё у ҳаётнинг юқори бир босқичига кўтарилиш учун ҳаводек зарур бўлган қуйи босқични ўтгандек бўлди, ҳунар ўрганди, ҳаётда ҳамма ҳам бир хилда эмаслигини, ҳар бир кишининг Ҳзига хос ўрни, Ҳзига хос вазифаси, энг муҳими, ҳар бир шахс Ҳзича бир олам эканини, ҳаётда тўғри қадам ташлаш учун «одамларни» билиб, улардан сабоқ олиш керак эканини англайди. Шу билан Пўлат ҳаётга ҳақиқий «путёвка» олгандек бўлди. Энди уни бошқа вазият, бошқача ситуация ва синовлар кутарди.

Тўла ҳуқуқ билан ҳаётдан олинган «путёвка» уни кўпдан бери орзу қилиб юрган қурилишга олиб келди. Халил бобо ва Баҳор ёрдами билан ГЭС қурилишини айланиб кўрар экан, Пўлат дунёда бор бўлган паҳлавонлар билан олишиб, ҳаммаси устидан ғолиб чиқиб, ўзига тенг ва муносиб келадиган паҳлавонни излаб, бу ерга келган баҳодирдек ҳис қилар эди ўзини. Халил ота уни энди иши енгиллашиши керакдек хурсандчилик билан кутиб олди. Пўлатни кўрганда Баҳорнинг «бўйи ўсиб... улгайиб, кучига куч қўшилибди», деган фикр хаёлидан ўтди (151-бет). Канал бўйига келар экан, гўё у қўлига қурол олиб ишга тушса ариқ «тобора чуқурлашиб, ундан чиққан тупроқлардан баланд-баланд тоғлар бунёд» бўлаётгандек кўринарди Пўлатнинг кўзига. Пўлат ўзини шу даражада куч ва ғайратга тўлиб-тошгандек ҳис қилар эдики, қайси бир иш кўзга кўринса ўзини ўша иш бошида кўргиси келарди. Ҳатто Баҳор унга: «Нима ишни кўрсанг ўша ишни қилгинг келади-я. Бир ўзинг қайси бирига етсан», деб ҳазил ҳам қилди.

Ёзувчи Пўлатнинг баҳодирлик кайфиятини яқунлайдиган бир эпизод тасвирини беради. Иккала ёш қурилиш кўригидан кейин бирпас дам олиш мақсадида сув бўйига келишади. У ерда майса ва чечакларни мажақлаб эзиб ётган харсанг тошни кўришади. Пўлат бор кучини сафарбар қилиб харсангни сувга думалатади. Харсанг тагида мажақланиб ётган ўт-ўланларга жон киргандек бўлди. Тошни ағдараётган пайтда «унинг мушак гўштлири тош-метин бўлиб кетди, томирлари таранг бўлгани қизнинг кўзига яққол кўринди». Бу ўринда Баҳор кайфиятида дўстининг куч ва қудратига қойил қолиш ҳолатини, Пўлатнинг ўзида эса ўз куч ва қудратини ҳис қилишдан пайдо бўлган гурурни пайқаймиз. «Кучингни қара, Пўлат! Мен тошни жойидан қимирлата олмаган эдим. Сен ҳақиқий паҳлавонсан!..» — дейди Баҳор фахр билан.

Кўриниб турибдики, ёзувчи маълум вақтгача Пўлатни асарнинг бош конфликтидан узоқлаштиради, гўё шу билан унга «дам беради» ва уни янгидан-янги олишувларга тайёрлайди. Энди Пўлат маънавий жиҳатдан анча ўсиб-улгайган, камол топган, жисмоний жиҳатдан эса куч йиғиб, соғлигини ҳам тўғрилаб олган. Бош қаҳрамон характерининг мантиқи, асар сюжетининг ривожини Пўлатни яна ўша бош конфликт оқишда кўрсатишни тақозо қиларди.

Баҳорнинг гапларидан маълум бўладики, ГЭС қурилишида ишлаётган бахмалликлар раҳбари Тўрахоновнинг ишлари яхши. «Бу ерда унинг обрўси баланд. Учаскаси ҳамиша планни ошиғи билан бажаради. Кўчма қизил байроқ ҳам қўлида. Тўрахоновни ҳаммага намуна қилиб кўрсатадилар», дейди Баҳор. Бунинг устига у Тўрахоновнинг «хушфеъл ва камтарин» одам эканлигини яна бир марта такрор айтади. Бу гапларни Баҳордан эшитгани Пўлатнинг гашини келтиради. Пўлат Тўрахоновнинг Баҳорга яқинлашиш учун ҳаракат қилиб юрганлигини эслайди ва шу билан эски яра қайта очилгандек бўлади. Бироқ ёзувчи Тўрахонов билан Пўлат ораларидаги конфликтнинг фақат Баҳорга муносабат асосида ривожланишини истамас эди. Шу сабабдан бу зиддиятни бир оз пайсалга солиб борарди. Баҳор туфайли Тўрахонов ва Пўлат ораларидаги конфликтга ёзувчи ўзи аралашини лозим кўради. Қаҳрамонларнинг ҳар бирига алоҳида мурожаат қилади.

Ёзувчи қаҳрамонларини асраётгандек, уларни фалокатлардан қўриқлаётгандек бўлади. Бироқ гап фақат уларни асраш ва аяшда эмас. Ёзувчи асар конфликтининг тор интим планда ривожланишига йўл қўйишни истамайди. Қаҳрамонлараро зиддиятга у кўпроқ социал маъно бериш учун ҳаракат қилади. Чунки фақат шу йўл билан ҳаётда учраб турадиган тўрахоновчиликни тўла фош қилиш ва севикли қаҳрамонлар ишини улуғлаш мумкинлигини ёзувчи яхши билар эди.

Пўлат қурилишга келиб, унинг ГЭС қурувчилар рўйхатига киритилмаганининг сабаби фақат Тўрахоновнинг ғарази сабабли эканини билиб олади. Бу ҳол район раҳбарининг қай даражада қалбаки ва разил эканини кўрсатади. Бу Пўлат учун янгилик бўлмай, унинг илгариги шубҳаларини яна бир марта тасдиқлади. Қалбаки одамнинг иши битта-иккита қинғир-қийшиқ ишдангина иборат бўлмайди. Тўрахоновнинг характер мантиқи билан у ҳақда тарқалган баландпарвоз сифатлар орасида қандайдир зиддиятлар бўлиши керак эди. Аммо бу зиддиятлар нималардан иборат. Пўлат ҳали буни аниқ билмасди. Ҳаёт Пўлатдан воқеликнинг шу томонлари хусусида ўйлаб кўришни талаб қилар эди.

Қисқа муддат ичида Пўлат Тўрахоновнинг иш услубига тегишли баъзи бир ҳақиқатларни англади. У ишда ва қурувчилар орасида юриб бахмалликлар аҳ-

воли ном ва нишонларига мос эмаслигини кўрди: озиқ-овқат таъминоти кўнгилдагидек эмас. Қурувчилар тўйиб овқат емайди. Фронт линияларида жангчилар ўт ёқмасдан яшайдилар, деган важ билан ўтин-чўп жамғарилмайди, ертўлалар иситилмайди. Шу сабабларга кўра қурувчиларнинг соғидан касали кўп, касалликдан вафот этганлар ҳам бор. Хуллас, меҳнат оғир, одам қадрсиз. Бунинг устига дўсти Анвар: «Кимдир колхозчилар ҳақиға хиёнат қилаётганга ўхшайди», деб унинг дилиға гулгула солиб қўйди.

Пўлат эса табиатан хиёнат ва разилликни кўрса ўзини тута олмайдиганлардан. Кўриб қолгудек бўлса ўзини бу иллатларға қарши курашға шайлайдиган йигит бўлиб етишяётган эди. Оқибат шундай бўлдики, кўрган-билган камчиликлари хусусида Тўрахонов билан учрашиб, гаплашмоқчи бўлади. Бу учрашув муносабати билан романда ҳар икки томонни характерлайдиган шиддатли диалог берилади. Диалогдан олдин ёзувчи Тўрахоновнинг портретига тегишли илгариги маълумотларға баъзи аниқлик киритади:

«Тўрахонов уй ичида ерга тўшалган қип-қизил гиламларға тикилган ҳолда Махсумча билан суҳбатлашарди».

Бу ерда ёзувчи Тўрахоновнинг мешчантабиат бир киши эканиға ишора қилади. Унинг кийимларига бир назар ташлаб, бу таассуротни яна мустаҳкамлайди:

«Тўрахоновнинг эғнида ўзига ёпишиб турган бежиримгина кул ранг кители ва ихчам тикилган коверкот шими бўлиб, оёғиға ярқираб турган хром этик кийиб олган эди. Кителининг юқорисидаги иккита тугмаси одатдагидек очиқ турарди, тагидан оппоқ кўйлаги ва қизғиш галстуги яққол кўзға ташланарди. У ҳамиша ана шундай ясаниб юришни севарди ва ясан-тусан билан ишға ҳам, катта раҳбарларнинг ҳузурига ҳам, ҳатто театрга ҳам бориши мумкин эди. У ҳамиша қўлларини орқасиға қилиб, дастасиға суяк қадалган қамчини ўйнарди» (178-бет).

Бу портрет белгилари Тўрахоновни ҳар бир нарса ва ҳар бир ишнинг моҳиятидан кўра ташқи кўринишиға, ҳаёт учун, инсон учун муҳим бўлмаган томонларға қараб иш тутадиган бир шахс сифатида характерлайди.

Бу портрет белгиларининг таъкидланиши Тўрахонов билан Пўлат ораларидаги шиддатли ва драматик диа-

дог пайтида китобхон қайси томонда туриб уларни кузатиши кераклигига ишора эди.

Бу диалогда бир-бири билан мутлақо келишолмайдиган қутблар олишади. Бири одамдан кўра иш зарур, дейди, иккинчиси одам, кейин иш, дейди; бири ўзим бўлай, кейин ўзгалар, дейди, иккинчиси ўзимдан аввал ўзгалар бўлсин, дейди; бири нима бўлса ҳам план бўлсин, дейди, иккинчиси план бажарилсин, лекин одамларга яхши шароит ҳам бўлсин, дейди. Бири номнишон бўлсин, дейди, иккинчиси ном-нишон битта-иккита одам учун эмас, балки ҳамма учун, дейди ва ҳоказо... Кўряпсизки, бу икки қутбнинг ҳаёт принциплари шу даражада бир-бирига зидки, улар мутлақо келишолмайди, улар битта участка, битта қурилишгина эмас, балки бутун бир оламда бир сафда тура олмайдиганлардан.

Юқорида биз ёзувчи Пўлатни бу хилдаги «жанг»га қандай тайёрлаганини кўрган эдик. Ёзувчининг ўзи ҳам унга катта умид бағишлади, китобхон ҳам уни ҳам маънавий, ҳам жисмоний жиҳатдан енгилмас баҳодир сифатида тасаввур қиладиган бўлган эди. Бироқ «жанг» Тўрахоновнинг фойдасига ҳал бўлди. Пўлат ҳаяжонга тушади ва ўзи билан Тўрахоновнинг қудратини мантиқ тарозисига солиб кўрмоқчи бўлди ва қуйидаги хулосага келди: «Тўрахонов эгарида мустаҳкам ўтирибди, ўзига қанчалик ишонгани ҳам сезилиб турибди. Участкаси бўлса ҳаммадан илғор, у билан ҳисоблашишади. Уни ҳурмат қилишади. Пўлат қаёқда-ю, Тўрахонов қаёқда».

Бу фақат Пўлатнинг эмас, балки ёзувчининг ҳам хулосаси эди. Бу объектив ҳақиқатга тўғри келадиган хулоса эди. Тўрахонов ғалаба қилди, Пўлат енгилди. Лекин гап бунда эмас эди. Гап бу мағлубиятдан кейин Пўлат ўзини қандай тутуди, қандай психологик ҳолатларни бошидан кечиради — ёзувчи учун, китобхон учун ҳам шу муҳим эди. Бошқача қилиб айтганда, бу диалог ва кучларнинг шу хилдаги номутаносиблиги ёзувчига Пўлатнинг ички дунёсига чуқурроқ кириб боришга, унинг қўлтиғига яна ҳам тузукроқ қўл солиб кўришга имкон берди.

Пўлат Тўрахоновнинг олдидан чиққанидан кейин ўзини ниҳоятда чарчаган, қудратига тўғри келмайдиган бир ишни бажаришга уриниб, ўрнига қўя олмаган бир кимсанинг ҳолатида кўрди: «Елкалари зирқираб оғрирди. Ўйлашни ҳам истамасди, бош қотириш-

ни ҳам...», борган сари лоҳас бўлиб бераётгандек эди. Ҳатто Пўлат китобхонни доғда қолдириб, кутилмаган қарорга ҳам келади. «Қурилишдан кетиш керак!». Кетади ҳам. Ҳатто бу қарор шу даражада тез амалга ошадики, у отасидан келган хатни ўқишга ҳам фурсат ажрата олмай қолади. Мана, Пўлат нарсаларини кўтариб йўлга тушади. Езувчига қаҳрамон ички дунёсини кўрсатиш учун қулай ҳолат. Бундан у фойдалана олади ҳам. У гўё қаҳрамонни яна ва яна синовларга солиб кўриш ниятида фавқуллодда ҳолат яратади. Унинг йўлга чиқиши қорбўрон қуюнига тўғри келди.

Бу ҳолнинг сабаби ҳам маълум. Бу галги унга берилган зарба биринчи галги зарбага нисбатан бир неча баробар жиддий ва масъулиятли эди. Унинг ҳолати ҳам шунга мувофиқ бўлди. Аммо ҳаётда шундай шахслар бўладики, улар учун ҳаётда чекиниш бўлиши мумкин, узил-кесил мағлубият бўлиши мумкин эмас. Пўлат шу хилдаги одамлар тоифасидан эди. Бу хилдаги одамлар одатда бирор вазият туфайли бир қадам чекиниб қолгудек бўлса, ҳаётдаги ўз ўрни ҳақида ўйлаб, тезроқ асосий йўлга қайтиш учун ҳаракат қилиб қоладилар. Бу типдаги одамлар қайтиш важини ҳам осонликча топа қоладилар. Езувчи эса бундай пайтларда қаҳрамонга ёрдам қўлини чўзади.

Пўлат ўз онгида бўлиб ўтган бу психологик алғовдалғовлардан бир фурсат тин олиш истагини ҳис қилади ва отасидан келган хатни ўқийди. Ота одатдагидек унга жангчилар кайфияти, бўлиб ўтган баъзи жанг эпизодлари, солдатлар кўрсатган баъзи бир жасоратлар хусусида ёзарди. Бу гал қаттиқ жанг майдонида ўз ҳаётини хавф остида қолдириб, немис пулемётчиси жойлашиб олган черковни портлатган Ваня Николаев номли пионер ҳақида ҳикоя қилган эди. Ўз гапларини якунлаб: «Энди сен муҳим қурилишда ишлаяпсан. Бу ҳам катта шараф. Муносиб ишла. Ишларинг ҳақида хат ёзгин», деб тугатган эди. Бу гапларни ўқир экан, Пўлат ўзининг қилмишлари олдида ўзи уялиб кетди. У бир зум баҳодир жангчига муносиб ўғил эмаслигини, дадаси уни Ваня билан қиёслаганидан изза егандек ўнғайсизланди, «лабини қаттиқ огригунча аёвсиз тишлади». Бир зумда у хаёлан қурилишга қайтди. Дўстларини эслади. Тўрахонов унинг кўз олдига келди. Тўрахонов ўз галабасидан мамнун бўлиб, қурилиш бўйлаб шахдам қадам ташлаб юргандек кўринди унга. Шундай вазиятда чамадон ва кийим-

мечтагини кўтариб олға томон — Бахмалга қадам ота олмаслигини сезди Пўлат. Хаёлидаги алғов-далғовлардан кейин: «Бораман, ҳа, Бахмалга эмас, қурилишга, бетончилар ҳузурига бораман!» деб юборганини ўзи сезмай қолди. Пўлат бу гапларни худди бировга, балки Тўрахоновга жавобан айтаётгандек қатъиятлик билан жиддий равишда айтди». Пўлат типидаги одамлар учун қарор — ижро деган гап эди.

Бундан кейин биз Пўлатни яна қурилишда, бу гал Тўрахонов участкасида эмас, бетончилар бригадасида, китобхонга таниш бўлган Сергей Никитин бригадасида кўрамиз. Шу йўл билан ёзувчи Пўлатни Тўрахоновдан, романнинг асосий конфликтини бошқараётган қутбдан узоқлаштиради, зиддиятлардан унга дам бергандек бўлади. Романнинг анча бобларида биз Пўлатни, тинч, унинг идеалига тўғри келадиган яхши одамлар, ўз куч ва қудратлари билан қурилишнинг йирик-йирик ишларни бошқараётганлар даврасида кўрамиз. Хусусан, хушфёъл, атрофдагиларга ғамхўр, инсон қадр-қимматини биладиган, табиатни тезроқ ўзгартириб, уни инсон хизматига қўйиш ғоялари билан банд юрадиган, ўзининг характер хусусиятлари билан отасини эслатадиган Сергей Никитинга у алоҳида муҳаббат билан қарайди. Шунингдек, устози Рустам билан бир сафда туриб ишлаш ҳам уни руҳлантирди. Рустамдаги дилкашлик, ҳазил-ҳузиллар билан катта ишларни битказиб, атрофдагиларга жиддий таъсир ўтказа олиши Пўлат учун доимий ўрнак бўларли бир хусусият эди. Ўзининг ишбилармонлиги, хушфёъллиги билан ажралиб турадиган Баҳодир ота ҳам Пўлат учун ўрнак бўларли бир шахс бўлди. Романда Пўлатни ўзлари томон оҳанрабо сингари тортган бу шахсларнинг аҳамияти катта эди. Улар ёзувчи учун фақат Пўлатга Тўрахоновдан «дам бериш» учун эмас, балки кўпроқ Пўлатни улар таъсирида тўғри тутиб туриш учун, ҳаётнинг объектив манзарасини, яъни китобхонга ҳаёт фақат Тўрахоновлардангина иборат эмаслигини кўрсатиш учун керак эди. Пўлат Тўрахоновнинг хатти-ҳаракатларини кўриб, ўзида нафрат ҳисси тўлиб-тошганидан олға қараб интилса, Никитин ва Рустамлардан сабоқ олиб, олға қараб қадам ташлар эди. Тўрахонов ва Никитинлар ҳаётнинг бир-бирига зид икки томонлари бўлиб, қаҳрамоннинг тобланиб, камолот сари интилишига асос эди.

Пўлатнинг Тўрахоновдан узоқлаштирилиши, бу, ал-

батта, шартли тушунчадир. Аслида Тўрахонов ва тўрахоновчилик Пўлат онгидан узоқлашган эмас эди. У ўзининг ҳар бир қадамида Тўрахонов ва унинг хатти-ҳаракатларини ўйлар, у ҳақда ўзининг фикрлари анча аниқ бўлса ҳам бошқаларнинг фикри уникига тўғри келмаганидан ажабланарди. Тўрахонов туфайли Ҳалил ота ва Баҳорни ташлаб кетгани, умуман, ўз райони ихтиёридан чиқиб, бошқа ерда ишлаётгани уни доим безовта қилар, одамлар, хусусан, дўстлари у ҳақда қандай фикрда эканлиги хусусидаги ўйлар уни тинч қўймасди. Пўлатнинг «қочоқ»лиги, «оғир ишга рози бўлмай, енгил иш сўрагани, қурилишда унга енгил иш бермаганлари» сабабли «жўнаворгани» тўғрисида мишмишлардан китобхон хабардор бўлиб боради. Бироқ бу гаплардан Пўлат тўла хабардор эмас эди. Бу хилдаги мишмишларнинг бўлишини у тахминан биларди. Чунки уларнинг фақат бир қисмигина унга узоқ-юлуқ ҳолда етиб борарди. Шу сабабларга кўра ёзувчи Пўлатга бир оз «дам» берган бўлса ҳам уни асосий конфликт доирасидан тамоман чиқариб юборганича йўқ. «Қочоқ» бўлиб юрган пайтларида оёисига ёзган хатларидан бирида у: «Энди олма пиш, оғзимга туш, деб ўтиролмаман-ку, ахир. Сен менга тегма, мен сенга тегмайман, деб яшаш — мунофиқлик эмасми? Курашмоқ зарур. Мактабимизда ҳамма нарсани ўқитган эдилар. Аммо ҳаётнинг тошқинли селига қарши қандай курашмоқ зарурлигини айтмаган эканлар. Мана мен энди нима қилишимни билмайман», деб ёзган эди. Пўлат ҳамон курашга тайёр, ўзини чекинган ҳисобламасди. Бироқ бу курашнинг қай тарзда бўлишини яхши тасаввур қилолмас, бунинг устига Тўрахонов билан Баҳор ораларидаги муносабат, бу хусусдаги шубҳалар уни борган сари эзар эди.

«Қудратли тўлқин»нинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, адиб роман конфликтининг ечимини узоқдан тайёрлайди. У барча зиддиятларни борлигича бир нуқтага йиғиб «портлатиш» йўли билан эмас, балки уни аста-секин, бўгинма-бўгин ҳал қилиб боради. Бошқача қилиб айтганда, нопок кучларнинг фош қилиниши бир неча босқичлардан иборат бўлади.

Ҳалил бобо Тўрахоновнинг ғамхўрликлари мудҳиш ғараз асосида эканини сезади. Тўрахонов «марҳамат»ларидан юз ўгириб, у яратиб берган имтиёзли шароитдан воз кечади.

Доим Тўрахоновнинг «камтарлиги, самимийлиги»

хусусида тўла ишонч билан гапириб юрган Баҳор унинг мақсадини англайди ва разил, мунофиқ шаҳс эканини тушунади.

Езувчи бу тушунчаларнинг пайдо бўлишини асослайдиган қатор эпизодлар тасвирини берадики, улар Тўрахоновнинг асл башарасини китобхон олдида тўла очиб бера олади. Хусусан, Баҳорга соат тақдим қилиб, муҳаббат изҳор қилиш манзараси Тўрахоновни Баҳор олдида охиригача фош қилади. Шу туфайли Баҳор Тўрахоновнинг ўзига муносабатини тўла тушуниб олади. Бу эпизоддан кейин Баҳор бутун бошидан ўтган воқеаларни янгича англайди, маъносини янгича қақади.

Бу воқеа бутун ҳаёт йўлини қайта баҳолашга, ўз хулқ-атворини янгидан тарозига солиб кўришга мажбур қилди. Шундай қилиб, машъум соат воқеаси ёзувчига Баҳор характерини чуқурроқ ва кўламлироқ планда кўрсатиб беришга асос бўлди. Сюжет ривожини нуқтаи назаридан эса Баҳорнинг кўз олдида Тўрахоновнинг асл башарасининг очилиши роман ечимининг бошланғич ва муҳим босқичи бўлди.

«Қудратли тўлқин» ечимининг босқичларидан яна бири шу бўлдики, Тўрахоновнинг сир-асрори бошқа жиҳатлардан ҳам фош бўла бошлади. У фақат атрофдагиларга муомилада эмас, балки оилада ҳам иккиюзламачи шаҳс эди. У хотини Зебини эскилик сарқитлари бандаси, ўзига ўхшаган иккиюзлама ота ва она ихтиёрига топшириб қўйган эди. Улар иродасига мувофиқ Зеби маълумотли аёл бўлишига қарамасдан ўқитувчилик ишидан қечиб, уй бекаси бўлиб ўтиришга мажбур бўлди. У фақат қайната ва қайнана томонидан эмас, балки уйда кам бўладиган эр томонидан ҳам сабаб-бесабаб узлуксиз таҳқирланар, ҳар қадами ҳисобда бўлиб, ўтмишдаги «ичқари»да яшаган мисол кун кечирар эди. Кўпгина шарқ аёллари сингари Зеби бу таҳқир ва хўрликларга узоқ вақтлар чидади. Ниҳоят, унинг сабр косаси тўлди. Зеби Тўрахоновнинг уйдан чиқиб кетди.

Зебининг бу аҳволдан китобхон хабардор бўлса ҳам Тўрахоновнинг атрофидагилар бундан беҳабар эдилар. Асарнинг охириларида Зебининг уйдан чиқиб кетиши муносабати билан Тўрахоновнинг оиладаги башараси ҳам тўла очилади. Асар қаҳрамонлари Тўрахоновнинг оиладаги мунофиқлигини ҳам билиб оладилар. Демак, бир қирраси билан Баҳор ва Пўлат

ларга бориб боғланадиган оилавий жумбоқ ҳам ечилилади. Бу романнинг умум ечимини таъмин қилиши керак бўлган иккинчи босқич эди.

Бундан ташқари биз Тўрахоновни план бандаси эканини, топшириқларни юзаки бажариб, доим илғор ҳисобланиб келаётганини билар эдик. Бироқ унинг бу хислатлари бирор факт билан тасдиқланганича йўқ эди. Шу сабабдан Тўрахонов кўрсаткичларига қурилиш дагилар ишонишар, уни яхши ташкилотчилардан бири ҳисоблашар эди. Ниҳоят, бу ишда ҳам Тўрахоновнинг асл қиёфаси фош бўлади. Селга қарши қурилган Катта-сой тўсиғи қалбаки бўлганидан селга бардош бера олмайди. Бахмалликлар участкасини рўй бериши мумкин бўлган фалокатдан қурилиш коллективи ёрдам қилиб зўрға қутқазиб қоладилар. Бу ҳолат Тўрахонов участкасининг узоқ вақтлардан бери «илғор», «байроқдор» бўлиб келишининг сирини очиб берди. Маълум бўлдики, Тўрахонов ишни «Қўлдан кетгунча, эгасига бориб етгунча» қабилида бажарган; бажарган эмас, балки амал-тақал қилиб, ўринлатиб баландпарвоз гаплар билан эътибор қозониб юрган. Бу ҳолни ҳам китобхон билар эди. Езувчи Тўрахонов характеридаги бу хислатни яшириш йўлини излаб ўтирмади, яширишнинг кераги ҳам йўқ ҳисоблади. Мана энди Тўрахоновнинг башараси бу жиҳатдан ҳам фақат қурилишдагиларгагина эмас, балки район миқёсида ҳам аён бўлди.

Шундай қилиб, Тўрахоновнинг ҳақиқий башараси фақат китобхонгагина эмас, балки асар қаҳрамонларига ҳам ошкор бўлади. Энди фақат Пўлат эмас, балки Баҳор ҳам, Халил ота ҳам, Пўлатнинг ойиси Хайри ҳам соддадиллик билан кимга ишонч билдирганликларини англаб оладилар. Пўлатнинг ақл, заковати ва зийраклигига қойил қоладилар.

Ечимнинг охирги нуқтасини область раҳбарлари иштироки билан йиғилган партактивда Пўлат ўз нутқи билан қўйди. Бу нутқ роман конфликтини ниҳоясига етказди. Шу билан асарни охирлатиш ҳам мумкин эди. Бироқ романнинг қиммати фақат Тўрахоновнинг фош бўлишида эмас, эстетик мақсад бундан улугроқ ва муқаддасроқ эди. Тўрахонов қилмишларининг юзага чиқиши асар қаҳрамонларининг онгини бир даража бойитди, уларни ҳушёрликка чақирди, қалбакиликка қарши доим тайёр туришга ундади. Асар бош қаҳрамони учун эса, романда акс эттирилган воқеаларнинг роли бениҳоя катта эди. У бутун бир ҳаёт мактабини

ўтди, ундан дарс олди, қарийб бутун умрга етарли худоса чиқарди.

Фарҳод ГЭС қурилиши воқеасига роман бағишлаб, ҳаётнинг бу парчасини батафсил эслаш сабаблари Пўлатнинг ўйларида тўла акс этган. У ўзининг ҳаёт йўлида қандай тўсиқларга дуч келмасин, қандай кулфатлару азоб-уқубатларни бошидан кечирмасин, асар охирида у умум ҳаётнинг қудратли оқимида кўрди ўзини.

Адибнинг бу тарихий воқеани қаламга олишига яна бир сабаби бор. Бу шундай бурилишки, Шароф Рашидов ҳаётнинг бу парчаси орқали республикамизда ишчи синфининг туғилиши жараёнининг типик манзараларидан бирини кўрсатиб берди. Бу туғилиш республикамизда рус ишчи синфи қошига бориб, ёнма-ён туриб, иш ўрганган ерли халқ вакиллари ҳисобига бўлса, иккинчи томондан Фарҳод ГЭСга ўхшаган улуғ қурилишларга белкурак ва кетмон билан келиб, ишчи жомакорини кийган оддий деҳқон вакиллари ҳисобига туғилар эди. Бу жиҳатдан фақат Рустам, Холмат ва Пўлат ҳаётларигина эмас, балки Баҳор, Халил ота, Баҳодир оталарнинг ҳаёт йўллари ҳам ишонарли далилдир. Худди шу маънода асар қаҳрамонларидан бири Рустам романнинг охирларида Пўлатни Армия сафига кузатар экан, у билан Баҳорни бағрига босиб:

«Эҳ, менинг қадрдон ишчи синфим!..» — дейди.

Бу гапларни дилидан чиқариб айтган Рустамгагина эмас, балки ўзбек адабиётида ҳали етарли даражада акс эттирилмаган муҳим бир масаланинг ёритилишига катта ҳисса қўшган адиб номига ҳам балли дегингиз келади.

Замондошлар образини, уларнинг кундалик ҳаёти, руҳий дунёсини акс эттириш Шароф Рашидов ижодининг асосий йўналишларидан биридир. Унинг ижодига хос бу хусусият фақат мунаққидлар томонидан эмас, балки қалам аҳли вакиллари томонидан ҳам доим таъкидланиб келинмоқда. Жумладан, машҳур рус ёзувчиси, ўзбек адабиётининг дўсти Николай Тихонов шундай деб ёзган эди:

«... Ҳар хил характердаги замондошларимизнинг ёзувчи томонидан яратилган образлари ҳозирги замон ўзбек прозасининг катта ютуқларидан ҳисобланади...

У халқ ҳаётини ҳар томонлама, батафсил тасвирлаш таланти билан, Ўрта Осиёдаги тарихий социалис-

тик ўзгаришларни акс эттириши билан совет адабиёти прозасида кўзга кўринарли ўринлардан бирини эгаллаб турибди.

У социалистик реализмни том маънода ўзига ўткир қурол қилиб олган ижодкорлардан. Ҳар қандай догматизм, натуралистик тасвир унга бутунлай ёт. Унинг услуби аниқ ва мазмунга бой — ҳаёт... Ўзбек халқи ҳаётидаги катта ўзгаришлар, Ўрта Осиёда социалистик тузумни юксалиши ёзувчи асарларининг ўқ-ўзагини ташкил этади. Яъни, жамият этапларини, миллий одатлар, табиат манзаралари, мазмунга бой воқеалар каби ўз ўлкасининг турли кўринишларини ижодкор сифатида ўз билими ва маҳоратини сира-сира аямасдан тасвирляпти.

У катта ғайрат ва садоқат билан ўз халқига хизмат қилляпти, ўз республикасининг юксалиши, гуллаб-яшнаши йўлида партия ва ҳукуматимиз томонидан топширилган масъул топшириқларни бажону дил ба жаряпти»¹.

Ижод масъулиятини сезган ҳар бир санъаткор сингари Шароф Рашидов доим изланувчан ва кузатувчан ёзувчидир. Унинг изланишлари доим ҳаётий, унинг ўзи кўрган-кечирган ва санъаткор мушоҳадасидан ўтказилган ҳаёт материалига асосланади.

Шароф Рашидов эллигинчи йилларнинг ўрталарида Совет ҳукумати делегацияси составида қатор шарқ мамлакатларида, жумладан, дўстона мамлакат Ҳиндистонда бўлади ва 1956 йилда «Кашмир қўшиғи» қиссасини эълон қилади. Қисса ҳинд халқлари афсонаси асосида яратилган бўлиб, у мазмунан ниҳоятда зиддиятли воқеаларга асосланган. Бироқ бу воқеалар лирик планда талқин қилинади. Унда ҳаракат қиладиган образлар мажозий. Инсон ҳаёти улар ораларидаги зиддиятлар — севги ва вафодорлик гуллар ҳаётига кўчирилгандир. Мажозий образларнинг хатти-ҳаракатлари, уларнинг ҳаёт учун олиб борган курашлари, бу курашда кўрсатилган жасоратлари ҳаёт «жанги», китобхон кўз олдида инсон ҳаётини гавдалантиради. Инсон ҳаёти зиддиятлари, ҳаёт «жанг»лари асосида романлар яратган Шароф Рашидов «Кашмир қўшиғи» да, муҳаббат ва садоқат ҳақида насрий дoston яратди ва унга муҳим маъно бағишлай олди. Қўшни ҳинд халқ

¹ «Гулистон» журнали, 1967, 11-сон.

афсонаси асосида асар яратиш ва ундаги маънони улуғлаш бу қўшни халқ билан дўстона муносабатнинг тараққий этишига сабаб бўлган воситалардан бири бўлди. «Кашмир қўшиғи» қиссаси муносабати билан ёзувчи ижодига халқ оғзаки адабиёти материали жалб қилинди.

Шароф Рашидовнинг асари — «Комде ва Мудан» (1959 йил В. Виткович билан биргаликда ёзилган) сценарийсида эса фақат халқ оғзаки ижоди материаллари эмас, балки адабий мерос мотивлари ҳам жалб қилинганини кўрамиз. «Комде ва Мудан» Бедилнинг шу номли асари асосида яратилади. Бироқ сценарийнинг образлар системасига янгича маъно берадиган бир қатор образлар, шу муносабат билан қатор воқеалар — оқибат Бедилда баъзи бир имо-ишоралардангина иборат бўлган ғоялар мукаммаллаштирилди. Натижада бундан қарийб икки аср олдин яратилган Бедил сюжети бугунги кун талабига мувофиқ маъно касб этади. Улуғ Ватан урушидан кейинги халқлар орасидаги зарур дўстлик, тинч-тотув яшаш принциплари бу эски сюжетга берилган янги маъно бўлди. Асарда халқлар дўстлигидан ташқари муҳим бир умуминсоний ғоя яратилади. Бу — ибтидоийлик, қолоқлик билан изоҳланадиган инсон ҳақ-ҳуқуқига нисбатан рўй берган таҳқир, адолатсизлик ва ҳақоратни қоралаш, не машаққатлар билан бўлса ҳам ғалаба қозонган севги, садоқат ва дўстликнинг тантанасини улуғлашдир. Узининг шу хусусиятлари билан сценарий жаҳон адабиёти ва санъатида мавжуд бўлган дўстлик, севги ва садоқатни улуғлайдиган қатор дурдона асарлар билан ҳамоҳангдир.

Шароф Рашидов адабий ҳаётга нисбатан доим актив муносабатда бўлиб келган ижодкорлардан. У кўпгина жанрларда — шеърдан тортиб йирик насрий полотноларгача ўз қалам кучини синаб кўрди ва катта муваффақиятларни қўлга киритди. У адабий оқимни яхши тушунадиган ижодкор. У адабий меҳнатнинг илк даврларидан бошлаб бадиий ижод, умуман, адабиёт ва санъат проблемалари билан қизиқди, қатор рецензиялар, бағишловлар, проблематик мақолалар яратди. Танқидий мақолаларида Шароф Рашидов доим адабиёт ва санъатда партиямиз сиёсатини, социалистик реализм методи принципларини тарғиб қилди, «Бадийлик ва ғоявий юксалиш учун» («Шарқ юлдузи» журнали, 8-сон, 1956 йил.); «Замонавийлик адабиёт

ва санъат қалби» («Ўзбекистон коммунисти», 7-сон, 1961 йил); бадий ижоднинг мазмун ва шакли, ёзувчи ва танқидчининг ижод принциплари ва маҳорати хусусидаги қатор ижодий масалаларни («Адабий-танқид ҳақида», «Шарқ юлдузи» журнали, 5-сон, 1950 йил) «Социалистик реализм байроғи остида», «Шарқ юлдузи» журнали, 12-сон, 1954 йил; «Бир бутун кўпмиллатли адабиёт», «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 4 январь, 1956 йил), кўтариб чиқди ва шу йўл билан у адабиётимизнинг равнақи учун катта ҳисса қўшди.

Шароф Рашидов моҳир публицист. Публицистик приёмсиз унинг бадий асарлари ва адабий-танқидий мақолаларини тасаввур қилиш қийин. Публицистик хусусият унинг энг биринчи мақолаларига ҳам хосдир. 50-йилларда у «Тарих ҳукми» деб аталган публицистик мақолалар йиғимидан иборат китобча эълон қилди. 1967 йилда эса Ташкентда ўзбек тилида, Москвада рус тилида «Дўстлик байроғи» номли китоби чоп қилинди. Бу китобда Улуғ Ватан урушидан кейинги дунё халқлари дилини банд қилган, баъзан ташвишга солган қатор масалалар хусусида қизғин фикр юритилади. Шу маънода бу китоб урушдан кейинги 30 йиллик даврнинг солномасидек кўзга ташланади. Қўлга олиб varaқласангиз, бу китоб катта кўламли сиёсий арбобнинг қаламигагина эмас, балки шу билан баробар катта адибнинг қаламига мансуб эканини англайсиз. Ундаги мақолалар жонли ва образли тилда яратилган. Унинг ҳамма бобларида ҳам топиб ишлатилган қиёслар (ўтмиш билан бугун, Совет Шарқи билан капиталистик Шарқ), фикрларни классиклардан олинган кўчирмалар билан тасдиқлаш, кичик деталь ва эпизодлардан йирик ижтимоий ҳулосалар чиқариш сингари публицистик приёмлар кўзга ташланади. Баъзи ўринларда Шароф Рашидов халқ ҳаётини чуқур тадқиқот қилади. Рус ва ўзбек халқи дўстлиги хусусида фикр юритиб, тарихга мурожаат қилади. Унинг эски саҳифаларидан улуғ рус халқининг бағри кенглигини, олижаноблигини тасдиқлайдиган ажойиб эпизодлар топади. Ўз тақдирини мазлум халқ тақдири билан мустаҳкам боғлаган Г.А.Лопатин, А.П.Федченко, О.А.Федченко, М.И.Шишова сингари қатор олижаноб шахслар ҳаёти ва беқиёс жасорати хусусида адибона фикрлар юритади. Улар билан танишган ҳар бир китобхон бу хотларнинг ҳаёти фақат публицистик мақолалар эмас, балки йирик бадий полотноларга мувофиқ эканини

ҳис қилади. Китобнинг бошқа бобларида ўзбек халқининг Улуғ Ватан уруши йилларида кўрсатган фидоийлигини англатадиган деталь ва эпизодларни маҳорат билан ишлатади. Шу билан ўзбек халқи улуғ рус халқи фидоийларига фидоийлик билан жавоб берганини ҳис қиламиз. Китобда Тошкент зилзиласи натижасида ўзбек халқининг бошига кулфат тушган бир даврда бутуниттифоқ халқлари кўрсатган дўстона ёрдамлари ҳақида жозибали деталлар, эпизодлар тасвири берилган.

Шароф Рашидов асарлари фақат Ўзбекистонда ўзбек тилида чоракам бир миллион, рус тилида қарийб ярим миллионлик тираж билан чоп қилинган. Айниқса, мухтарам адибимизнинг Москвада рус тилида беш томлик «Асарлар»нинг чоп этилиши адабиётимизда катта воқеа бўлди. Булар адибга нисбатан китобхонлар муҳаббатини билдирадиган фактлардир.

Шароф Рашидовнинг роман ва қиссалари, публицистик асарлари кўп миллатли халқимизнинг ўнлаб тилларига таржима бўлди. Шу маънода унинг асарлари фақат ўзбек адабиёти эмас, балки Бутуниттифоқ адабиётининг қимматли мулкига айланди. Шароф Рашидовнинг асарлари қатор чет мамлакат халқлари, хусусан, Шарқ халқлари ва янги ҳаётга қадам қўяётган, ўзларининг ҳақ-ҳуқуқларини энди таниётган халқларнинг тилларига таржима бўлди. (Инглиз, француз, хитой, араб, форс, бенгал, урду, румин ва бошқа.) Шу маънода адибнинг асарлари бошқа халқлар орасида ҳам социалистик тузум фазилатларини, хусусан, бу тузум туфайли совет халқининг қўлга киритган умуминсоний фазилатларини тарғиб қилишда муҳим бадиий ҳужжат вазифасини адо этмоқда.

Шароф Рашидов кабинет ёзувчиси эмас. У ўз ижодининг биринчи кунларидан бошлаб ҳаётнинг қайноқ жойларида туриб фаол меҳнат қилаётган, бугина эмас, балки шижоат кўрсатаётган адиблардандир. Л.Толстойнинг «ҳар бир асарим ҳаётимдан бир парча», деган сўзлари маълум. Агар Шароф Рашидов асарларига шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, яратган ҳар бир асарда, у барпо қилган, халқ иши учун фидоийлик кўрсатадиган ҳар бир образда ёзувчи ва давлат арбоби Шароф Рашидовдан нималардир бор, қандайдир белги ва хусусиятлар унинг шахсиятидан ўтиб китоб бетларига тушгандир. Йўлчи, Навоий, Уктам ва Бектемирларни Ойбексиз тасаввур қилиш қийин бўлганидек, Олимжон, Жўраев, Дўлатовларни ҳам Шароф Ра-

шидов шахсиятисиз тасаввур қилиш қийин. Қисқаси, Шароф Рашидов шахсиятида жамоат арбоби сифатидаги фаоллик бадий ижод билан омухта. Унинг шахсиятидаги бу икки йўналишни бир-бирларидан ажралган ҳолда тасаввур қилиш мумкин эмас. Бу икки йўналиш бир-бирларини тўлдиради, бир-бирларини изоҳлайди. Шароф Рашидов шахсиятига хос бу хусусиятни назарда тутиб, машҳур тожик ёзувчиси Мирзо Турсунзода шундай деган эди:

«У жуда ажойиб киши, унга ҳавасим келади. У партия, ҳукумат ишларида, катта иш, масъул вазифаларда бўла туриб, бадий асарлар ёзишга ҳам вақт топганига қойил қоласан киши. Мен коммунизмнинг қурилиш этаплари, бу йўлдаги катта ўзгаришлар илҳоми билан қўлга қалам олган ёзувчилар сафида кўраман уни. Шароф Рашидов сингари ёзувчилар учун сиёсат, давлат иши ва бадий ижодкорлик фаолияти ўртасида чегара йўқ, бир-бирига пайванддай. У Ленин партияси идеяси билан маҳкам қуролланган, партия иши учун бутун сиёсий куч-қудрати билан хизматга бутун умрини бағишлаган киши, — ҳам талантли раҳбар, ҳам ёзувчи...»¹.

Тоғиб айтилган сўз, тўғри берилган баҳо!

1976

ОЛИМ ВА ДРАМАТУРГ

Санъатнинг даргоҳи кенг. Баъзи бир санъаткорлар битта-иккита жанрда ижод қилиб, ўз халқининг маданияти тарихида маълум даражада из қолдиришади. Баъзилари эса ўз истеъдодларини санъат ва адабиётнинг кўпгина жанр ва турларида синаб кўрадилар-да, буларнинг ҳар бирида маълум даражада халққа манзур бўладиган иш кўрсатадилар. Ўзбек совет адабиётида шу хил санъаткорлардан бири Иззат Султондир. У олим десангиз — олим, драматург десангиз — драматург, киносценарист десангиз — киносценарист, либреттист десангиз — либреттист...

Иззат Султон ҳаётини маданиятимиз равнақига бағишлаган зиёлилардан. Бундан ярим аср олдин ҳаётимизда рўй берган улуғ бурилиш мазлум халқ қўлига «Мана китоб, ўқи; мана қалам-қоғоз халқнинг тарихини, ҳаётини ёз», деганида, «мана биз қиламиз бу ишни» деб чиққайлардан. Вазифа улуғ ва муқаддас, бироқ бу ишнинг уддасидан чиқиш ҳам осон эмас эди. Ҳаётнинг маълум бир қисмини ўқиб, кейин хизмат қилишга шароит имкон беравермасди. Шу сабабдан Иззат Султоннинг ўқишлари ҳам узук-юлуқ бўлиб, ўқиш ва ишлаш алмашилиб турган. Ўқиш унинг учун — ишлаш, ишлаш — ўқиш бўлган

Иззат Султон адабиётга ҳаётнинг мураккаб даврида келиб кирганлардан. Бу — синфий курашнинг анчайин мураккаблашган, эски ҳаёт сарқитларининг кишилар онгида ҳали анчагина сақланиб, янгиликнинг қурбонлар бериши керак бўлган бир давр эди. Шу жиҳатлари билан Иззат Султон зиёлиларимизнинг ўт ва сув кечиб камол топган вакилларидан.

Ҳар бир соҳанинг ўз донишмандлари бўлади. Иззат Султон адабиёт донишмандларидан. Унинг илмий таланти ҳам шунга мувофиқ кўп қиррали. У республикамизда адабиёт илмига асос солганлардан бири. Унинг илми ҳам кенг кўламли. Ҳар бир илмнинг бошланишида унга асос солувчиларнинг фаолияти кўп қиррали бўлса керак. Иззат Султонни вояга етказган дастлабки адабий муҳитда адабиёт тарихчилари, назариячилари, янги адабиёт билан шуғулланувчи адабиётшунослар алоҳида мутахассислар сифатида бир-бирларидан ажралган ҳолда кўринмаган. Бадиий ижоднинг турли жанрлари ва уларга хос назарий илм билан ҳамма баробарига шуғулланган. Бора-бора адабиётчилар маълум бир соҳани танлаб олиб, илмнинг тор доирасига ўз ҳаётларини бағишлайдиган бўлиб қолдилар. Аммо Иззат Султон адабиёт илмининг ҳамма тармоқлари билан тенг шуғулланиб келаётганлиги билан ўзининг ҳамкасблари ичида ажралиб туради. У адабиёт илмида қай даражада назариячи бўлса, шу даражада тарихчи, шу даражада замонавий ҳам. Энг муҳими, Иззат Султон замон талабини, яшаётган даври талабини тўғри ва тез англаб оладиган алломалардан.

Уттизинчи йиллардаги адабий ҳаётни кўз олдингизга келтирсангиз шундай манзарани кўрасиз: Янги мазмундаги миллий маданият ҳамма соҳа бўйича юксаликка интилади. Асоратдан қутулган халқ кўплаб талантларни яратади. Бироқ ижоднинг эски қонунлари янги соҳаларга жавоб беравермайди. Янги ижодкор ва янги адабиёт ҳаваскорлари талабига жавоб берадиган, марксизм методологиясига асосланган қонунларни яратиш керак эди. Иззат Султон ҳаётнинг бу талабини биринчи бўлиб тушунганлардан бўлди ва адабиёт назариясини яратиш устида иш олиб борди. Шу маънода Иззат Султон ўзбек адабиётида тўнғич назариячилардан. Унинг 30-йилларда нашр қилинган, кўпгина адабиётшунослар авлодининг вояга етишига замин тайёрлаган «Адабиёт назарияси» китоби ҳали ҳам ўз қимматини йўқотганича йўқ. Ҳозир ҳам адабиётга қизиқадиган ҳар бир киши ўз жавонида шу китобнинг туриши билан фахрланади. Бу китобнинг фазилати шунда бўлдики, унда Иззат Султон адабий жараёнга янги қараш принципларини ташвиқот қилди, ихчам, тушунарли формада адабиёт назариясининг

алифбосини яратди. Иззат Султоннинг «Адабиёт назарияси» асари Урта Осиё халқлари адабиёти назариясини ўрганишга қизгин киришган бир пайтда эълон қилинди. Шунинг учун бўлса керак, Иззат Султоннинг бошқа бир қанча асарлари сингари бу китоб ҳам республика миқёсидан ташқари чиқиб, қардош халқлар адабиёти ҳаётига ҳам кириб борди. Шу маънода туркман адабиёт назарияси китобининг автори, филология фанлари доктори Ҳ. Абдуллаев шундай ёзади: «Иззат Султон ҳақиқий инсон бўлгани каби адабиётнинг ҳам ҳақиқий солдати. Ҳақиқий олим доим ўзининг илмий фикри билан банд бўлиб юради. Улар шу зайл яшашдан лаззат оладилар. Бу хилдаги одамлар кичиккина бир мақола ёзса ҳам, ўқувчисига бирор янгилик айтиш учун ҳаракат қиладилар. Уларда шундай фикр доим топилади ҳам... Профессор Иззат Султонов шу хилдаги олимларнинг бири»¹. Ҳ. Абдуллаев яна фикрини давом эттириб, ёзади: «Иззат Султонов ишлари кенг адабий материални ўз ичига олганлиги, факт ва далилларнинг ишонарли бўлиши билан фақат ўзбек адабиётини эмас, балки бутун совет адабиётини, хусусан Урта Осиё адабиётини ўрганиш борасида намуна бўла олади»².

Бугина эмас, Иззат Султоннинг «Адабиёт назарияси» китоби чет эллик адабиёт мухлислари орасида ҳам тарқалгани маълум. Ўзбек ва уйғур адабий алоқаларини тадқиқ қилган филология фанлари кандидати Р. Қодирий асримизнинг ўттизинчи йилларида уйғур халқи территориясида тарқалган ўзбек адабиёти намуналарини санаб: «Бир оз кейин уйғур китобхонлари Иззат Султоннинг «Адабиёт назарияси» китобини олдилар»³, — деб ёзади.

Янги ҳаётга мос келадиган янги маданият ва янги адабиётни яратиш учун, албатта, адабий меросга ҳам назар ташлаш керак эди. Уни яхшироқ ўрганмасдан, ундаги ҳар хил оқимларнинг синфий моҳиятини чақмасдан, янги ҳаёт талабига жавоб берадиган томонларини сараламасдан туриб, янгича маданият яратишни ўйлаш ҳам мумкин эмас эди. Бошқача қилиб айт-

¹ «Эдебият ва сунгат». 1971 йил, 17 февраль.

² Уша мақола.

³ Р. Қодирий. Автореферат канд. диссертация «К истории узбекско-уйгурских литературных связей» (1917—1949 г.). Изд-во «Фан», УзССР, 1966.

ганда, янги санъат қонунларини яратиш қай даражада муҳим бўлса, адабий меросимиздан янги ҳаётга хизмат қиладиган қисмини ажратиб олиш шу даражада муҳим эди. Иззат Султон бу ишда ҳам ҳозиржавоблик қилди. Шу маънода у ўзбек адабиёти тарихининг илк тадқиқотчилардан бири.

Маълумки, халқимизнинг маданий мероси қадимий ва бой. Маданий меросни қайта тиклаш учун унинг муҳим жабҳаларини, қатор масалаларини ҳал қиладиган жумбоғини топиб, тадқиқот қилиш керак эди. Шу хилдаги жумбоқлардан бири Алишер Навоий ижоди эди. Иззат Султондаги ҳозиржавоблик уни Алишер Навоий ижодини ўрганишга ундади.

Ярим асрдан бери Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди совет адабиётшунослари диққат марказида турибди. Йирик олимлар раҳбарлигида Навоий асарларининг танқидий тексти тайёрланди, ҳаёти ва ижодий биографияси яратилди. Бу улуг сиймо ижодий проблемаларига тегишли кўпгина монографиялар ёзилди, унинг фалсафий қарашлари ҳақида йирик ишлар қилинди. Хусусан бу ишда йирик тарихчи Бартольд, катта шарқшунос олим Бертельс, биринчи навоийшунос олимимиз Олим Шарафутдиновларнинг хизматлари катта.

Иззат Султон улуг шоир ижоди ва ҳаётини узоқ йиллар давомида ўрганиб келаётир. Унинг биринчи жиддий иши — кандидатлик диссертацияси — Алишер Навоийнинг «Мезонул-авзо» номли машҳур асарининг тадқиқотига бағишланган эди. 1949 йилда китоб шаклида нашр қилинган бу асарда Иззат Султон буюк шоир Алишер Навоий ижодини текстологик тадқиқ қилиш ишига қўл урди. Ушандан бери Иззат Султон Алишер Навоий ҳақида қатор илмий-тадқиқот ишларини эълон қилиб келмоқда. Буларнинг баъзиларида Алишер Навоийнинг алоҳида асарлари таҳлил қилинса, баъзиларида унинг дунё маданияти тарихида тутган ўрни таъкидланади, баъзиларида эса унинг ижодини дунё классиклари билан қиёсий таҳлил қилиниб, халқимизнинг маданий мероси ҳақида йирик ва объектив хулосалар айтилади. Иззат Султон 30-40-йилларда форс-тожик адабиёти классиги Фирдавсий («Фирдавсий ва унинг «Шоҳнома»си ҳақида»), улуг грузин шоири Шота Руставели (унинг «Руставели ва Навоий» номли мақоласи), Низомий Ганжавий, Вильям Шекспир, А. С. Пушкин («Пушкин ва ўзбек адабиёти» де-

ган мақоласи), А. П. Чехов («Чехов ва ўзбек адабиёти» деган мақоласи), М. Горькийлар ҳақида қатор илмий мақолаларни эълон қилди. Бошқа халқлар маданиятини батафсилроқ ўрганиш, улар ҳақидаги фикрлари юзасидан ўз замондошлари билан фикр олишув уни қайта-қайта яна ўз халқи адабий меросига олиб келар ва ҳар гал унинг фикр ва қарашлари мазмунан камол топар, шаклан янги ифода усулларини излар эди.

Дунё адабиётининг улуг сиймолари устида олиб борилган ишлар шундай натижа бердики, бунгача Алишер Навоий ҳақида қилинган ишлар Иззат Султонни қаноатлантирмади. Олим, дунё адабиёти чўққисида туриб, Алишер Навоийдек буюк сиймо ҳақида мукамал бир асар яратишни ният қилган ва бунга узоқ вақт ҳозирлик кўрган. Шу йўсинда Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейи баҳона «Навоийнинг қалб дафтари» китоби яратилди. Китобни варақлар экансиз, аввало унда тадқиқот услубининг оригиналлиги, фактларнинг объектив таҳлил қилиниши, муаллифнинг мантиқан фикрларини далиллаш маҳоратини эгаллаганлиги кўзга яққол ташланиб туради. Шу жиҳатлари билан «Навоийнинг қалб дафтари» Иззат Султоннинг улуг шоир ҳақида яратган бошқа ишларидан ажралиб туради.

Шу кунгача яратилган Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига оид асарларида шоирнинг ҳаёти ва ижоди китоб авторлари томонидан бевосита, кўпроқ оммабоп планда айтиб бериларди, фактларга эса, биз шу авторнинг фикри орқали ишонардик. Уларда далиллардан кўра тавсиф устун турар эди. «Навоийнинг қалб дафтари»да Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига тегишли хулосалар тарихий манбалар асосида исбот қилинади.

Бу манбалардан бири шоирнинг ўз ижодидир. Лев Толстой «ҳар бир асарим ҳаётимдан бир парча» деган экан. Шунингдек, Алишер Навоийнинг ҳам ҳар бир асари унинг ҳаётидан олинган «парчалар» билан бойитилган. Иззат Султон шоирнинг асарларига ўтган мана шу ҳаёт «парчаларини» йиғади. Бу ҳаёт парчалари воситаси билан кўпроқ шоир яшаган муҳит, шу муҳитнинг таъсири натижасида шоирда рўй берган ҳар хил кайфиятлар, ҳолат ўзгаришлари таҳлил қилинади. Масалан, Иззат Султон ёзади: «Навоий, ўзи эса кейинроқ, «Ҳайратул-аброр» («Яхшилар ҳайрати»)

достонини ёзганда бегона шаҳарга ўқишга келган йигитнинг ҳолатини тасвир этар экан (шубҳасизки, бу тасвирда Навоийнинг Самарқанддаги ҳаёти маълум даражада из қолдирган), ёш толиби илмнинг (студентнинг) мағрур образини беради. Навоийнинг фикрича, олам пайдо бўлгандан бери доно хору, нодон азиз. Дононинг ҳаёт йўли оғир, аммо бир куни у яна нодоннинг ҳукмронлиги остида яшашга мажбур, ҳатто унга хизмат қилишга маҳкум, аммо, — дейди мағрур Навоий, — кимки илмни давлатга ва амалга, мансабга хизмат эттираман деса, у ўзини ҳам, халқни ҳам йўлда адаштиради» («Илмни ким воситаи жоҳ этар, ўзини ва халқни гумроҳ этар»)¹. Шу хилдаги мулоҳазалардан кейин «Ҳайратул-аброр»дан анчагина узун, бироқ фикрни тасдиқлаш учун зарур парча келтирилади. Дарҳақиқат, бундоғ ўйлаб қаралса, «Ҳайратул-аброр»дан олинган бу парча Алишер Навоийнинг Султон Абусаид ҳукмронлик қилган даврида ўзига раҳнамо тополмай, ижод қилиш учун имконият йўқлигидан Ҳиротдан Самарқандга келган ва бу ерда илмга, ижодга берилган пайтларидаги кайфияти тўла англашилади.

«Навоийнинг қалб дафтари» асарида шоирнинг ҳаёти ва ижодини тўла, чуқур тушуниш учун далил бўладиган шу хилдаги «парчалар» кўплаб келтирилади. Бундай «парчалар» Навоийнинг ҳамма асарларидан келтирилган — тўрт девондан иборат ғазалларидан ҳам, «Хамса»сидан ҳам, унинг насрий асарларидан ҳам...

Иzzат Султон «Навоийнинг қалб дафтари»нинг бу хусусияти ҳақида гапириб, китобга берилган муқаддимада шундай ёзади:

«Буюк шоир, мутафаккир ва давлат арбоби тўғрисида сўзлаш навбатини биз бу гал Алишер Навоийнинг ўзига бердик».

Ростдан ҳам Алишер бугун биз билан ўзи ҳақида ўзи суҳбат қилиши мумкин. Бунинг учун биздан унга фақат мухлисона бир хизмат даркор: ажойиб бадий асарларида, илмий тадқиқотларида, хотирала-

¹ Иzzат Султон. «Навоийнинг қалб дафтари», Ғ. Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1969, 173-бет. Ушбу китобдан келтириладиган кўчирмаларнинг кейингилари ҳам унинг шу нашрдан.

рида ва замондошларига ёзган саноқсиз хатларида Навоий ўз даври, ўз ҳаёти ва умуман, инсон ҳақида кўп фикрларни айтган... агар шу фикрлар ва маълумотлар бир жойга жам этилиб, Навоийнинг узоқ ҳаёт йўли поғоналари билан бугун мумкин бўлгани қадар боғлаб бир ипга тизилса, буюк инсоннинг ўзи ҳақида ўзи айтган иқрорномаси ва ш а ҳ о д а т н о м а с и - д е к (таъкид бизники — М. Қ.) бир асар майдонга келади. «Езувчининг таржимаи ҳоли—даставвал унинг асарларидир», деган қадимий ҳақиқатга амал қилиб, Навоийнинг адабий меросимизда даставвал буюк санъаткорнинг ўз ички дунёси акс этгани кўзда тутилса, унинг асарлари орқали Навоийнинг шахс сифатида, қиёфасини тайин этишга интилиш бундай иқрорномани майдонга келтиришда катта ёрдам бериши мумкин». «Навоийнинг қалб дафтари» китобининг бу хислатини асарнинг биринчи рецензентларидан турколог олим М: Ҳамроев ҳам таъкидлаб ўтган ва уни шоирнинг «документлаштирилган биография»си деб атаган.¹

Иzzат Султонга хизмат қилган яна бир муҳим манба ўша давр тарихчиларининг асарларидир.

Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига бағишланган яхлит бир асар қолмагани маълум. Шоир ҳақидаги маълумотларни ҳар хил темада замон нуқтаи назаридан ҳам ҳар хил вақтларда туркий ва форсий тилда битилган ишлардан йиғиб олиш керак бўлди. Бунинг устига бу манбалар, ҳар хил савияда, ҳар хил позициядан туриб, баландпарвоз стилда битилган эдики, улардан бирдан-бир тўғри ва объектив хулоса чиқариш учун марксистик методологияни эгаллаган етук олим бўлиш керак эди. Иzzат Султон «Навоийнинг қалб дафтари»да ўзининг шундай олим эканини кўрсатди.

«Навоийнинг қалб дафтари» асарининг яратилишида Иzzат Султонга асос бўлган яна бир манба шоир замондошларининг эсдаликлари эди. Китоб муқаддимасида муаллиф ёзади: «... Буюк шоир ҳаётининг гувоҳлари, яъни замондошлари — Абдурахмон Жомий, Султон Ҳусайн Бойқаро, Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий, Абдуразоқ Самарқандий, Зайниддин Восифий, Заҳриддин Муҳаммад Бобир ва бошқалар ёзиб қолдирган асарларда улуг сиймонинг ижоди, ҳаёти, сўзлари кишилар билан муносабати ва му-

¹ «Вопросы литературы». 1970, №11, стр. 206.

омаласи, хулқи ва сажияси (табиати) ҳақида аниқ фактлар қайд этилган».

Иззат Султон шу фактларни йиғди. Бугина эмас, бу фактларни у саралади, тартибга солди, шу билан уларга янги ҳаёт бағишлади. Бироқ, бу манбалардан фойдаланиш ҳам осон иш эмас эди. Аввало бу эсдаликлар ҳам ўз вақтида бир жойга йиғилмаган. Уларни ўша давр тарихчилари асарлари ичидан териб олиш керак эди. Бундан ташқари, тарихдан маълумки, Алишер Навоий яшаган давр, ижтимоий муҳит ниҳоятда қарама-қаршилиқларга бой бўлган. Улуғ гуманист шоирнинг атрофида дўстидан душмани кўп бўлган. Шундай бир замонда Алишер ҳақида нималар айтилмаган, нималар дейилмаган дейсиз! Бу гаплардан ҳам энг объективини, энг тўғрисини танлаб олиб ишлатиш керак эди. Тубандаги фактларга қаранг, қай даражада Иззат Султон олам-олам манбалар ичидан Алишер Навоий ҳаётини ва унинг табиатини характерлайдиган тўғри ва жозибали далилларни топа олади. «Бо- бирнома»:

«Алишербек... ўғил ва қиз — аҳли аёли йўк. Ола- мни тавре ва жорийда (якка ва ёлғизлик билан) ўт- карди».

Алишер Навоийнинг оила қилмагани ҳақида кўп эшитганмиз. Лекин унинг замондоши тилидан, ўша замондоши тилига хос бўлган иборалар билан, бу факт билан ҳамма ҳам таниш эмас эди. Еки Давлатшоҳ «Таз- кира»сидан:

«У буюк зотнинг интизомли мажлислари фазл аҳ- лининг мақсади эди. Унинг баланд оstonаси — бева ва бечоралар борадиган жой эди. Ва унинг таомлари тўлдирилмиш дастурхонлари саргардон ва сарсонлар учун доим тайёр ва унинг эҳсонининг эшиги муҳтож- лар учун ҳар вақт очик эди. Ва у билан ўлтирувчи- лар яхши таъбли ва фазилатли кишилардан ўзга эмас эди. Ва унинг хотирининг дўст ва улфатлари кўнгил- ларни забт этувчилардан бошқа эмас эди. Ва халқ- нинг назарида зўр ва оғир кўринган нарсалар унинг ҳиммати олдида енгил ва андак кўринур эди, аммо ноаҳл кишилар унинг нафис мажлисига кира олмас эдилар».

Давлатшоҳ «Тазкира»сидаги улуғ сиймони харак- терлайдиган маълумотлар билан биз илгаридан ҳам таниш эдик. Бу ҳақда Ойбек ўзининг «Навоий» ро- манида кўпгина картина ва лавҳалар яратган (ша-

ҳарнинг маълум бир жойида катта қозон қуриб, бева-бечора, етим-есир, оч-яланғочларга ош бергани хусусида, мадраса талабаларига махсус нафақа ажратиб қўйилганлиги, ўзининг хусусий даромадидан кўпгина иншоотлар қургани, фозиллар аҳлини йиғиб мушоиралар, илмий баҳслар уюштиргани, ва бошқалар ҳақида), улар орқали Алишер Навоийнинг ўша давр учун одатдан ташқари фазилатлари хусусида китобхонда ишонч ҳосил қила олган. Шу хилдаги маълумотлар «Алишер Навоий» драмасида (Алишернинг ҳаммомлар ва работлар, ариқ, иншоотлар қурдириб, чўлларга сув чиқаргани ва ҳоказолар ҳақида) ҳам акс эттирилган. Бироқ бадий асар — бадий асар. Унда ёзувчи фактларни тўлдириши, ундан кераксиз томонларини олиб ташлаб, кераклиларини ишлатиши, ҳатто баъзан ўша замон руҳига мос келадиган фактларни тўқиши ҳам мумкин. Юқоридаги фактлар шуни кўрсатяптики, Алишер Навоий ҳаёти ва фазилатларига тегишли гаплар Ойбек талқинида ҳам, Уйғун ва Иззат Султонлар талқинида ҳам, «Ҳаёт бўстони» номли қиссанинг автори Л. Бать талқинида ҳам одатдаги биз ўйлаган «тўқималар» эмас, балки Алишер Навоий ҳақида тарихан маълум бўлган фактларнинг бадий лавҳалар, манзаралар орқали, драматик ситуациялар орқали қайта тикланган шакллари экан. Шу жиҳатлари билан «Навоийнинг қалб дафтари» шу кунгача Алишер Навоий ҳақида ҳар хил йўллар билан айтилган маълумотларнинг «далилномаси»дир. Иззат Султон олим кишининг қиладиган ишини қилди, далилсиздек кўринган фактларни, маълумотларни мантиқ ниҳоясига олиб чиқди. Натижада Алишер Навоийнинг ҳеч кимда ҳеч қандай шубҳа уйғотмайдиган. ҳар тарафлама далилланган ҳаёти ва ижодий биографияси яратилди. Бу иш навоийшуносликда олға қараб қўйилган дадил қадам бўлди. Алишер Навоий ижоди кейин ҳам қайта-қайта ўрганилар, у ҳақда кейин ҳам бадий асарлар ёзилар, бироқ «Навоийнинг қалб дафтари» доим навоийшунослар учун ҳам, у ҳақда бадий асар яратувчилар учун ҳам муҳим манба сифатида қолар.

Ҳар хил савиядаги тарихий асарлардан, эсдаликлардан тўғри хулоса чиқариш учун фақат илмий методологияни эгаллаган олим бўлишнинг ўзи кифоя қилмас эди, бунинг учун олимона қунт, ўзига хос илмий метод бўлиши керак эди. «Навоийнинг қалб дафтари»ни ўқиган киши Иззат Султоннинг бу ҳар иқ-

кала фазилат соҳиби эканини англаб олади, Алишер Навоийнинг бадий асаридан унинг ҳаёти, ва ҳолатига тегишли жойларини жамғариш, бу ҳолатларни қатор тарихий асарлар, эсдаликлар билан далиллаш, далиллаганда ҳам шубҳага ўрин қўймаслик — Иззат Султоннинг ўзига хос методидирки, бу ўзбек адабиёт-шунослигида пайдо бўлган керакли тажрибадир. Бу тажрибани амалга ошириш учун муаллифга олимона қунтдан ташқари йиллаб вақт кетгани ўз-ўзидан маълум бўлиб турибди. Иззат Султон биз қизиққан саволларга жавоб бериб, бу ҳақда шундай дейди:

«Фақат бадий асар устида эмас, илмий асар устида ҳам иш жуда узоқ чўзилиши мумкин. «Навоийнинг қалб дафтари» 1969 йилда босилиб чиқди. Аммо унинг устида мен 1939 йилдан бери ишламоқдаман. (1971 йилда китобнинг иккинчи, тузатилган нашри босмадан чиқди). Навоий ижоди ва ҳаёти билан яқиндан танишганимдан бошлабоқ, унинг ҳаётини тўла акс эттирадиган бир китоб ёзиш нияти менда туғилган эди. Шу вақтгача ёзилган ва шу жумладан, мен томондан ёзилган ишлар мени бир жиҳатдан қаноатлантирмас эди: уларда фактлар авторлар талқинига дучор этилади, бу талқин эса маълум даражада субъектив, бир ёқлама бўлади. Вақт ўтган сари бу бир ёқламалик яққолроқ аён бўлиб қолади. Албатта, маълум талқинсиз асар ёзиш мумкин эмас, аммо «автор талқинидан кечмаган ҳолда, фактларнинг нуқул ўзини ёритиб бериш ва шу йўл билан талқиндаги бир ёқламаликни жуда кам даражага келтириш мумкин эмасмикин?» деган фикр мени қийнар эди. Бунинг учун китобнинг шаклини топиш керак эди. Бу шакл тез «келавермади», мен кунма-кун, ойма-ой, йилма-йил йиққан материал жавонда тўпланиб, вақт ўтган сари кўпайиб ётаверди. Ахири, шакл «келди» — Навоийнинг ўз тили билан айтилганидек, «бир қисса тузилди».

«Навоийнинг қалб дафтари»ни бадий асар сифатида баҳолаш фақат муаллифнинг ўзигагина тегишли гап эмас. Бу асар ҳақида фикр юритган танқидчилардан Очил Тоғаев ёзади:

«Иззат Отахоновичнинг адабий танқидий ижоди эстетик нафосат билан сўғорилгандир. Бу унинг маънавий муҳокама ва мулоҳазаларига белитристтик, яъни бадий ижод унсурларининг табиий омукта бўлиб кетганлиги натижасидир. Унинг «Навоийнинг қалб дафтари» китобини адабиётшунослик романи

(таъкидлаш бизники — М. Қ.) деб аташ мумкин. Тан қидчи Алишер Навоийнинг қалбига кира олган, унинг адабий кардиограммасини тузиб чиққандир. Навоийшуносликда муҳим тадқиқот ҳисобланган бу монографияда улуғ ўзбек мутафаккирининг илмий-адабий ҳамда бадий портрети яратилган. Навоий қиёфаси бадий кашф этилгандир»¹.

«Навоийнинг қалб дафтари»га тақриз ёзган филология фанлари доктори А. Ҳайитметов Иззат Султон яратган бу китобнинг фазилатларини қайд қилади: «Иззат Султон Навоий ҳаётини янгича нуқтаи назардан, аниқроғи, шоирнинг ўз асарларидаги мавжуд иқдорлари асосида, уларни замондошлари талқинига таққослагани ҳолда ўрганишга ҳаракат қилади. Бу, албатта, асарнинг фазилатидир. Шу вақтга қадар ҳеч бир тадқиқотчи улуғ шоир биографиясини ёритишда унинг ўз сўзлари, шеърий иқдорларига бунчалик катта аҳамият бермаган эди».

Тўғри фикр! Пастроқда у ўз фикрини яна ҳам аниқроқ ифодалаш мақсадида ёзади: «Тадқиқотчи улуғ шоир ва мутафаккир, давлат арбоби ва маданият ҳомийси — Алишер Навоий ҳаётида рўй берган ҳар бир ҳодиса ва воқеага, ҳар бир катта ва кичик фактга, ҳар бир сўз ва иборага, имо ва ишорага диққат билан қарайди, улардан ўз ўрнида фойдаланади»².

Бу ҳам тўғри фикр! А. Ҳайитметов катта навоийшунос олим. Алишер Навоий ҳақидаги унинг ҳар бир фикрини адабиёт мухлислари қадрлайди. Бироқ тақризнинг охирида А. Ҳайитметов ўзининг қуйидагича эътироз ва истагини ҳам билдиради:

«Ҳозир Навоий таржимаи ҳолига оид асарлардаги умумий бир касаллик, уларда аввалги муаллифларнинг ва ҳозирги тадқиқотчиларнинг фикрларини такрорлашдир. Иззат Султоннинг бу асари ҳам бундан бутунлай ҳоли деб бўлмайди. Тўғри, гап Навоий биографияси ҳақида борганда салафларнинг бу соҳада эришган ютуқларидан фойдаланмай илож йўқ. Бироқ биз истардикки, муаллиф шоирнинг ижодий биографиясини ёритишда ўзигача нима маълум эди, нима номаълум ва ноаниқ эди-ю, буларни аниқлашда ўзи нима янгилик қўшганини очиқроқ айтиб берганида, унинг

¹Қаранг: «Шарқ юлдузи», 1971 й. 5-сон, 172-бет.

²«Шарқ юлдузи», 1970 й. 12-сон, 201-бет.

навоийшуносликка қўшган ҳиссаси яна ҳам равшанроқ кўриниб турган бўлар эди»¹.

Бу асар ҳақида бир рецензияда берилган баҳо икки хил чиқиб қолаётганга, пастда айтилган фикр юқоридаги фикрни инкор қилаётганга ўхшайди. Бу-ку майли. «Навоийнинг қалб дафтари»дек асар муаллифидан масалани шу юқоридагидек арифметик йўл билан ҳал қилиб беришни талаб қилиш тўғри бўлармикин!

Бизнинг назаримизда «Навоийнинг қалб дафтари»га баҳо берганда нима аниғу, нима ноаниқ эди ва уни муаллиф қай даражада аниқлаштира олди, деган гап устида кўп бош қотириб ўтириш ортиқчага ўхшайди. Тўғри, бу масаланинг ҳам аҳамиятини биз инкор қилмоқчи эмасмиз. Бироқ гап бу ерда Алишер Навоий ҳақидаги тарқоқ учрайдиган фикр ва фактларни бир жойга жамғариб беришда маълум бўлса-да, ўша факт ва воқеаларни шубҳа қолдирмайдиган даражада далиллай билишда: фактларни асрлар давомида чанг босиб ётган катта жилдлар ичидан чиқариб, уларга жон ато этишда; ниҳоят маълум ва номаълум фактларни айтишга янғича шакл топа билишдадир. Масала шу тарзда қўйилсагина биз таҳлил қилаётган асарнинг ўзидан келиб чиқиб баҳолаган бўлардик, унинг жанр хусусиятларини ҳисобга олган бўлардик.

Бундай пайтларда шакл масаласига алоҳида эътибор бериш керакка ўхшайди. Чунки биз танқид ва адабиётшуносликда шаклнинг бир хиллигига ўрганиб қолганмиз. Мақолалар, китобларда фикрларнинг бир маромда қолипланган жумла ва иборалар билан ҳис ва туйғусиз айтилишига кўникиб қолганмиз. Кимдир маромидан чиқиб қолса ё сезгимиз келмайди, ёки уни тезроқ инкор қилиш йўлига ўтамиз. Иззат Султон «Навоийнинг қалб дафтари»да биз кўниккан маромдан чиқди, янги шакл ихтиро қилди (ахир шакл мазмунга хизмат қилади-ку). Шакл туфайли у Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига қизиқувчилар сонини оширди, бу улуғ сиймо ҳақида маълум ва номаълум ҳақиқатнинг яна ҳам кўпроқ тарқалишига эришди. Иззат Султон топган шакл, юқорида қайд қилганимиздек, мантиқ билан бадий тафаккурни бир нуқтага олиб келган ва уларни бир-бирларига мустаҳкам боғлаган шаклдир. Асарнинг бош фазилати ҳам шунда бўлса керак. Филология фанлари доктори М. Ҳамро-

¹ Уша журнал, 203-бет.

ев «Навоийнинг қалб дафтари»ни улуғ мутаффакир яшаган давр ва шоир қиёфасини кўз олдимизда гавдалантирадиган асар сифатида баҳолаганда ҳам асарнинг «документлаштирилганидан» ташқари шаклдаги фазилатларини ҳам назарда тутган бўлса керак, албатта.

«Навоийнинг қалб дафтари» фақат Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди биографиясига тегишли асар эмас. Китобнинг баъзи жойларида Иззат Султон Алишер Навоийнинг ижод психологиясига ҳам назар ташлайди. У ёки бу асарнинг яратилиш тарихи, ғоявий асосини, унинг яратилиши учун туртки бўлган воқеликни таҳлил қилади.

Асарнинг «Абдусайд ва Ҳусайн Бойқаро» бобида Иззат Султон ўша давр ҳужжатлари воситаси билан Абдусайднинг султонликка номуносиб сифатлари (бу ҳақда кўп фактлар келтирилади), Алишернинг ундан чеккан азиятлари (бу ҳақда ҳам фактлар бор), ундан кейин шоирнинг Самарқандга бориб, у ердаги аллома ва фузалосифат беклардан баҳраманд бўлгани, Абдусайдга қарши ўлароқ Алишер Навоий Султон Бойқарони (Султон Ҳусайннинг фазилатлари ҳақида ҳам фактлар келтирилади) ўз идеалига яқин бир киши сифатида тан олишлар ҳақида қатор далиллар келтирилади ва бу материалнинг «Садди Искандарий»нинг ёзилиши учун туртки бўлгани, шу ҳаётий материалдан келиб чиқадиган мотивларнинг асарга сингдирилгани ҳақида ниҳоятда ишонарли фикрлар айтилади.

«Навоийнинг қалб дафтари»да Алишер Навоийнинг бошқа бир қанча асарларининг ёзилиш тарихи, уларнинг ҳаётий ва ғоявий асоси ҳақида қимматли фикрлар айтилади.

«Навоийнинг қалб дафтари» асарининг фазилатлари кўп, улар ҳақида гапни яна давом қилдира берса бўлади. Бироқ асарнинг бош фазилати шундаки, у етук олимнинг етук асари. Унинг шу томонларини назарда тутиб бўлса керак, Миртемир асарни шоирона таърифлаб бундай дейди:

«Навоийнинг қалб дафтари» деган китоб ўктам алломамининг кейинги асарларидан бўлиб, шу даражада маъни ва мантиқ тигиз, узоқ меҳнат оқибатида дунё кўрган, умри узун илмий асардир. Бу китоб бу-

тун бир давр кўзгуси, бутун бир давр қомусидек салмоқли ва мазмуёндор.

Бу китоб устоз Ойбек қаламига хос, ўша оламга машҳур романидан кейин улуғ Навоий ҳақидаги энг самимий, замонга оҳангдош ва фахрлангудек меҳнатдир. Айни вақтда улуғ бобога фарзандлик туйғуси тўлиб-тошган ёруғ қалб қўшиғидир. Нечоғлик ерқин ва фусункор китоб»¹.

Фанлар тарихига назар ташласангиз, ҳар бир фаннинг ҳар бир даврда ўз устозлари борлигини кўрасиз. Совет даврида республикамизда математика фанининг туғилиши ва шаклланишини Қори Ниёзийсиз, геология фанининг туғилиши ва шаклланишини Ҳабиб Абдуллаевсиз тасаввур қилиш қийин. Шунингдек, совет даврида танқидчилик ва адабиётшунослик илмининг туғилишини ва шаклланишини ҳам Иzzат Султонсиз тасаввур қилиш қийин. Тўғри, Иzzат Султон ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги тарихида муҳитдан ташқари майдонга келган олим эмас. Ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги шаклланишининг бошланғич даврини эслаганда Олим Шарафутдинов, Сотти Ҳусайн, Отажон Ҳошим, Раҳмат Мажидий, Абдураҳмон Саъдий, Ғози Олимларнинг фаолиятини четлаб ўтиб бўлмайди. Иzzат Султон уларнинг баъзиларидан сабоқ олди, баъзилари билан ҳамкорлик қилди. Шу тариқа у ўсди, улғайди ва оқибатда ўзбек адабий танқидчилиги ва адабиётшунослигининг ривожига муҳим ҳисса қўшди. Ҳозир ҳам Иzzат Султон танқидчилик ва адабиётшуносликда ёлғиз эмас. Кейинги авлод вакилларини ҳисобга олмаганда Иzzат Султон таниқли олимларимиздан Иброҳим Мўминов, Воҳид Зоҳидов, Порсоҳон Шамсиев, Ҳомил Ёқубовлар билан биргаликда адабиёт илмининг равнақи йўлида тинмасдан меҳнат қилди ва хизмат қилиб келаётир.

Иzzат Султон бошқа йирик олимлар сингарини шоғирдлар тайёрлашга кўпроқ эътибор беради. Кейинги 30-40 йил ичида у билан суҳбатда бўлиб ё асарини ўқиб, ундан таъсирланмаган, ундан йўлланма олмаган бирор ўзбек танқидчисини, адабиётшуносини топиш қийин бўлса керак!

Адабий танқидчи ва адабиётшунос сифатида Иzzат Султоннинг илм доираси кенг. Ўзбек совет адабиётида бирор босқич, муҳим проблема, бирор йирик

¹ «Еш Ленинчи» газетаси, 1971 йил, 19 июнь.

ёзувчи ёки санъаткор йўқки, у ҳақда Иззат Султон ўз фикрини айтмаган бўлса! Хусусан унинг машҳур ёзувчиларимиз Ҳамза, Абдулла Қодирӣ, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, атоқли кинорежиссёр Комил Ерматов ҳақидаги ишлари илмий теранлиги, кўлами кенглиги ва мукамаллиги билан ажралиб туради. Кейинги 30-40 йил ичида ёзувчиларнинг бирор анжумани йўқки, унда Иззат Султон ўзига хос овоз билан, ўзига хос илмдонлик билан қатнашмаган бўлса — Иззат Султон қатнашмаган адабиётга тегишли бирон мажмуа ва ёки йирик коллектив асар ҳам топиш қийин. Бундай ҳолларда у доим масъул вазифаларни ўз зиммасига олади. Шу маънода у танқидчилик ва адабиётшунослик юкининг оғир қисмини ўз зиммасига олганлардан.

Бу жиҳатдан Иззат Султон қаламига мансуб бўлган «Ўзбек адабиётида социалистик реализмнинг шаклланиши» проблемасига тегишли тадқиқот, «Кўп миллатли совет адабиёти тарихи» да эълон қилинаётган ўзбек адабиётига тегишли қисм, Москвада нашр қилинган «История узбекской литературы» га киритилган бўлимлар, ниҳоят, ўзбек совет адабиёти тарихи очеркига ва унинг мукамаллаштирилган варианты бўлмиш «Ўзбек совет адабиёти тарихи» га қўшилган боблар ўзбек адабий танқидчилиги ва адабиётшунослигининг ёрқин саҳифаларидандир.

Иззат Султон яратган илмий ва танқидий асарларга бир назар ташласангиз у кўпроқ икки проблема билан доим банд бўлганини сезасиз. Улардан бири, маданий меросимизни ўрганиш, қайта тиклаш бўлса, иккинчидан, ўзбек совет адабиётида социалистик реализм методининг шаклланиш тарихидир. Бу ҳар икки проблема бўйича ҳам Иззат Султон бошқаларга ўрناк бўларлик иш қилди. Олимнинг «Ўзбек совет адабиётида социалистик реализмнинг шаклланиши» га доир илмий иши ҳақида Мухтор Авезов ёзган эди: «У катта меҳнат эвазига ўзбек халқининг мураккаб тарихий этапларидаги адабий жараёни ва адабий фактларни кенг ёрита олди.

Иззат Султон ўзидан олдинги тадқиқотлардан, умумлашмалар ва илмий маълумотлардан ажралиб турадиган мустақил ва катта иш яратди.

Дарҳақиқат, бунгача проза жанрининг шаклланиши, тараққиёт йўли ҳақида ўзбек адабиётшунослигида махсус илмий-тадқиқот ишлари йўқ даражада эди.

Шу сабадан Иззат Султоннинг бу иши ўзбек совет адабиётида социалистик реализм масаласига доир катта илмий ҳисса ҳисобланади»¹.

Иззат Султоннинг «Ўзбек совет адабиётида социалистик реализмнинг шаклланиши» номли асарининг моҳияти фақат шундангина иборат эмас. Маълумки, бу иш 50-йилларнинг бошларида адабиётшунослик конфликтсизлик назарияси ва «қуруқ социологизм» касалидан ҳали қутула олмаган бир пайтларда ёзилган. Иззат Султоннинг бу иши ўзбек адабиётшунослик фанида ўша «қуруқ социологизм»дан чекинишда муҳим қадам бўлди. Деталлаштирилган бадиий анализ Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Парда Турсунларнинг насрий асарлари, Ҳамза, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғуломлар поэзияси асосида Иззат Султоннинг ўша иши кўринган эди. Хусусан, Ойбекнинг «Қутлуғ қон», «Навой» романларига берилган деталлаштирилган бадиий анализ ўша давр адабиётшунослиги учун янгилик бўлди. Кейинги вақтларда анча тараққий этган бадиий асарнинг бу хилдаги анализи Иззат Султоннинг ўша ишидан бошланган.

Иззат Султонни республикамызда танқидчи ва адабиётшуносларнинг отахони дейдилар. Бу ҳеч қимда шубҳа туедирмайдиган ҳақиқат. У ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги учун муҳим назарий масала юзасидан катта илмий иш қилиб, биринчи ўзбек фан доктори (1955 йил) бўлди. Бундан кейин Иззат Султон бир неча докторлик диссертацияларининг тайёрланишида — бевосита маслаҳатчи сифатидами ёки расмий оппонент сифатидами — актив қатнашди, ўз раҳбарлигида кўпгина ёш олимларнинг кандидатлик илмий даражасини олишига сабабчи бўлди. Иззат Султон ёш олимлар етиштиришда энг хайрихоҳ, аммо энг талабчан отахон олимлардан. Бу жиҳатдан ҳам унинг адабиётга қўшган ҳиссаси озмунча эмас. У отахон танқидчи, отахон адабиётшунос, отахон назариячи номига муносиб ишлар қилаётир. Олимнинг мана шу ишларини назарда тутиб бўлса керак, Урта Осие адабиётшунослигининг билимдонларидан бири Зоя Кедрина Иззат Султоннинг илмий ва танқидий фаолиятига юксак баҳо берди ва уни Мухтор Авезов ва Садриддин

¹ Қаранг: Иззат Султонов. Ўзбекистон олимлари библиографиясига материаллар. Ўзб. «Фан» нашриёти, 1971 йил, 12-бет, тузувчи У. Шокиров.

Айнийнинг илмий фаолиятининг давомчиларидан деб атади. Урта Осиё адабиётшунослигининг иттифоқ миқёсига чиқа бошлаганини изоҳлаб, Зоя Кедрина ёзади: «Бу шу туфайли рўй бердики, Қозоғистон ва Урта Осиё адабиётшунослигида бунга жиддий асос — Айний, Аvezов анъаналари ва Е. Исмоилов, М. Богданова, И. Султонов, М. Каратаев ва шунга ўхшаган уларнинг ишини давом қилдирувчилар бор»¹.

* * *

Иzzат Султон фақат адабиётшунос олимгина эмас. Шу билан бирга у талантли ёзувчи ҳамдир. Назаримизда шундай бўладикки, илм Иzzат Султонни ижодга илҳомлантиради, ижод илмга. Бир қалбга сингиши қийин бўлган бу икки соҳа Иzzат Султон қалбида ўрин топа олган. Бир киши учун бу ниҳоятда оғир юк эканлиги маълум. Иzzат Султон шу «юкка» бардош бериб келаётир.

Илм билан ижодни сиғдириш қалби кенгликдан ташқари жасоратли бўлишни ҳам талаб қилади. Қаламкаш дўстларнинг асарларини ўқиб, уларга танқидчи сифатида объектив фикр айтиб (бунинг ўзи ниҳоятда мушкул иш), уларга жавоб қилгандек бадий асар яратиш осон иш эмас. Асарнинг ҳар бир сатрини ёзганда, образларга сайқал бериб, сўз танлаб, қофия излаганда қаламкаш дўстларига айтилган танқидий фикрлар доим эсда турса керак! Бунинг устига бадий ижод шундай мураккаб нарсаки, унда иш доим ҳам силлиқ кўчиб, муваффақият осонлик билан қўлга кира бермайди. Оддий ёзувчи муваффақиятсиз чиққан асаридан бир даража кўнгилсиз ҳолатларни бошидан кечирса, олим ёзувчи бундай ҳолатларни икки баробар ошиғи билан ҳис қилса керак! Шу маънода санъат қонуниятларини билган одамнинг бадий ижод билан шуғулланишининг ўзи жасорат.

Бу оғирликларга қарамасдан илм билан ижоднинг бирлиги баъзан Иzzат Султонга қўл келаётганга ҳам ўхшайди. Ёзувчи Пиримқул Қодиров таъбири билан айтганда: «Илм ва ижод Иzzат Султоннинг икки қанотига айланиб, бир-бирининг юксалишига ёрдам беришти. Бу хусусан ўзбек драматургиясининг дурларидан бири бўлмиш «Алишер Навоий» пьесасининг яра-

¹ Литературная газета, 26 января, 1972 года.

тилишида кўзга ташланади. Узоқ вақтлар Алишер Навоий ижодини, у яшаган даврни илмий жиҳатдан чуқур тадқиқот қилмасдан туриб, ўзбек драмасининг классик намуналаридан бири бўлмиш «Алишер Навоий»ни яратишда Уйғундек талантли ёзувчи билан ҳамкорлик қилиш мушкул иш бўлар эди. Шу маънода Иззат Султоннинг тенгдоши, санъаткор ёзувчи Комил Яшин ўзининг қаламкаш дўсти ижодига бир назар ташлаб, шундай деб ёзади:

«...Менимча Иззат Султон — драматург, Иззат Султон — олимнинг давоми. Шунинг учун ҳам ундаги илмий ва бадиий ижод бир-бири билан узвий боғланган»¹.

— «Алишер Навоий» улуг шоирнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш учун олиб борилган илмий тадқиқот ишлари натижаси ўлароқ майдонга келди. Иззат Султон юбилей комиссиясининг аъзоси сифатида баъзи бир ташкилий ишлардан ташқари олим сифатида катта илмий тадқиқот ишларини ҳам олиб боради. Пьеса яратиш ҳақидаги биринчи ғоя унда мана шу илмий изланишлар вақтида туғилган. У «Алишер Навоий» драмасининг ёзилиш тарихини эслаб, мақола автори билан бўлган суҳбатда шундай дейди:

«Алишер Навоийнинг юбилейга тайёргарлик даврида (юбилей 1941 йил июнда бўлиши керак эди, тайёргарлик эса 1939 йилда бошланган) мен рус олими А. А. Семёнов томонидан топилган бир афсона билан танишдим. Бу — Гули билан Навоий ва Ҳусайн Бойқаро орасидаги муҳаббат можароси эди. Мен Ҳамид Олимжон ва Уйғунга биргаликда шу афсона опера либреттоси яратишни таклиф этдим. Улар бу таклифни жуда мамнуният билан қарши олдлар. Либретто ҳақида суҳбат учун яна бир йиғилганимизда Ҳамид Олимжон опера эмас, балки драма яратишни таклиф қилди. Ҳамиднинг фикрича, операнинг муваффақияти композиторга боғлиқ, ўзбек композиторлари эса (Ҳамиднинг ва Уйғун билан бизнинг фикримизча) новаторлик қиламан, деб халқдан узоқ, халққа сингмайдиган музика яратишмоқда эди. Биз драма ёзишга қарор қилдик. Учаламиз бир неча ой биринчи маъбалар устида ишладик. Тарихий материал йиғиш тавом бўлгандан кейин, Тошкент атрофидаги Оқтошга чиқиб, аввал пьесанинг планини тузиш ва кейин ёзиш ниятида эдик. Оқтошга жўнамоқчи бўлиб турганимизда Ҳамидни Бутуниттифоқ Ёзувчилар союзи Москва-

¹ «Тошкент оқшоми» газетаси, 1971 йил, 21 июнь.

га чақириб қолди, ундан кейин Ҳамид Болтиқбўйига командировкага юборилди. Уйғун иккаламиз «Алишер Навоий» драмасининг батафсил (актма-акт) планини тузиб, Тошкентга қайтганимиздан бир неча ойча вақт ўтган эди. Ҳамид план билан танишиб, маъқулади, аммо ўзининг авторлар составидан чиқажагини айтди: «Ишни сизлар асосан битириб қўйибсизлар, менинг иштирокимга ҳожат йўқ», деди. Биз Уйғун билан пьесанинг кўринишларини ўзаро тақсим қилиб олиб, ёзишга киришдик.

Шундай қилиб, «Алишер Навоий» драмаси устида ишлаш адабиётшунослик вазифаларини адо этишдан бошланган эди.

Илмий тадқиқот ишлари Иззат Султон ижодида нақадар муҳим фактор эканини унинг бошқа бир асари — «Бургутнинг парвози» драмасининг яратилиш тарихи мисолида ҳам кўриш мумкин. У драманинг ёзилиш тарихини эслаб, шундай дейди:

«Менинг биринчи драматик асарим — «Бургутнинг парвози»нинг ёзилишига у вақтда (1939) менинг асосий касбим бўлган танқидчилик ва адабиётшунослик сабаб бўлди...

Мен бу вақтда адабиётшунос сифатида 20-йиллар Ўзбек совет адабиётини ўрганиш билан машғул эдим, — дейди мақола автори билан суҳбатда Иззат Султон. — Давр матбуоти партия ва совет архиви материаллари билан танишганимда кўзим М. В. Фрунзе ва В. В. Куйбишевнинг фаолиятини ақс эттирган материалларга тушди. (Мен Ҳамзанинг Туркфронт сиёсий бошқармасида ленинча большевиклар билан учрашганига оид материалларни ахтарар эдим...) Бу кишилар, айниқса Фрунзенинг қиёфаси ва фазилатлари мени ҳаяжонга солди. Мен ўзимнинг биринчи драмамга Фрунзенинг Ўзбекистондаги фаолияти даврига оид фактларни материал қилиб олдим».

Талант билан яратилган ҳар бир асар адабиёт ва санъат тарихидан мустаҳкам ўрин эгаллаб олади. А. С. Грибоедов асосан «Ақл балоси» номли пьесаси билан рус адабиёти тарихидан мустаҳкам ўрин олган. Адабий танқидчилик ва адабиётшуносликда қилган ишларини ҳисобга олмаганда ҳам фақат «Алишер Навоий» драмасининг яратилишига қўшган ҳиссаси учун Иззат Султон ўзбек адабиёти тарихида мустаҳкам ўринга эга бўладиган санъаткорлардан.

Вазифанинг оғирлиги Иззат Султон (Уйғун билан

бирликда) қилган ишнинг нақадар муҳим ва қимматли эканидан далолат беради. «Алишер Навоий» драмаси яратилган вақтда шоир яшаган давр ҳали етарли ўрганилмаганди. Олим Иззат Султон шоирнинг ҳаёти ва фаолиятига тегишли тарқоқ, тарих ихтиёрида қолиб келаётган материалларни излаб топиши ва уларни маълум бир илмий тартибга солиши керак эди. Бу ишларни қилишда олим Иззат Султонга хос фазилатлар — қунт ва синчковлик, факт заррачаларидан катта социал хулосалар чиқара билишликнинг роли ниҳоятда катта бўлди.

Бироқ санъат асари сифатида «Алишер Навоий» драмасининг фазилати фақат янги материаллар топишда ва ёки асарнинг улуг Алишер Навоий образини яратишга бағишлаганида эмас. Унинг фазилати аввало шоир яшаган ҳаёт материалли санъат асари талабларига мувофиқ ўрганиб, умумлаштира билишда: даврнинг характерли томонларини топиб, шоир замондошларининг типик хусусиятларини аниқлай билишда ва ниҳоят, давр қарама-қаршиликларини марксист санъаткорларча ягона драматик нуқтага йиға билишдадир. Бу ишларни қилишда олим Иззат Султондан ташқари, санъаткорлар Уйғун ва Иззат Султоннинг роллари бе-ниҳоят катта. Тарихан объективлик билан бадиий етуклик драмага умр берди, уни мукамал драматик асар даражасига кўтарди.

«Алишер Навоий» драмасидек етук асар яратиш учун фақат даврни яхши ўрганиш, шоир ҳаёти билан таниш бўлишнинг ўзи кифоя қилмас эди. Бунинг учун шоир асарларидаги ва унинг шахсиятидаги гуманистик қарашларни бир нуқтага йиғиш, марксистик қарашлар нуқтаи назаридан уларнинг мағзини чақиб бериш керак эди. Шоир ижодида акс этган асосий гоёлар: инсонни улуғлаш, улар орасидаги низо ва урушларга барҳам бериш, меҳнаткаш халқни, қардош, дўст ва иноқликни улуғлаш, халқ ҳаёти фаровонлигига эришиш, илм ва маърифат билан халқ онгини ошириш ва ҳоказо масалалар усталик билан драмага сингдирилиши керак эди. Драма муаллифлари худди шундай қилдилар ҳам.

«Алишер Навоий» драмасини синчиклаб ўрганилса, ундаги кўпгина мотивлар Алишер Навоий асарларидаги гоёлар асосида яратилганини кўриш қийин эмас, Бусиз «Алишер Навоий»дек бадиий жиҳатдан баркамол, гоёвий жиҳатдан бақувват асар яратилмаган бў-

лар эди. Бу фикрни далиллайдиган фактлар анчагина бор, биз шулардан баъзилари устида тўхтамоқчимиз:

Драмада улуғлар йиғилишида гап форс тилининг фазилатлари ҳақида кетади. Биноий форс тилини улуғлаб, туркий тилни қўполликда айблаган чоғида Навоий шундай дейди:

Жаҳонга шоҳ асарлар тақдим этган,
Вутун дунёга шуҳрат, донғи кетган,
Фақат форслар эмас, ҳиндлар, араблар,
Хитой, юнон, бўлақлар ҳам. Бу гаплар
Аёнди кун каби. Биз сўзлаган тил,
Шу тиллар сингари бойдир ва қобил.

Бу ерда Алишер Навоийнинг туркий тилнинг фазилатларини кўрсатишига бағишлаган машҳур асари «Муҳокаматул луғатайн»нинг асл мағзи акс этгани шундай кўриниб турибди. Аммо маълум гапларни асарга зўрама-зўраки киритиб ўтиш билан санъат асари яратиш мумкин эмас. Буни муаллифлар яхши билишарди. Туркий тил ҳақидаги шоирнинг қарашлари драмага табиий равишда сингдириб юборилган. Бу табиийлик қаҳрамон қарашлари билан муаллифлар қарашининг бирлигини яратган. Шу туфайли драмада акс эттирилган гоёлар шубҳа уйғотмайди.

Алишер Навоий асарларида ўз гоёларини исботлаш учун келтирилган баъзи бир афсоналар ҳам усталик билан драманинг сюжетига едириб юборилган.

Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида инсон сифатида шоҳ билан гадонинг тенглигини исботлайдиган бир афсона келтирилган: файласуф шоҳ олдига икки суякни олиб киради. Улардан бири шоҳнинг қабридан, иккинчиси гадонинг қабридан олинган. Бу икки устихон бир-биридан фарқ қилмайди. Бу билан файласуф «шоҳ ҳам, гадо ҳам инсон сифатида баробар, ҳаётда ҳам улар баробар бўлиши керак» эканини исботламоқчи бўлади. Бу «Садди Искандарий» поэмасининг, балки Алишер Навоий ижодининг гоёвий лейтмотивларидан бири эди. Шуни англаган ҳолда драма муаллифлари бу афсонани усталик билан асарга кўчирганлар.

Алишер Навоийдек улуғ шоир ҳақида асар ёзиш учун унинг гуманистик қарашларини асарга фақат мазмунан сингдиришнинг ўзи кифоя қилмас эди, албатта. Шоирнинг гуманистик қарашларини асар шак-

лига ҳам сингдириш керак эди. Бу жиҳати билан «Алишер Навоий» драмаси буюк шоиримиз санъати билан пьеса авторлари санъатининг омухтаси бўлди. Баъзи жойларда айтилаётган фикрлар, ўртага ташланаётган гоъялар кимга мансуб — Алишергами ё пьеса авторигами — буни англаб олиш қийин бўлиб қолади.

Баъзи жойларда Алишер Навоий асарларидан парчалар бевосита драмага кўчирилади. Булар:

Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса
Булбулга тикандек ошиён бўлмас эмиш, —

сингари шоир асарларидан чиқиб, халқ оғзаки ижоди мулкига сингиб кетган парчалардир.

Маълумки, Алишер Навоийнинг ҳаёти бошидан охиригача драматик ситуациялар гирдобиди ўтган. Бу ўз замони ҳаётидан қаноат ҳосил қила олмаган, янгидан-янги идеаллар орзусида яшаб, булар учун курашади-ган ҳар бир буюк шахснинг қисмати дир. Шу хилдаги драматик ситуациялар гирдобини ақс эттирадиган ҳолатлар Алишер Навоий асарларининг мазмунини ташкил қилади. «Алишер Навоий» драмасида инсон ҳаётида рўй бериши мумкин бўлган бу ҳолатлар баъзи ўринларда Алишер Навоий асарларидан бевосита драмага кўчирилади. Алишер Навоийнинг лирик ва эпик асарларидаги қаҳрамонлар ҳолати кўринишлари драма қаҳрамони — Алишер образини яна ҳам ёрқинроқ, яна ҳам аниқроқ тасвирлашга хизмат қилади. Бу ўринда шундай бир фактни эслаш кифоя: Драма охирида Жомий билан Алишер Навоий ўртасидаги диалог берилган. Бу диалогда Алишер Навоий бошлаган улуғ ишларнинг тўхтатилиб, бу ишларга раҳбарлик қилаётган Жалолиддин қатл қилингани баён этилади. Икки улуғ зот бу мудҳиш воқеанинг гирдобига тушиб турган бир пайтда Гулининг ҳарамга олиб кетилгани ҳақида хабар келади. Шунда Алишер Навоий бундай дейди:

Йиқил устимга, эй гардун, йиқил тез!
Йиқил, бошимни янч! Гавдамни бос, эз!

Бу мисралар ҳам шаклан, ҳам мазмунан Фарҳоднинг ўлим олдида қилган нидосининг қарийб ўзи. Бу

ерда Алишер Навоийнинг машхур достони «Фарҳод ва Ширин»нинг ҳаёт ва муҳаббат йўлидаги курашларининг драматик мағзи бўлган бир ҳолатнинг драмада ҳам айнан шу хил мазмундаги бир жойига кўчирилиши асарнинг таъсир кучини оширган.

Воқеанинг давоми ҳам шу йўсинда боради. Тасвир Алишер Навоийнинг ҳолатини кўрсатишдан Гулининг ҳолатини кўрсатишга ўтади. Гули Алишердек улуғ сиймога мос ёр. Унинг ҳаёти ҳам драматик ситуациялар гирдобиди. У Лайли ва Ширинлардек вафодор ва соф. Унинг муҳаббат тақдири ҳам Лайли ва Ширин муҳаббатларининг тақдиридан кам фарқ қилади. Шу сабабдан Гули Алишернинг келишини кутиб: «Ҳамон ёдимдадир: гул чоғи эрди, — деб бошлаб, — ажал ўз захрини ичказди менга...» деган сўзлар билан тугалланган каттагина парча ҳам мазмунан, ҳам шаклан «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Шириннинг ҳолати йфодаланган мисраларни эслатади.

Бетоб ётган Гули олдига келиб Алишернинг айтган сўзлари адабиёт мухлислари орасида оғиздан оғизга ўтиб юрган. «Кўзим чиқсин сени кўргунча бундоқ, кесилсин тил сени сўргунча мундоқ» мисралари ҳам «Фарҳод ва Ширин» достонидан олингандир.

Хуллас, Алишер Навоий асарларидаги ҳар хил кайфиятларни, хусусан у тасвирлаган қаҳрамонлар драмасини шоир образи тасвирига кўчиришда ҳам шоир Уйғун билан биргаликда олим Иззат Султоннинг ҳиссаси озмунча бўлмаса керак. Алишер Навоийнинг асарларидаги мотивларнинг драмага кўчирилишига фақат олим Иззат Султон эмас, балки санъаткор Иззат Султон ҳам кўзга ташланади. Бу ишда Иззат Султон истеъдодининг ҳар иккала қирраси — синчков олимлиги ҳам, талабчан санъаткорлиги ҳам иш берди.

«Алишер Навоий» драмасининг фазилати кўп. Бу ҳақда битта мақола эмас, тўла бир китоб ёзиш мумкин. Драма келажак авлод учун йиллар оша, асрлар оша ўз қимматини ошира боради ва келажак авлод учун бугунги маданий ҳаётимизни характерлайдиган йирик ва монументал бадий ҳужжат бўлиб қолади. Драма ҳақида танқидчи ва адабиётшунослар кўп фикрлар айтдилар, унга таҳсинлар ўқидилар. Биз бу ерда бир чет эллик меҳмон «Швеция — Совет союзи» жамияти аъзоси Гуннора Бёргманнинг фикрини қайд қилиб ўтмоқчимиз. У ёзади:

«Мен пьеса ҳақида бирор нарса дейишим қийин,

чунки кўринишлар орасидаги танаффусларда тезкорлик билан қилинган таржима асосида бу ишни қилиш осон эмас, аммо пьесанинг ижро этилиши менинг назаримда, одатдагидан зиёда ва ажойиб бўлди. Мен бу ерда чуқур нафосат, самимият, шоирона оҳангни бутун борлигим билан кўрдим, жон-жаҳдим билан эшитдим. Мен бунақасини бошқа мамлакатларда ҳалигача кўрган эмасман¹!

Бу баҳони драмага ҳам тегишли деб тушуниш керак. Чунки асарнинг ўзида томошабинга таъсир қиладиган катта ва нафис маъно яширинмаган бўлса, ҳар қандай актёрнинг ўйини ҳам томошабинни бу даражада банд қилиб, унинг онгига таъсир ўтказа олмаслиги маълум.

* * *

Санъат ва адабиётнинг асосий предмети қаҳрамонлик. Аслида қаҳрамонлик санъат ва адабиётни яратган, санъат ва адабиёт эса қаҳрамонликни улугълайди. Тубан нарса ва воқеалар ҳам инсон характерига мос қаҳрамонлик нуқтаи назаридан тасвирланади. Санъаткор сифатида Иззат Султон ҳам доим инсоннинг қаҳрамонлик хусусиятлари билан қизиқди. Аввало у халқ ҳаётининг қаҳрамонлик хислатларига бой бўлган даврларни танилайди, асар учун қаҳрамонларни улугъ бурилиш даврларидан ахтаради, зотан Иззат Султоннинг болалик йиллари ва Ушда — болалар уйида ўқиш даврларини эслайдиган бўлсангиз ўзи улугъ бурилиш йиллари ҳаётни англай бошлаганини, унинг биринчи кўзини очиб кўрган ишлари — янги ҳаёт учун «жон олиб, жон бераётганлар» ҳаётига мурожаат қилди. Унинг «Бургутнинг парвози» номли драмаси шу асосда пайдо бўлди.

Бу драманинг ёзилиш тарихини эслар экан, Иззат Султон шундай дейди: «... шундай қонли кураш, даҳшатли жанглар бизнинг ётоғимиз атрофида — кўз олдимизда бўлиб ўтарди. Мен коммунистлар ва қизил аскарларнинг жонларидан кечиб, шаҳарни, унинг аҳолисини ҳимоя қилаётганини кўп марта кўрган эдим. Уша вақтдан бери, халқ учун, адолат учун қўлига қурол олиб курашиб, кўз олдимда қурбон бўлган кўп

¹ Қаранг: Иззат Султонов. Ўзбекистон олимлари библиографиясига доир, Ўзб. «Фан» нашриёти, 1970 йил, 15-бет. Тузувчи У. Шокиров.

гина коммунистларнинг сиймоси хаёлимдан ўчмади. Мен катта бўлиб, ўқиб, балоғатга етиб, ёзувчилик касбига қўл урганимдан бери ўша коммунистларнинг сиймосини адабиётда қўлимдан келганича чизиб қолдиришни ўзимнинг бурчим деб ҳисоблайман. Бундан 25 йил аввал ёзилган «Бургутнинг парвози» пьесамда ҳам шу бурчимни адо этишга уриниб кўрган эдим¹. Муқаддас бурч, олижаноб мақсад билан яратилган бу драма ўзининг ҳаётийлиги туфайли ҳанузгача республика театрларида қўйилиб келмоқда.

«Бургутнинг парвози» драмаси «Алишер Навоий» билан бир тарихий даврда — Улуғ Ватан уруши йилларида сахна юзини кўрди. Бу фашизмга қарши умумхалқ юриши йиллари: ҳаёт материалларидаги ҳамоҳанглик — «Алишер Навоий»да ҳаётни тўғри изга, солиш учун бўлган уринишлар, «Бургутнинг парвози»даги янги ҳаёт учун «жон олиб, жон беришлар», бирида, тарихий шароит етилмаган бир пайтда улуғ шахннинг уринишлари, иккинчисида, тарихий шароит етилган бир пайтда қўлига қурол олиб, халқнинг жанг майдонига чиқиши — бу икки асарни мазмунан бир-бирларига яқин қилиб қўйган.

«Бургутнинг парвози» хусусида гап борганда, бошқа бир моментини ҳам ҳисобга олиш керак. Пьеса Ўзбекистонда Совет ҳукуматини барпо қилиш тарихини акс эттиради. Асар битилган пайтларда немис фашизмига қарши Улуғ Ватан уруши айни авжига чиққан, Сталинград остонасида жанг бораётган пайтлар эди. Қон тўкиб, жон бериб қўлга киритилган янги тузум хавф остида қолган бир пайтда, бу тузум учун қилинган жанглари эслаш, эслашгина эмас, унинг жонли манзарасини яратиш алоҳида аҳамиятга эга эди. Шу сабабдан бўлса керак, жамоатчилик бу пьесани қизгин кутиб олди, матбуотда пьеса ҳақида кўпгина яхши гаплар айтилди. Драма ҳақида биринчилардан бўлиб тақриз ёзган рус танқидчиси Александр Дейч асарни юксақ баҳолади². Кўп ўтмасдан марказий матбуот ҳам асар ҳақида яхши фикрлар айтди. Атоқли рус танқидчиси Корнелий Зелинский ёзган эди: «... Бу пьеса М. В. Фрунзенинг Туркистондаги фаолиятига бағишланган... Ўрта Осиё революцион курашла-

¹ У т к и р Ш о к и р о в. «Иззат Султон». Рафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970 йил, 26-27-бетлар.

² «Правда Востока», 1942 г. 26 ноября.

рида жасоратли рус саркардаси — она бургут болаларини учишга ўргатгандек ўзбек дўстларини кенг парвозга олиб чиқади. Бу пьесанинг асосий йўналишидир. «Бургутнинг парвози» бу социализм учун бўлган буюк курашларда тобланган халқларимиз орасидаги дўстлик ҳақидаги пьеса»¹. Кейинроқ А. Фадеев ўзбек адабиёти ва Ҳамза театри ютуқларини бир қатор тилга олиб, Иззат Султон яратган бу пьесани шундай баҳолаган эди: «Бу театр саҳналаштирган асарлар ичида йирик саркарда, ўзбекнинг дўсти Михаил Васильевич Фрунзегга бағишланган «Бургутнинг парвози» анча муваффақиятли чиққан»². Ҳамид Олимжон «Ўзбек санъати галабага чорлайди» номли мақоласида уруш йиллари яратилган асарларни тилга олиб ўтаркан: «Ўзбек ёзувчилари бир қатор яхши асарлар яратдилар. Улар ичида энг талантдилари К. Яшиннинг «Ўлим босқинчиларга», Ойбекнинг тарихий драмаси «Торобий» ва Иззат Султоннинг «Бургутнинг парвози» драмалари бор»³, деб ёзган эди.

«Бургутнинг парвози» яратилган давриданок қизгин кутиб олинишининг сабаблари бор. Пьеса, юқорида айтилганидек, аввало ҳозиржавоблик билан давр талабига мувофиқ яратилган драма. Бундан ташқари асарга муҳим бир поэтик маъно асос қилиб олинган. Бу ўзбек халқ оғзаки ижодида учрайдиган бургутнинг болаларини парвозга ўргатиши ҳақидаги афсонадан келиб чиқадиган маъно. Шу афсонадаги ғоявий оҳанг асарнинг бадий тўқимасига сингдириб юборилган. Танланган образлар ҳам шу ғоявий оҳанг асосида асардан ўрин олади. Янги тузум учун кураш олиб бораётган саркарда М. В. Фрунзенинг ўзи қудратли бургут, унинг атрофидаги курашчилар бургутчалар. Бугина эмас. Драматург талқинида бу афсона кенгроқ маъно ҳам касб этади. Бутун бир халқ — рус халқи — қудратли бургут, у ўзига катта ва баланд парвозни касб этган. У ҳали катта парвозга ўрганмаган қардош халқларни баланд парвозга чиқариши керак. Бу ерда улуг рус халқининг тарихий миссиясига символик равишда шоирона назар ташланган ва бу масала асарда муваффақиятли ифода қилинган.

¹ «Литература и искусство», 1943 г. 24 апреля.

² «За тридцать лет», избранные статьи, речи и письма о литературе и искусстве, Советский писатель, Москва, 1959, стр. 323.

³ «Правда Востока», 1942 г. 30 августа.

«Бургутнинг парвози»да Иззат Султонни драматург сифатида характерлайдиган яна муҳим бир нарса унинг воқеани ҳам қаҳрамонлар тақдирини сирли тасвирлашидир. Шу сир туфайли у томошабинни қаҳрамонлар тақдири билан қизиқтира олади. Ота — Жўра ва ўғил — Умар, севишганлар — Ширмон ва Умар воқеалар гирдобига тушиб бир-бирларидан узоқлашадилар. Бирининг ҳаёти иккинчисига маълум эмас, ҳатто бир-бирларини ўлдига ё босмачи томон ўтиб кетдига чиқариб юради. Уларнинг ҳис-туйғулари китобхон ва томошабинни ҳаяжонга солади. Оқибатда тарихий воқеалик қаҳрамонларини бир йўлга солиб қўяди. Бу йўлда улар таниб бўлмас даражада ўсган, ўзгарган. Революцион воқелик уларнинг онг даражасини бир поғонадан иккинчи бир поғонага кўтарган. «Бургутнинг парвози» қирқинчи йилларнинг бошларидаги ўзбек адабиёти ва санъати ютуқларини характерлайдиган муҳим ҳужжат даражасидаги бадиий асардир.

Халқ ҳаёти ҳар хил йўналишларда оқади. Замонлар бўлганки, «Алишер Навоий» драмасидагидек улуғ сиймолар ҳали тарихий шароит етилмаган бир пайтда ўз идеаллари йўлида кураш майдонига чиқиб, ўз ҳаётларини бу ишга бағишлаганлар; замонлар бўлганки, халқ «Бургутнинг парвози»дагидек онгли равишда ҳаётни янги изга солиш учун жангга отланган. Бироқ замонлар бўлганки, халқ қаҳрамонлари на бирор улуғ сиймо сингари етук бир идеалга эга бўлганлар, на бирор инқилобий ғояни ўзларига қурол қилиб, шу йўлда кураша олганлар. Бундай ҳолларда улар бир нарсани яхши билганлар — дунёда тенгсизлик ҳоким. Бу тенгсизликнинг бир томонида ўз қўлига бойликни йиққанлар турса, иккинчи томонида шу бойликни қўлдан бой берганлар турган. Халқ қаҳрамонлари эса бойликни, унга бўлган ҳуқуқни эгасига қайтариб беришга уринганлар. Бироқ бундай қаҳрамонлар тенгсизликнинг социал илдизи нимадан иборат эканини англаб етмаганлар. Англаш учун тарихий шароит ҳам ҳали етилмаган. Булар халқ қасоскорлари бўлиб, улар деярли ҳамма халқларнинг тарихида учрайди. Шундай қасоскор қаҳрамонлар ўзбек халқи тарихида ҳам бўлган. Иззат Султон «Номаълум киши» драмасининг қаҳрамонларига прототип қилиб асримиз бошларида ҳозирги Самарқанд области территориясида пайдо бўлган қасоскор Намоз Пиримқулов ва унинг издошларини танлаган.

Драмада бу қасоскорлар ҳаракати тарихий ҳақиқатга асосланган ҳолда халқнинг зулмга қарши стихияли ҳаракати сифатида талқин этилади. Бироқ бу воқеалар ҳам асл моҳияти билан тенгсизлик, ҳуқуқсизликка қарши умумхалқ курашининг бир кўриниши эди. Шу маънода бу курашлар ҳам драматург талқинида ўша вақтларда кенг тарқалаётган онгли кураш ғояларининг шаклланишида бир босқич эканини англаб олиш қийин эмас.

Бахтиёрдир кимки сўнмасдан бурун
Машғал каби ёнса порлоқ ва равшан,
Инсонга йўл ёруғ бўлса нуридан.

Ниёз тилидан айтилган бу сўзлар ниёзчилар типигадаги халқ вакилларининг характерини белгилайди.

«Номаълум киши»да «Алишер Навоий» драмасидагидек асар марказида бирор улуғ сиймо ҳам турмайди. «Бургутнинг парвози»дагидек бирор янги ҳаёт саркардасини ҳам кўрмаймиз. Унинг асосий қаҳрамонлари «зулмат дунёси»нинг жабр-зулмларини обдан тортган, инсонлик ҳуқуқларидан маҳрум қилинган, озгина бўлса ҳам шу ҳуқуқларни тиклаш учун оёққа турган оддий меҳнаткаш халқ вакиллари дир. Асарнинг бош қаҳрамони Ниёз ҳам, унинг севгилиси Турғуной ҳам, ногирон Нурбобо ҳам, Ниёзнинг сафдоши Азамат ҳам ўзлари тортаётган жабр-зулмнинг қасосини олиш учун оёққа турганлар.

Ниёз бошқа адабиётларда ҳам маълум даражада яратилган қасоскорлар типигадаги қаҳрамон. Шу маънода унинг хатти-ҳаракатларида, умуман, ақл ва заковат эгаси экани таъкидланади ва унинг хатти-ҳаракатларига қандайдир романтик оҳанг ато этилади. У кутилмаган ишларни қилади. Уни тутиб, осган бўладилар, бироқ у тирик, кутадилар — у йўқ. Кутмайдилар — пайдо бўлиб қолади. Асардаги драматик йўналиш ҳам воқеаларнинг асосий қисмлари шу романтик оҳанг орқали бериладиган драматизмга бўйсундирилган.

Романтик оҳангда яратилган асарларни ўқиганимизда ё томоша қилганимизда биз қаҳрамонни хатти-ҳаракатидаги майда баъзи бир воқеаларнинг тафсилоти билан кўп қизиқа бермаймиз. Данко юрагини қўлига олиб, одамларга йўл кўрсатган пайтларини ўқиб, ҳеч бир инсон у ишни қила олмаслиги ҳақида ўйлаб ўтир-

маймиз. Езувчи бизни бу воқеадан келиб чиқадиган маъно билан банд қилиб қўяди. Агар М. Горький Дан-конинг хатти-ҳаракатидаги бу воқеанинг тафсилоти ҳақида гапириб кетган бўлса эди, асар бизга шу даражада таъсир қилмаган бўлар эди. Шундай қилиш баланд тоғ тепасида парвоз қилиб юрган бургутни кичик бир қафасда учишга мажбур қилгандек бўлар эди. «Номаълум киши» да қахрамон хатти-ҳаракати баъзи бир хатти-ҳаракатларни беришда шу хилдаги романтик оҳангга мос келавермайдиган тафсилотлар учрайди. Ниёзнинг маҳаллий бек Раҳмонқулнинг маҳрами сифатида амир амалдори Саид Ғулумнинг олдига «пешвоз» чиқиб, у билан бирга бўлишлари, шу муносабат билан Ниёз ишлатган ҳийланинг тафсилотлари қахрамон образидан келиб чиқадиган катта маънони бир оз майдалаштиради.

Қахрамонлик маълум бир тарихий шароитга, замонга боғлиқ бўлади. Замонга қараб унинг моҳияти ҳам, кўринишлари ҳам ўзгариб туради. Иззат Султон ўтмишга назар ташлаб, улуғ гуманистлар ҳаёти ва курашини кўрди. Давр моҳияти шунда эди. Асримизнинг бошларидаги халқ ҳаётига мурожаат қилиб, Иззат Султон Намоз ва унинг издошларини топди. Тасвирланаётган давр ҳаётини акс эттириш учун намозлар ҳаёти, кураши характерли эди. Октябрь социалистик революцияси ғалабасидан кейинги даврга назар ташлаб, янги ҳаёт учун «жон олиб, жон бераётганларни» кўрди. Давр моҳияти шунда эди. Булар ҳаммаси халқимизнинг ўтмиши. Бироқ ҳар бир санъаткор ўз замонасининг куйчисидир. У ўзи яшаётган замонга назар ташламасдан иложи йўқ. Тўғри, юқорида қайд қилганимиздек, ўтмиш воқеаларини акс эттира туриб ҳам бугунги ҳаётимизга зиё сочиб турган воқеаларни ва шахслар ҳаётини тасвирлаб, бу хизматни адо этди ҳам. Бироқ санъаткор бу билан чеклана олмайди. Замонга хизмат қилиш аввало замондошларга муносабатда кўзга ташланади.

Иззат Султон ўз замонига назар ташлаб, ҳаётнинг ранг-баранглигини ва бу ранг-баранг ҳаётнинг бошқа ёзувчи ва драматурглар назари камроқ тушган бир томонини идрок этди. У олтмишинчи йиллар ҳаётига назар ташлаб, атрофида рўй бераётган нопокликка, ахлоқий ожизликка, кўпроқ шахсий маънафатни ўйлаб, шуҳрат орттириш, тузукроқ ўрин эгаллашга интилув-

чиларга қарши туғён кўтараётган улуғ инсонни кўрди. Шу асосда у «Имон» драмасини яратди. Драманинг бош қаҳрамони «...Иўлдош Комилов бутун умрини халқ хизматига бағишлаган, коммунистик ахлоқни ўзининг имони деб билган олим. У ўзининг халқ олдидаги бурчини бир лаҳза унутмайди, ҳар қаерда, ҳар қандай шароитда ўз виждонини покиза сақлайди, бу юксак ахлоқ ҳамма учун олий қонун, имон бўлишини истайди»¹.

Иззат Султон ўзбек зиёлиларининг ҳаётини саҳнага олиб чиқди. Фақат олиб чиқдигина эмас, у ўзбек зиёлиларининг мураккаб ҳаётини, унинг ёруғ томонларини улуғлади, нопок томонларини кескин қоралади. «Имон»нинг саҳналаштирилиши муносабати билан берилган тақризлардан бирида ҳақли равишда шундай деб ёзилган эди: «Ҳамза номли театрнинг янги спектакли ўзбек зиёлилари ҳаётини зўр эҳтирос билан акс эттириб берди»².

Асардаги драматизм тахмин қилган нарса шуки, пок ва нопок бир оиланинг одамлари бир дастурхон атрофида ўтирадилар, бир эшикдан кириб чиқадиладар, дастурхон атрофида ўтиришиб кундалик ҳаёт ҳалол ва ҳаром, яхши ва ёмон ҳақида ҳар куни, балким ҳар соат суҳбат қурадиладар. Шундай бир шароитда пок билан нопок ёнма-ён экани маълум бўлиб қолади. Пок ўз муҳитининг поклигини билса ҳам, у энг яхши анъаналар асосида жипслашган оила ичида нопок бир кимсанинг боридан беҳабар. Нопокликнинг ошкор бўлиб қолиши оила бошлиғи Иўлдош Комилов учун мусаффо ҳавода пайдо бўлган момақалди роқ эди. Шу муносабат билан Иўлдош Комилов тортган изтироблар, оғир ички кечинмалар асарнинг драматик мағзини ташкил қилади.

Санъат асари сифатида «Имон»нинг бир хусусияти шундаки, драматург бутун бир оилани ларзага соладиган воқеадан дарак беради, лекин бу воқеа нимадан иборат эканини маълум бир давргача сир сақлайди. Воқеанинг шу тарзда сирли бошланиши китобхон ва томошабинни ҳаяжонга солади.

Бир вақтлар конфликтнинг динамиклиги нуқтаи назаридан «Имон» пьесасини таҳлил қилиб, биз асарнинг иккинчи қисмида драматик ҳаракатнинг бир оз

¹Озод Шарафиддинов. Сулаймон Азимов, «Қизил Ўзбекистон» газ. 28 июнь, 1960 йил.

²И. Ильялова. Театр, 1961 г. № 1, стр. 115.

сусайгани ҳақида фикр юритган эдик. Иззат Султон «Имон»ни қайта-қайта ишлаган бўлса ҳам асар конфликтлари ҳамда парда ва кўринишларда ҳали ҳам бир хилда ривожланмайдигани сезилиб туради. Шунга қарамасдан «Имон» замон руҳини, замондошлар орасидаги муносабатларни, уларни банд қилаётган ҳаётий масалалар, уларнинг ахлоқий принциплари ва дунёқарашларини акс эттирадиган адабий ҳужжатдир. Унда яратилган Йўлдош Комилов эса ўз меҳнати, бутун борлиқ, ҳаётини жамиятга, одамларга бағишлаган, ўзининг инсонийлик принципларидан бир қадам чекинишни ҳаёлига ҳам келтирмайдиган, чекинувчиларни кўриб қолса, уларга жанг эълон қиладиган бир инсон.

* * *

Йўлдош Комиловнинг фазилатларини назарда тутиб, унинг ролини ижро этган СССР халқ артисти Олим Хўжаев ёзган эди: «Ҳозир менинг ишим ўнги-дан келди, дейишим мумкин. Негаки, Иззат Султоновнинг театримиз тайёрлаётган «Имон» пьесасидаги профессор кимёгар роли устида ишламоқдаман. У ўзбек совет зиёлиларининг типик вакилидир. Бу образ менга шунинг учун қадрлики, профессор ғоят софдил, доно, маънавий қиёфаси ғоят гўзал совет кишиси. У қаллобликни, ёлғонни ёмон кўради, виждони буюргангани қилади, ҳар қандай пасткашликни кўрганда кескин ҳукм чиқаришдан қўрқмайди... Совет артисти учун биз билан ҳамнафас кишиларнинг ҳаққоний образини яратиш олий бурчдир»¹.

Дарҳақиқат, бошқаларга ўрнатилган образ яратиш фақат драматург учун эмас, балки уни саҳнада яратувчи санъаткор учун ҳам муқаддас бурчдир.

Олим Хўжаев бошқа бир мақоласида ўзи ижро этган Йўлдош Комилов образини бошқа бир муносабат билан фахрланиб тилга олади ва ёзади: «Мен Монреалда бўлган эканман, Ўзбекистондан борган делегациялар ичида ўзим ўйнаган Комиловни ҳам кўрдим. Муҳожирликдаги адашганларга — ёмон ниятли киши-

¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1960 йил, 12 июнь.

ларга Комилов қиёфасида жўшқин жавоб берган олимпаримизни кўрдим»¹.

* * *

Кейинги вақтларда санъатнинг энг оммавий тури бўлмиш кино ижодкорлар ҳаётида катта ўрин олаётир. Ҳозирги кунда кино санъатига қадам босмаган бирор ёзувчини топиш қийин бўлса керак. Драматург сифатида Иззат Султон ҳам ижоднинг бу соҳасини четлаб ўта олмади.

Иззат Султоннинг кинога биринчи қадам қўйишининг сабабларидан бири унинг навоийшунослиги бўлди. Фақат илмий тадқиқотда ва бадиий ижоддаги Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини кўрсатиш етарли эмас эди. Маданий меросимизнинг улуғ сиймоси Алишер Навоийни халқ оmmasига кенгроқ таништиришни энг қулай йўли кино эди. Иззат Султон бу вазифани бажаришга ҳам ўз ҳиссасини қўшди. У. В. Шкловский, Уйғун, А. Спешновлар билан бирликда «Алишер. Навоий» киносценарияси устида ишлади. Бу ижодий ҳамкорлик натижасида «Алишер Навоий» фильми анчагина муваффақиятли чиқди ва Бутуниттифок, ҳатто дунё экранда катта муваффақият қозонди. «Алишер Навоий» фильми ҳақида фақат республика матбуотидагина эмас, балки марказий матбуотда ҳам яхши фикрлар айтилди. Машҳур шарқшунос олим Л. Климович шундай деб ёзган эди: «Алишер Навоий фильми кинода улуғ шоир образини яратиш йўлидаги биринчи қадам. Фильм тарихий хроника эмас, ҳатто баъзи ўринларда тарихий фактларга риоя қилинмаган ҳам, аммо Алишер Навоий орқали ўша давр тарихий ҳақиқати тўғри акс эттирилади... энг муҳими, фильмда ўрта асрлар шарқида гуманизм байроғини юқори кўтарган прогрессив шахс образи кўрсатилган... Навоий халқ манфаатларининг қўриқчиси, ҳақгўй, олижаноб шоир ва давлат арбоби сифатида кўз олдимизда гавдаланади»².

Иззат Султон киносценария соҳасидаги ўз ишларини маҳорат мактаби деб билади. У ўзининг кино соҳасидаги тажрибалари хусусида биз берган саволларга шундай жавоб беради: «Кино санъатининг ўзига хос

¹ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1968 йил, 3 сентябрь.

² «Известия», 1948 г. 10 февраль, № 33 (9563).

бир хусусияти бор: кино доимо энг кенг, деярли чексиз аудиторияга ва ёши, турар жойи, миллати, этноқодлари, дидлари хилма-хил бўлган томошабинлар оmmasига мўлжалланган, уларнинг талабларини эътиборга олган бўлиши керак. Мана шу хусусият киносценарияда ва фильмда замонаси учун энг демократик, энг илгор ва энг таъсирли принципларнинг ва приёмларнинг (усулларнинг) ишланиб, вояга етишига сабаб бўлади. Мен яхши билар эдимки, киносценария устида ишласам, маҳоратим ошади, «томошабинни ҳис этишим» кучаяди».

Кейинчалик Иззат Султон ўзи мустақил равишда «Фидойи» сценариясини яратди. Бу ёсарда олға сурилган масала ҳам автор ижодидаги масалалар фонидан унча узоқ эмас. Унинг Навоийси ҳам, Фрунзеси ва Умари ҳам, Ниёзи ва Йўлдош Комилови ҳам ўз ишларининг, ўзлари олға сурган ва амалга оширмақчи бўлган гоёларнинг фидойилари. Иззат Султон ўз ижодининг бу жиҳатлари билан фидойилар фидойиси эканини яна бир бор исбот қилди. Аммо «Фидойи»да муаллиф илгариги асарларидан бошқачароқ йўл тутди. Бунда иккита фидойи бир-бирларига зид турадилар. Бири — янги гоёлар фидойиси, иккинчиси — диний гоёлар фидойиси. Фидойиларнинг бир-бирларига зид қўйилиши бошқа асарларда ҳам учрайди. Бироқ «Фидойи»даги ҳар икки томон бир-бирларига ёт одамлар эмас, балки ота ва ўғил. Кўпгина санъат асарларида ота ва ўғил ораларидаги зиддиятни ўқиганмиз ё томоша қилганмиз. Аммо Иззат Султон масалани бошқачароқ қўйди. Унинг талқинида ота — янги гоёлар фидойиси, ўғил — акси. Бу жиҳати билан «Фидойи» бир оз «Имон»ни эслатади. Унда Йўлдош Комилов — виждон фидойиси — баъзи бир қингир таъсирларга берилган ўғлига зид. «Фидойи»да эса Мақсуд ота янги гоёлар фидойиси сифатида, ўғли — Назирга — дин фидойисига зид. «Имон»да Ориф фидойи эмас. У қингир йўлга кирганини ўзи ҳам сезади. «Фидойи»даги Назир эса ҳақиқий фидойи. У бутун борлиғи билан дин гоёларига йшонади, дин гоёлари унинг қон-қонига сингиб кетган.

Иззат Султон бу ерда санъат орқали муҳим бир ҳақиқатни ўтказди. Бу ижтимоий муҳитнинг киши тақдирига таъсири масаласи. Ота — Назирга нисбатан ўтмиш вакили бўлишига қарамасдан бошқа бир муҳитга — янги гоё учун курашувчилар муҳитига тушиб,

бутунлай бошқа одамга айланади. Назир эса отасига нисбатан янги авлод вакили бўлишига қарамасдан диндорлар муҳитига тушиб, дин фидойиси бўлиб қолади. Бутун асар давомида дин фидойиси Назирнинг янги ижтимоий муҳит таъсирида фидойиликдан воз кечиб, янги ғоя томон қадам қўя бошлагани кўрсатилади. Шу билан Иззат Султон муҳитни, хусусан, янги ғояларнинг қудратли кучини кўрсата олди. Шу маънода «Фидойи»да ота-ва ўғил масаласи «Имон»: дагига нисбатан кино жанри талабига мувофиқ бўлса керак, кенгроқ ва чуқурроқ планда қўйилади.

* * *

Иззат Султон адабиётнинг ажойиб тарғиботчиларидан. У адабиётни инсоншунослик сифатида доим ташвиқ ва тарғиб қилади. Олим ва танқидчи Иззат Султонни адабиётни тарғиб қилиш мумкин бўлган ҳамма жойда учратиш мумкин — далада колхозчилар орасида ҳам, шаҳарда ишчилар аудиториясида ҳам, адабиёт мухлислари орасида ҳам, ўз ҳамкасбларининг катта ва кичик йиғинларида ҳам. Бу ишда у ўзининг нотиклик қобилиятини ишга солади. Унинг нутқлари доим алангали, жўшқин, фикрлари теран бўлади. Бугина эмас, унинг нутқлари доим назарий, бадий маҳорат, ҳаёт ва адабиёт муносабатлари сингари адабий ҳаёт учун муҳим масалалар билан йўғрилган бўлади. Иззат Султонни бу жиҳатдан характерлайдиган фактлар жуда кўп. Бу ерда биз ўзимиз гувоҳ бўлганлардан иккитаси юзасидан таассуротимизни айтиб ўтишни лозим кўрдик.

Иззат Султон ўз касбдошларининг катта бир йиғинида муҳаббатни социал ҳаётдан ажралган ҳолда тасвирлашга интилувчи баъзи бир ёш ёзувчиларни назарда тутиб: «Муҳаббат — бу ракетаноситель, ракетани маълум бир нуқтага олиб чиқадиган восита», деган ифодани ишлатиб, буни изоҳлаб берган эди. Бундай ўйлаб қаралса, нутқ пайтида чақмоқ тезлигида нотикнинг хаёлига келгану у айтиб юборгандек сезилади. Бироқ бу иборада катта маъно бор: муҳаббатнинг ўзи ижтимоий мазмундан ҳоли бўлиши мумкин эмас. Унинг кўринишлари доим ижтимоий ҳаётнинг қай босқичида эканини билдириб турадиган мезон. «Отелло»даги муҳаббат кўринишини биз фақат ўша драма яратилган даврдагина кўришимиз мумкин. Тўғри, ҳис ва туйғу

нинг тўлалиги ва мукамаллиги жиҳатидан Отелло муҳаббатига ўхшаган муҳаббат бошқа пайтларда ҳам учраб туриши мумкин. Бироқ муҳаббатнинг инсон тақдирига шу хилдаги таъсири фақат ўша даврда бўлиши мумкин эди, холос. Масаланинг бошқа томони ҳам бор. «Отелло» ўша давр ҳаётида учраши мумкин бўлган драматик ва трагик ситуацияларни зўр маҳорат билан акс эттирган асар. Агар асардан ўша Иззат Султон ибораси билан айтилган ракетаносителни — муҳаббатни чиқариб ташлайдиган бўлсангиз, асарда ҳеч нима ҳам қолмайди, яъни социал ҳаёт зурур бўлган баландликка кўтарилмаган бўлади.

Худди шу фикрни «Ўтган кунлар», «Қутлуғ қон» романларидаги муҳаббат тасвирига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Муҳаббатсиз Отабек ва Кумуш фожиалари бўёқсиз яратилган расмга ўхшаб қолар эди. Муҳаббат фожиаси бўлмаганда эди, Йўлчи онгидаги инқилобий силжиш бу даражада далилланган бўлмас эди. Муҳаббатсиз «Алишер Навоий» драмасидаги фожиавий ҳолатлар ҳам у даражада таъсирли ва маънодор чиқмас эди.

Бошқа бир йиғинда Иззат Султон шарқ классикларидан бирининг фикрига асосланиб шундай деган эди: «Ёзувчилик асалари ишини эслатади. У кўп жойларни кезади, кўп гулларга қўнади. Аммо асални ҳамма жойдан ҳам топавермайди, ҳамма гулда ҳам олавермайди! У гулни ниҳоятда тоза жойлардан ахтаради, шарбатни тоза гуллардан эмади ва манзилга етказди». Санъаткор ёзувчи ишини характерлайдиган бундан афзалроқ иборани топиш қийин! Чунки ёзувчи ҳам бир одам сингари қаерларда бўлмайди, нималарни кўрмайди дейсиз! Бироқ у ҳамма кўрган-билганларини палапартиш ёза бериши мумкин эмас. Тўғри, адабиётда шу хилдаги «ёзувчилар» учраб туради ҳам. Бироқ бундай ёзувчилар на ўз ҳамкасблари орасида бирон эътибор қозона олади ва на оддий китобхон олдида. Асалари кўп жойларни кезиб, кўп гулларни кўриб, шарбати тоза гулга қўнгани сингари ёзувчи ҳам ҳаётнинг кўп томонларини кўриб, унинг энг маънодор, маънодор бўлганда ҳам ҳаёт нуқтаи назаридан, калқ нуқтаи назаридан маънодор жойини олиб тасвирлагани ҳақиқий реалист бўла олади. Зотан, Иззат Султоннинг ўз ижоди бунга яхши далилдир. У қайси бир даврга мурожаат қилмасин — узоқ ўтмишгами, ҳаётимиздаги инқилобий бурилиш йилларигами, ҳозирги кун

ҳаётимизгами — доим ҳаётнинг шарбати тоза, қизгин пайтларига мурожаат қилади, табиий, ундан чиқадиган маъно китобхон ва томошабинга асалдек ёқади, «Алишер Навоий» драмасининг пайдо бўлганидан бери бирон йил ҳам сахнадан тушмасдан келиши, бу драмадаги баъзи диалог ва монологларнинг адабиёт мухлис-ларига ёд бўлиб кетгани бежиз эмас.

Тўғри, бу ерда асалари иши билан ёзувчи иши орасидаги бир фарқни ҳам айтиб ўтиш керак. Асалари энг яхши гулнинг яхши шарбатини йиғади. Ёзувчи эса ҳаётнинг ёмон томонларини ҳам асарда акс эттириши мумкин. Бундай ҳолларда ёзувчилик иши асалари ишидан мураккаброқ ва қийин бўлади. Асалари тоза шарбат йиғиб, ундан тоза асал ясайди, ёзувчи баъзан ҳаётнинг чиркин томонини олиб, ундан «асал ясаши», яъни ундан келиб чиқадиган маъно билан китобхон онгига таъсир ўтказиши ва шу йўл билан халқига хизмат қилиши керак бўлади. Бу, маълумки, анча мураккаб ва қийин иш!.. Иззат Султон бу мураккаб ва қийин ишнинг уддасидан чиқадиган ва буни асарлари билан исбот қила оладиган ёзувчилардан.

* * *

Ҳар бир ишда олимнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг шахсиятини бошқалардан ажратиб турадиган белгиларнинг аҳамияти бор. Узининг шахсий «характери» жиҳатидан Иззат Султон тиниб-тинчимайдиган, ишлаб чарчамайдиган одам. Унинг бирон марта беташвиш юрганини, истироҳат кайфиятида бўлганини кўрмайсиз. У доим ниманидир битказмоқчи, ниманидир бошламоқчи бўлган одам сифатида кўзга ташланади. Унинг бу ҳатти-ҳаракатлари бир умрда икки умрнинг ишини қилишни олдига мақсад қилиб қўйган кишини эслатади. Иззат Султоннинг шу хислатларини назарда тутган ҳолда бўлса керак, йирик адабиётшунос олим Г. И. Ломидзе унинг олтмиш йиллик юбилейига аталган табрикномада шундай деб ёзган эди:

«Иззат Султонни табрик ва қутловлар қабул қилётган юбиляр ўрнида тасаввур қилиш қийин. У ҳаммавақт иш билан банд, доимо қаёққадир шошади»¹.

Иззат Султоннинг иш методи ҳам шунга мувофиқ. У ҳар хил жанрлар устида ишлайди. Гўё унинг иш

¹ «Шарқ юлдузи», 1971 йил, 5-сон, 171-бет.

столида жажрлар ўзаро мусабақалашаётгандек, баъзан бир неча иш олдинма-кейин давом этаверади. Шуларни назарда тутиб бўлса керак, Г. И. Ломидзе юқоридаги фикрини шундай давом қилдирган эди:

«Китобхонлар уни йирик адабиётшунос олим, улкан тадқиқотчи ҳамда «Ўзбек адабиётида ижодий метод масаласига доир» номли фундаментал ишлари, Навоий ижодига бағишланган мақолаларнинг муаллифи сифатида ҳурмат қиладилар»¹.

Иззат Султондек киши ҳаётини кузатсангиз, беихтиёр шундай бир ҳулосага келасиз — ҳаёт баъзи бир одамларга бир неча одамнинг куч-қувватини беради, шу куч-қувватдан тўғри фойдаланган одам бир неча одам уддалай олмаган ишларнинг уддасидан чиқади. Шу билан у ўз халқи олдида катта эътибор ва ҳурматга сазовор бўлади.

Иззат Султон, ўзини адабиёт ишига бағишлаган — олим сифатида ҳам, драматург, кинодраматург сифатида ҳам, бошқаларга, хусусан, ёш олим ва қаламкашларга ўрнак бўларли ишлар қилган бир ижодкор. У умрининг етуклик даврида. Халқ етук ижодкордан етук асарлар кутишга ҳақли.

Иззат Султон олтмиш ёшли юбилейи муносабати билан ён дафтаридан баъзи бир фикрий лавҳаларни эълон қилди. Булар ичида шундай сўзлар бор:

«Узоқ, аммо ўзингдан бошқага нафинг тегмаган ҳаёт билан яшагандан кўра, бир неча йиллар умрингни қурбон этиб, битта бўлса ҳам яхши асар яратиш афзалроқ»².

Иззат Султон ўз халқига хизмат қилиш йўлида шу ақидага доим амал қиладиган олим ва ёзувчиларимиздан.

1971

¹ «Шарқ юлдузи», 1971 йил, 5-сон, 171-бет.

² «Тошкент оқшоми» газетаси, 21 июнь, 1971 йил.

КИЧКИНТОЙЛАРНИНГ УЛКАН ШОИРИ

Ўзбек совет болалар адабиёти деганда дарров Қуддус Муҳаммадий кўз олдимизга келади. Бунинг ажабланадиган жойи йўқ. Ўзбек совет адабиёти тарихида болалар учун асар ёзган шоир ва ёзувчилар кўп. Бироқ улардан баъзилари иш орасида вақти-вақти билан болаларни ҳам хурсанд қилиб қўядилар. Баъзилари эса ижодини фақат болалар адабиётига бағишлаган бўлсалар ҳам ҳали ҳаётда ва ижодда кўп тажриба орттирган эмаслар. Қуддус Муҳаммадий бўлса бутун ижодини болаларга бағишлаган, бу ишда анчагина тажриба орттирган йирик шоирдир.

Қуддус Муҳаммадийнинг олтмиш йиллик юбилейи муносабати билан рус болалар адабиётининг машҳур намоёндаларидан бири Сергей Михалков бундай деб ёзган эди:

«Қуддус Муҳаммадий улкан шоир, албатта, у фақат болаларнигина эмас, ёзувчиларнинг ҳам муҳаббат ва ҳурматини қозонди. Бунга осонликча эришиб бўлмайди. У жуда образли, ширали, эса қоладиган қилиб ёзади. Шунинг учун ҳам Қуддус Муҳаммадий ёш китобхонларга ҳам, катта китобхонларга ҳам манзур бўлиши бутунлай табиийдир»¹.

Дарҳақиқат, Қуддус Муҳаммадий болалар психологиясининг нафис билимдони бўлиши билан катталар орасида, хусусан, кичкинтойлар ва ўсмирлар орасида машҳур шоир, тажрибакор «табиатшунос», бекиёс педагог сифатида ном чиқарди.

Қуддус Муҳаммадийнинг ижоди тематик жиҳатдан

¹ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 23 январь, 1968 йил.

жуда бой, услуб жиҳатидан хилма-хил, ҳаёт материалини қамраб олиш жиҳатидан ниҳоятда кенгдир. Ҳаётнинг кўп томонлари Қуддус Муҳаммадий ижодида ўз аксини топган. Фарҳод ГЭС қурилишида қаҳрамонлик кўрсатган паҳлавонлардан тортиб, энди ҳарф таний бошлаган болаларгача, «дум»лик ўқувчидан тортиб, қосмонавт бўлишни орзу қилиб, тушида ойга чиққан ёш қаҳрамонгача, дунёга нур таратиб, оламга ҳаёт бахш этиб турган қуёшдан тортиб, қурт-қумурсқа-ю, ҳашаротларгача...

Қуддус Муҳаммадий нима тўғрисида асар яратмасин, нима ҳақда гапирмасин доим ўша нарсадан катта маъно топади. Бу маъно ҳам оддийгина бир маъно эмас, болаларнинг ҳаётдан оладиган биринчи таассуротларини изоҳлайдиган, унинг дунёқарашининг шаклланишига хизмат қиладиган маъно.

Қуддус Муҳаммадий асар яратар экан, болалар психологиясини ҳисобга олган ҳолда иш тутлади. Синчков оддий нарсалардан тортиб, мураккаб ҳодисаларгача алоҳида қизиқиш билан қарайдиган болаларнинг талабини назарда тутиб қалам олади. «Самолётдан лётчик хатлар ташласа, капалакдек у липиллаб учиб тушади», «нега юлдузлар тушмайди», «осмон теги жуда ҳам кенг-а, унинг энг кетига ким борган экан?» Бундай саволни фақат бола бериши мумкин ва бундай жавобни болаларни жонидан яхши кўрган шоир ё мураббий топиши мумкин.

Қуддус Муҳаммадий ҳамма шоирлар сингари мураккаб ва муқаддас темаларда шеърлар яратди. Бироқ у доим болалар савиясини, уларнинг фикрлаш даражасини мўлжаллаб сўз танлайди, қофия яратади, вазинини белгилайди. Партия, Владимир Ильич Ленин ҳақида, Ватан ҳақида шоирлар қанчадан-қанча шеърлар яратган. Бироқ Қуддус Муҳаммадий яратган бундай темадаги шеърлар маънода лўндалиги, тушунарлилиги, поэтик соддалиги билан ажралиб туради.

Балиқ тирик сув билан,
Гийёҳ яшна нур билан,
Денгиз равшан дур билан
Инсон эркин у билан,
Жонажоним партиям,
Шараф-шоним партиям!

Юзаки қараганда «Жонажон партиямиз» деб аталган бу шеър ҳамма ҳам ёза бериши мумкин бўлган

сўзлар йиғимига ўхшаб кўринади. Бироқ шу хилда тушунарли, шу хилда оҳангдор, шу хилда маънодор бўлиши учун шеър шоир юрагидан қайнаб чиқиши керак. Эки бошқа шоирлар ҳам шеър бағишлаган яна бир муқаддас темани Қуддус Муҳаммадий шеърга солар экан, ёзади:

Менинг Ватанимда туғилган инсон,
Табий ижодкор бўлур бегумон,
Бу эса ватаним туғма хислати,
Қонундир бизда ҳур инсон иззати.
Шеър айтмоқ бу боис одатим менинг,
Баланддир иқболим, қоматим менинг.

Болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларидан бири шеърда маърифий аҳамият бўлишидир. Болалар адабиётининг бу хислати ҳам унинг ўқувчиларининг синчковлиги, ҳаётдаги ҳамма предмет ва ҳодисалар сирини тез била қолишга интилишларига боғлиқ. Бу вазифани амалга оширишда адабиётнинг ҳаёт воқелигига ўзига хос ёндашиш йўллари бор.

Бундай йўллардан бири ота-боболаримизнинг ишларини улуғлашдан иборат. Ешларнинг ҳаёт эстафетасини олиб, ҳаёт байроғини кўтариб олга юриши учун ота-боболарнинг ишлари, касб-кори, уларнинг ҳунарсанъати билан яхши таниш бўлиши керак. Шоир шу мақсадда ота-боболар ишидан гўзаллик ахтаради, уни улуғлайди. Қуддус Муҳаммадий «Мироб» шеърини шу тарзда бошлайди:

Бобосидан тортиб мерос,
Анҳор, дарё йўлдоши.
Асакада донг чиқарган,
Эртўғон мироббоши.
Остида тўриқ айғир,
Кишнатиб сув ёқалар.
Кези келса тўғоннинг
Харисини орқалар.
Ёқалаб қирғоқларда,
Пахтазорга сув бошлар,
Кезиб у йироқларда,
Лочиндек назар ташлар.

Шу хилда Қуддус Муҳаммадий ўз касбини яхши кўрган, бутун ҳаётини, шу ишга бағишлаган оддий бир меҳнаткаш образини яратади.

Гап бу ерда фақат мақсаднинг ўзида эмас. Агар мақсад фақат миробнинг ишини улуғлаш бўлса, уни оддий бир мақолада ҳам айтиб, газетхон ёки журналхонларнинг «бошини қотира» бериши мумкин эди. Гап ўша ота-боболаримизнинг ишини поэтик тасаввур қилишдадир. Бунинг учун воқеага шоир кўзи билан, болалар шоири кўзи билан қараш керак бўлади. Шу кўз билан қараганда, ота-боболаримизнинг эсда қоладиган олижаноб хислатларини топа билиш ва уни жонли ифодалай билишдадир.

Қўлида иргай таёк,
Новча бўйидан ошар,
Кеча-кундуз бирдек,
Қўйнинг изида яшар.
Уйи-чайласи осмон,
Ой-юлдузлар чироғи.
Биқирлаб қайнаб турар
Чойдиши — қир булоғи.
Кўкатлар — кўрпачаси,
Естиғи — адир, марза.

Мана шу жонли хислатларни, чўпонликнинг жонли манзарасини топиш учун шоир озмунча меҳнат қилган дейсизми! Бундай оддий ва лўнда сўзлар билан чўпоннинг кундалик ҳаётини поэтик акс эттириш учун шоир қанча марта ўзини чўпон қиёфасида кўрди экан! Чунки ҳаётий ҳақиқат, шоир идеали, унинг ижодий методи оддий чўпон меҳнатини поэтиклаштиришни талаб қилар эди.

Ёки оддий касб эгаси пазандани олинг. Шундай қарасангиз, бундай жўн касб бўлмаса керак. Қуддус Муҳаммадий бу касбдан ҳам шундай поэтик дақиқалар топганки, уни ўқиётиб бундай хислатларни топган шоирга ҳам, бундай хислатларга эга бўлган пазандага ҳам қавасинг келади.

Қандек қилиб пишириб,
Сомсаларни пишириб.
Паловни илик қилиб,
Хамирни пилик қилиб,

Норин, лағмон, угралар,
Чувара ҳам дўлмалар,
Жаркоп, шовла, кичири,
Сут ош, шўрва, ширгуруч,
Бири-бирдан маза.
Холам қўли гул, тоза.

Демак, Қуддус Муҳаммадийнинг ўзига хос хислатларидан бири оддий прозаик воқеа ва ҳодисалардан поэтик мазмун топа билишда, уни болалар онги савиясида равшан ва кўтаринки руҳда тасвирлаб бера билишдадир.

Болалар адабиёти асарнинг маърифий қиммати билан эстетик қиммати бир хилда қучли бўлишини талаб қилади. Борди-ю, маърифий қиммати бўлиб, асарнинг эстетик қиммати йўқ даражада бўлса, бундай асар ҳеч кимга таъсир қилмайди. Борди-ю, эстетик қиммати бўлиб, маърифий қиммати заиф бўлса, бундай асар ҳам болалар онгида ҳаётга интилиш уйғотишга ёрдам беролмаган бўлади.

Қуддус Муҳаммадий бир шеърини шофёрлар ҳаётига бағишлайди. Бу касб ҳам пазандалик касбига ўхшаган, одам кўп ҳавас қила бермайдигандек кўрилади. Бироқ уларнинг ҳаёти билан яқинроқ танишсангиз, хусусан, бу ишни шоир киши қилса шофёрликдан ҳам ажойиб хислатлар топиш мумкин бўлади.

Авалло шоир шофёрнинг одам сифатида уни улуғлайдиган белгиларини топади. Бу ишда у халқ оғзаки ижодида кўп учрайдиган воситалардан фойдаланади: «Мамажон лочин йигит». Халқ оғзаки ижодидан олинган бу лўнда ифодадан кейин реалистик хислатларни кўрсатади. Бу реалистик ифодалар ҳам ўша халқ ижодидан олиб ишлатилган иборага ҳам оҳанг. У «серҳаракат, бетиним, қад-қомати келишган, қўллари метин — қадоқ, мускуллари диркиллар, бўлакма-бўлак, қайроқ». Кўряписизки, шофёр йигитнинг портретига тегишли бу белгиларни ҳам шоир худди халқ оғзаки ижодидан олинган «Мамажон лочин йигит»га мослаб лўнда ва аниқ қилиб келтиради.

Шофёр хислатларини бир оз таърифлагандан кейин Қуддус Муҳаммадий унинг ишлари ҳақида гапирди. Шеърнинг бу қисмида ҳам юқоридагидай лўнда ва ифодали ибораларни топади. Мамажон қанорларни орқалайди, тепаларни ўнгаргандай, «машинасига жойлайди тоғ каби хирмонларни». Мамажоннинг маши-

наси «учар бургутсимон». Шеърнинг охирида бутун гапларни якунлаб шоир хулоса чиқаради.

Мамажонлар ишдан,
Ватанимиз яшнади.

Шундай қилиб, Қуддус Муҳаммадий оддий бир касб, шофёрликни, унинг ишларини шундай улуғлайди, поэтиклаштирадики, оқибатда шофёрга ва шу касбнинг ўзига ёш китобхоннинг ҳаваси келмасдан иложи йўқ! Ихчам, аниқ, кенг маъноли иборалар билан китобхоннинг завқини, ҳиссини уйғотган бўлса, буни асарнинг эстетик қиммати деяйлик, бу касбга ҳавас уйғотиши эса асарнинг маърифий қимматидир. Шоир шу тариқа болаларни шундай касбларни эгаллашга чақиради. Бу хислатлар Қуддус Муҳаммадийнинг кўпгина шеърларига тегишли.

Қуддус Муҳаммадий бир хил асарларида ўзининг маърифий ва эстетик идеалини ёш авлод образини яратиш орқали ифодалайди. Катталар ҳаётини акс эттирар экан, шоирнинг олдида асосан бир вазифа турар эди; ота-боболаримиз ҳаёти ва меҳнатини кўрсатиб, уларнинг ўрнак бўларлик томонларини улуғлаш ва шу орқали ёшларни ҳаётга чақириш. Бу хилдаги асарларда Қуддус Муҳаммадий асосан ижобий образлар характерини акс эттиришга ҳаракат қилади. Шоир болалар ҳаётини тасвирлар экан, бунда у икки йўл билан боради. Бу йўлнинг биринчиси, тенгдошларига ўрнак бўлишга арзийдиган, иккинчиси, уларга ибрат бўладиган образларни яратишдир.

Қуддус Муҳаммадий ўрнак бўларли образлар устида ишлар экан, бу ерда ҳам одатдагидан ташқари бирон воқеа изламайди. Балки болалар ҳаётида учраб турадиган бирон воқеани танлайди-да, унинг тасвирини беради.

Толикнинг дадаси велосипед олиб келади. Толик дадасидан ҳамма ўртоқларига ҳам биттадан велосипед олиб келиб беришини сўрайди. Бу ишга дадасини рози қилади-да, ҳозирча шу битта велосипедни ўртоқлари билан тенг миниб туришга аҳд қилади. Меҳрибон дўстлар биргалашиб ўйнашади, велосипедга «гараж» қилишади, посбон тайинлайдилар. «Меҳрибон дўстлар» номли шеърдан чиқадиган хулосани шундай таърифлашади.

Ҳаммамиз ўйнаймиз тенг,
Феълимизни тутиб кенг.
«Сен, меники» сўзини —
Қуришиб илдизини —
«Бизники» сўзини кўкка,
Қўтарамиз биз тикка.

Бу оддийгина бир воқеадан келиб чиқадиган катта хулоса.

«Орзу» номли шеърда тўрт ака-сингил жам бўлиб, ким бўлиш ҳақида суҳбат қурадилар. Улардан бири қўриқ очмоқчи, бири мол доктори бўлмоқчи, яна бири созанда, яна бири Чкалов сингари учувчи бўлишни истайдилар, энг кенжатоё, энг миттиси эса ўқитувчи бўлиб, кадрларни — қўриқчи, докторни, учувчи, созандани етиштирмоқчи. Ким бўлиш керак, ким бўлганда халққа, ватанга кўпроқ хизмат қилиш мумкин, мана Қуддус Муҳаммадийнинг кўпгина асарларида ўртага ташланадиган «муаммо».

Ешликда одамнинг орзу-истаклари чексиз бўлади. Бу орзу-истакларни реал ҳаёт томон йўналтириб туриш ҳам ота-оналарнинг, ҳам адабиётнинг муқаддас бурчи. Шу сабабдан Қуддус Муҳаммадий болалар ҳаётини акс эттирадиган ҳар бир шеърида уларнинг орзу-ҳавасини реал ҳаёт томон йўналтириш ҳақида қайғуради. Одатда бу мақсадни ҳам у маълум бир воқеалар тизмасига сингдиради.

Болалар қайси бир фаннинг ўқувчи учун гаштли экани ҳақида баҳс қилишади. Ҳар ким ўзига ёққан фанни мақтаб кетади. Суҳбатнинг охири шу билан тамом бўладики, улардан бири «кўкда учсам ўйнаб» деса, иккинчиси «матрос бўлсам денгиз бўйлаб» дейди, яна бири боғбон, бошқаси «офицер посбон», яна бири шоир, бошқа бири профессор... Хуллас, болалар орзуига чек йўқ! Қарасаларки, ҳамма ишлар ҳам бир-биридан аъло. Уларга эришиш учун фақат бир нарса керак — «беш».

Шу йўл билан болалар ҳаётида катта омиллардан бири бўлган «беш» образи келиб чиқади. Бу ерда ҳам Қуддус Муҳаммадий маслаҳатгўй маддоҳ эмас, болалар учун қизиқарли воқеалар яратади ва ўша воқеалар воситаси билан ўз идеалини ўтказади, «беш»ни улуғлайди. Бунинг энг оригинал бир намунаси «баҳолар пойгаси»дир. Ўқув асбоблари — китоб, қалам,

дафтар, линейка, доска, карта, стул, стол, перогача
аф тортишиб пойгани кузатишарди. «Икки» эгри ёғоч-
тек қоқилиб йўлда қолади. «уч»нинг оёғи синади. «Тўрт
билан беш» маррага етиб келади. Шу хилдаги яхши
ниятни поэтик баён қилиб кўплаб ота-оналарнинг ўз
болаларига «беш»га ўқигин, «беш»га ўқимасанг ин-
ститутга кира олмайсан ва ҳоказо деган хитоб ва дўқ-
ларидан яхши эмасми? Бу билан шоир эзгу-ниятли
ота-оналарга ёрдам қилаётгани йўқми?

Болалар ҳам катталарга ўхшаган. Уларнинг ичи-
да ҳам яхши-ёмонлари бор. Бирлари аъло ўқийди,
тартиб-интизомлари ҳам яхши. Умуман, ҳамма жи-
ҳатдан ҳам ўрнатилган бўлишга арзийдиган. Бир хил бо-
лалар борки, баъзан ўзларининг характер хусусият-
лари билан, баъзан ота-оналарнинг ўз вақтида эъти-
бор қилмаганлигидан ёки бирон-бир муҳит таъсирида
ёмон ўқийди, ўзини ёмон тутаяди. Бу хилдаги бола-
ларнинг ҳулқ-атворини шоирона ифодалаб бериш би-
лан яхшиларнинг яна ҳам яхшироқ бўлишига, ёмон-
ларнинг ўз хато ва қилиқларини тушуниб олишга ёр-
дам бериши мумкин. Қуддус Муҳаммадий болалар ҳа-
ётининг бу томонини ҳам ақс эттиради.

Бу ерда ҳам шоир ўзининг илгариги анъаналарига
содиқ, ҳар бир шеърда бирон воқеани асос қилиб ола-
ди-да, уни ё ривожлантиради, ёки унинг сирини очиб
беради.

«Бир мактабда гап миш-миш, Турғуннинг думи бор-
миш». Бу икки мисра китобхонга қизиқ воқеадан да-
рак беради. Кейинги икки мисра билан бу воқеага
алоҳида, қизиқиш уйғотади: «Хўш, хўш, бу ажаб, қан-
дай дум, ҳеч кимда йўқ-ку, бу дум». Шундан кейин
шоир воқеани изоҳлайди. Изоҳлаганда ҳам қуруқ «дум
деган бу дарслардан топширилмай қолган қарз» қаби-
лида эмас, балки унга маълум бир сатирик йўналиш
беради. «Рўдапо, аччиқ ичак, онг уйида ўргимчак».
Ҳайвонот дунёсидаги думлар билан таққослайди:

Қушга учмоқ — кўнмоққа
Молга чивин қўрмоққа.
Ҳашаротга тиг яроқ,
Иилқига чўтка, тароқ.

Аммо Турғуннинг думи-чи? Турғуннинг думи фой-
дасиз, фойдасизгина эмас, зарарли. Шоирнинг «Дум»

номли шеърида акс этган бу воқеа шундай поэтик хулосага олиб келади.

«Дум»да-ку, кичкинагина бир воқеача акс этади. Қуддус Муҳаммадийнинг шундай шеърлари борки, улар болалар ҳаётидан олинган бирор воқеани драматик услубда акс эттирадики, бундай асарларни бемалол саҳналаштириб олиш ҳам мумкин.

«Ўз-ўзини танқид». Бу, шеърнинг номи. Бир оз шаблонроқ. Бироқ шу ном билан яратилган асар бир саҳна асарига ўхшаб кетади. Сюжет ҳам оригинал. Синф мажлиси. Ўз-ўзини танқид авжига чиқади. Шу тобда бирдан парта тагидан йиртиқ китоб чиқиб, ўз ҳол-аҳволини сўзлаб кетади. Ундан кейин дафтар фиғон чекади. Дафтардан кейин Аҳмаднинг чўнтагидан юғуриб қалам чиқади:

— Мана мени кўринг дер—

Қалам эмас гўё чўп.

Танлари кесилган хўп.

У-чи, боши маълуммас,

Тўмтоқ-кемтик билинмас.

Бақалоқ портфелча ҳам,

Куйиниб сўзлар шу дам:

— Мен портфелми ё копток.

Уриб ўйнашар тўп-тўп.

Ичим эски склад.

Атторнинг кутисидай.

Шеър шу хилда давом қилади. Бундан кейин кўзи синиқ дераза гапга тушади, чизилган, бўялган деворлар ҳам ўз арз-ҳолини айтади. Эшик гижирлаб йиғлайди, қовурғалари эзилган парта ва стуллар фарёд билан додлайдилар...

Бу ерда Қуддус Муҳаммадий ижодига хос, умуман, болалар адабиётида кўзга ташланадиган иккита хусусиятни кўрамиз. Улардан бири предметларни жонлантириш ва ҳаракатда кўрсатиш. Бола психологияси шундаки, у кўзини очиб ёруғ дунёга назар ташлаганидан бошлаб ҳаракат қиладиган, яъни жонли нарсаларни кўради. Бошқачароқ қилиб айтганда жонли нарсалар болаларда яхшироқ таассурот қолдиради. Шу сабабдан ёш болалар кўп вақтларгача ҳамма нарсаларни жонли ҳаракатда тасаввур қилиб юрса керак. Қуддус Муҳаммадий болалар психологиясидаги мана шу хислатдан фойдаланади. У тасвирлаётган

предметларига «жон» ато этади. Шу йўл билан ҳаётнинг жонли манзарасини яратади ва болалар психологиясига ўз таъсирини осонгина ўткази олади. Қуддус Муҳаммадийнинг шеърларида «бец» балл системасидаги баҳолар пойга қиладилар, ҳарфлар ўйин тугадилар, портфель нутқ сўзлайди, қалам арз қилади, баҳор боғбон болага «ҳорманг», дейди. Бу жиҳатдан шоирнинг энг машҳур шеъри «Темирлар ўйини» дир.

Темирлар жаранг-журинг,
Уйнашиб диринг-диринг,
Дейишар: — Юринг, юринг!

Шеър шу мисралар билан бошланиб, шу мисралар билан тугайди. Бунда бутунки бор темир-терсаклар жонлантирилади. Жонлантирилганда ҳам ҳар темир-терсак ўзига хос, ўз вазифасига хос равишда ҳаракат қилади: «ғилдирак чир айланади», «пачоқ банка думалайди», «чўлоқ кетмон ошпичоқни қучоқлайди». «Занг босган миҳ уйғонади», «дарз кетган тоғора тўлғанади», «йўрғалар эски қулф», «калит ҳам чикка-пикка» ва ҳоказо. Қуддус Муҳаммадий темир-терсакларга тегишли ажойиб бир жонли манзара яратади, уни ўқиган бола аввало яхшигина эстетик завқ олади, темир-терсак йиғишнинг завқсиз бир ҳодиса эмаслигига ишонч ҳосил қилади ва унга болаларда муҳаббат уйғотади.

Қуддус Муҳаммадий асарларидан келиб чиқадиган, умуман, болалар адабиётига хос яна бир хусусият асарнинг сюжетли қилиб яратилишидир. Болаларнинг онги абстракт мавҳум тушунчалар, конкрет предмет ва воқеалар ҳақидаги тасавурлар орқали келиб чиқади. Шу сабабдан болалик, жамият болалиги сингари конкрет нарса ва воқеаларни қабул қилишга мойил. Конкрет нарса ва воқеалар эса маълум бир шаклда бўлади. Воқеанинг шакли шундан иборат бўлиши керакки, у нима биландир бошланади, нима биландир тугалланади. Болалар онгининг бундай бўлиши асарларнинг кўпроқ сюжетли бўлишини талаб қилади. Болалар учун асар яратадиган ҳар бир автор сюжет яратиш учун ҳаракат қилади. Шу сабабдан бўлса керак

Қуддус Муҳаммадийнинг кўпчилик асарлари сюжетли асарлардир.

«Темирлар ўйини» нима биландир бошланади: темирлар ўйинга тушишади. Бу воқеанинг боши. Ўйинга тушган темир-терсақлар ўзларига хос хусусиятлари билан бир қатор таърифланади. Темирлар ўйинининг устига Алишер исмли мактаб ўқувчиси келиб қолади. Бу воқеанинг ривожидир. У бир зумда бу темирлардан нималар бўлиши мумкин эканини хаёлидан ўтказди ва дарров заводга жўнашни таклиф қилади.

Тўғри, Қуддус Муҳаммадийнинг ҳамма асарларида ҳам сюжетнинг классик шакли яратила бермайди. Зотан, буни болалар учун асар яратадиган авторлардан талаб қилиш, болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари билан ҳисоблашмаслик бўлар эди. Болалар адабиётида сюжетнинг кўпроқ шартли приёмлари ишлатилади.

Дарахтлар қизғин суҳбат қуради. Ҳар бир дарахт ўзини мақтайди, инсон учун нима бериши ва нимага ишлатилиши ҳақида баҳс юритишади. Суҳбатни азим тут бошлаб беради, ундан кейин гилос сўзга киради, ўрик ўзининг туршагидан гапиради, шафтолию тоқлардан садо чиқади, олма-анорлар нутқ сўзлайдилар, анжиру-жийдалар баҳсни қизитадилар... Мева дарахтларининг диалогидан иборат бўлган қизиқарли бир воқеа. Воқеа дарахтни ўстирган, парвариш қилган боғбонга раҳмат айтиш билан ва Ватан учун ҳаммалари ҳам зарур эканини айтиш билан тамом бўлади.

«Дарахтлар суҳбати» да-ку, воқеа бир оз статик акс эттирилган.

«Сандал ва печка» да анча кескин ривожлантирилади. Унда кучли конфликт ҳам бор. Эскилик сарқити сандалга қарши печка ўз фазилатларини кўрсатадиган нутқ сўзлайди, сандалнинг ёмон томонларини фош қилувчи айбнома эълон қилади. Бу кескин тортишувда янгилик — печка голиб келади.

Темирларнинг ўйини, дарахтларнинг диалоги, печкаларнинг тортишуви. Қуддус Муҳаммадийнинг бошқа шу хилдаги асарлари соф реалистик услуб қонуниятларига тўғри келавермаслиги мумкин. Шунча ҳам шартлилиқ бўладими, дейиш мумкин. Лекин болалар адабиёти нуқтаи назаридан, болалар онги, болаларнинг воқеаларни жонли тасаввур қилиши, уларнинг қизиқувчанлиги нуқтаи назаридан қараладиган бўлса, дарахтларнинг суҳбатлашишлари ҳам, печка билан сандалнинг тортишувлари ҳам ажабланарли ҳол эмас.

Бу ерда адабиётнинг восита эканини эсга олиш керакка ўхшайди. Агар печка билан сандал тортишувини болалар адабиёти воситаларисиз — уларни жонлантirmасдан, уларни бир-бирлари билан баҳс қилдирмасдан ёзадиган бўлсангиз, печканинг фазилатини кўрсатадиган, сандалнинг айбини очиб берадиган газета корреспонденциясини ёзиш мумкин бўлар эди, холос. Лекин бундай корреспонденция болалар учун ҳам, катталар учун ҳам бирон эстетик қимматга эга бўлмас эди. Қуддус Муҳаммадий яратган «Сандал ва печка»-си эса ўзининг эстетик ва маърифий қиммати билан, бу қимматни белгилайдиган сюжетлилик, уни таъмин қиладиган шартлилиги билан умр боқийлик мандатини олди. Шундай қилиб болалар адабиёти реализми, бизнинг назаримизда шартли воситалардан кўпроқ фойдаланадиган реализмдирки, бу соҳада ижод этган ҳар бир ёзувчи жанрнинг бу хусусияти билан ҳисоблашмасдан иложи йўқ.

Сюжетнинг шартли воситаларидан фойдаланиш Қуддус Муҳаммадийнинг «Қўнғизой билан Сичқонбой» поэмасида ўз ниҳоясига етади. Шоирнинг бу поэмасида адабиётнинг кўпгина турлари, жанрлари бир-бирлари билан яқинлашадилар. Асарнинг қаҳрамонлари хашарот ва ҳайвонлар. Бу жиҳати билан асар масал жанрига яқин туради. Лекин бу Крилов масалларига ўхшаган ихчамгина қиссадан ҳисса деган масаллардан эмас. Бу асар кўпроқ Гулханийнинг «Зарбулмасал»ига ўхшаб, йирик эпик планда яратилгандир. Асарнинг эпик йўналишини таъминлайдиган нарса мустақкам бирлик асосида яратилган унинг сюжетиدير. Поэмада биз одатда эпик асарларда кўрганимиздек сюжетнинг классик шакли яратилади. Кўпгина реалистик асарларда бўлганидек асарда қатнашувчи символик қаҳрамонларнинг характерли ҳислатлари очилади ва шу ҳислатлар туфайли тўқнашувлар, табиий воқеалар юзага келади.

Қўрғонтепа томонда
Қўнғизой қиз бор экан.
Хуснда барно экан,
Ой каби танҳо экан.
Содда феъли қувноқ қиз,
Кўнгли очиқ ўйноқ қиз.
Сочлари сумбул экан,
Қўшиқда булбул экан.

Сергайрат, меҳнатсевар,
Одобли, эпчил, чевар.
Севаркан уни ҳамма
Элу юрт, хола амма,
Ҳатто митти капалак
Қўнғиз деса пирпирак.

Китобхон тасвирида ҳамма жиҳатдан ўрнатилган бўлганлиги символик қиз бола образи пайдо бўлади. Поэмани ўқиётган унинг тақдири билан қизиқасиз. Қўнғизой поэмадаги бир-бирларига зид икки қутбнинг бир томони. Иккинчи томонда Сичқонбой туради. Қўнғизойнинг фазилятлари қай даражада аниқ чизиб берилган бўлса, Сичқонбойнинг ёқимсиз томонлари ҳам шу хилда акс эттирилади. Қўнғизойга уйланиш мақсадида уйдаги хотинини қўяди. Унга совчи қўйиб, ўз бойлиги, қудратини айтиб мақтанади:

Эмиш омбор мудир —
Мудирларнинг кузури.
Текин пул оширибди,
Пул уни шоширибди.
Билмас босар-тусарин,
Сигдиrolмай мол-зарин
Ҳамёни кенг очармиш:
Ҳазондеқ пул сочармиш.
Қураармиш тилладан уй,
Қилармиш шоҳона тўй.
Айтгани айтган экан,
Дегани деган экан.

Икки томонда икки символик характер. Сичқонбой вақтинча зўр келади. Қўнғизойни тўй қилиб олади. Тўй дабдабали бўлади. Бироқ Сичқонбой сири тезда ошкор бўлади. Тўй устига унинг илгариги хотини болаларини чийиллатиб келиб қолади. Оқибат шу бўладики, Қўнғизой Сичқонбой билан узоқ тура олмайди. Орадан кўпгина можаролар бўлиб ўтади. Охирида Қўнғизой ўртоқларининг маслаҳати билан ўрмонга қочади. Унга ҳамма ҳашаротлар парвона. Хусусан, асалари унинг ёнидан кетмайди. Ниҳоят асалари унга умр йўлдоши бўлади. Кичкина ва ширингина тўй қилишди ва мурод-мақсадларига етишади.

Меҳнаткаш иккиси ҳам
Нолишмас, тўқис, бекам.

Поэма омборга ўғирлик қилишга тушган Сичқонбойнинг қўлга тушиши билан тугалланади.

Танланган материал, гоё ва конфликтнинг характери жиҳатидан «Қўнғизой билан Сичқонбой» катталар учун мўлжалланган асарга ўхшаб кетади. Ҳуснда, ақлда тенги йўқ қиз. Бойликка, пулга берилган текинхўр йигит. Болалари билан хотинини қўйиб, иккинчи бир қизга уйланиш, дабдабали тўй. Қизнинг бахтсизлиги. Ажралиш. Бошқа бир йигит билан қизнинг бахтли бўлиши. Булар ҳаммаси катталар адабиётида акс эттирилиши мумкин бўлган ва қанчадан-қанча асарларда акс эттирилган материал ва конфликтлардир.

Бироқ поэма кўп жиҳатлари билан, болалар адабиёти намунаси бўлишга арзийдиган асар, услуб жиҳатидан жуда оддий сюжетлар болалар адабиётидаги сингари ширали, қаҳрамонлар мажозий, хусусан, воқеа ва манзаралар тасвири болалар савияси ҳисобга олинган ҳолда берилади:

Ола қарга карнайчи,
Қовоқ ари сурнайчи.
Бақалар ноғорачи
Гўнг пашша ҳофиз-куйчи.
Бешиктерват ўйинчи.
Чигиртка чертар гижжак,
Сичқон олифта луччак.
Чирилдоқ шоввоз найчи,
Ўйин тушар ниначи.
Ўргимчак дор қурибди
Қўнғизой оҳ урибди.

Бу Сичқонбой тўйида бўлган базмнинг тасвири. Поэманинг бошқа жойлари ҳам шу услубда ниҳоятда ифодали, оддий қилиб яратилгандир.

Қуддус Муҳаммадий болалар учун асар яратаётиб, катталар ҳаётидан олинган материал ва конфликтга муурожаат қилишининг сабаби нимада экан? Бизнинг назаримизда, бунинг сабаби шоир ёш китобхонларни ҳаёт мураккаблиги билан бир гал таништириш, ҳаётда учраши мумкин бўлган яхши ва ёмон кишилар дунёсига символик образлар воситаси билан бўлса-да, олиб кириш бўлса керак. Бола ўзини англай бошлашдан оқ

биринчи бор табиий муҳитга кўз ташлайди. Унинг назарида ҳамма одамлар ҳам бирдек яхши, олижаноб. У ҳали одамларни яхши-ёмонга ажрата олмайди. Аста-секин онги ўсиб бориб, одамларни яхши-ёмонга (хусусан, киноларни кўриб оқ ва қизилларга, фашист ва бизникиларга) ажрата боради. Болаларнинг табиат ҳодисаларига синчковлик билан қараши, унинг сирларини билиб олишга мойил бўлиши узлуксиз давом қилади. Шу сабабдан болалар шоирлари ва ёзувчилари табиат ҳодисалари, унинг гўзалликлари ҳақида кўп-лаб асарлар яратадилар. Одамлар ҳаётини акс эттирадиган бадий асар қанча маърифий ва эстетик қимматга эга бўлса, табиат манзараларини акс эттирадиган асарлар ҳам шунча маърифий ва эстетик қимматга эгадир.

Октябрь тенгдошларидан бўлган бир ўртоқ шундай деган эди: «Мен қушларнинг қачон келиб, қачон кетишини Зафар Диёрнинг «Қушлар» шеърини ўқиб билиб олганман». Эҳтимол бу ўртоқ қушларнинг қачон келиб, қачон кетишларини илгарироқ билгандир-у, бироқ буни ўзи сезмай юрган бўлиши мумкин. Зафар Диёрнинг шеъри эса унга кучли эстетик завқ бағишлаб, унда акс эттирилган материални — қушларнинг қачон келиб, қачон кетишини унинг онгига мустаҳкам муҳрлаб қўйгандир. Шу сингари Қуддус Муҳаммадийнинг аксарият шеърлари табиат ҳақида бўлиб, улар табиат ҳодисаларини болалар онгига сингдиришга хизмат қилади.

Иккинчи бир болалар шоири Қудрат Ҳикмат табиат ҳодисаларини акс эттирар экан, кўп ўринларда болалар савиясига мувофиқ равишда бирор муаммони қўяди-да, бутун асар давомида шу муаммога ифодали жавоб топиб беради. Масаланинг қўйилиши ва унинг ҳал бўлиши билан бола табиатнинг бирон сирини ҳам эстетик жиҳатдан, ҳам маърифий жиҳатдан англаб олади. Қуддус Муҳаммадий эса муаммони қўяди-ю, унга ҳаммавақт ҳам жавоб бера бермайди. Унинг табиат ҳақида яратилган асарларининг ўзига хослиги шундаки, у кўпроқ табиат манзараларини, унинг гўзаллиги ва инсон ҳаёти учун нақадар муҳим эканлиги ҳақида батафсил бадий мулоҳаза юритади.

Бу темада Қуддус Муҳаммадийнинг асосий принципи унинг «Тоғ гуллари» номли асарида айтилган:

Табиат кенг, улуг мактаб,

Ҳаммаёғи дарсхона.

Ҳар гуя барги олтин варақ
Китоб, билсанг, ягона.

Дарҳақиқат, дунёдаги ҳамма илмларнинг боши ҳам, охири ҳам табиат. Шоир сўзлари билан айтганда табиат бу «улуғ мактаб, катта дарсхона, ягона китоб». Унинг шеърларини ўқир экансиз, гўё у ўзининг ҳар бир асари билан сизни шу улуғ мактаб дарсхонасига олиб киради-ю, ўша ягона китобдан бир саҳифа очиб ўқиб беради.

«Тоғларда». Қуддус Муҳаммадийнинг бу шеърини ўқир экансиз, гўё тоққа саёҳат қилгандек бўласиз, тоғ манзараси кўз олдингизда намоён бўлади: «кумуш қалпоқ» кийган чўққилар, шариллагай кумуш жилғалар, тоғ ўнгиридаги тиниқ нил ҳовузлар, бахмал қияликлар, ястаниб ётган яйловлар, шарбат сувли булоқлар...

Какликлар қақ-қақлаб айтишар лапар,
Тоғ юртин ҳикоя қиларди балки.
Қайлардан какку қушнинг овози келар
Бир тошда ўйнар муғомбир тулки.

Шу хилда гўзал тоғ манзараси яратилади. Бу манзара шундай муҳаббат билан, шундай ҳис билан яратилганки, уни ўқиган киши дарров ёд олгиси келиб қолади.

Еки шоирнинг «Тоғ гуллари» номли шеърини олинг. Унда Қуддус Муҳаммадий ёш китобхонларни гуллар дунёсига олиб киради, ҳам номи, ҳам сифати жиҳатидан бир-бирларига ўхшамайдиган гулларнинг таърифини беради:

Бир гули ҳам бор эканки,
Қуш қўнолмас деркан унга.
Қўнгироқ гул, ори қўноқ
Товланади кўзга яққол.
Атлас гуллар шуъла бериб,
Товланади кўзга яққол.
Гуллар борки, от тополмай
Термуласан ҳуснига лол.

Шоирнинг табиат ҳақида яратган асарлари жуда кўп. У ҳар бир жонивор, ҳар бир ўсимлик, ҳар бир ҳашарот ҳаётидан маъно ахтаради ва бу маъно билан ёш китобхонлар онгига шоирона таъсир ўтказлади. Осмондаги тўрғайми, гулма-гул қўниб юрган асаларими, ипак тўқийдиган қуртми, сайроғич саъвами, азим тут

дарахтими, беозор кўзичоқми, ўйноқи тойчоқми, шата-локчи бўталоқми, ноғорачи лайлакми, борингки фақат бир пайдо бўлиб, йўқолиб кетадиган кўзиқоринми, ҳатто ўтларнинг паразити зарпечакми — ҳамма-ҳаммаси Қуддус Муҳаммадийнинг шоирона таърифи-ю, тавсифидан четда қолган эмас.

Табиат ҳодисаларини фалсафий планда акс эттириш Қуддус Муҳаммадийнинг кейинги асарларида алоҳида ўрин эгаллайди. Шоирнинг «Табиат алифбеси» деб аталмиш тўпламига кирган асарлари фикримизнинг далилидир. Қуддус Муҳаммадий табиатнинг мураккаб ва оддий ҳодисаларидан инсон ҳаёти нуқтаи назаридан маъно топади.

Ернинг қимирлаши, офтобнинг ерга нур бериб, доим оламга боқиб туриши, планеталарнинг бир-бирлари билан мустақкам боғлиқликда бўлиб, бир оламини ташкил қилиши маъноли тасвирланади. «Ҳамма нарса ер устида, ернинг ўзи нима устида?»

Бувамлардан сўрасам чархпалакмиш.

Бутун олам кучоқлашиб яшармиш.

Дунё худди одамга ўхшар, дерлар,

Бутун олам бир тан, бир жон яшар дерлар.

То қуёшдан тортиб ою юлдузгача,

Биз яшаб турган шу она гул Ергача

Ҳаммаси апоқ-чапоқ бир танмиш.

Вирикишиб булар Ватан, эл ясагмиш.

Шоир ҳаётдаги икки ҳодисани — планеталараро бўлган ўзаро тортишувни, одамлараро зарур бирликни бир-бирларига таққослаш йўли билан улуғлайди. Одамлар орасида бирликни ифодаладиган ибораларни планеталараро тортишувни ифодалашда ишлатади — «бир тан, бир жон» «апоқ-чапоқ». Планеталараро табиий бирликни эса инсон ҳаётига кўчиради. Одам орасидаги муносабат планеталараро бирликдан ҳам мустақкам бўлиши керак, деган катта фалсафий маъно чиқаради.

Ернинг нима устида туриши-ку, мураккаб бир ҳодиса. Қуддус Муҳаммадий табиатнинг оддий воқеаларидан ҳам мураккаб, аммо ниҳоятда маънодор хулосалар чиқаришга қобил шоирлардан. «Хўроз нега қичқиради?» Хўрознинг қичқирганини эшитмаган бола йўқдир. Лекин бу ҳақда у ҳали ўйлаб кўрмагандир. Уйласа ҳам чумчуқ чирқиллайди, говуқ қақиллайди,

дарга ғақиллайди, хўроз ҳам шуларга ўхшаб ўзига
дראה овоз чиқаради-да, деб қўя қолиши мумкин. Аммо
шоир тилида хўрознинг қичқирishi муҳим маъно касб
этади.

Уфқларга кўксин тираб қичқираб хўроз,
Кўксин кериб талпинади, кўкси қоя тоғ.
Қора тунни қанот билан уради тарс-тарс,
Туннинг зулмат чодирини йиртар забардаст.
Шунда уни олқишлаб чиқар тонг, қуёш,
Оппоқ сутдек олам ёрир, тинчийди шоввоз.

Хўроз қичқирмаса ҳам тонг ота бериши маълум.
Шундай экан, шоирнинг тонг отишини хўрознинг қич-
қирганига боғлашидан не мақсад? Шундай экан, бу
шеърнинг поэтик сири нимада? Бу ерда шоир ёруғ-
ликни, кенг маънодаги ёруғликни улуғлайди. Бутун
хайвону ҳашаротдан тортиб инсон боласигача ёруғлик-
ка интилишини, ёруғлик ҳаётнинг асл манбаи эканини
изоҳлайди. Оқибат ёруғлик учун курашга чақиради.

Табиат ҳодисаларини тасвирлаганда Қуддус Муҳам-
мадий ўзининг умум анъаналарига содиқ. У табиат
предмет ва ҳодисаларидан ҳам болаларнинг онг са-
виясига мос маъно ахтаради. Бугина эмас, табиат ҳо-
дисаларининг сирини болалар онги ва савиясига мос
равишда ифода қилиш йўлини топади. Бу ерда ҳам
Қуддус Муҳаммадийга халқ оғзаки ижоди оҳанги ва
мезони қўл келади. Унинг «Баҳор келди» шеърининг
бошланишига бир назар ташланг:

Қўлларида соз билан,
Гул-гунча пардоз билан.
Силкиниб парвоз билан,
Учиб турна, ғоз билан
Севикли баҳор келди.

Бу мисраларни ўқир экансиз, бир зумда тўйларда
айтиладиган ёр-ёр хаёлингиздан ўтади! Бироқ бу мис-
ралар фақат жозибали оҳанг учун келтирилган эмас.
Усталик билан топилган бу мисраларда баҳорнинг ўзи-
га хос хислатлари акс эттирилгандир. Баҳор шундай
раслқи, унга «гул гунча пардоз», унинг келишининг
биринчи белгилари «турна ва ғоз».

Шеърнинг кейинги мисраларида ҳам шу оҳанг да-
вом эттирилади. Бироқ кейинги мисраларда «Қўллари-

да соз билан», «Силкиниб парвоз билан» сингари мавжум романтик ифодалар эмас, балки кўтаринки руҳдаги реалистик тасвирлар мавжуд:

Баҳорни кутинг боғда,
Боғ эмас дала, тоғда.
Майса яшнаган чоғда,
Қушлар сайрар бутоғда.

Одатдагидек, Қуддус Муҳаммадий табиат ҳодисаларини жонлантирган ҳолда ифодалайди, оригинал сюжетлар яратади, сюжетнинг шартли формасидан фойдаланади. Унинг шеърларида саъва гаплашади, тўрғай баҳслашади, капалак ва асалари ҳол-аҳвол сўрашади ва ҳоказо.

Қуддус Муҳаммадий ўз фаолиятининг дастлабки даврларида ўқитувчилик қилган. Мактабда табиат фанидан дарс берган. Шоирнинг сўзига кўра ўқитувчилик касби унинг шоир бўлишига сабаблардан бири. Бу ҳақда Қуддус Муҳаммадий шундай ёзади:

«Дарсларни қизиқарли ўтказишим учун шеърларим роса иш берарди. Утадиган ҳар бир дарсим мавзун юзасидан шеър ёзиб, ўқиб берардим. Натижада, дарсим ўқувчиларимга қўшиқдек ёқимли бўлиб, яхши етиб борарди. Кунлардан бир кун поэзия мавзуини ўтар эканман, «Баргжон» деган шеъримни ёздим. Уша шеърдан бир бандини кўринг-а:

Дов-дарахт илмин севсанг,
Баргжон тилин билиб ол.
Шилдир-шилдир кўшигин
Қулоғингга илиб ол!

Шунингдек, «Момақаймоқ» (Қоқи ўт), «Богимизда бир нок бор», «Тут», «Толим гуллайдю-ю, нега мева тугмайди», «Ток дарахти бир хилу, узуми нега ҳар хил», «Шафтоли — доктор», «Асалари — Адҳамжон» каби қатор шеърларим ўқитувчилик пайтимда ёзилди. Бу воқеадан дарак топган мактабимиз директори марҳум Ашрафхўжа Шарифхўжаев бир куни дарсимни кузатди. Дарсимни тугатиб, ўқитувчилар хонасига кирдим. Ашрафхўжа ака дарсни қизиқарли ўтказганимни айтиб, шеърларимдан ўқиб беришимни илтимос қилдилар. Мактабимиз ўқитувчи ва ўқувчилари ҳузурда у кишининг илтимосларини бажо келтирдим. Ҳамма-

лари севинишди. Орадан икки-уч кун ўтгач, бир шеъримни «Маданий инқилоб» (ҳозирги «Ўқитувчилар газетаси») редакциясидан бир ўртоқ келиб олиб кетди. Кейин у босилиб чиқди. Ушандан бери мен болалар шеъриятининг фидойисиман. Бир кун шеър ёзмасам, алланимани йўқотгандай бўламан ёки уйқудан қолган кишидай қарахт бўлиб юраман. Назаримда ҳамма нарса «мени ёз» деб тургандек, кўзимга жилваланиб, шуълаланиб қизиқ кўринади. Билишимча, шеър одамнинг жон озиғи. Шеър зеҳн мойидан, қалбимизнинг меҳр дўйдан пайдо бўлади»¹.

Энг муҳими шуки, Қуддус Муҳаммадийнинг табиат ҳақидаги асарларини ўқир эканмиз, серқуёш дёримизнинг, она тупроғимизнинг бутун борлиғи ўзининг гўзаллиги билан кўз олдимизда жилва қилади, унинг асарларини ўқиб ёш китобхонлар табиат ҳақидаги тасаввурини бойитади, билмаганини билади, кўрмаганини кўради, ўз она-юрти табиати орқали ўзларининг эстетик тасаввурини бойитадилар.

Унинг асарларини бошқа халқ вакиллари ўқиса республикамиз ҳақида, унинг ажойиб одамлари, сулуво табиати ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Шу маънода бўлса керак, «Детская литература» журналида бир таржимон шоирнинг «Товуқ нега қақоқлайди» деган шеърини таржима қилиб, шундай сўзларни ёзган эди. «Муҳаммадий эрта баҳор гуллайдиган бодом ҳақида ҳам, тоғ каклиғи ҳақида ҳам ҳатто ёмғир чувалчанги — «бу ер таги трактори» ҳақида ҳам алоҳида муҳаббат, эҳтиром билан ёзади. У тасвирлаган ўсимликлар, қушлар, улар орасидаги диалог ва суҳбатлар, у қайта ишлаган эртақлар фақат унинг ўзига хос. У тасвирлаган табиат ҳодисалари фақат ўзбек ерида туғилиб ўсган, ўзбек фарзанди, оддий фарзанд эмас, балки-талант эгаси томонидан яратилгандир. Шу сабабдан унинг асарлари, шоирнинг ўз сўзлари билан айтганда, бутун бир дунё ўз ери ва ўз осмони билан»².

Қуддус Муҳаммадий фақат ўзининг ижодини эмас, балки ўзининг бутун ҳаётини болаларга, болалар адабиётига бағишлаган санъаткордир. У Тошкентдаги ҳамма пионер саройларининг азиз ва севиқли меҳмони, ҳамма мактабларнинг кечабошиси. Болалар

¹ Қуддус Муҳаммадий. «Гулхан» журнали, 5-сон, 1957 йил, 12-13-бетлар.

² Р. Моран. «Детская литература», 1967, № 10, стр. 37.

ҳаёти, адабиёти ҳақида бирон радио программаси бўладиган бўлса, албатта Қуддус Муҳаммадий овозини эшитасиз. Болалар ижоди ёки улар ҳақида асар яратувчилар ҳақида телевидение программаси бўлса, давранинг ўртасида оддий кийинган, қорачадан келган, қотма, хушчақчақ одамни кўрасиз. Бу Қуддус Муҳаммадий бўлади.

Қуддус Муҳаммадий одам сифатида ҳам ўз асарларига ўхшаган оддий, самимий. Уни кўрмаган одамнинг шеърларини ўқиб, у ҳақда тасаввур қилиши мумкин ёки унинг шеърларини ўқимаган одам у билан бир оз суҳбатда бўлиб унинг шеърлари, адабий услуб ҳақида тасаввур олиши мумкин. 1951 йилда биз бир воқеанинг гувоҳи бўлганмиз: шоирнинг «Сандал ва печка», «Дум», «Ипак қурти», «Салим ва китобча» сингари асарларини рус тилига таржима қилган машҳур рус болалар ёзувчиси Маршак Қуддус Муҳаммадий билан танишиш истагини билдиради. Ушанда Маршак Қуддус Муҳаммадийга қараб айтган биринчи сўзлари: «Точно! Точно!» деган эди. Шу сўзлардан маълум бўладики, Маршак Қуддус Муҳаммадийнинг шеърларини таржима қилиб, автор қиёфасини ўзича тасаввур қилган.

Қуддус Муҳаммадийнинг шахсиятига тегишли яна бир хислат шундан иборатки, у ниҳоятда болажон одам. Унинг оиласи ўзи бир «шеър фабрикаси». Унинг фарзандпарварлиги, ўнга яқин болани ўстириб тарбия қилиши, унга доим жонли материал бериб туради. Бошқача қилиб айтганда у доим болалар орасида — уйда ҳам, мактабда ҳам, тўғарақларда ҳам, кўчада ҳам. Шу сабабдан унинг асарлари болалар ҳаёти ҳақидаги асарлар эмас, балки болалар ҳаётининг ўзи!

Қуддус Муҳаммадий ўзининг ҳаёти ва ижоди билан ёшлар учун катта бир мактаб, тенги йўқ дарслик, қимматли бир китобки, бу мактабда ўқимаган, бу дарслиқдан сабоқ олмаган, бу китобни варақламаган ёшлар ҳозир топилмаса керак!

1966

КУЛАМЛИ ИЖОД

—Адабиёт акс эттирмаган жамият ҳаётига тегишли бирон масалани топиш қийин. Бироқ шундай масалалар борки, уларни адабиёт доим ўзининг диққат марказида тутуди ва шу масалаларни қай даражада акс эттирганига қараб унинг қиммати белгиланади. Адабиёт акс эттирадиган масалалар қай даражада кўп бўлмасин, ҳаммаси ҳам бориб муҳим бир масалага боғланади. Бу — инсонни ўзини ўзига танитиш, ўз кадр-қимматини ўзига намоён қилиш, ҳар бир халқ, ҳар бир миллат ва ҳар бир жамият кадр-қимматини ўзига англайтиш. Адабиёт фақат ўзини ўзига англайтиш билан чекланмайди. Адабиёт халқ, миллат ва жамиятни ўзини ўзига эмас, балки, ўзгаларга — бошқа халқ, бошқа миллат ва бошқа тузумдаги жамият аъзоларига ҳам танитади. Етук адабиётда бу ҳар икки жараён баб-бараварига рўй беради ва бу икки йўналиш бирлашиб адабиётнинг Абдулла Қаҳҳор сўзлари билан айтганда «атомдан ҳам зўр» кучини намоёниш қилади.

А. С. Пушкиндан тортиб то А. П. Чеховгача бўлган адабиётга бир назар ташласангиз, адабиётнинг энг муқаддас маъзи рус жамиятини ўзига таништиришдан иборат бўлганини англайсиз. Рус мужиги ўз «жамолини» аввало ўз адабиётида кўрди, кўриб ўйлаб қолди. Ўйлаб-ўйлаб ўз қиёфасини ўзгартириш пайига тушди. Шундан кейин у эски жамият илдизига болта уришга қарор қилди... Халқни ўз-ўзига танитиш фақат унинг нимадан махрум эканини исбот қилиб беришдангина иборат эмас, балки, у нималарга қодир, ўз қудрати билан нималарни қўлга кирита олади ва кирита ол-

ганини кўрсатишдан ҳам иборат. Революция арафасидаги, революция кунлари ва ундан кейинги рус адабиётининг асл моҳияти ўзининг шу хусусияти билан ажралиб туради. Ўзбек халқини ҳам ўзини ўзига кўрсатишда классик адабиётимиз озмунча иш қилмади. Алишер Навоийнинг халқ хусусида ачинишларидан, Турди, Махмур ва Муқимийларнинг нолишларидан биз тарихдаги қисматимизни англадик ва ҳаётга бошқачароқ қараш керак эканига ишонч ҳосил қилдик...

Революция арафаси ва революциянинг биринчи йиллари адабиётида ҳам кўпроқ меҳнаткаш халқ ҳақ-ҳуқуқларини ўзига танитиш тенденцияси устунлик қилар эди. «Ўзлигинг намоён қил...» — мана Ҳамза ижодининг асосий лейтмотиви. Халқнинг ўтмиш ҳаётидаги фожиавий ҳолатларини намоён қилиш, янгиликларга тўсиқ урф-одатлар, зарарли ақидалар устидан аччиқ-аччиқ кулиш ва шу йўл билан авомнинг ўтмишдаги оғир қисматини ўзига кўрсатиш Абдулла Қодирий ижодининг асл мағзини ташкил қилади. Халқни ўзини ўзига танитиш фақат ҳаётнинг фожиавий ва кулгили томонларини акс эттириш билангина чекланмайди. Эски зулми, эски урф-одатларни ёриб ўтиб ўзига янги-ча йўл топиш — мана Ойбек ижодининг негизи. Ойбек ўз ижодининг бу хусусиятлари билан адабий ҳаётдан мустаҳкам ўрин олаётган социалистик реализм методининг кучини намоёйиш қилди. Худди шу ишларни маълум даражада ўзига хос йўллар билан Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулум, Абдулла Қаҳҳорлар ҳам қилдилар.

Ҳаётнинг ҳар бир соҳасида бўлгани сингари адабиёт ва санъатда ҳар бир авлод иккинчи бир авлод ишини такрор қилмайди. Бироқ кейинги авлод доим қандайдир анъаналарни мерос сифатида қабул қилиб олади ва бу анъаналар асосида ижодни янги босқичга олиб чиқади. Революциядан кейинги биринчи авлодга мансуб ёзувчи ва шоирларимиз Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ғ. Ғулум, А. Қаҳҳор, К. Яшинлар Ҳамза ва Абдулла Қодирийлар эришган чўққидан туриб янги ҳаёт воқеликларини ўзлаштиришга — янги ҳаётга қадам қўйган янги инсоннинг «ўзлигини намоён қилишга» бел боғладилар ва бу ишда янги-янги ютуқларни қўлга киритдилар. Табиий равишда бу авлод яратган анъаналарни ундан кейинги авлод мерос сифатида қабул қилди. Булар Зулфия, Шухрат, Саид Аҳмад, Ас-

қад Мухтор, Мирмуҳсин ва бошқалар. Булар ичида Ҳамид Ғулом ўзига хос ўринни эгаллайди.

* * *

Ҳамид Ғулом ижодининг умум проблематикаси ўзбек совет адабиёти, умуман, совет адабиёти проблематикалари билан чамбарчас боғлиқдир.

Ҳамид Ғулом ўз ижодини ўттизинчи йилларнинг бошларида, қарийб ўсмирлик пайтларидаёқ бошлаган. Шоирнинг илк шеърларидан бири «Одам» да унинг асосий ижодий принциплари акс этган. Бунда шоир одамни «фалак кажрафторини» ўзгартирувчи, бор кучи ва қудратини «иқбол учун» сарф этувчи, бахт учун ҳатто «кўзларининг оқу қорасини» аямайдиган зот сифатида кўради. Шоирнинг қарийб қирқ йиллик ижодида одам, табаррук инсон улуғланади. Ҳаётнинг қайси бир томонига мурожаат қилмасин, шоир аввало ўша ўз тасавуридаги инсонни кўради. Чунки у ҳаётга назар ташлаб, шу инсонни кўрар эди.

Мен Ватанни кўп кездим,
Ҳисобсиз боғлар кўрдим.
Ўзимни улуғ сездим,
Чунки ўртоқлар кўрдим.
Оқлар, қора мағизлар,
Ботир йигит, шод қизлар,
Чеҳралари шод қизлар,
Кўкраги тоғлар кўрдим.
Мен қозоқ чўлларида,
Қорақум йўлларида,
Дўстларим қўлларида
Сўнмас чироқлар кўрдим.
Ҳар ерда алвон-алвон,
Қуёш каби чароғон,
Юксакликда тик осмон —
Қизил Байроқлар кўрдим.

Мана Ҳамид Ғуломнинг «Қуёш каби чароғон» деб аталган иккинчи программ шеъри. Илк шеърларида Ҳамид Ғулом инсонни кўпроқ умум планда, баъзан турғун ҳаётда маълум даражада мавҳумлашган ҳолда кўрар эди. Бора-бора Ҳамид Ғулом инсон ҳаётининг мураккаб қирраларига кўл ура бошлайди. Бу хислат, хусусан, унинг Улуғ Ватан уруши йиллари

яратилган асарларида кўпроқ кўзга ташламади. Баъзи шеърларида шоир севикли фарзандини урушга жўна тиб, «остонада ёлғиз қолган», «танҳо қолиб ўглининг изларини ахтарган» жабрдийда она, фарзанд ҳажри да соч-соқоли оқарган ота образига мурожаат қилади. Баъзан яхлит образлар яратиш учун ҳаракат қилади. Унинг «Катерина» шеърида бир дostonга арзигули гап бор. Шеърнинг дастлабки бандларида украин қизининг ўзига хос гўзал қиёфаси таъкидланади. Унинг «кўзларида Днепрнинг акси», сўзларида «ошиқларнинг баҳси, лабларида ёқутнинг нури» борлиги айтилади. Шундан кейин уруш бошланиб унинг бошига тушган оғир фожиавий ҳолат ва ундан келиб чиқадиган хулоса тасвирланади. Мана, шеърнинг охириги банди:

Катерина мовий кўзларига
Мафтун бўлган ўғлонлар, келинг!
Катерина ширин сўзларига
Мафтун бўлган полвонлар, келинг!
У дод дейди, фарёд чекади,
Қонли ёши қасос сўрайди,
Кўзларини сизга тикади,
Севгингизга асос сўрайди.

«Катерина» 1942 йилда ёзилган. Бу пайт Улуғ Ватан урушининг айни авжга чиққан пайти эди. Шуни ҳисобга олганда шеърнинг ёшларни ватанпарварлик, душманга нафрат руҳида тарбиялашда нақадар муҳим роль ўйнаганлиги ўз-ўзидан маълум бўлади.

Ҳ. Ғуломнинг ўзи берган маълумотларига қараганда у ижодининг биринчи қадамлариданоқ атоқли шоирларимиз Ғуфур Ғулом, Ҳамид Олимжонлар билан мулоқотда бўлган ва сўзсиз улардан таъсирланган. Дарҳақиқат, Ғуфур Ғулом ижодигаги ҳозиржавоблик, ҳаётда рўй бераётган социал масалаларга тезкорлик билан шоирона муносабат билдириш, Ҳамид Олимжон ижодигаги кенг кўдамлик, поэтик оҳанг Ҳамид Ғулом ижодига ҳам кўзга ташланади. 1943 йилда Ҳамид Ғулом «Украина еллари» номли балладасини ёзди. Баллада маълум даражада «Катерина» шеърига ўхшаб кетади, тўғрироғи, бу баллада «Катерина» да акс эттирилган воқеанинг мукаммаллаштирилган бир шаклидир.

Баллада сирли воқеадан бошланади. Лирик қаҳрамон Украинага меҳмон бўлиб келади. Аммо уни

доим оёқларига «поёндоз тўшаб»; қўлларига «олтин соз» тутқазиб, «хандон уриб» кутиб оладиган Украина нимагадир «маъюс», ҳатто унинг еллари ҳам ўзининг борлигидан дарак бермайди.

Шоир таажжубда:

Айтинг, еллар, нега далаларни
Тўс-тўполон қилиб чопмайсиз,
Айтинг, еллар, нега томчиларни
Ҳазил қилиб менга отмайсиз!
Не мусибат тушди бошингизга,
Украина еллари, айтинг?!

Шоир хитобига жавобан Украина еллари бири биридан оғир учта фожиавий воқеани ҳикоя қилиб беради. Улардан бири, ўғиллари жангга кетган онанинг немислар қўлида азобланиши, иккинчиси, ўз ёрини урушга жўнатиб чақалоқ билан қолган келинчакнинг қисмати, учинчиси ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган ёш қиз номусининг топталиши... Ҳар бири бир асарга арзигули бу уч фожа шоир билан Украина еллари орасидаги диалог туфайли бир яхлит асарни ташкил қилган. Асар Украина елларининг қуйидаги хитоблари билан ниҳоясига боради:

Украина елларини севсанг,
Сарин еллар юрсинлар десанг,
Сарин еллар юриб
Бетларимга
Шўхлик қилиб урсинлар десанг,
Фашистни от,
Меҳмон бўлиб яна
Украинага келайин десанг,
Фашистни от, кулайин десанг,

Балладанинг умум вазни, оҳанги Ҳамид Олимжоннинг «Қўлингга қурол ол» номли шеърини эслатади. Бу Ҳамид Олимжонни такрор қилибди, деган гап эмас. «Қўлингга қурол ол» шоирнинг фашизмга қарши нафрат ҳиссини ифодалаган якка пландаги шеър. Украина еллари эса, шоирнинг фашизмга қарши нафратини билдирувчи фожиавий воқеабанд шеър — баллада. Тўғри, «Украина еллари»да шоир воқеаларни тасвирларкан, шартлиликка кўпроқ ўрин берган, аммо бу шартлилик танланган ҳаёт материални реалистик акс

эттиришга ҳалақит бермайди, балки, адабий приём сифатида хизмат қилади. Улуғ Ватан уруши йиллари Ҳамид Ғулом йигирма ёшлар атрофидаги йигит эди. Бу ёшларда одам ниҳоятда қайноқ ҳиссиётга тўлиб-тошган бўлади. Бунинг устига у шоир бўлса, бу ҳис туйғуларнинг чеки бўлмаса керак! Шу сабабдан Улуғ Ватан уруши темаси Ҳамид Ғулом ижоди лабораториясида узоқ вақтларгача янади. У ўша пайтларда уруш ҳақидаги информациянинг маркази бўлмиш га зета ва радио редакцияларида хизмат қилган. Бу Улуғ Ватан уруши воқелиklarининг шоир тасавурида узоқ сақланганлигининг сабабларидан яна биридир. Шунинг учун Ҳамид Ғулом бевосита уруш манзараларини акс эттирадиган «Днепр бўйида» (1954 йил) номли бал ладасини яратди. Бунда Ватанни кенг маънода тушу надиган, унинг ҳамма бурчагини ҳар қандай шароит да ҳам ҳимоя қилишга тайёр турган ўзбек йигити об-рази яратилади. Кўп ўтмасдан яна жанг манзаралари ва совет кишиларининг қаҳрамонликларини акс этти радиган «Ғалаба йўлида» (1955-56 йил) номли дос тонини эълон қилди.

Бу асарларнинг асосий материаллари ҳар ҳолда информацион манбалардан олинар эди. Шоирнинг ёш қалбини ларзага солган, уни узоқ вақтлар безовта қил ган бошқа ҳаёт материали ҳам бор эди. Бу — уруш орқаси, фронтни керакли анжомлар билан таъмин қи лишнинг каттагина ҳиссасини ўз зиммасига олган рес-публикамиз ҳаёти эди. Ҳамид Ғулом қатор асарларини ўз кўзи билан кўрган, ўз бошидан кечирган ҳаётнинг мана шу томонларига бағишлади. Бу ишда адибнинг биринчи қадами «Олмос қизи» қиссаси бўлди. Қисса Ҳамид Ғуломнинг бадиий проза томон қўйган биринчи йирик қадами ҳамдир.

Қиссада уруш даврига хос типик ҳолат акс этти рилган. Қўлига қурол олиб жанг қилиши мумкин бўл-ган йигитлар урушга жўнашган. Қишлоқ хўжалик ишларининг юки кексалар ва хотин-қизлар зиммаси-да қолган. Қисса марказида шундай оғир пайтда жа сорат кўрсатган ўзбек қизларининг типик вакиллари-дан бири Санобар ва унинг дугоналари туради. Уруш-дан кейинги йилларда худди шундай темага бошқа ёзувчиларимиз ҳам мурожаат қилган эди. Масалан, Ойбек «Қизлар» достони ва «Олтин водийдан шаба-далар» номли романини яратди. Бу ҳол Ҳамид Ғулом

қисса учун танлаган ҳаёт материалининг нақадар типик эканлигидан далолат беради.

Ҳамид Ғуломнинг «Қўшиқларим» (1955-1956) достони ҳам уруш ва уруш орқасидаги ҳаётни акс эттиришга бағишланган. Бу достоннинг ўзига хос хусусиятлари бор: биринчидан, Ҳамид Ғуломнинг бошқа асарларида уруш ва уруш орқаси темалари алоҳида-алоҳида акс эттирилган бўлса, бунда бир ҳаётнинг ҳар икки томони бир-бирларига чамбарчас боғланган ҳолда ўз ифодасини топади. Уруш воқеликлари қаҳрамон кучига куч қўшади, унинг жасоратини оширади; иккинчидан, асар марказида конкрет ҳаёт қаҳрамони, ўша даврларда машҳур, ҳозир ҳаёт Турсуной Каримова туради. Достонда Турсуной Каримованинг ўша даврни характерлашга қодир бўлган типик хусусиятлари, унинг ўзига хос индивидуал белгилари акс эттирилади.

Бу достон ҳақида гап кетар экан, ўша давр адабиётига хос бўлган муҳим бир хусусиятни айтиб ўтиш керак. Бу шундан иборатки, ёзувчиларимиз урушдан кейинги даврларда образлар тўқиб ташлашдан кўра, кўпроқ ҳаётда бор қаҳрамонлар образи тасвирига мурожаат қилар эдилар. Ойбекдан «Олтин водийдан шабадалар» романидаги Комила образининг прототиби борми, деб сўрашганда: «Ҳа, бор, бу — Турсуной Каримова» деган эди. Худди шу саволни Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана» драмасидаги Мавлонга нисбатан сўрашганида ёзувчи машҳур чўлқувар, Социалистик меҳнат қаҳрамони Ғанишер Юнусовни тилга олган эди. Бундай мисолларни яна давом қилдира бериш мумкин. Муҳими шуки, бу ҳол Ҳамид Ғулом ҳам ўша даврларда умум адабиётимизнинг бош тенденциялари асосида ижод қилганидан дарак беради.

Уруш ва уруш орқасидаги ҳаётни акс эттиришда «Тошкентликлар» романи Ҳамид Ғулом ижодида катта босқич бўлди.

Ўзбекистон ёзувчилари Улуғ Ватан уруши йилларидаёқ уруш орқаси ҳаётига тегишли анчагина асарлар яратдилар. Булар ичида Ғафур Ғуломнинг машҳур «Сен етим эмассан» шеъри, Уйғуннинг «Ҳаёт қўшиғи» драмаси, «Назир отанинг ғазоби» сингари асарлари маълум. Бироқ ўша давр ҳаёт проблематикаларини тўла ва батафсил акс эттирадиган катта полотнолар яратилмаган эди. Ҳамид Ғулом «Тошкентликлар» романи билан шу камчиликни тўлдиргандек бўлди. Асар да асосан тошкентликлар ҳаёти акс эттирилади. Роман

дан маълум бўладики, Улуғ Ватан уруши йилларида Тошкент уруш орқасининг энг муҳим нуқталаридан бири бўлган. Завод ва фабрикаларда кечаю кундуз иш қайнаган, марказий районлардан кўчириб келтирилган заводлар тезкорлик билан қайта тикланган ва ишга туширилган, бошпанасиз қолиб, бу ерга кўчирилган аҳоли тўхтовсиз уй-жой ва иш билан таъмин қилинган... Ҳамид Ғулом тошкентликлар зиммасига тушган мана шу воқеалар хусусида ҳикоя қилади. Роман, албатта, кўрган-билганлар хусусида шунчаки ҳикоя қилиб беришдан иборат бўлмайди. Унда конкрет шахслар тақдири акс этиши керак. «Тошкентликлар» да шундай тақдирлар бор. Булар ичида энг ёрқини ўз ҳаёт йўли билан бутун бир даврни характерлашга арзийдиган ўзбек аёли Ойнисадир. Асарда акс эттирилган барча ҳаёт проблемалари, романда қатнашадиган образлар Ойниса образи иштирокида, ё унинг тасавури, ёки унинг ўй ва хаёллари орқали бир марказга йиғилади.

Ҳамид Ғулом ҳозиржавоб ёзувчи. Бу ҳозиржавоблик шу билан белгиланадики, у доим ҳаётнинг муҳим проблемаларига мурожаат қилади, қаҳрамонлари тақдирини ҳаёт проблематикалари аспектида ҳал қилиб беради. Чўл қувиш, янги ерларни ўзлаштириш, шу йўл билан пахта ҳосилини ошириш халқимиз олдида турган муҳим проблемалардан биридир. Бу масалага асар бағишламаган бирор ўзбек ёзувчиси бўлмаса керак. Бу масала Ҳамид Ғулом асарларида ҳам ўз аксини топди. Унинг биринчи достони «Қўшиқларим» да (1955-56 й.) янги ерларни ўзлаштириш масаласи ёрдамчи мотивлардан бири. Уша даврларда яратилган «Севги» номли бошқа бир достони чўлқуварлар ҳаётига бағишланган. Достоннинг бағишлов қисмида шундай мисраларни ўқиймиз:

Сизга шу дostonни ёзган чоғимда
Қақир чўл ўрнида яшнардн бўстон.
Гуллар очиларди чаман боғимда,
Ҳақиқат бўлганди миңг йиллик армон,
Сиз қазган каналнинг зилол тубига
Нурлар олтин қозик бўлиб ботарди.
Қирғоқда бўлиқ ер келиб тобига
Ҳаёт шаробини эмиб ётарди.

Илҳом юрагимда бўлганда меҳмон,
Гўзал сингилларим, азиз ўртоқлар,
Қийғос товланарди обод гулистон,
Чарақлаб ётарди сонсиз чироқлар.
Мен шу чироқларнинг пок шуъласини
Қоғозим бетига аста нақш этдим.
Севгувчи дилларнинг ашуласини
Яхши дўстлар билан жўр бўлиб айтдим.

Тўғри, янги ерларни ўзлаштириш масаласи достоннинг ҳамма қисмларида ҳам шоирнинг диққат марказида тура бермайди. Достонда бу масала тагтекстга туширилган бўлиб, асосий масала янгича ахлоқ — янгича муҳаббат, тўғрироғи, севишганларнинг бир-бирларига ишончи масаласидир. Чўлқуварлар Санобар билан Азиз бир-бирларига кўнгил кўядилар. Уларнинг бир-бирларига етишиши учун ҳеч қандай тўсиқ ҳам йўқ. Бироқ ёшлар орасидаги дўстона муносабат ва муомалалар (Санобар билан Ботир орасидаги) Азизни рашк ўтида куйдиради. Достоннинг конфликтини шу рашк асосига қурилган. Аммо бутун атрофдаги дўстлар, ҳатто бутун табиат олами дилларга равшанлик берадиган оддий чироқ, шовқин билан оқадиган сой, оқшомлари кумуш нурини таратадиган ой ҳам, ошиқлар куйчиси булбул ҳам Санобарнинг поклигидан дарак беради. Азизга унинг ноҳақлигини билдиради.

Буларни яқунлаб шоир ёзади:

Бутун олам тилга кирди-да,
Шовқин солди йигит олдида.
Кўзингни оч, номард, ўйлаб бок,
Танангдаги зулумотни ёк!
Ендир кўҳна олам доғини
Хазон қилма севги боғини!

Маълумки, қирқинчи йилларнинг охирлари, эллингинчи йилларнинг бошларида адабиётимизда «конфликтсизлик» номи билан машҳур бўлган зарарли «назария» мавжуд эди. Бу даврларда яратилган баъзи бир асарларда шу «назария»нинг таъсири бор. Бу «назария»нинг таъсири ҳатто Ойбек («Олтин водийдан шабадалар»), Абдулла Қаҳҳор («Қўшчинор чироқлари») сингари санъаткор ёзувчилар ижодларида ҳам кўзга ташланар эди. Ўша даврларда кичик лирик шеърлардан катта сюжетларга ўтаётган, ҳали нисбатан ёш

Ҳамид Ғулум ижодида ҳам бу «назария»нинг маълум даражада таъсири бўлди. Шу сабабдан бўлса керак, кўриқ ер очиш масалалари «Кўшиқларим» да шунчаки, йўл-йўлакай тилга олинади, «Севги» да эса бу мураккаб масала текст тагига туширилади, ҳатто икки ёш орасидаги конфликт ҳам, романтик — мажозий йўллар билан ечимга келтирилади. Назаримизда, масаланинг шу тарзда, яъни етарли очилмагани Ҳамид Ғулумни чўлқуварлар ҳақида йирикроқ асар устида ишлашга ундар эди. Шу асосда олтмишинчи йилларнинг бошларида унинг чўлқуварлар ҳаётини акс эттирувчи «Сенга интиламан» романи юзага келди.

Романда акс этирилган воқеалар Мирзачўлда ўттизинчи йилларда барпо қилинган «Меҳнат — роҳат» колхозини ҳаётига боғлиқ масалалар атрофида рўй беради. «Меҳнат — роҳат» Мирзачўлда биринчи тузилган колхозлардан. Роман давомида бу колхознинг тарихи бутун зиддиятлари билан китобхон кўз олдидан ўтади. «Меҳнат — роҳат» илгари кўзга ташлана бермайдиган кичик хўжалик эди. Ҳаёт талаби билан бу хўжалик бора-бора ўсади, улғая боради. Унинг ўсиш ва улғайиши янги ерларнинг ўзлаштирилиши ва бу ишни амалга оширишга қодир янги кучларнинг келиб кўшилишига боғлиқ. Романнинг бош қаҳрамони Феруза шу йўл билан колхоз сафига кириб келган ёш агроном.

Эллагинчи йилларнинг охири, олтмишинчи йилларнинг бошларида ҳаётимизда бир тенденция бор эди: хўжалик ишларини олиб боришда турғунлашиб, ҳаёт талабига жавоб бермасдан қолган раҳбарлар ўрнига билимдон, техникадан яхшигина хабардор бўлган ёшлар кела бошлади. Турғунлашган консерватив раҳбарлар билан бу ёшлар орасида қаттиқ «жанглар» бўлди. Бу ҳаётини ҳақиқатни Абдулла Қаҳҳор («Синчалак»), Шароф Рашидов («Ғолиблар»), Иброҳим Раҳим («Ҳилола»)лар акс эттирган эдилар. «Сенга интиламан» ҳам ҳаётнинг шу тенденциясини акс эттирадиган асарлардан бири. Феруза олий маълумотли ёш мутахассис. Бироқ у «Меҳнат — роҳат»га келиб олган билимларини, куч-қувватини фойдали меҳнатга сарф қилиш нақадар оғир эканлигини сезади. Унинг олдида ўзининг баъзи хусусиятлари билан «Синчалак»даги Қаландаровни эслатадиган консерватив раис Мирҳосилгов бўлиб туради. Асарнинг асосий конфликти шу консерватив раҳбар билан ёш агроном орасидаги зиддият асосига қурилган. Яна бир муҳим ҳақиқат шундан

иборатки, Феруза ёлғиз эмас. Колхоз коллективининг кўпчилиги уни қувватлайди. Колхознинг ташкилотчиларидан бири, тажрибакор колхозчи Чўлбобо, илғор бригадирлардан Норқўзи — умуман, барча соғлом кучлар янгилик тарафида. Янги кучларнинг ҳаётидан кўпроқ ўрин олиб, мустақамлана бориши консерватив кучларнинг аста-секин таслим бўлишига олиб келади. Шундай қилиб романда битта колхоз ҳаёти фонида маълум бир даврни характерлайдиган, эски кучлар устидан янги кучларнинг ғалаба қилиш манзараси яратилади.

Ҳамид Ғулом яратган асарларнинг умум кўламига бир назар ташланса, шуниси сезиш мумкинки, у ҳаётнинг қайси бир томонига мурожаат қилмасин, масалага тарихий ёндошиш учун ҳаракат қилади. У «Қўшиқларим» достонидаёқ Турсуной Каримова образини ярата туриб, унинг ўтмишини, умуман, ўзбек хотин-қизларининг ўтмишдаги қисматини назардан четда қолдирмайди. «Тошкентликлар» романида эса Улуғ Ватан уруши давридаги воқеаларни граждандар уруши давридаги воқеаларга олиб бориб боғлайди. Ҳозиргина эслаганимиз «Сенга интиламан»да ҳам воқеаларнинг бош халқалари колхоз тузилишининг биринчи қадамларидан бошланади. Булар ёзувчида ҳаётнинг бугунги қонуниятларини унинг кечаги қонуниятлари билан исбот қилишга мойиллик борлигидан дарак беради. Дарҳақиқат, Ҳамид Ғуломнинг тарихийликка мойиллиги бугунги ҳаётимизнинг биринчи қадамлари ҳақида йирикроқ асар яратиш истагини тўғдирган ва натижада унинг «Машъал» романи майдонга келган.

«Машъал» эллигинчи йилларнинг охирида ёзилди ва эълон қилинди. Шунга қараганда Ҳамид Ғулом баъзи бир ёзувчиларнинг ижодида кўринганидек, замонавий темалар устида ишлашни маълум бир жойга олиб бориб қўйиб, ундан кейин тарихий темага мурожаат қилган ёзувчилардан эмас. Тарихий тема устида ишлаш унинг ижодида замонавий темалар устида ишлаш билан қарийб баробар борди. Аммо ҳар ҳолда замонавий темалар устида тадқиқотлар уни тарих хусусида ўйлашга мажбур қилди.

«Машъал» кўп планли роман. У ҳаётни кенг кўламда акс эттиришга мўлжалланган. Шу сабабдан асарга ҳар хил кайфиятдаги, ҳар хил дунёқарашдаги ва ҳар хил масаладаги образлар жалб қилинган... Булар ичида янги ҳаёт учун курашга бел боғлаганлар — Бо-

тирали, Сергей, Эъзозхон, Раззоқ сингарилар романнинг кўпгина қисмларида ёзувчи диққат марказида туради. Маълумки, роман республикамизда совет тузумининг биринчи қадамларини тасвирлашга бағишланган. Бу давр ниҳоятда мураккаб эди. Бу мураккаблик янгиликнинг бутун жон-жаҳди билан курашга отланиши, эскиликнинг эса осонлик билан жон бермаслигига боғлиқ эди. Романда эскилик тарафдорлари Бадриддин Махдум, Азимиддин, Комил ва Бўронбеклар қиёфасида кўзга ташланади. Бутун роман мана шу бир-бирига зид икки қутб вакилларининг «жанги» дан иборатдир. Табиий, бу жангнинг тарих ҳақиқатини акс эттиришга қодир эволюцияси бор: роман янги тузум «жанг»чилари эски тузум тарафдорларининг ҳужумига қарши курашга отланишидан бошланади. «Жанг» ҳар икки томон учун ҳам талофотлар келтирди. Янги кучлар байроқдори Ботирали ҳалоқ бўлади. Аммо Ботиралининг сафдошлари Сергей, Эъзозхон, Раззоқ ва Ўтаплар «жанг»ни охиригача олиб борадилар. Эски кучлар ҳар қанча ҳийла-найранг ишлатмасинлар, таслим бўлишга мажбур бўладилар. Мана, романда акс эттирилган тарихий ҳақиқат.

* * *

Ҳамид Гуломнинг кейинги пайтларда яратилган асарларидан бирида қуйидаги мисраларни ўқиймиз:

Болалик чоғимни эслайман ҳамон
Мен учун маҳаллам эди бир жаҳон:
Бир ёни — Бешёғоч, бир ёни — Зевак,
Толзорда обжувоз — кўчамга безак.
Тўртта Арпаоя ва битта мачит
Мачит орқасида — гавжум Эгарчи
Ундан нарисини кўрмаган эдим,
Узга шаҳарларда юрмаган эдим.
Қайрағоч тагида, эски гузарда,
Чоллар ўлтирарди сокин гулзорда.
Суҳбат бошланарди қадим замондан,
Жангу жадаллардан, Мозандарондан,
Бобомнинг пинжида даҳшатга тўлиб,
Ривоят тинглардим мен маънос бўлиб.
Тилга олинганда минг бошли аждар,
Мени қўрқитарди Зевакдаги жар.
Чин-Мочин нақлини сўзлаганда чол

Унинг кўзларига тикилардим лол.
 Эсимда: ичганман җейлон чойини.
 Ва лекин билмасдим унинг жойини.
 Қашқар чилимини кўрардим, бироқ
 Қашқар нима ўзи? Мен учун жумбоқ...
 Миср пахтасини сўзларди чоллар,
 Мени қийнар эди яна саволлар.
 Уша болалигим ёдимда ҳамон,
 Мен учун маҳаллам эди бир жаҳон...

(«Қитғалар уйғоқ» шеғридан)

Бу мисралар остига Ҳамид Ғулом авлодига ман-суб ҳар бир шоир — Асқад Мухтор ҳам, Шухрат ҳам, Мирмуҳсин ҳам ўз имзоларини қўя беришлари мумкин. Дарҳақиқат, бундан ярим аср муқаддам халқимиз ўз уйи, ўз маҳалласи муҳитидан чиқа олмас, ўз ҳаётини бошқа жойлар, бошқа халқлар ҳаёти билан таққослай олмас эди. Янги ҳаёт халқимизни бошқа кўпгина мазлум халқлар қатори чекланган муҳитдан ташқарига олиб чиқди. Шу янги ҳаёт туфайли ўзбек зиёлилари ўз халқи ҳаёти устидан эмас, балки бошқа жаҳон халқлари ҳаёти устидан ҳам ҳукм чиқарадиган бўлди. Ҳамид Ғулом яратган бир қатор асарларнинг аҳамияти ҳам шундадир.

Ҳамид Ғулом хорижий темага мурожаат қилар экан, фикрларини яна ўзи севган жанри — балладада ифодалайди. Баллада шоир кўрган, кузатган ҳаёт материални конкрет ва жонли ҳаёт материали орқали акс эттиришга имконият беради. У қатор жонли образлар яратади.

Мана япониялик кекса иморатсоз уста. У қурган уйлар «қуёшда товланади, ойдинда оловланади», «ёғоч жонланади, бўёғи нур сочади». Аммо бутун умрини иморат солишга бағишлаган, бу ишнинг санъатини эгаллаган чол уй қурмасликка шарт қилган.

Бир офат важдан ташвишим бор катта:
 Яна Нагасаки бўлмасми такрор,
 Яна Хиросима ёнмасми абгор? —

дейди у.

Аммо икки ёш муҳаббати олдида чол шартини бузишга мажбур. Бу воқеани акс эттирган «Уй» балладасида муҳим бир мажозий маъно бор: Хиросимани

оловлантирган куч уста санъатини барбод қилишга қодир, муҳаббати эса бу санъатни қайта тиклайди. Атом кучи зарбасига учраб санъатидан воз кечган иморатсоз икки ёш муҳаббати кучига таслим бўлади ва яна ўз санъатини халқ хизматига қўяди.

Уруш ва тинчлик, атом ва муҳаббат кучларини бир-бирларига зид қўяр экан, Ҳамид Ғулум ҳар бир балладани ранг-баранг оҳангда яратади: «Уй» маълум даражада романтик йўналишда бўлса, шу темадаги бошқа баллада «Хиросима» фожиявий йўналишда яратилгандир: хиросималик қиз муҳаббат изҳор қилган йигитига тинч-тотув яшаган оиласини, чиройли уйини эслатади. Кўп ўтмай йигит уйли-жойли бўлганини ва илгаригидек оила қуришлари мумкин эканини билдиради. Лекин энди қиз билан йигитга бирга яшаш насиб қилмади. Хиросима жароҳатлари бахтнинг йўлини тўсди — қиз «тугаган шам каби сўниб қолди».

Ҳамид Ғулум замон руҳини кенг кўламда англаган шоирлардан. Унинг қатор балладалари бугунги эрксеварлар ҳаёти ва курашига бағишланган. Шоирнинг бу хил балладаларининг географик чегараси ҳам кенг — бутун Шарқ, бутун Ғарб... У яратган образлар ичида не азоблар билан озодликни қўлга киритган ва ҳамон бу курашни давом эттираётган мисрлик, жазоирлик, ироқлик араблар, узоқ давом этган курашлардан кейин миллий ҳуқуқини қўлга киритган африкаликлар... Бу ерда мустамлака даврида қадди букилган, навқиронлик ёшида қариб битган, энди эса озодлик, эркинлик куйчиси сифатида донг таратган, «туғилганман инқилоб учун, озодлик, омонлик, офтоб учун» деб барала айта оладиган ироқ шоири Муҳаммад ал-Жавоҳирий («Ироқ юраги»), Жазоир озодлиги учун қонини, жонини аямасдан ўзларини мустамлакачиликка қарши курашга бағишлаган жазоирлик коммунистлар Оден, Оққош ва Морислар («Жазоир фожияси»), ўз қабиласининг эрк-ихтиёрини айта олган нигериялик Воттун («Қон бўлган юраклар»), фашизмга қарши курашда жонбозлик кўрсатган, озодлик сўзининг маъносини онаси аллаларидан эшитиб тушунган Грециянинг миллий қаҳрамонлари («Гомер қаламига лойиқ жасорат») ва бошқалар бор.

Мўъжиза бўлса-ю, тирилса Гомер
Шуларни куйларди бутун бир умр;

Янги «Оддисея» қиларди ижод
Шеърят боғини қиларди обод.

Дионис саҳнаси шуҳрати билан
Мақталган классик санъати билан.

Шундай ўғилларни куйласа арзир
Ва шундай асарга бўлса мунтазир.

Чиндан ҳам юқорида номлари тилга олинган ҳар бир қаҳрамон Гомер таъзим қилиб, дoston бағишласа арзигулидир.

Маълумки, эрк-озодлик осонгина қўлга киритиладиган бир лаҳзалик тарих иши эмас. Ҳамид Фулом озод ҳисобланган мамлакатларда ҳали ҳам халқ тўла эркинликка чиқа олмаганини кўради. Озод Мисрда шоир ҳамон «ҳассага суяниб беҳол турган чолни», «жингалак соч, яланғоч болаларни», «чақалоқ эмизиб ишдан кечиккани» учун қамчиланган аёлни ва ниҳоят:

Кундузлар бозорда олтин ўйини
Тунда гўзалларнинг «қорин» ўйини, —

ни кўради.

Ҳамма мамлакат ва халқларнинг ҳаёти умум тарих нуқтаи назаридан бир-бирларига ўхшаб кетса ҳам, уларнинг ўзига хос қисмати, ўзига хос тақдири бўлади. Шоир халқлар ҳаётини акс эттирар экан, уларнинг ўша ўзига хос тақдирига назар ташлайди. Бироқ халқлар мамлакатлар тақдири шу даражада кенг, шу даражада туганмас бир темаки, адиб бу темани ёритиш учун поэзиянинг фақат баллада жанри билан чекланиб қолмайди. Ёзувчи ҳаётнинг майда икир-чикирларини кўрсатишга, унинг кўз илғамас томонларини акс эттириш имкониятига эга бўлган жанр — насрга му рожаат қилди.

Адиб насрда ҳам ўз даврининг граждани, совет ёзувчиси, озодликни биринчи марта қўлга киритган мамлакат вакили сифатида кўзга ташланади. Япония ҳаётига назар ташлар экан, у биринчи галда йигирманчи асрнинг энг даҳшатли кучи — атом бомбасининг мажруҳларини кўради. Бировлар яқинларидан ажралган, ўзи мажруҳ, бошқа бировлар яқинларидан ҳам, уй-жойидан ҳам ажралган, ўз умрининг тугаётганини ўзи сезади. Булар бутун мамлакат бошига тушган фожиа қур-

бонлари. Мана, ёзувчининг «Капалак — қиз уйи» номли ҳикоясида ақс эттирилган тақдирлардан бири.

«...Ешим ўттиз саккизда. Ишонмайсиз. Мени кўрганлар юзимдаги ажинга, сочимнинг буткул оқарганига, мажолимнинг тугаганига қараб, олтмишда дейишади. Ишонинг — ёшим ўттиз саккизда. Бомба ёрилганда эпицентрдан тўрт километр наридаги идорада ишлаб ўтирардим. Ешим ўн саккизда эди. Бир ҳафтадан кейин тўйим бўлиши керак эди. Севган йигитим ўша куни балиқ овлаб келиб, бозорга олиб кетган эди. Онам уйда келинлик кўйлагимни тикаётган эди. Отам шаҳарда такси ҳайдаб юрарди. Икки укам мактабга кетган эди. Осмондан қаттиқ гулдурос билан олов ёнганини идора деразасидан кўрдим. Учинчи қаватда эдим. Бино зилзила вақтидагидек қарсиллаб тебранди. Дераза кесакиси билан учиб кетди. Юз-кўзимга олов урилди. Ҳушимдан кетдим. Ўзимга келганимда қулаган бино ғиштлари тагида... ётардим. Одамларнинг додвойларини эшитдим. Ғиштар тагидан бир амаллаб сургалиб чиқиб, уйимга чопдим. Ёғоч уйимиз ёниб тугаётган эди. Ғиштарлари, суяклари қорайган онам ўлигини базўр танидим. Мактабга югурдим. Уйиб қўйилган мурдалар ичидан иккала укамни топдим. Бозорга чопдим. Севган йигитим балиқ сотиб ўтирган ерда фақат соя қолибди. Ўша куни кечаси дадамнинг ўлигини олиб келишди. Олти йил касалхонада ётдим Ҳозир ҳам ҳар ҳафта, қатнаб тураман. Лекин бу дарднинг давоси йўқ...»

Шу хилдаги тақдирлар ёзувчининг Япония ҳаёти таассуротлари асосида яратилган кўпгина ҳикояларида бор. Ҳикояларни ўқиб, тақдирлар билан танишар экансиз, тинчлик дунё учун, халқлар учун қай даражада эканини сезасиз.

Ҳамид Гулом ҳаётдаги воқеаларни шунчаки кўчириб қўя қолмайди. У ҳаётга актив муносабатда бўлади. Яқин ўтмишда рўй берган бу мудҳиш воқеанинг такрорланмаслигини истайди. Гарчанд, ҳаёт талаби ўзи шу. Ёзувчи ўша ҳаёт талабини ақс эттиради. Фақат атом мажруҳларигина эмас, бутун Япония, бу мамлакатнинг бутун табиати — уни ўраб олган денгиз ҳам, кўкаламзор далалари ҳам, қад кўтарган иморатлари ҳам, кўчаларда ўрнатилган ҳайкаллари ҳам «Огоҳ бўлинглар!» деяётгандек. Мана, Нагасакида қурилган бир ҳайкалнинг тасвири:

«Тепаликда буддани эслатувчи буюк ҳайкал қад

кўтариб турибди. Боқишлари гуссали, улуг инсон ўнг қўлини кўкка чўзиб: «Огоҳ бўлинглар!» деб хитоб қилаётгандай...

Ҳайкал пойдеворидаги ёзувларни бефарқ ўқиш мумкин эмас. Рақамлар... ўлганлар сони, яраланганлар сони, қони заҳарланганлар сони...

Ҳайкал атрофидаги манзарани кўрсангиз, қалбингиз титрайди. Озгин, рангпар, куйган, майиб аёллар Нагасакининг ёдгорлик медаллари, откриткалар, туморлар сотиб юрибди. Булар — атом зарраларидан «оқ қон» дардига мубтало бўлган, ер юзида омонат сурга либ юрган соялар...

Булар ҳам «Огоҳ бўлинглар!» деб баралла ҳайқира ётгандек. Бутун Япония «Огоҳ бўлинглар!» хитоби билан яшаётгандек. «Огоҳ» бўлиш мақсадида ёш қиз Камаба янги урушга тайёрланаётганларга қарши нутқ сўзлаб нобуд бўлади («Камаба»), «Огоҳ» бўлиш учун иккинчи жаҳон уруши қатнашувчиси Агава-сан («Япон пиёласи») Хиросима фожиаси шакллари солинган чинни ясаб бутун дунёга тарқатади.

Қисқаси, Ҳамид Ғулом бу манзараларда бўлган ва бўлиши мумкин бўлган фожиага қарши бутун япон халқи руҳининг исёнини кўради. Ёзувчи сифатида ўзи ҳам исён кўтаради, улар билан баробар туриб: «Халқлар, огоҳ бўлинглар, Нагасаки ва Хиросима такрорланмасин!» дейди. Унинг қалами ва сиёҳидан ўша фожианинг ҳиди келиб туради.

Ҳамид Ғулом дунёнинг бошқа бир бурчаги — Кубада бутунлай бошқа ҳаётни революцион тантанаворликни, кўтаринқиликни кўради. Ёзувчи тасвирида бу мамлакатда ҳамма бир тан-бир жон, ҳамманинг фикризикри бир мақсадга қаратилган — революция ғалабасини сақлаб қолиш: «Е Ватан, ё ўлим!» — мана Куба халқининг асосий шиори.

Куба ҳикояларининг марказида бу халқнинг содиқ ва жасур фарзанди Фидель Кастро туради. Ёзувчи унинг ўз Ватанига, янги ғояларига содиқлигини, бу йўлда кўрсатаётган жасоратларини улуглайди. Хусусан, бу жиҳатдан «Комендант Фидель» номли ҳикояси характерлидир.

Ҳикоянинг бошларидаёқ ёзувчи Фидель Кастрога нисбатан алоҳида хайрихоҳлик борлиги маълум бўлади «Кубага кимки келмасин, даставвал Фидель Кастро ни бир кўрсам, дейди. Биз ҳам табиий, Кубага кела туриб, йўл-йўлакай шу умидни бир-биримизга айтар,

афсонавий орол халқининг қаҳрамон раҳбарини бир кўришни орзу қилар эдик». Ҳикоя шу сўзлар билан бошланади. Бундан кейин ҳам ёзувчи ҳар хил йўллар билан бошқаларнинг сўзлари, фикрлари, Кубада амалга оширилаётган революцион тадбирларни санаб ўтишлар орқали Кастронинг характерли хислатларини очиб боради, бу хислатлар Кастронинг портретига ҳам намоён бўлади:

«Бу новча, барваста, оқиш юзида шижоат барқ уриб турган кенг пешонали, калта қора соқолли, бетини чап қулоғига бостириб кийган хушчақчақ киши бир нафас тинмас, ҳамма билан сўзлашар, ҳар ким билан гурунглашар, бир дақиқа ўтирмас, узун дастурхон ёзилган минбарнинг у ёғидан-бу ёғига юргани-юрган эди».

Бу ерда, ёзувчи назари билан қараганда, фақат Фидель Кастро ва унинг сафдошлари эмас, балки, ҳамма қаҳрамон — «бахт» сўзини эндигина ўрганаётган ўқувчи ҳам: «Сеньор, янкиларнинг ҳужуми хавфи бор. Ярадорларга қон керак бўлади. Қонингиздан бермайсизми?» деб кўзларидан ёш милтиллаб, елкасида автомат осиб олиб меҳмонларга мурожаат қилган солдат қиз ҳам!..

«Бу мамлакатда ҳамма қаҳрамон!» Бу фикрни Ҳамид Фуломнинг бошқа ҳикоялари ҳам тасдиқлайди. «Тони Гарсиа» номли ҳикоянинг қаҳрамони ҳали ўспиринлик пайтидаёқ Фидель Кастро ўз сафдошлари билан «Гранма» пароходида Мексикадан Кубага келиб тушган кечаси катта жасорат кўрсатади, кейин «Куба аврораси» деб ном олган бу кеманинг капитанлиги даражасигача кўтарилади. «Олга Геварра» ҳикоясининг қаҳрамони Олга Геварра, йигирма ёшлардаги лейтенант қизлар батальонининг командири, батальони билан неча марталаб душманларга қарши жангга кирган революция азаматларидан бири. Қизлар кийимида ўша батальонда разведкачилик қилган ўспирин — Куба гавроши («Капитан Обруссионнинг ўғли») Эрнесто ва ҳоказолар.

Ҳамид Фулом қаерга бормасин, қайси мамлакатда бўлмасин реал ҳаётни кўрди. Энг муҳими, ҳар бир халқнинг ҳаёти нима билан характерли, у биринчи галда шунга назар ташлайди. Японияга бориб, атом фожиасини кўрди. Кубага бориб революцион тантанаворликни ва халқ қаҳрамонлигини кўрди. Колониализм занжиридан қутулган Жазоирга бориб узоқ йиллар давомида халқ бошига тушган мустамлакачилик

асорати бўлмиш қашшоқликни — таққирланган, хўрланган араб меҳнаткашларини кўрди. «Жазоир ҳикоялари» да бу халқнинг ўтмиши, бугунги куни ҳақида ниҳоятда таъсирли эпизодлар, лавҳалар бор. Шулардан бири Жазоирнинг Қабилia вилoяти кишлoқларидан бирида рўй берган воқеа: ердан, сувдан, яйловдан маҳрум бўлган деҳқонлар помешчикка қарши қўзғолон кўтаришади. Француз аскарлари қўзғолончиларни помешчик ҳовлисига қамаб, эркаклар ва хотинлар сафига бўлишади ва эркакларни отиб ўлдиришади. Болаларни ҳам ўгил ва қиз болалар сафига бўлиб, ўгил болаларни автоматга тутишади.

Мана мустамлака асоратини характерлайдиган бошқа бир воқеа: ёзувчи Казбу бозорида Муҳаммад Али номли араб билан учрашиб қолади. Араб энг охириги буюми — примусини бозорга олиб чиққан. У харидор кутади. Беш кундан бери уйда унинг оч-афғор хотини ва беш боласи оила бошлигининг бозордан қайтишини кутади...

Ҳамид Ғулом Жазоирда Ватан учун, демократия учун ҳаётини тиккан, мустамлакачиларга қарши курашган фидойиларни кўрди. Ёзувчи Анри Аллег, журналист Буалем Халфа шу хилдаги фидойилардан. Улар иккаласи ҳам Жазоир Франция мустамлакаси пайтларида демократик ғоялари учун озодликдан маҳрум қилинган ва узоқ йиллар турмага ташланганлардан, 22 кун очлик эълон қилиб, ўз иродалари билан жаҳонни қойил қолдирган ватанпарварлардан...

Ҳар бир асрнинг ўзига хос характерли хусусиятлари бор. Халқларни бир-бирларига танитиш, бир-бирларига яқинлаштириш XX асрнинг ўзига хос хусусиятларидан. Бу улуг ишда санъат ва адабиёт ҳам четда қолаётгани йўқ. Ҳамид Ғуломга ўхшаган ёзувчиларимизнинг ижоди бунинг далилидир.

Бодалигидан маҳалласини «бир жаҳон» билиб, дунёни фақат эртаклар орқалигина тасаввур қилган Ҳамид Ғулом энди жаҳонгашта шоир: XX асрни ўтмишга таққослаб шундай таърифлайди:

Даврим жами халқлар сирлашган давр
Башарнинг беш қўли бирлашган давр.
Кичик қабила ҳам, забардаст халқ ҳам
Панча Шила деркан, баробар бардам.
Ҳар бир гап тезликда реактив «ТУ» дир:
Халқлар ҳамжиҳатдир, дўстлик мангудир.

Жазоир қизига эшилган сиртмоқ
Бизга маълум бўлур яшиндан тезроқ.
Халқнинг тантанаси Гвинеяда —
Ақлни ёритар миллиард мияда,
Мозамбик мардлари отилса жангга
Бир онда билинур бутун оламга
Бандранакига отилган ўқ ҳам —
Халқлар юрагини ўртаган алам.
Америкаликлар атом базасин —
Сирина фош этди ўз овозаси.
Асримизда сир йўқ, ҳар нарса аён.
Фан ўз шуъласини этар намоён
Шунинг учун зулматдан қолмагай асар
Одамзод зулмдан қилади ҳазар!
Шоир ҳам куйлайди бутун жаҳонни,
Башарни қоплаган бутун ҳаяжонни!

Ҳамид Гулом ижодда ҳам даврларга, ўз мамлакати ва дунёнинг бошқа мамлакатларига адабий саёҳат қилади. Бу жиҳатдан унинг хорижий темада ёзилган асарининг маърифий ва эстетик қиммати катта.

* * *

Ҳамид Гулом ижоди фақат ҳаётни акс эттириш жиҳатидангина эмас, балки, жанр жиҳатидан ҳам ҳилма хилдир. Ҳаётда рўй бераётган кундалик воқеаларга ўз вақтида муносабат билдиришда лирика унинг учун энг қулай жанр. Кишилараро мураккаб муносабатларни, ҳаётнинг йирик кўринишларини акс эттиришда проза, хусусан, роман жанри унга қулай майдон. Ҳаётда рўй берган, рўй бераётган айрим фожиавий ҳолатларни акс эттиришда у кўпроқ баллада жанрига му рожаат қилади...

Ҳамид Гулом қай даражада лирик ва қай даражада романист бўлса, у шу даражада драматург ҳам. Драма жанрида у ҳаётнинг кўпроқ комик томонларига назар ташлайди. Ҳар бир жанрда ҳар бир шоир ёки ёзувчининг ўзига хос ижод принциплари бўлганидек, ҳаётнинг комик томонларини акс эттиришда ҳам Ҳамид Гуломнинг ўзига хос ижод принциплари бор. У комик материални аччиқ сатира даражасига чиқармайди, балки уни кўпроқ юмористик планда акс эттиришга ҳаракат қилади. Ҳамид Гуломнинг драматургия-

даги ижод маҳсулотини Комил Яшин шундай таърифлади:

«Драматургияда Ҳамид Ғулом асосан комедия жанрини танлади. Гоголь, Островский, Шекспир, Лопе де Вега комедия асарларидан, устоз Ҳамзанинг «Майсаранинг иши»дан ижодий ўрганиб, драматургимиз «Фаргона ҳикояси», «Тошболта ошиқ», «Ўғил уйлантириш» комедияларини яратди. Ўткир замонавий мавзуларда ёзилган бу асарларга машҳур бастакорларимиз Тўхтасин Жалилов, Юнус Ражабий, Манас Левиёв, Сулаймон Юдаковлар куй басталадилар. Биргина «Тошболта ошиқ»нинг театр саҳналаримизда минг мартадан ортиқ ўйналгани ва ҳозир ҳам репертуаримизда мустаҳкам ўрни борлигини таъкидлаш лозим. Ҳамид Ғулом эллик ёшини «Ажаб савдолар» номли янги музыкали комедия билан нишонляпти. Манас Левиёв билан ҳамкорликда яратилган бу янги асарда ёшларни соф коммунистик ахлоқ руҳида тарбиялаш масаласи кўтарилади»¹.

Комил Яшин ибораси билан айтганда «сермаҳсул ижод соҳиби» Ҳамид Ғулом катта бир довонни ўтди. Ҳозир бу шоир, драматург, романист янги-янги ижодий режалар билан яшамоқда. Яқинда эълон қилинган «Лола кўл» тўплами Ҳамид Ғуломнинг ижодий имкониятларидан дарак бериб турибди. Бу тўпланда ҳам ўша ҳозиржавоблик руҳида ёзилган лирик шеърлар жамланган. Бу шеърларнинг кўпчилигида кейинги пайтларда ҳаётимизда, умуман, ер куррасида рўй бераётган воқеалар қаламга олинади. Уларнинг ҳаммасини характерлайдиган муҳим бир мотив бор — бу инсонни улуғлашдир:

Истар эдим:

инсоннинг қалби

Денгиз бўлса,

бўлса чўнг уммон.

Улуғ бўлса шу денгиз каби,

Унга сизга коинот, осмон.

Шу денгиздай,

она ерни дил

Эркаланиб кучса ҳар лаҳза.

¹ Қаранг: Ҳамид Ғулом. Уч томлик танланган асарлар тўплами, Т., 1969 й., I том, 5-бет.

Ҳар тонг кунги машғалдай дадил
Ўз бағрида портлатиб ёкса.

(«Денгиз»)

Бу истак эмас, балки ҳақиқат, Ҳамид Гулом шеърларида тилга олинган қаҳрамонлар ҳам, унинг бутун поэзиясини умумлаштирадиган лирик қаҳрамон ҳам қалби «денгиздек улуғ», уммондек чўнг инсондир. Бу инсон шоир сўзлари билан айтганда:

Ўз бахтини ўз ақли, қалби,
Ўз қўли-ла яратган инсон.
Олов тутган Прометей каби
Беаламдир ва бепушаймон.

Унинг лирик қаҳрамони «беалам», «бепушаймон»-гина эмас, балки ўзининг юрт ишига бағишлаган бир юракка бутун элнинг ташвишини сиғдира олган оддий одам:

... Бу ахир, жонда —
Юрагида — элнинг ташвиши,
Унинг борми ёруғ жаҳонда
Юрт ишидан улуғроқ иши!

Ҳамид Гулом ижоди жанр жиҳатдан хилма-хил бўлса-да, у ҳамма жанрларда ҳаётни шоир назари билан кўради. Бу жиҳатдан тўпلامдаги «Лола кўл» достони характерлидир. Асарда ҳаётга кенг кўламли шоирона қараш бор. Бу қараш асарнинг номидан — «Лола кўл»дан бошланади. Шоир дostonда рўй бераётган воқеа ўрни — Ватаннинг бир парчасини мажозий планда лолалар макони сифатида таърифлайди. Асардаги баъзи бир реалистик деталлар ҳам шу мажозий маънони тасдиқлашга бўйсундирилган. Мана шу деталлардан баъзилари:

Икки тоғнинг ораси — дара,
Узунлиги, бир областча бор.
Қишда оппоқ бунда манзара,

Аmmo кўм-кўк тоғда навбаҳор
Адирларда гуллар, лолалар
Гидам-гидам очилиб ётар.
Ез беқиёс қизил олмалар,
Дўланалар сочилиб ётар.

Асарга киритилган қаҳрамонлар, образларнинг тасвири ҳам ўша мажозий маънога мос. Уларнинг қалби ҳаёт завқ-шавқи билан тўлиб-тошган, яратиш, ижод қилиш режалари билан банд — умуман фаол, ҳар томонлама гўзалликнинг намунаси бўладиган шахслар. Нодира ҳали ёш бўлишига қарамасдан бутун бир қишлоқ посёлкасининг қурилиш лойиҳасини тузган. Асарнинг қаҳрамонларидан Мардон, Али ўзларини кела жакдаги улуғ ишларга чоғлаётган ёшлардан. Шундай қилиб дostonда муҳит ва қаҳрамонлар тасвиридан умумромантик кайфият ва кўтаринки оҳанг пайдо бўлади.

Асарда ўзига хос драматик йўналиш ҳам бор. Бу йўналиш Тўлаган ва Меҳри образлари билан боғлиқ. Назаримизда шоир мажруҳланган тақдирлар устида кўп ўйлаган. «Лола кўл» тўпламига киритилган бошқа бир асар фикримизни исботлайди.

Бу эшикка кирмайди одам,
Тавқи лаънат осилган унга.
Нур қўйнида яшнайти олам,
У буркалиб ётади тунга.
Бу эшикнинг,

бу хонадоннинг

Иқболни бир маҳлуқ кўмган,
Касри уриб ўша ҳайвоннинг,
Бир оила чароғи сўнган.

Яккамахов зим-зиё тунда
Хотин урган тентирар бунда...

«Лола кўл»нинг Тўлаган ва Меҳрига бағишланган саҳифалари мана шу ўнликда акс эттирилган маънонинг кенгайтирилган, тўлдирилган ва бадий изоҳланган нусхасидир.

«Лола кўл»да бу икки йўналиш — романтика ва драматизм бир-бирлари билан мустақкам боғлиқ. Тўлаган ва Меҳри драмаларида Нодира, Даврон, Алилар

образи билан боғлиқ романтик кайфият келтирилиб чиқарилади, бу романтика асардаги драматизмни хулосалайди.

Ҳамид Ғулом ҳаётда, ижодда катта довон ошди — у элликка кирди. Шоир таърифи билан айтганда энди:

Олдиндаги йўл кафтдай аниқ,
Донишмандлар ҳаёлидай тинч,
Кеч куздаги кўл каби тиниқ,
Ўлчовлидир унда ғам, севинч.

Фақат битта санъаткор ижоди эмас, балки бутун инсониятнинг ижодий фаолияти изланишлардан иборат. Бирор ёш ижодкор фаолиятидаги камчиликларни ёшлик ғурури билан яширишга уриниши мумкин, аммо эллик йиллик довонни ошган ижодкор учун бу ишга зарурият йўқ. Шу сабабдан бўлса керак, Ҳамид Ғулом ёзади:

Эллик йиллик орқа томонда
Нима яхши ва нима чакки.

Қандай зафар ва қандай хато
Ҳаммаёқдан кўринар аён.

Ҳақиқий ижодкор учун ҳар бир «чакки» ҳам, ҳар бир «хато» ҳам хусусан, бу «чакки» ва «хато»ларни ижодкор ўзи сезса, катта сабоқ!

Ҳамид Ғулом ўз «зафар»ларини ижоддаги баъзи бир «чакки»ларини тўғри англайдиган, улардан зарур хулосалар чиқара оладиган ижодкорлардан. У олдидаги вазифаларни мажозий маънода шундай тушунади:

Мангуликка бунда ҳаттоки,
Чинорлар ҳам экайлик, ўсин,
Бу мангулик рамзини токи
Бутун Ватан қувониб кўрсин.

Мангулик рамзи бўлишга арзигўли чинорлар экиш-асарлар яратиш — мана Ҳамид Ғуломни доим банд қиладиган эзгу орзу!

Ҳамид Ғулом ижоди ҳақидаги фикрларимизни Комил Яшиннинг қуйидаги сўзлари билан якунлашни тозим кўрдик:

«Совет ҳокимияти йилларида ўзбек совет адабиёти ўсди, ривожланди, камолга етди, унинг ҳамма жанрлари барқ уриб яшнади. Езувчиларимиз катта меҳнат ва маҳорат мактабини ўтдилар. Адабиётимизнинг «ўрта авлоди» эндиликда «оқсоқоллар» қаторидан ўрин оляпти, уни ёш авлодлар қувиб етаяпти. «Ўрта авлод»нинг етук вакилларида бири — Ҳамид Ғулом ҳам ярим аср яшаб, кўп қиррали ижодига дастлабки якун ясаш имкониятига эга бўлди. Уни эндиликда фақат республикамиздагина эмас, балки бутун мамлакатимизда ва чет элларда ҳам китобхонлар танийдилар. Езувчининг халққа танилиши эса, уни шу халқ олдида, адабиёт олдида тагин ҳам бурчли қилади»¹

1975

ИЖОДИЙ ЕТУКЛИК

Ўзбек адабиёти кейинги йилларда кучли оқим бўлиб катта йўлга тушиб олди. Бу йўлда у ўзига хос истеъдод эгалари бўлмиш, фақат иттифоқ миқёсида эмас, балки дунё китобхонларига маълум бўлиб бораётган адиб ва шоирларни етказди. Эндиликда ўзбек ёзувчилари ўз миллий адабиёт қобилини ёриб чиқиб, кенг кўламли тематикага қўл урадиган, бутун ер курраси ташвишлари билан яшаб, умуминсон тақдири, келажаги, қисмати хусусида фикр юритадиган бўлиб қолди. Кейинги йилларда адабиёт майдонига кириб қалам тебратаётган ҳар бир ўзбек ёзувчисининг ижоди бизнинг бу фикримизнинг далили бўла олади. Мен бу ерда шулардан бири — шоир, адиб, драматург Шухрат ҳақида икки оғиз сўз айтмоқчиман.

Мана менинг иш столимда Шухратнинг ҳар хил — катта-кичик, ранг-баранг безакларда 30 — 40 йил давомида ҳар хил шаҳарлар, ҳар хил нашриётларда чоп этилган китоб ва китобчалари. Булар ичида унинг ўнлаб шеърий китоблари ва учта романи бор. У 1969 йилда асарларини йиғиб уч томлик танланган асарларини ҳам нашр қилдирди. Бу китоб ва китобчаларни варақлайман. Варақлаб бу сермахсул адиб ва шоир ижоди хусусида бир зум хаёл сураман: у нималар тўғрисида ёзмаган, нималарни ўзининг поэтик олаmidан, адиблик мушоҳадасидан ўтказмаган, ҳаётнинг қайси бир томони билан қизиқмаган, нималарни кўриб, эшитиб изтироб чекмаган, нималарни ҳис қилиб чексиз қувонмаган? Ўзимни кўп уринтирмасдан жавоб топаман. У ўзи яшаб ижод этган давр ҳаётининг ҳамма томонлари билан қизиқди, ҳис қилди, фақат бугина эмас, кўрган-кечирган-

лари асосида пайдо бўлган ҳиссиёт оламига бошқаларни ҳам шерик қила олди. Ҳзи ўсиб улғайган она-Ватани, унинг ўзига ярашган урф-одатлари, ҳаёт ва меҳнат тарзи, қўлга киритган ютуқлари, ҳусни-жамоли — булар ҳаммаси Шухратни қизиқтирди. У нималар тўғрисида ёзмасин, ўзининг қандай ҳис ва туйғуларини изҳор қилмасин, унинг асарлари «халқ», «ватан», «эл» тушунчалари билан бошланади, шу тушунчалар билан тугалланади. Зотан, у ўзининг бутун ижодини «элга бир ёдгор» деб билади.

Шухрат ижодининг асосий объекти инсон — унинг ҳис-туйғулари, ҳар хил фаслдаги, ҳар хил боқичдаги сирли кечинмалари, дард алами ва изтиробларидир. Ҳзининг бу хилдаги ҳис ва туйғуларини айтиш учун шоир ҳар хил йўллар топади. Елдек югуриб, чақмоқдек чақнаб юрган ёшлик пайтларини эслайди; эсдан чиқмайдиган илк муҳаббатини тасаввур қилади; ёри билан бирга ўтказган унутилмас дамларни, ширин суҳбатларни ҳаёлидан ўтказади, сочиға тушган оқ толани кўриб маълум бир боқичга бориб қолган умри ҳақида ўйлайди... Шу йўллар билан одамлараро кўз илғамас, сирли муносабатларга назар ташлайди, ўзининг поэтик ҳукмини чиқаради. Бу ҳукм доим ҳаётий, доим объектив, доим оптимистик оҳангда. Шухрат ижодда замон билан бирга қадам ташлайди, у ўзининг поэтик қаҳрини неча йиллар дунёни, инсон ҳаётини таҳликага солган фашизм зулматини қоралашга, янги уруш оловини ёқишга уриниб тўпларни ғилофдан чиқаришга жазм қилган кимсаларга қаратади. Жангчи шоир сифатида ўзининг қарийб ҳар бир шеърида у шеърхонни ўтмишга, фашизм яратган қора кунларга қайтариб, бир зумгина бўлса ҳам тарихда мисли йўқ ваҳшийликларни эслатади, шоирона ҳайрат, ғазаб изҳор этилади:

Оналар бағридан олинса гўдак,
Келинлар номуси этилса барбод.
Ўғирлаб кетилган рус боласига
Лондонда қўйилса инглизча от.

Бу мисраларни ёзиш учун фақат шоир бўлиш етарли эмас. Бундан ташқари ҳаётни чексиз севган инсон, ўз маслагига мустаҳкам турган гражданин бўлиш ҳам керак. Шухрат шу хилдаги инсон шоир, шу хилдаги ўз элининг гражданидир.

Танқидчи ва адабиётшунос Умарали Норматов таъ-

кидлаганидек, Шухрат воқеабанд шеърлар муаллифи, бошқача қилиб айтганда у «сюжетпараст» шоирдир. Унинг аксарият шеърлари митти сюжетлар асосида яратилган. У айтмоқчи бўлган поэтик фикрини фақат шеърый оҳангга эмас, фақат топилган образли ибораларгагина эмас, балки шоирона топилган сюжетга ҳам юклайди.

Шухрат бадиий ижодни анча эрта бошлаган. Шоирнинг ўз иқрорига қараганда, унинг биринчи шеъри 1935 йили «Ленин учқуни» газетасида эълон қилинган экан. Уша вақтларни эслаб шоир ёзади:

«Бу маҳалда мен Ўрта Осиё транспорт инженерлари тайёрлаш институтининг биринчи курсида ўқир эдим. Бундоқ юрагимга қулоқ солсам, ундан шеър товуши келаетганга ўшарди, ҳар нарсада бир шеърый жилва кўринарди. Шеърга бўлган ҳавас шунақа кучайиб кетдики, ўсмирлигимга ярашган транспортчилар формаси ва йилда бир марта бериладиган бепул поезд билети ҳам кўзимга кўринмай қолди. Кунлардан бир куни ўзимни инженер бўлишдан астойдил совуганимни пайқаб, ўқишга бормай қўя қолдим. Бунинг эвазига Ўзбекистон ёзувчилари союзининг қатнашувим мумкин бўлган бирор йиғилиши ва мунозарасини қанда қилмасдим. Бу орада Ёзувчилар союзининг Консултация бюросига котиб бўлиб ишга кирдим. Демак, катта қозонга тушдим. Энди ўқиганим ҳам, эшитганим ҳам деярли ёзувчи ва китоб ҳақида бўлиб қолди. Қулогим пиший бошлади. Баъзи бировлар билан қўл олиб кўришадиган бўлиб қолдим. Тахаллус ҳам танладим, матбуотда кўринишим чакки эмас, унча-мунча оғизга ҳам тушдим»

Унинг уч томлик танланган асарларига киритилган энг дастлабки шеърларидан бири «Кичик саргузашт» 1937 йилда, яъни шоир 18 ёшларда бўлган пайтда ёзилган экан. Кўп ўтмай Шухрат «Орзу ва қасос» поэмасини ёзади.

Бу поэманинг умум мазмуни, поэтик структураси шуни кўрсатадики, шоир ўша даврларда адабиётимизда пайдо бўлаётган муҳим бир тенденцияга — меҳнаткаш халқ вакилларининг синфий уйғониши, ўз-ўзини англашини кўрсатишга жўр бўлди. Поэманинг қаҳрамони оддий меҳнаткаш йигит Самад Йўлчи, Ғофир типигаги шахс. У ҳаётдан ҳақиқат излайди, аммо топа олмайди, инсон ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш йўлига ўтади, ҳимоя қила олмайди, шу йўлда ҳалок бўлади.

Улуғ Ватан уруши йиллари... Ҳаётининг бу даврла-

рини шоир шундай эслайди: «Совет Армияси сафига чақирилганимча Улуғ Ватан уруши бошланиб кетиб, фақат урушнинг охириги йилидагина ярадор ва контузия бўлиб уйимга қайтдим. Гарчанд фронтда мунтазам ижод этолмаган бўлсам ҳам, қачонлардир бу сеvimли ҳунаримга қайтиш иштиёқи бир лаҳза ҳам хаёлимдан кетгани йўқ. Баъзан завқ-шавқимни ёки душманга нафратимни қоғозга тушириб қўяр эдим».

Назаримда мана шу қоғозга туширилган завқ-шавқлар, нафратлари асосида шоир «Фарзанд» номли поэма-сини яратди. Бу поэма госпиталда ёзилган. Шуҳрат поэманинг ёзилиш тарихини эслаб шундай дейди: «Мен фронтда ярадор бўлиб госпиталга тушдим. Узоқ вақтлар жангларда юриб китобни соғиниб қолган эканман, ярадорликдан бир оз ўзимни ўнглаб олгач мактаб кутубхонасидан (госпиталь жойлашган бино илгари мактаб бўлган экан — М.Қ.) Пушкин асарларини, хусусан унинг «Евгений Онегин»ини олиб, қайта-қайта мутолаа қилдим. «Фарзанд» мана шу мутолаа натижасида, тўғрироғи, А.С. Пушкин таъсирида пайдо бўлди».

Поэмада казаклар эли анъаналарини маҳкам ушлаган, қабрда ётган қаҳрамон отаси учун, униб-ўсган она хутори учун, ҳижронда қолган гўзал ёри-ўчун фашистларга қарши жанг қилиб қаҳрамонона ҳалок бўлган казак фарзанди Волин образи яратилади. Поэма шоирнинг фронт таассуротлари асосида яратилган биринчи асари эди. Кейинчалик тартибга солинган «Шинелли йиллар» дафтари ҳам худди ўша фронт «завқ-шавқлари ва нафратлари» асосида ёзилди. Мана, ўша кезлари шоир кузатган баъзи лавҳалар тасвири:

Бир лавҳаки, отилган гўдак
Гарчча тишлаб ётар тилини.
Зулм туфайли минглаб келинчак
Тарк этади севган элини.
Бир лавҳаки, кечаги бўстон
Бугун ўзга — соврилган, хароб...
Минг-минг йиллар севилган дoston
Евга қолиб, саналмиш нобоб!..

«Фронт дафтари»ни бошдан охиригача кўздан кечирсангиз — кўрасизки, бу кичик-кичик шеърларда Улуғ Ватан уруши жангларида бошидан охиригача қатнашиб, ўт ва сув кечиб, Ватан учун жон олиб-жон беришга тайёр турган, неча марта лаб ажалга чап берган совет

жангчисининг ҳис ва туйғулари, яна бошқачароқ қилиб айтганда, жангчи-шоирнинг беш йиллик жанговар биографияси намоён бўлади. Бу «биографияда» ҳамма нарса бор — маънос кузатишлар, орзиқиб кутишлар, тасодифий учрашув, қувноқ дийдор кўришувлар, яна кузатишлар ва яна дийдор кўришувлар...

Дафтарнинг охирида Шуҳрат жанговар йиллар эртагининг узунлиги, бироқ ундан кўра истиқбол ҳақида гапириш афзаллигини айтади. Шоир ижодда ҳам шунга амал қилади ва ўз қаламини келажак томон буради. Истиқбол томон буриб, у оғир уруш йилларидан чиқиб, тинч ҳаёт қуришга ўзини бағишлаган меҳнат қаҳрамонлари образини яратишга бел боғлайди ва кўп ўтмасдан «Хотин қалби» номли поэмасини яратади. Бироқ поэма узоқ вақт ёруғлик кўрмайди, баъзи сабабларга кўра архивларда қолиб кетади. Поэма биринчи марта ўтган йили шоирнинг тўпламидан жой олади.

«Хотин қалби» қирқинчи йиллар анъаналари асосида ёзилган. Асарнинг марказида Улуғ Ватан уруши жангларида умр йўлдошидан ажралиб бева қолган, эндиги ҳаётини коллективга — халққа бағишлаган, шу йўл билан ўзига бир оз таскин излаб, хаёлини банд қила олган ўзбек аёли — илғор меҳнаткаш образи турарди. Унинг бош қаҳрамони Холдор катта коллективга бош бўлиб халқ хўжалигини қайта тиклашда жонбозлик кўрсатади. Мазмунан асар ишлаб чиқариш тематикасини акс эттиради ва воқеаларнинг қамраб олиш нуқтаи назаридан у Холдор раҳбарлигидаги катта бир коллективнинг бир йиллик меҳнати мадҳидан иборатдир. Поэмада бир йиллик меҳнат жараёнида қийинчиликларга тик қараб, катта муваффақиятларни қўлга киритган, эл иззат-ҳурматига сазовор бўлган оддий бир жувоннинг ҳис-туйғулари, қувончи, кўнглининг тўрида ётган изтироблари акс этади.

Шуҳрат кундалик ҳаётдан қай даражада илҳомланмасин, у яқин ўтмишини, бошидан ўтказган жанг жадал йилларини, устида шинель, қўлида қурол билан босиб ўтган йўлларини, кўрган-кечирганларини қайта-қайта эсламасдан иложи йўқ эди. Эслаганда ҳам каттароқ планда, шеърларга нисбатан кенгроқ шаклда эшлаш керак эканини сезарди. Бунинг учун катта кўламли энг қулай жанр проза эканини англади.

«Мени прозага даъват этган омил нима? Ҳозир ҳам аниқ билмайман, — деб ёзади, Шуҳрат. — Лекин унга бўлган иштиёқ шундай бир куч билан туғилдики, йил-

лар ўтган сари мени янада ўз бағрига қамраб ола бошлади. Эҳтимол бунинг сабаби ёшим улгайиб борганидан, эҳтимол Улуғ Ватан уруши фронтларида «улкан ҳаёт»ни бавосита ўз кўзим билан кўриб келганимдандир». «Балки ҳар иккаласи ҳамдир», деб қўшиб қўйгимиз келади. Бироқ прозага ҳам тезлик билан йўл топилавермайди. Узоқ-узоқ ўйлар, уйқусиз тунлар, тинимсиз мутолаа бошланади. Ёзувчининг ўз сўзларига қараганда Лев Толстой, И. С. Тургенов, А. П. Чеховлар унга ёрдам қўлини чўзгандек бўлади, Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳорлар эса мадад беради.

Фронт воқелигини акс эттириш «мени шунчалик қамраб олдики, кечалари ухлолмай қолдим», — дейди Шухрат, ижод дардларини эслаб. Адибнинг таъ олишига қараганда шакл ҳам дарров топилавермайди. «Аввалига бир қисса ёзишга жазм этиб қўлимга қалам олдим. Бир неча бетларни қораладим. Бундоқ қарасам қисса билан юрагимни бўшатиб ололмайман. Нимадир каттароқ нарса чиқадиганга ўхшайди. Шундан кейин жиддийроқ бош қотириб, образларим устида кенгроқ ўйлаб, ўзбек солдат-офицерларининг Улуғ Ватан уруши майдонларидаги жонбозлигини кўрсатиш ниятида воқеани уруш арафасидан бошладим. Асосий материал бўлиб ўз биографиям хизмат қилди... Шундай қилиб «Шинелли йиллар» романи дунёга келди!»

«Шинелли йиллар»ни роман-хроника деб аташ мумкин», — деб ёзади Умарали Норматов. Бу гапда жон бор. Сабаб — асарнинг кўпроқ адиб биографиясига алоқадор бўлишида эмас. (Биографик материал ёзувчи учун туртки, иш бошлаш учун асос, холос). Гап воқеаларнинг сюжет ва композицион жиҳатдан анча «жўн», ёзувчилик санъати билан қайта ташкил қилмасдан, кўпроқ «ўз бўлишича», яъни табиий тартибда берилишидандир. Романнинг баъзи бир камчиликлари ҳам — айрим ўринларда воқеалар тафсилотига ортиқча берилиб кетиш ҳоллари ҳам мана шу хронологик принципга боғлиқдир. Адибнинг шу йўлни танлашида ҳам асос борга ўхшайди: тасвирланаётган воқеалар унга шу даражада яқин, шу даражада қадрли эдики, адиб уларнинг «тахини бузмасдан», «оҳорини тўкмасдан» тезроқ китобхонга етказишни ўйлади.

Ёзувчи танлаган йўл қай даражада «жўн» бўлмасин, асарни ўқиганингизда тинч ҳаётдан узилиб, Ватан учун ўзини жангга урган ўзбек йигитининг беш йил-

лик жангдаги ҳаёт йўли кўз олдимизда намоён бўлади. Бу тарих орқали биз ўзбек халқининг улуғ галабага қўшган ҳиссасинигина эмас, балки унинг маънавий қиёфасини, куч ва қудратини, ахлоқ принципларини босқичма-босқич кўз олдимизга келтирамиз. Асар бош қаҳрамони Элмуроднинг жанговар ҳаёт йўли уруш охирларигача етказилган. Шундай қараганда— у «омади келган» жангчи сифатида кўринади. Аммо асар билан яқиндан танишган китобхон омаднинг у даражада катта эмаслигини англайди. Беш йиллик уруш даврида Элмурод қанчадан-қанча драматик, қанчадан-қанча фожиавий ҳолатларни бошидан кечиради. Элмурод сафида турган бошқа образлар тақдирида эса бу хилдаги драматик ва фожиавий ҳолатлар яна ҳам кескинроқ, яна ҳам шиддатлироқ. Бу фожиавий ҳолатлар, улар руҳий дунёсида рўй берган кескин нуқталар орқали биз уруш даҳшатлари хусусида ўйлаб қоламиз ва жамият, умуман, инсон тақдири устида чуқурроқ мушоҳада қилишга мажбур бўламиз. «Шинелли йиллар»нинг бутун боблари, унда тасвирланган аксарият образларнинг тақдири — уруш қурбонларидан тортиб севги фожиаларигача шу масалага бўйсундирилгандир. Энг муҳими бу роман ўзбек китобхонига Улуғ Ватан урушининг бевосита иштирокчиси томонидан яратилган солнома, тарихий гувоҳнома сифатида қадрлидир.

50-йилларнинг охирлари, 60-йиллар бошлари шоир ва адиб сифатида Шухратнинг тўлиб-тошган даври бўлди. У шеъриятда қалам тебратишни тўхтатмади. Проза синовидан ҳам муваффақият билан ўтиб олди. Бироқ бу йиллар Шухрат учун бошқа бир жанрда ўзини жиддийроқ синаб кўриш йиллари бўлди. Бу балладалар эди. Бу ихчам драматик жанрда яратилган асарлар фақат мазмундагина эмас, балки шакл жиҳатдан ҳам Шухрат поэзиясининг гултожи бўлди. Улардан бир нечаси В. И. Ленин образи тасвирига бағишланган. Шундай қараганда, В. И. Ленин ҳақида дунё адабиётида кўп асарлар ёзилиб, энди у ҳақда бирор янги гап айтиш амримаҳолдек кўринади. Бироқ Шухрат ўз ижодий эволюциясининг юқори нуқтага кўтарилган пайтида бу ишнинг ҳам уддасидан чиқа олди. Шоир бу улуғ сиймо образи тасвирига тегишли характерли эпизодлар топди. Булар Улуғ Ватан уруши йилларида тоғ қоясига ўйилган дохий портрети тақдири, оддий солдат билан В.И.Ленин ораларидаги муноса-

батларини таҳлил қилиб кўрсак, шоир доҳиймиз ҳаётига тегишли маънодор воқеаларни топа олганини кўрамиз. Бу балладаларда В. И. Ленин қиёфаси бор улуғворлиги, олижаноблиги, инсонпарварлиги, ўта оддийлиги билан китобхон кўз олдида намоён бўлади. Балладаларни ўқиган ҳар бир киши биз учун оддий бир ҳақиқат бўлиб қолган муҳим бир хулосани яна бир бор ҳаёлидан ўтказди: В. И. Ленин улуғларнинг улуғи, одамларнинг одами.

Ҳаётнинг битилмаган бир қонунияти бор: одам ёши улгайган сари орқага назар ташлагиси, ўтмишга қайрилиб қарагиси келиб қоладиган бўлади. Шоир, ёзувчилар ҳам бу ҳолдан истисно эмас, балки бу кўпроқ адибларга хос нарсага ўхшайди. Улар ўтмишга қайрилиб қараганда кўз олдига фақат ўз умри эмас, балки бутун халқ, жамият ўтмиши келади. Шу боисдан бўлса керак, Шуҳрат ҳам ижодининг етуклик даврларига келиб ўтмишга қайрилиб қараб, фақат В. И. Ленин ҳаётига тегишли эпизодларнигина эмас, балки шу билан бошқа улуғ сиймолар ҳаётига тегишли драматик эпизодларни ҳам кўрди. Ўтмишга қайрилиб қараб, у «Қувгинда» номли балладасида Украинанинг «Вулқон шоири» Шевченконинг фожиали ҳаётини поэтик назардан ўтказди. «Сўлмас чечаклар» номли балладасида китобхонни партизан қабрига олиб бориб, у яна бир марта Улуғ Ватан уруши фожиаларини эслайди. Ўтмишга қайрилиб қараб, у «Мардлик афсонаси» номли балладасида яна ҳам узоқларни — узоқ ўтмишда беқиёс қаҳрамонлик кўрсатган Тўмариснинг жасорати манзарасини яратди. Кўҳна Хоразм тарихини варақлаб, «Гулдурсун» балладасида сотқин муҳаббат фожиасини акс эттирадиган шиддатли воқеани шеърга солди. Бу кескин драматик сюжетларда Шуҳратни шунчаки воқеалар кескинлиги эмас, балки ундан ҳам улуғворроқ ҳис ва туйғулар, эстетик мақсадлар қизиқтирди. Ўтмиш саҳифаларини варақлаб, у халқ ишига садоқат, мард ва мардонаворлик, ватанга муҳаббат сингари ғояларни улуғлади. «Гулдурсун» балладасидаги қуйидаги мисраларга қаранг:

— Икки марта чиқмайди бир кунда қуёш,
Икки марта келмайди дунёга бу бош!
Бир бошга бир ўлим бор, яша инсонча!
Кимга керак тутқунлик, оҳ-воҳ, исканжа!
Ев келдими ўлкага босиб, ўгринча,

Евга — ёвча қарши тур умринг борича,
Эркисиз ўтган бир йилдан озод он яхши!
Душман тутган ол гулдан тарки жон яхши!
Қачон, ахир, қафасда сайрабди булбул!
Қачон, ахир, зулматда яшнабди бир гул?

Бу ерда поэтлик мушоҳададан кўра риторик хитоб, жўн дидактика устундек кўринади, бироқ балладанинг умум контекстида, кутилаётган кескин драмалар, фожиавий ҳолатлар фонида бу мисралар ҳам поэзия!

Шухратнинг «Кавказ дафтари», «Одамлар, обидалар», «Дунай соҳиллари» сингари туркумлари шоир ижодида алоҳида ижодий босқич бўлди. У кўҳна шаҳар Бухорода туриб чет эл саёҳатчиси билан баҳсга киришадими, ўтмишда инсон қалбига даҳшат солиб фожиалар кўрки бўлган, эндиликда санъат мўъжизасига айланган басавлат минора ҳақида гапирадими, инглиз тамғаси босилган гильзага кўзи тушадими, Зарафшоннинг охирги томчи суви билан ўсган боғроғларни кўрадими — булар ҳаммасида шоир ўзи ўсиб-улғайган заминда мустақкам турганини сезади, қора ўтмишга чексиз қаҳрини, бугунги кунга беҳад меҳрини изҳор қилади. Худди шу хилдаги ҳис ва туйғулар унинг «Дунай соҳилларида» туркумига кирган шеърларига ҳам хос. Бироқ бу туркумга бошқачароқ бир кайфият — иккинчи жаҳон урушида инсонни даҳшатли офатдан сақлаб қолган қаҳрамонлар хотирасига бош эгиш, шу муносабат билан янги уруш оловини ёқмоқчи бўлганларга кескин муносабат билдириш кайфияти ҳам омихта бўлганини кўрамиз. Мана унинг шу туркумдаги «Номаълум солдат қабри» номли шеърдан олинган мисралар:

Тўхта, ҳой, ўткинчи, тўхта бир нафас,
Бу уруш даҳшати! Эслаб тур бирпас!
Тўхта, ҳой, минбарга чиққан Цицерон,
Мана шу қабрга кўз ташла бир он!
Бармоғи узукли пулдор жаноб, сиз,
Урушда ҳисобсиз олтин санабсиз.
Мана бу солдат-чи? Ҳеч нима! Қуруқ!
Бас энди, сочмангиз урушдан уруғ!
Номаълум шу солдат мазори ҳаққи,
Муштипар онасин оҳ-зори ҳаққи,
Дўст-ёр, хешининг озори ҳаққи
Тилингиз тийинг-да, чиқманг минбарга!

Инсон ўз жонини алишмас зарга!
Шу қабр тошига солингиз кулоқ,
Том битган бўлса ҳам тинглайсиз бироқ:
Урушни лаънатлаб нидо келади!
Ҳар қалбдан жаҳонда садо келади!

Бу мисралар урушга қарши турган бутун инсониятнинг нидоси сифатида эшитилади ва бу нидо китобхон қалбининг тўридан жой олади.

Шухрат ижоди ҳамон етуклик сари кўтарила борар эди. «Шинелли йиллар»нинг ёзилиши муносабати билан катта асарга хос изланишлар, балладаларидаги митти драматик ситуациялар яратишдаги машаққатли уринишлар адибнинг қаламини санъатнинг нозик сирларини эгаллашга чорлай бошлади. Ниҳоят олтмишинчи йилларнинг ўрталарига келиб Шухрат каттароқ кескин драматик, бадқи фожиавий сюжет устида иш бошлади. Шу йўсинда унинг «Олтин зангламас» романи майдонга келди.

Роман шундай майдонга келдики, Шухрат бу асарнинг яратилишида қарийб ўттиз йиллик машқлар тажрибасини бир нуқтага йиғди, бор поэтик ҳис ва туйғуларини, прозаик мушоҳадаларини сафарбар қилди. Энг муҳими шуки, адиб бу ерда ҳам асар учун материал терганда яна ўз ҳаёт йўлига, кўрган-билган ва бошидан кечирганларига мурожаат қилди. Адиб бу роман хусусида гапириб ёзади: «Бунинг мавзуи ҳам, ибора жоиз бўлса, ўз биографиямдан, лекин биографиям «Шинелли йиллар»даги каби бир восита, холос. Тўғри, «Олтин зангламас»даги ҳаётни мен яхши билман, улар мен билан бирга бўлган, менга учраган кишиларнинг ҳаёти. Мен бу ҳаётнинг атрофидамас, нақ ичида бўлганман. Бу мавзуда бирор нарса яратмасам кўнглим ўрнига тушмас эди. Бу романдаги баъзи образларнинг нусхаси ҳаётда нақд эди, баъзиларини эса ниятимга мослаб ўзим тўқидим».

Роман қаҳрамонларини биз ўттизинчи йилларнинг мураккаб воқеалари, Улуғ Ватан урушининг оғир кунлари фонида кўрамиз. Асарнинг бош қаҳрамони Содиқ ўша даврда бўлиши мумкин бўлган ҳаётнинг ҳамма мураккабликларидан, бошқача қилиб айтганда, «социал чигириқ»дан ўтди. У умрининг олижаноб умид-орзулари билан тўлиб-тошган бир пайтида фисқ-фасод ва тухматлар ҳоким бўлган муҳитга тушиб қолади. Шу туфайли у ўз бошидан оғир-оғир ҳолатларни ўт-

казади. Муҳит олижаноб умид-орзуларининг амалга ошишига монелик қилса ҳам, унинг инсонийлик ҳислатларини сўндира олмайди. Ҳар бир қадамда ўз манфаатини ўйлайдиган, бу йўлда ҳар қандай қабихликлардан ҳам қайтмайдиган гаразгўйлар билан дуч келганда ҳам, эгри хулосалар чиқариш йўлида қилни қирқ айиришга уринадиганлар билан дуч келганда ҳам у ўзлигини сақлай олади. Китобхон шундай хулосага келадики, ҳаёт ўзи олий ҳоким: роман сюжети-нинг ривожи давомида бошқалар ҳаётига хуруж қилишга одатланган нопоклар босқичма-босқич фош бўла боради, Содиқни олтин сингари ўтда куймайдиган, сувда зангламайдиган, ўз қадр-қимматини йўқотмайдиган ҳақиқий инсон эканини англаб оламиз.

Воқеаларни драматик тобда олиб бориш, характерлар тасвири учун воқеаларнинг кескин бурилишларидан фойдалана билиш — умуман, асарни кескин конфликтли қилиб яратиш жиҳатидан «Олтин зангламас»да Шухрат тутган йўл Абдулла Қодирий услубини эслатади. Шу маънода Шухрат, албатта, устоз Абдулла Қодирийдан сабоқ олгани маълум бўлади.

«Олтин зангламас» романини ярата туриб Шухрат йирик проза сирларини эгаллаб олди. Адибнинг ишида энди ўзига ишонч, етарли тажриба пайдо бўлди. 60-йилларнинг охирларига келиб Шухрат янги роман устида ишлай бошлади. Бу «Жаннат қидирганлар» дир. Умарали Норматов сўзлари билан айтганда, бу роман «Олтин зангламас» романининг мантиқий давоми бўлди. Дарҳақиқат, романда акс эттирилган воқеалар ҳам «Олтин зангламас» романининг табиий давомидек сезилади, асар бош қаҳрамони Умматали ҳам ўзининг асосий ҳислатлари билан Содиқ образининг бошқа бир муҳитдаги кўриниши сифатида кўзга ташланади. Шухрат ижобий қаҳрамонларнинг олижаноб ҳислатларини очиб бериш, салбий образларни тўла фош қилиш йўлида романбоп, ниҳоятда кескин ва мураккаб вазиятлар ярата олди. Шу боисдан роман жуда жозибали ва ўқишлидир.

«Ҳар бир гулнинг ўз иси бор» деганларидек, адабиётда ҳам ҳар бир жанрда ишлашнинг ўз гашти бўлса керак. Шухрат болалар ёзувчиси сифатида ҳам ўз истеъдодини синовлардан ўтказгач, янги бир жанрга — саҳна асари яратиш ишига қўл урди. Бу ишда ҳам у энг мураккаб жанрни — комедияни танлади. 60-йилларнинг охирларида ҳалигача саҳнадан тушмай ке-

лаётган «Беш кунлик куёв», 70-йилларнинг ўртасида «Қўша қаринглар» комедияларини ёзди. Бу икки асарда ҳам адиб ҳаётнинг ўзидан келиб чиқадиган комик ситуациялар яратди: арзимаган ғараз йўлида фарзандининг «келажагини» ўйлаб, кулгили аҳволга тушиб қолган ота-оналарни, ҳаёт йўлдоши талабларини ҳисобга олишга фаҳми етмасдан, осонлик билан бошқа кишилар таъсирига ўтиб кетган эрнинг ўсал ҳолатини акс эттиради. Шу кунларда яратилган ва Муқимий номли музикали драматик театрда ва область театрларида сахналаштирилган «Она қизим» драмаси жанр эътибори билан бошқачароқ йўналишда яратилган. Унда ҳаётда ўз ўрнини, кишилараро муносабатда ўз мавқеини англай олмаган йигит аҳволига ачинсак, унга акс ҳолда ўзига, ишига ишонч билан қарайдиган, ҳаётда ўз ўрнини тўғри белгилаб олган қаҳрамонларни кўриб рўҳимиз кўтарилади, улар танлаган йўлни олқишлагимиз келади.

Шухрат етуклик ёшида. У шунга мувофиқ етук ижод соҳиби. Бу етуклик аввало ўзига яқин бўлган ҳаёт материални иложи борича тўлароқ ва мукамалроқ қамраб олишга ҳаракат қилишда, ўз замондошлари, келажак авлодларга етказмоқчи бўлган ҳистуйғу ва фикрларини бадиий ижодининг энг яхши анъаналаридан унумли фойдаланган ҳолда адабиётнинг хилма-хил жанрларида талқин қила билишда — умуман ёзувчилик санъатини жамият хизматиغا бўйсундира билишидадир.

Тўғри, ижодий етуклик осонлик билан қўлга кирвермайди. Бунга эришгунча Шухрат бадиий ижоднинг қанчадан-қанча эгри-бугри кўчаларига кириб чиқмади, қанчадан қанча изланишу ижодий экспериментларни бошидан ўтказмади, қанчадан-қанча қийинчиликларни бартараф қилмади дейсиз. Бироқ бу изланиш машаққатлари, дуч келган бу қийинчиликлар бир марта катта тиражда чоп этилган асарнинг тез тарқалиб кетиши, номаълум китобхондан олинган битта илиқ хат, ёхуд ижодкор оқсоқолларнинг битта фикри, одатдагидек партиямиз кўрсатадиган битта ғамхўрлиги билан унутилади ва ижодий дарднинг энг яхши дамлари сифатида эсга тушади.

ҚАЛБ ПОКЛИГИ

Эски журналларни варақлайман. Мана, «Шарқ юлдузи»нинг йигирма йил илгариги сонлари. Улардан бирида Одил Ёқубовнинг илк қиссаси — «Тенгдошлар» ҳамда «Дадил қадам» деб аталган биринчи китоби тўғрисидаги мақоламга кўзим тушади. Эсимда, ўша вақтда қисса ва тўплам ҳақида ёзувчилар анжуманларида, газета-журналларда яхши фикрлар айтилган эди. Мен ҳам мазкур асарларга ижобий баҳо бериб, ёш адиб учун улар «дадил қадамдир», деган эканман. Одил Ёқубов мана шу ўтган вақт ичида тинимсиз изланди, турли жанрларда асарлар яратди, китобхоннинг севимли ёзувчиларидан бири бўлиб етишди. Ҳозир адиб ўзининг эллик йиллиги муносабати билан сайланма асарларини эълон қилаётир. Асарнинг дастлабки жилди босилиб чиқди. Бироқ Одил Ёқубов бу жилдга «Тенгдошлар» қиссасини киритишни лозим кўрмабди. Балки илк тўпламига кирган ҳикояларни кейинги жилдларга ҳам қўшмас. Бунинг сабаби шундаки, «Тенгдошлар» қиссаси ҳам, «Дадил қадам»дан жой олган ҳикоялар ҳам ижодий машқлар тариқасида ёзилган, уларда воқеаларнинг бадий таҳлили анча юзаки, катта умумлашмалар йўқ эди.

Одил Ёқубов ҳам мазмун, ҳам шакл борасида баравар изланди. Болалик таассуротлари асосида битилган асарлар энди уни қаноатлантирмас эди. У аста-секин катта ҳаёт йўлига қадам қўйди. Ҳаётнинг муҳим муаммолари билан қизиқди. Одамларнинг ўзаро муносабатлари, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги зиддият, инсоннинг Ватан, жамият олдидаги бурчи сингари ма-

салалар адиб хаёлини банд қилди. Эллигинчи йилларнинг бошларида ёш ёзувчи назарида бу мураккаб масалаларни акс эттириш учун драма жанри талабга жавоб берадигандек кўринди ва «Чин муҳаббат», «Айтсам тилим куяди, айтмасам дилим...» деган пьесалари майдонга келди. Хусусан, иккинчи пьеса ўша йиллари томошабинлар эътиборини тортди, ёш драматургни халққа танитди. Ёзувчи насрда ижод қилишни ҳам тўхтатмади. Насрий асарларида у кўпроқ ҳаётга энди кириб келаётган ёш йигит-қизларнинг дастлабки қадмлари, шижоати, муҳаббати, улар турмушида учрайдиган зиддиятларни акс эттирди. Бироқ бу асарлар ўша вақтдаги китобхонларга маъқул тушган бўлса ҳам ёзувчининг ўзини қониқтирмасди. Изланиш давом этар, ижод йўлида тинимсиз заҳмат чекишлар, уйқусиз тунлар бошланган эди. Адиб қалами кучини гоҳ прозада, гоҳ сахна асарларида синаб кўрарди. Эллигинчи йилларда Одил Ёқубов ёзган асарлар рўйхатига назар ташласангиз, у бирор қисса ё ҳикоясини битказибоқ пьеса, устида иш бошлаганини, ёки аксинча, сахна асарини тугатиб, тезда прозага қўл урганини кўрасиз. Олтмишинчи йилларга келиб жанр соҳасидаги изланишлар жиҳатидан адиб ижоди бир оз турғунлашди, асосан, прозада ижод қилишга ўтди.

«Мен унинг ёзувчи сифатида туғилган йилини 1961 йил, яъни «Муқаддас» қиссаси босилиб чиққан йилдан, деб белгилардим», деб ёзади Озод Шарафиддинов ёзувчи ҳақидаги мақолаларидан бирида. Бу гапда жон бор. Негаки, Одил Ёқубов худди шу қиссасида даврнинг актуал ҳаёт материалига — кўпчиликнинг хаёлида юрган, одамларга тинчлик бермаётган масала — виждон поклиги билан нопоклик орасидаги зиддиятга мурожаат этди. Кишиларамо муносабатларга худбинлик аралашиб қолгудек бўлса, бу фақат битта-иккита одамга эмас, балки ҳаёт тарзимизга, жамиятимизнинг асосига зарар келтиришини кўрсатади. Энг муҳими, адиб худбинликнинг нақадар хавfli иллат эканини ана шундай шахслар онгига етадиган, уларга таъсир қиладиган даражада ифодалаб беради. «Муқаддас» қиссасидан эътиборан Одил Ёқубов ижодида янги босқич бошланди.

Адибнинг «Ларза» ҳамда «Бир фельетон қиссаси» повестлари бурч, виждон ва одамийлик масалаларини акс эттириш жиҳатидан «Муқаддас» қиссасининг даво-

ми, дейиш мумкин. «Ларза»нинг бош қаҳрамони — виждонан пок, халқ манфаати учун жонини ҳам аямайдиган йигит, доимо шахсий манфаатини кўзлаб иш тутувчи, баъзи догматик тушунчалар бандасига айланиб қолган консерватив кучлар билан тўқнашади. Тўқнашувлар оқибагида бир қанча драматик вазиятлар, фожиавий ҳолатлар юз беради. Асар қаҳрамони эса ҳамини ҳам ғолиб чиқавермайди. Бироқ биз уни ҳаётнинг энг мушкул, қалтис дақиқаларида кўриб, у билан ёнма-ён турамыз. У доимо бизга ҳамдард, ҳамфикр. Шунинг ўзи қаҳрамоннинг муҳим фазилатидир. Зотан, оғир ва қалтис дамларда инсоннинг инсонлик фазилатлари ёрқин намоён бўлади.

«Ларза»да поклик, инсонийлик билан консерватив кучларнинг бевосита ва очиқ тўқнашувини кўрсак, «Бир фелъетон қиссаси»да поклик билан нопоклик орасидаги зиддиятнинг бошқа бир кўриниши билан танишамиз. Унда жамиятимизнинг гули бўлган илғор одамларга бепарволик, улар тақдирига нисбатан совуққонлик тенденциясига муносабат билдирилади. Аслида бу масала ҳам «Ларза»даги тўқнашувларнинг бошқа бир кўриниши, бошқа бир шаклга кўчирилган хили холос. Шу маънода «Бир фелъетон қиссаси» Одил Ёқубовнинг аввалги асарлари билан ҳамоҳангдир.

Одил Ёқубов олтмишинчи йилларнинг ўрталарида бугунги ҳаёт материали устида ишлашни бир оз тўхтади-да, яқин ўтмишга — Улуғ Ватан уруши йилларига қайтади ва «Эр бошига иш тушса» романи майдонга келади. Асар марказида уруш йилларида вояга етган ёшлар образи туради. Юзаки қараганда бутун дунёни, инсоният қалбини ларзага солган бу катта воқеа ҳамма-ни бир мақсадга бўйсундириб, бир жон, бир тан қилиб қўя қоладигандек туюлади. Бироқ ҳақиқий дўст бошга кулфат тушганда билинади, деганларидек, уруш машаққатлари одамларни ҳам қатор синовлардан ўтказиб, сарасини саракка — пучагини пучакка ажратиб ташлади. Бу асар марказида ҳам ёзувчининг илгариги асарларидагидек поклик билан нопоклик орасидаги зиддият туради. Бир гуруҳ ёшлар ўзларининг виждоний бурчларини адо этиб, ҳаётнинг энг муҳим соҳаларида жонбозлик кўрсатадилар, бошқа бир қисми эса халқ бошига оғир кунлар тушганда виждонни мол-дунёга, маишату мансабга сотиб юборадилар. Бугунги кунда биз 30 йил бурун қозонилган улуғ Ғалаба хусусида ўйлайдиган бўлсак, олис фронтларда жон олиб жон

берган азаматлардан ташқари, «Эр бошига иш тушса» да тасвирланган Ватан фидойилари, пок юракли ёшлар ҳам кўз ўнгимизда гавдаланади. Бинобарин, Одил Ёқубов яқин ўтмишдаги воқеалар тасвирини ҳам бугунги ҳаёт талабига бўйсундира олди.

Кўп ўтмай Одил Ёқубов яна бугунги ҳаёт материалига қайтди ва «Қанот жуфт бўлади» қиссасини эълон қилди.

Қисса қаҳрамонлари — отмишинчи йилларнинг ёшлари. Улар орасидаги зиддиятлар энди бутунлай бошқача. Уларнинг баъзиси ўз ҳаётини адабиёт ва санъатга бағишлаган, аксарияти эса ёшлик куч-ғайратларини «Эр бошига иш тушса»даги айрим ёшлар сингари маишат, мансаб таллашиш сингари жўн ишларга эмас, балки улугвор яратувчилик юмушларига сарф қилмоқчилар: бири муҳташам иморатлар қуриб, ўлкамиз шуҳратини янада ошириш йўлига тушса, бошқаси санъат орқали ўз халқи онгига таъсир ўтказмоқчи, учинчиси эса, ўзини матбуотга бағишлаб, ҳаётда фаоллик кўрсатмоқчи бўлади. Бири мўлжаллаган иш иккинчисининг тасаввурига сиғмайди, иккинчиси амалга ошираётган иш учинчисини қаноатлантирмайди, баъзан орага рашк аралашиб қолади. Шунга кўра, асарда ҳали ҳам қолоқлик асоратларидан қутула олмаган бир қанча кишиларнинг образлари тасвирланади. Лекин қиссадаги бош конфликт қолоқлик билан илғорлик орасида эмас, балки муайян муҳитда тарбия топган характернинг бир хил масалаларни ҳар хил тушунишлари асосига қурилган. Бу тушунчаларнинг баъзилари ёзувчи назарида қолоқлик иллатларидан ҳам зарарлироқ. Чунки қолоқлик иллатлари тезроқ кўзга ташланади. Савиянинг ҳар хил бўлиши, ҳаётий масалаларни ҳар хил тушуниш эса, ҳусусан, зиёлилар муҳитида даровда юзага чиқавермайди. Одил Ёқубов бу асари билан ягона мақсад йўлидаги одамларни бир-бирларини тушунишга, энг муҳими, ўз тушунчаларида самимий, жуфт қанот бўлиб иш тутишга чақиради.

Одил Ёқубов «Қанот жуфт бўлади» қиссасида бугунги ҳаёт проблемаларини акс эттирди ва асар авторни маълум даражада қаноатлантирди. Кўп ўтмай адиб яқин ўтмишга, Улуғ Ватан уруши даврига мурожаат қилиб, «Излайман» қиссасини ёзди. Бу асарга бевосита ҳарбий хизмат, жанговарлик муҳити асос бўлди. Зотан, «Излайман» қиссасининг вужудга келишида ёзувчининг таржимаи ҳоли ҳам иш берган. Автор-

нинг ўзи Улуғ Ватан уруши йиллари ҳарбий хизмати Узоқ Шарқда ўтаган. Демак, қиссада тасвирланган воқеаларни қисман у ўз кўзи билан кўрган, балки асар воқеаларининг баъзи бир қисмини бошидан кечирган бўлиши ҳам мумкин.

Асар қаҳрамонлари ёзувчининг тенгдошлари. Тенгқурларини аввал биз унинг бошқа асарларида ҳар хил шароитда учратган эдик. Энди эса уларни жанг майдонларида ҳам кўрамыз. Ёзувчи яна илгариги анъаналарига содиқ — инсоний поклик улуғланади, ёвузлик ва пасткашлик қораланади. Юзаки қараганда, ҳарбий хизмат фақат команда беришу уни ижро этишдангина иборатдек туюлиши мумкин. Аслида эса ҳарбий хизмат ҳам яхшилик билан ёмонлик, поклик билан нопоклик орасида рўй берадиган зиддиятларга тўла. Бу ерда ҳам виждони тоза, халқ учун, Ватан учун ҳаётини тиккан фидойилар билан бирга, уларга зид равишда, ўзларининг ҳузур ҳаловати, маишати, нафсини ўйлаб иш тутадиганлар ҳам бор. Бу икки лагерь доимо бир-бирига зид, бир-бирига душман. Ёзувчининг тенгдошлари мана шу зиддиятли муҳитга тушадилар, шу муҳитда ўсиб, улғаядилар, оқ-қорани танийдилар, инсон сифатида тобланадилар. Хусусан, бунда икки олижаноб инсон — поклик, одамийлик рамзи бўлмиш Даврон билан Саломат образларининг мавқеи ғоят катта. Ёзувчи бу образларни алоҳида муҳаббат билан яратади ва улар орқали ижобий кучларнинг ёшларга нақадар зўр таъсир ўтказишини кўрсатади.

Бадийлик жиҳатидан Одил Ёқубов ижодидаги бурилиш «Муқаддас»дан кейин «Улуғбек хазинаси» романида кўзга ташланади. Гап шундаки, «Муқаддас» адиб ижодида ҳаёт проблемаларини чуқур ва психологик асосда акс эттирган биринчи асар эди, ундан кейингилари «Муқаддас»дан баъзи ўринларда бир оз юқори, баъзан бир оз паст даражада бўлди. Айрим вақтларда Одил Ёқубов асарларида психологик таҳлилдан кўра воқеанавислик («Ота изидан» қиссаси), кўп сўзликлик, персонажларнинг ҳаддан ташқари кўпайиб кетиши («Эр бошига иш тушса») сингари нуқсонлар кўзга ташланади. Бу ҳол, биринчидан, ижодий изланишлар натижаси, иккинчидан, адибнинг бадий маҳорат сирларини эгаллаш борасида йўл қўйган чекинишлари оқибати эди. Шу маънода «Улуғбек хазинаси» романи Одил Ёқубов ижодида узоқ давом этган ижодий изланишларнинг синтези, яхши на-

тижаси ўлароқ майдонга келди. Романда психологик таҳлил, воқеаларни баён этиш маҳорати бирлашиб бадий ижод учун зарур нуқтага кўтарилди. Унда китобхон характерлар ҳолатини, рўй бераётган воқеаларни худди баланд чўққидан туриб кўраётгандек бўлади. Одил Ёқубов Улуғбек Ғожиасини, Али Қушчи шижоатини, Абдуллатиф хоинлигини, мавлоно Муҳиддин сотқинлигини психологик асосда кўрсатадиган воқеаларни макон жиҳатидан ҳам, замон жиҳатидан ҳам фокусга, характер ва воқеаларни катталаштириб, бўрттириб кўрсатадиган кўзгуга солгандек, бир ерга жамғара олди. Китобхон тасвирланаётган замон руҳини, маълум бир даврдаги тарихий Ғожиани, поклик билан нопоклик, самимийлик билан носамимийлик, тараққиёт билан жаҳолат орасидаги абадий зиддиятни воқеалар тасвиридан англаб олади. Шу сабабли Мақсуд Шайхзодадек улкан санъаткорнинг Улуғбек ҳақидаги трагедияси, киносценарияси ва шу сценарий асосида яратилган кинофильмдан кейин ҳам улуғ астроном ҳақида яратилган бу романни китобхон зўр қизиқиш билан қўлга олди, ўқиди, уни яратган адиб шаънига таҳсин айтди, мунаққидлар бир оғиздан асарнинг адабиёти-мизда янгилик эканлигини таъкидлашди, ёзувчининг бир қанча ҳамкасблари унга мактублар йўллаб, чин юракдан табрикладилар. Китобхон ва мунаққидлар билдирган барча фикрларни қайд этишнинг иложи бўлмаганидан Одил Ёқубовга қардош адиблардан келган икки хатдан кўчирма беришни лозим кўрдик:

«Яхши китоб ҳақида сўзлаш мароқли. Юқори савияда яратилган Сизнинг бу асарингиз тарихий фактларни юксак бадий шаклда гавдалантирганлиги билан мени тўлқинлантирди. Бу адиблик маҳоратининг биринчи белгиси. Бунинг устига мен бу гал туркий халқлар фахрини ҳис қилдим. Улуғбек тақдири тарихимизнинг шарҳи, олам ҳақида ўзимизнинг фикр юртишимизга бошқаларда ўзимиз ҳақимизда фикр уй ғотишга ҳуқуқ берадиган, ўтмишда бошимизга тушган тарих машаққатларининг рамзи, азоб-уқубатларининг акс-садосидир» (Чингиз Айтматов), «Сиз муҳим ва мазмундор асар ёзибсиз. Унда акс эттирилган вақт узоқ эмас, бироқ бу қисқа муддат бутун бир даврни нурлантиради. Мен уни зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим ва катта таассурот олдим. Сизга раҳмат. Сизни табриклайман!» (Мустай Карим.)

Китобхонни ҳам, дўстларини ҳам мамнун этадиган

асар яратиб қўйиб, яна янги асар устида иш бошлаб юбориш нақадар масъулиятли эканини тасаввур қилиб кўринг-а! Масъулият қанча зўр бўлмасин, Одил Ёқубов, одатдагидек, кўп вақт ўтказмади. У тезда узоқ ўтмиш ҳаёт материалларидан замонавий мавзуга ўтди ва «Биллур қандиллар» қиссасини нашр эттирди.

Ҳаёт мураккаб. Унда гўзаллик аксарият пайтларда яширинган бўлади, «мана мен» деб юзага қалқиб чиқавермайди. Аксинча, баъзан инсон боласига хос хунук хислатлар гўзаллик либосига ўралиб кўринади. Тажрибасиз ёшлар бир-бирига зид бу икки ҳолни ажрата олмай, оғир драматик ҳолатларни бошларидан ўтказадилар. «Биллур қандиллар» қиссасининг асосида шу муаммо туради. Тўғри, мунаққидлар қисса хусусида танқидий фикрлар ҳам айтдилар. Бу фикрларда жон бор, албатта. Бироқ, бизнингча, ёзувчи қиссада ўз олдига қўйилган вазифани бажарган, деб ҳисоблаш керак.

Одил Ёқубов фаол ёзувчиларимиздан. Унинг ҳаёлида доимо бир эмас, бир неча асарнинг режаси юради. У ҳаётнинг барча соҳалари билан, унинг ҳамма масалалари билан яқиндан қизиқади, кўрган-кечирганларини акс эттириш орқали юрагида дард бўлиб юрган, бошқаларни ҳам безовта қилаётган ҳодисаларни топади ва тасвирлайди. «Биллур қандиллар»дан кейин адиб «Фарзандлар бурчи» очерклар туркумини яратди. Бу очеркларда ёзувчи бугунги ҳаётимизга доир қатор масалаларни кўриб чиқди. Шу маънода «Фарзандлар бурчи» В. Овечкин, М. Шагинян очерклари анъаналарида битилгандир.

Одил Ёқубов ҳаёт билан ҳамнафас ёзувчи. У гоҳ узоқ, гоҳ яқин ўтмишга, гоҳ ҳозирги кун мавзуйига мурожаат қилади ва ҳар хил замонага хизмат этадиган ғояларни кўтариб чиқиб, шу орқали ҳаётга ўзининг санъаткорона муносабатини билдиради, граждандлик бурчини бажаради. Одил Ёқубов ижоднинг катта йўлига тушиб олган адиб. Умид қилиш керакки, у бу йўлдан бориб янги-янги довлар ошади, янги-янги уфқлар очади, ёзувчи очган уфқлардан замондошлар ҳам, келажак авлод ҳам мамнун бўлади.

БАҲСЛАРДА УЛҒАЙГАН ИЖОД

Студентлик йиллари, Улуғ Ватан уруши эндигина тугаб, илмга чанқоқ ёшларнинг қўлига китоб олган пайтлари. Биз, ҳозирги ёзувчи, олимларнинг кўпчилиги ўша вақтнинг тансиқликларига бардош бериб, институт, университет «тупроғини ялаб» ўқир эдик. Ўша вақтларда катта йиғинларда нутқлар сўзлаб, ётоқхоналарда тарих, адабиёт хусусида баҳсларга сабаб бўладиган ўрта бўйли, қорачадан келган, теварак-атрофдагиларга доим синчковлик билан назар ташлайдиган битта толиби илми тез-тез учратиб турардим. Студентлар орасида бу йигит ҳақида «... Ёзувчилар союзига бориб турармиш, Ойбек билан учрашганмиш, Абдулла Қаҳҳор билан гаплашганмиш», деган гаплар ҳам эшитилиб турарди. Шу сабабдан бўлса керак, бу йигитнинг студентлар ҳаётидан ҳикоя ёзиб, матбуотда эълон қилингани бизни кўпда ажаблантирмаган эди.

Ҳаётда шундай бўладики, ёшлик пайтларингизда мактабда ёки олий ўқув юртларида узоқ вақт кимлар биландир битта қўнғироқнинг амрига бўйсуниб, бир эшикдан кириб-чиқиб юрасиз. Бироқ вақти келиб улاردан бировлари катта олим, яна бировлари донғи кетган раҳбар, бошқа бировлари машҳур ижодкор бўлиб чиқиши ҳаёлингизга ҳам келмайди. Юқорида тилга олинган студентнинг бадий ижод томон баъзи бир интилишларини кузатиб, у ҳақдаги баъзи бир гапларни эшитиб юрган бўлсам ҳам, унинг кейинчалик катта бир ёзувчи ва олим бўлиб чиқиши ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган бўлсам керак. Тўғриси айтган тузук, ўша вақтларда унинг исми ва фамилияси ҳам менинг хо-

тирамдан тузукроқ ўрин олмаган эди. Яна шуниси борки, бўлажак олим ёхуд ижодкорлар билан у ерда-бу ерда учрашиб ҳам турасиз, илиқ саломлашиб, қуюқ сўрашасиз ҳам. Шунда ҳам доим ўзингизнинг романтик хаёлларингиз билан банд бўлиб, уларнинг келажаги ҳақида кўп ўйлаб ўтирмайсиз.

Мен бу йигитни кейинчалик, 50-йилларнинг ўрталарида Москвада, ёш олимлар даврасида кўриб қолдим. Ҳали ҳам ўша вақтлардагидек баҳсларга мойиллик, синчковлик сезилиб турар эди унда. 26 ёшида диссертация ёқлаб, фан кандидати бўлганини билиб, унга ҳавасим келди ва студентлик пайтларимда уни кузатганларим, у ҳақда эшитган-билганларим қайта тикланди хаёлимда. Тез орада у билан ҳамфикр эканимни сездим. Бу йигитнинг исмини яна ҳам яшираверишнинг иложи йўқ. Бу ҳозир фозил ва фузалолар орасида ўзига хос ўрни билан, ўзига хос ижоди билан маълум бўлган Пиримқул Қодиров эди.

Ўша вақтлари унинг алоҳида китоб шаклида ҳикоялар тўплами босилиб чиққани, яна қандайдир янги асарлар устида ишлаётгани суҳбатлардан маълум бўлар эди. Эсимда бор, Пиримқул 50-йилларнинг ўрталарида Москвада ижарага олинган кўримсиз, торгина бир хонада ва унинг ўртасига қўйилган думалоқ стол атрофида чопиб-ўйнаб юрган шўх қизчаларини тинчитиб, «Уч илдиз» деб аталган янги асарининг дастлабки бобларини менга ўқиб берган эди. Ўша вақтларда бу асарнинг нимага «Уч илдиз» деб аталишига менинг унча ақлим етавермас, бироқ ўқиб берилаётган дастлабки бобларнинг ўзимга маъқул бўлганини автордан яширолмас эдим. 50-йиллар ҳам охирлаб қолди. «Уч илдиз» бутун бир роман бўлиб босилиб чиқди. Кейинчалик ўзбек адабиётининг Москвада ўтказилган декадасида адабий асарлар муҳокамасида улкан адиб Мухтор Аvezов бу асарга алоҳида тўхталиб, унга юқори баҳо берди. У шундай деган эди:

«Студентлар, зиёлилар бу китобни катта қизиқиш билан ўқийдилар, чунки унда жуда кўп ҳаётий линиялар олинган, ҳар хил характерлар кўрсатилган ва мен учун бу китобда энг муҳими, энг қимматлиси — ундаги ақлли, билимли, фикрловчи одамлардир. Интеллектуал қаҳрамон шу кунларда бўлаётган ижтимоий ҳодисалар ҳақида ўз фикрига эга бўлган Акбаровга ўхшаш қаҳрамон бу китоб асосида ётган қимматли фазилатдир. Бундан ташқари асарда образли фикрлар,

ифодалар кўп. Бир жойда шундай дейлади: «Кишининг истак-интилишлари зўр бир чолғу бўйлаб тортилган торларга ўхшайди. Ҳаёт қайсисига қаттиқ тегиб кетса, ўшаниси кучлироқ товуш беради». Инсоннинг руҳий ҳолати қанчалик образли, аини вақтда, фалсафий ифодаланган. Бу романда яхши нишонлар кўп... Миллий олий мактаб студентлари ва янги совет интеллигенциясининг шаклланиши ҳақидаги бу китоб жуда қадрли. Бу китоб менга жуда ёқди»¹.

Дарҳақиқат, «Уч илдиз»ни ўқиганимизда, эллигинчи йилларда студентлар орасидаги фикр олишув ва фикр тўқнашувлари ва бошқа қатор зиддиятлар умуман, ёшлар ҳаёти манзараси кўз олдимишга келади. Пиримқул Қодировнинг биринчи йирик асардаги муваффақиятининг сабаби шунда бўлса керакки, у ўзининг бошидан кечирганларини ёзган, ичида юриб кутатган жонли ҳаётни тасвирлаган, ўша вақтда кўп марталаб ўзи ўйлаган ҳаёт муаммоларига жавоб топиб бериб, шу билан ёш китобхонларга йўл-йўриқлар кўрсатган, ҳаётда дадилроқ қадам ташлашда уларга ёрдам берган.

Мунаққидлар кўп марталаб қайд қилганларидек ҳар бир ёзувчи ўзининг кўрган-билганларини, баъзан бошидан кечирганларини ёзади. Ёзувчининг бу ўринда санъаткорлик вазифаси шундан иборатки, у ўзининг кўрган-билганлари ва бошидан кечирганларига муҳим маъно бағишлайди. Шу маъно туфайли, у оддий, баъзан жўн бўлиб кўринган воқеаларни умумлаштира олади, ўз дардини кўпчиликнинг дардига айлантира олади. Шу йўл билан у китобхон дилига йўл топади.

Маълум бир ёшга борганидан кейин одам ўз қадри қиммати, ҳаётдаги ўрни, бу ўринда дадил тура билиш муаммолари ҳақида ўйлаб қолади. Санъаткор эса бу муаммолар хусусида фақат ўз шахсияти нуқтаи назаридан эмас, балки кўпчилик, умумжамият аъзолари нуқтаи назаридан қарайди ва табиий равишда бу ўйлар унинг ижодига ҳам ўтади. Пиримқул Қодировнинг «Қадрим» қиссаси шу йўсинда майдонга келди. Қисса яратилган пайтларида Пиримқул ўз умрининг тўртинчи ўн йиллигига қадам қўйган эди. Умр жиҳатидан ҳали у анча ёш бўлса ҳам ўзининг ҳаётдаги ўрни, умуман, ҳар бир шахснинг ҳаётдаги мавқеи ҳақида жиддий ўйлашга киришган бир пайт эди. Ёзув-

¹ «Школа мастерства», ГИХЛ, Тошкент, 1960, стр. 67-68.

чининг ҳаётига тегишли маълумотларга қараганда, у ёшлигиданоқ меҳнатда чиниқа бошлаган. Кетмон чопган, ўроқ ўрган, қўй боққан, йилқичилик қилган, қўш ҳайдаган, қурилишда ишлаган, ҳуллас, меҳнаткаш ишчилар, деҳқонлар, хусусан, тенгдошлари орасида юриб, ҳаётини кузатган. Улардан кўпчилиги ўз вақтида қадрқимматини англаб, илгариги замонлардан мерос бўлиб қолган эски тушунча ва қоидаларни бузиб, ҳаётда мустақил йўл топиб кетган йигит ва қизлар. Айни вақтда, тақдирини бошқалар қўлига топшириб қўйиб, ҳаётда ўзига йўл топа олмай, ярим умрини беҳуда ўтказиб юборган айрим одамлар ҳам учрайди, «Қадрим» қиссасига ана шу кузатишлар асос бўлди.

Назаримда, ёзувчилик иши қатор довоҗлар ошиб юксак бир манзилга интилаётган йўловчининг ишини эслатади. «Қадрим» Пиримқул ижодида навбатдаги довоҗлардан бири бўлди. Унинг олдида бошқа бир олдингидан баландроқ довоҗ турар эди. Бундан ташқари, ҳақиқий ёзувчи фақат масалаларни қўя билиш жиҳатидангина эмас, балки ҳаёт материалларини акс эттириш жиҳатидан ҳам ўзини чекламайди. Пиримқул «Қадрим» да газчилар ҳаётини акс эттирди. Бироқ Пиримқул узоқ вақтлардан бери катта шаҳарларнинг қайноқ ҳаёти ичида яшаб келаётган бўлса ҳам ўзининг ширин болалик даврлари доим хаёлида юрар, бирор асарда акс эттирилишини кутгандек бўлар эди. Пиримқул учун бу янги довоҗни ошиб ўтиш анча машаққатли бўлишига қарамасдан, анча мароқли ва анча ўзига яқин довоҗлардан эди. Ёзувчининг ўзи бу ҳақда шундай дейди:

«Москвада, Тошкентда, улкан шаҳарларда узоқ йиллар яшаганим сари, ўзим туғилиб-ўсган тоғлиқ қишлоғимиз Кенгқўлни кўп соғинар эдим. Арчазор ёнбағирлар, гўзал Ойдинқўл, ажойиб булоқлар, ноёб табиат гўзалликлари инсон учун нақадар зарур эканини мен энди астойдил сеза бошладим. Шу туйғу таъсирида тоғларда меҳнат қилаётган оддий чўпонлар, чорвадорлар ҳаётининг адабий асарда тасвирлашга арзийдиган ёрқин томонлари кўплиги эсимга туша бошлади. Қишлоғимизга қайта-қайта бордим, биз бола бўлган пайтлардан бери юз берган ўзгаришларни кўрдим. Ун-ўн беш йиллик адабий машқлар, шаҳарларда ортирилган ҳаётий тажриба — ҳалол меҳнаткашлар, қора кўзлар турмушини қишлоқ материали орқали кўрса-

ашга иштиёқ уйготди». Шу тарзда унинг «Қора кўзлар» романи яратилди.

«Қора кўзлар»да Пиримқул юртимизнинг гўзал табиатини алоҳида жозиба билан акс эттирди. Табиат оламини у асарнинг қаҳрамони даражасига кўтарди. Эсимда, ўша кезлари у «Қора кўзлар»га материал йиғиб юрган пайтлари, биз у билан ўлкамизнинг тоғлиқ районларига чиқардик, адирларию далаларини бирга кезардик. Ушанда у кўзга кўринган ҳар бир табиат «манзараси»ни нималаргадир ўхшатар, алланималарга қиёслар эди. Уша юришлардан бирида шарқираб оқётган сув бўйида, ёввойи ўт ва лолақизғалдоқлар орасида кўзга ташланган чиройли бир дарахтни атлас кўйлак кийиб, сув бўйига чиққан гўзалга ўхшатгани ҳанузгача эсимда. Пиримқул «Қора кўзлар» учун шу хилда мисқоллаб материал йиққан.

«Қора кўзлар» фақат табиат поэтикасидан иборат асар эмас. У аввало инсонни, оддий меҳнат кишиларини, унинг кундалиқ ҳаётини улуғловчи асардир. Бироқ Пиримқул ўз қаҳрамонлари тасвирида ҳам табиатга жуда яқин туради. Аваз, Ҳулкар, Холбек ва Жаннатхонларнинг табиат ато этган фазилатларини кўрсатади. Чунки инсонда табиий фазилатлар қанча кўп бўлса, у руҳан шунчалик соғлом бўлади, унинг маънавий дунёси шунчалик тиниқ ва мусаффо бўлади.

Бундан ёзувчи фақат табиат оламини, қаҳрамонларнинг гўзал пайтларинигина улуғлаш билан чекланган, деган хулоса чиқмаслиги керак. Пиримқул ҳаётни, танлаган образларни одатдагидек бутун борлиқ зиддиятда, ҳар бир шахс ҳаётида бўлиши мумкин бўлган драматик ҳолатларда, психологик бурилишларда кўрсатади.

«Қора кўзлар» — психологик асар. Унда ёзувчи қаҳрамонлар психологиясига тегишли кўз илғамас бурилиш ва силжишлар билан қизиқади ва кўп ўринларда муваффақиятга эришади. Умуман, Пиримқул ижодига, хусусан, «Қора кўзлар» романига хос бу белги ҳақида таниқли совет танқидчиси Юрий Суровцев шундай деган эди:

«Мен П. Қодировнинг ижодини катта қизиқиш билан кузатиб бораман, менинг назаримда, у асардан асарга ўтган сари ўз олдига ҳам проблематик, ҳам композиция жиҳатдан тобора мураккаброқ вазифаларни қўймоқда... Унинг «Қора кўзлар» романида кўп-

гина сюжет чизиқлари бўлиб, уларнинг ҳар бири ишонarli тасвирланган... Пиримқул Қодиров ҳамisha психологик тўлақонликка, прозада толстойча тасвирга интилиб, бунга маълум даражада эришади...»¹

Пиримқул Қодиров ижодида «Қора кўзлар» романининг бошқа бир ўрни ҳам бор. Езувчининг ўзи қайд қилганидек, бу роман бошқа бир ўзига хос ғоявий йўналишга эга бўлган, ўзгача ҳаёт материалига асосланган асарнинг туғилишига ҳам сабаб бўлган. Бу «Эрк» қиссасидир. Яхшиси бу хусусда унинг ўзига сўз берайлик. У ёзади:

«Эрк» қиссасининг ёзилиш тарихи ҳам тахминан мана шу тарзда бошланади. Вақт эътибори билан бу — 1964-65-йилларга тўғри келади. Уша пайтларда мен «Қора кўзлар» романини ёзаётган эдим. Дастлабки режага биноан, романининг бир қисм воқеалари Тошкентда ва Москвада бўлиб ўтиши керак эди. Чунки Аваз ва Ортиқларнинг катта акаси Акмал Қамбаров хотини билан Тошкентда ишлар эди. Бу тўғрида романинг у ер-бу ерида йўл-йўлакай айтиб кетилган сўзлар ҳам бор.

Лекин романининг охириги вариантини ишлаётган пайтимда Ойкўлга ўхшаган тоғ қишлоғининг ўзига хос муаммолари, чорвадор — чўпонлар ҳаёти, арчазор ўрмонлар масаласи мустақил бир асарда чуқур кўрсатилиши кераклиги сезилиб қолди. Шаҳар ҳаётини ҳам шу асарда аввал ўйлаганимдан атрофлича кўрсатадиган бўлсам, бир қўлтиққа иккита катта тарвузни олмоқчи бўлган одамнинг аҳволига тушишим мумкин эди. Шундан кейин дастлабки ижодий режанинг шаҳарга оид сюжет чизигини бутунлай тушириб қолдиришга тўғри келди».

Кўряпсизки, ҳаёт материали, кузатилган манбалар бошқача аспекти, бошқача йўналишни, бошқа характердаги асарларни кутар эди. Шу тарзда 60-йилларнинг охириларида унинг «Эрк» қиссаси майдонга келди.

Пиримқул узоқ вақтлар оила, ахлоқ масалалари билан қизиқди. Бу соҳадаги баъзи бир муаммоларга ўзи бевосита аралашди, газета ва журналларга ёзди, радио ва телевизорларга чиқишлар қилди, ҳатто қиз билан йигит, эр билан хотин ораларидаги баъзи бир можароларга шахсан аралаштиришга ҳам вақтини аямасди. Шу муносабат билан олтмишинчи йилларнинг ўр-

¹ «Дружба народов» журнали, 1970 йил, 11-сон.

таларида мунаққидлар тилига тушган, китобхонларга манзур бўлган янги асар — «Эрк» қиссасига материал тайёр бўлди. «Эрк» қиссаси шаҳарда, йигирманчи асрга хос энг илғор замонавий бир жабҳада ишлаётган йигитнинг қишлоқдаги оиласи ва Тошкентдаги севимли қизи орасида худди икки ўт орасига тушгандай бўлиб товланишини кўрсатади. Асар ўзининг бутун тузилиши, бутун «қурилиш материали» билан шу ғояни ифодалашга бўйсундирилган.

«Эрк» да Пиримқул ёзувчи сифатида аввало ўзи тасвирлаётган воқеанинг ижтимоий негизига назар ташлади. Оила, муҳаббат мутлақо эркин деб эълон қилинганга, мана, ярим асрдан ҳам ошиб бораётир. Шундай бўлишига қарамасдан нега хануз йигит севмаган қизига уйланишга ёки қиз севмаган йигитга эрга чиқишга мажбур бўлар экан? Қиссада қўйилган бир масала шу. Ёзувчи бу саволга жавоб излайди. Қиссани ўқиб китобхон шундай хулосага келади: жамият иқтисодий, сиёсий, фалсафий жиҳатлардан олға кетавериши мумкин, бироқ оила, муҳаббат масалаларига тегишли эски тушунчалар яшовчан. Ўзининг орзу-ҳавасини пеш қилиб, ёшларнинг эрк-ихтиёри билан ҳисоблашмаслик ҳали ҳам кўп ота-оналарнинг онгидан чиқиб кетганича йўқ. Мана шу эскилик сарқити туфайли қиссанинг бош қаҳрамони Саттор ҳали оила нима, муҳаббат нима эканлигини билмай туриб уйланган, тўғрироғи, уни уйлантиришган. Мана шу сарқит натижасида Ойшахон ҳам йигит уни севадими, йўқми, бу билан ҳисоблашмай эрга чиққан, тўғрироғи, эрга беришган. Шу сабабдан халқда «ўғлим уйланди», «қизим турмушга чиқди», дейишмайди, балки «ўғлимни уйлантирдим», «қизимни эрга бердим», дейишади.

Бу сарқитларнинг кўринишлари ҳам ҳар хил: бировлар армия сафига ёки ўқишга кетаётган ўғлини уйлантириб, орзу-ҳавас кўриб жўнатмоқчи бўлишади. Бировлар бўйи етган қиз бошқа бировга кетиб қолмасин, деб шошилишади; бировлар арзанда ўғлини тезроқ уйлантириб, невара-чевара кўришни истайди, бошқа бировлар бетоблигидан тўй кўриб, кўз юмишни истаб қолади, баъзилар ўғлининг бирор сабаблар билан бошқа жойга кетишини тўхтатиш учун тезроқ уйлантириб, бошини банд этиб қўйишга шошилади; яна баъзилар ота-она билан ҳисоблашмасдан, фақат ўз «муҳаббати»га ишониб тўйга розилик бериб ўз қадр-қимматини пастга уради.

Ҳар қандай бўлганда ҳам Ойшахон ўз қадр-қиммати уйламасдан ҳаёт қурган. Ҳаётимизда шу хилда ўз қадри билан ҳисоблашмасдан, таваккалига ҳаёт қурадиган ёшлар озмунча эмас, шу хил таваккал қўшилишга воситачи бўладиган ота-оналар, қариндош-уруғлар ҳам озмунча эмас. Ёзувчи шу хилдаги ёшларга, ота-оналарга, қариндош-уруғларга — умуман, оила ва муҳаббатдаги таваккалчиликка қарши исён кўтарди.

Пиримқулнинг ижодий лабораторияси билан танишсангиз шуни сезасизки, «Қора кўзлар» романи «Эрк»нинг ёзилишига эмас, балки унинг ижодида доволанган ражазида турган бошқа асарларнинг ҳам яратилишига туртки бўлди. Шу маънода «Қора кўзлар» қандайдир она асар сифатида кўзга ташланади. Назаримда, Пиримқул ўзи яшаган болалик даврлари ўтган қишлоқ ҳаётини акс эттириши билан аста-секин бошқа соҳаларга, ҳаётнинг бошқа бурчакларига, бошқа проблемаларига назар ташлаб, уларни акс эттириш эҳтиёжини сезгандек бўлган. «Қора кўзлар»даги табиат ва инсон, инсон ва ҳаёт проблемалари ўлкамизнинг тоғлиқ районларидан пастга тушиб, азамат пахтакорлар ҳаётига мурожаат қилишга ундади. Бу ҳақда ёзувчи шундай дейди:

«Пахтакорлар ҳақидаги асарни мен «Қора кўзлар»дан олдин 1959 йилда ёзмоқчи бўлган эдим. Шу мақсадда бир ой ёлғиз ўзим Фарғона водийсини кезиб чиққан эдим. Йўловчи машиналарга қўл кўтариб, гоҳ пиёда юриб, баъзан дала йўлларида велосипед миниб, Фарғонанинг Тошлоқ районини, Асакани, Хўжаободни, Андижон районини, Наманган атрофларини роса айланиб чиққан эдим. Пахтакор-механизаторлар ҳақида роман ёзишга киришиб, уч бобини қоғозга туширганимдан кейин бу нарса ўзимга ёқмай қолди. Кейин билсам, ҳали «калаванинг учини» тополмаган эканман. Қаҳрамонни ичдан ҳис қилолмаган эканман. Пахтакорлар ҳаётидан олган таассуротларимнинг мағзини чақиб, бағрида яшириниб ётган гавҳарни тополмаган эканман. Шу сабабли бошланган асар давом этмай қолиб кетди-ю, «Қора кўзлар» билан «Эрк» ёзилди. Бу орада ҳар йили пахта далаларига чиқар эдик. 1973 йилда Сирдарёнинг янги очилган совхозларига бордик. Мамажон Дадажонов билан, кейин унинг укаси билан танишдик. Мен ўн беш йил олдин Фарғона водийсини кезиб тополмаган калаванинг учини энди Мирза-

чўлдан топгандай бўлдим. Шундан кейин «Мерос»ни иштиёқ билан ёзишга тушдим».

«Мерос» фақат Пиримқул ижодидагина эмас, балки ўзбек адабиётида азамат пахтакорлар ҳаётига бағишланган асарлар ичида ўзига хос ўринни эгаллайди. Аввало бу асарда умуминсоний муҳим бир масала акс этади. Бу шундан иборатки, унда халқимизда азалдан бор бўлган бир муҳим анъана — яхшилиқнинг, элга қилинадиган хизматнинг узлуксиз равишда авлоддан-авлодга ўтиб бориши ва бу ишда узилиш инсонга ётлиги акс этирилади. Ҳаётда кўпинча шундай бўладики, бир авлод иккинчи бир авлоднинг эзгулик ишларини давом эттиради, муҳим ўзгаришлари билан янги босқичга кўтаради. Қиссанинг бош қаҳрамони образининг прототиби Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Мамажон Дадажонов шу хилдаги ўтмиш аждодларининг энг яхши анъаналарини авлоддан-авлодга ўтказувчи шахслардан эди.

Пиримқул ажойиб қаҳрамон шахс биографиясини яратади. Асарнинг бош қаҳрамони Отажоновлар авлоди республикамизда пахтачилик тарихида асрларга тенг келадиган йўлни босиб ўтди. Буни инсоният тарихидаги тош давридан бронза даврига, бронза давридан темир даврига, ниҳоят, бизга анча яқин бўлган омуҳ давридан трактор даврига ўтишлар билан баробарлаштирса бўлар эди. Гап бу ерда ишлаб чиқаришдаги босқичдан-босқичга ўтишда эмас, балки бу ўтмишда оддий бир меҳнаткаш одамнинг ёшлигидан бошлаб характерида рўй берган йўналишларни, унинг онгидаги психологик силжишларни, илғор шахс сифатида ҳаётга кўрсатган таъсирини акс этира билишдадир. Асар бош қаҳрамони Елқин Отажонов (унинг прототиби Мамажон Дадажонов)нинг ёшлиги республикамизда пахтачиликни ривожлантиришга киришилган дастлабки йилларга тўғри келади. Ҳали ёш бўлишига қарамасдан пахтакорларимиз бошига тушган ҳамма қийинчиликларни у ҳам бир қатор бошидан ўтказди. Шу қийинчиликлар уни пахтакорлар меҳнатини энгиллаштириш устида бош қотиришга, бор ақл ва идрокини шунга сарф қилишга ундайди ва ўз умрини шунга бағишлайди. Шу маънода Елқин Отажонов характери тарихи, бу пахтакорларимиз оғир ишини энгиллаштириш, унумли қилиш, яъни механизациялаштириш тарихидир, мана, «Мерос»нинг реалистик асар сифатида қиммати.

Бадий ижод тажрибаси шуни кўрсатадики, санъаткор ёзувчилар ўз замони билан, ўзи кўриб, кузатиб юрган ҳаёт билан ҳар қанча боғлиқ бўлмасин, умр ва ижоднинг маълум бир даврига бориб тарихга ҳам назар ташлайди, ўз замонасининг илғор руҳини тарихий воқеалар орқали ҳам ифодалашга эҳтиёж сезади. Етмишинчи йилларнинг бошларида Пиримқул ижодида ҳам шу ҳодиса рўй берди. У тарихий темадаги «Юлдузли тунлар» романи устида иш бошлади, унинг баъзи бир парчаларини эълон ҳам қилди. Бу роман хусусида ёзувчининг ўзига сўз беришга эҳтиёж борга ўхшайди. У ёзади:

«Биз замонавий мавзуда асар ёзганда халқ ҳаётининг тарихий аҳамиятга эга бўлган муҳим томонларини кўрсатишга интиламиз. Шу билан бирга халқимизнинг тарихида бугунги кунимизга хизмат қилиши мумкин бўлган маънавий бойликлар ҳам борлигини яхши биламиз. Коммунизм даврининг ҳар томонлама камолотга етган янги кишиси тарихни ҳам яхши билиши керак. Халқимизнинг оғир ўтмишини чуқур билган одам бугунги ҳаётимизнинг қадрини астойдил ҳис қилади.

Мен мана шу фикрдан келиб чиқиб, 1969-1973 йилларда «Юлдузли тунлар» деган тарихий роман устида иш олиб бордим».

Пиримқул бу роман устида ишни узоқ давом эттирди. Асар яқинда «Шарқ юлдузи»да босилди.

Ишонамизки, у ёзувчи сифатида замон руҳини қай даражада ҳис қилса, тарих руҳини ҳам шу даражада реал ҳис қила олади, энг муҳими, тарихдан замон хизматига лойиқ маъно топа олади.

Тарих ҳар қанча маънодор бўлмасин, совет ёзувчиси учун замон, ўзи яшаб турган муҳит унга жўшқин илҳом, қимматли материал беради. Қўхна тарихий воқеалар мағзини чақиш соҳасидаги ишлар бир вақтнинг ўзида замонавий муаммолар устида иш олиб боришга халақит бермади. Пиримқул «Олмос камар» деб аталмиш янги романи устида олиб борган ишини тугатди.

Назаримда шундай бўлдики, «Эрк» қиссаси устида иш олиб борганда шаҳар ҳаёти, бу ҳаёт билан боғлиқ бўлган қатор муаммолар юзага чиқди ва ёзувчида шу муаммолар хусусида китобхон билан ўртоқлашиш ҳисси пайдо бўлди. «Эрк»да Пиримқул шаҳар ҳаётига тегишли баъзи муаммоларга тегиб ўтса ҳам унинг мар-

казида шаҳар билан қишлоқ орасидаги ҳали ҳам баъзан-баъзан сезилиб турадиган фарқдан безовталаниш хисси турди. «Олмос камар»да эса ёзувчи бутунлай шаҳар ҳаёти муаммолари билан банд бўлди. Тошкентни қайта тиклаш, уни яна ҳам кўркамлаштириш, унга замонавий руҳ бағишлаш масаласи романнинг бош масаласидир. Бироқ, маълумки роман жанри айрим масалаларга изоҳ талаб қиладиган жанр эмас, унда муҳим ҳаётӣ проблемалар билан бир қаторда қатор тақдирлар ҳам бўлиши керак. Пиримқул шу хилдаги тақдирларни топган ҳам. Воқеа асосан архитекторлар ва улар атрофидаги муҳит билан боғлиқ. Шундай қараганда бу ерда ҳам анъанавӣ учбурчак борга ўхшайди. Эр-хотин архитекторлар Аброр ва Вазира. Вазирани студентлик йилларида яхши кўриб қолган Шерзод. Бироқ бу биз кўп романларда ўқиган учбурчакдан эмас. Аброр ва Вазира бир-бирларига мувофиқ, бир-бирларига тушунадиган, ҳалол яшашни ўзларига удум қилиб олганлардан. Шерзод эса бу хилдаги кишилардан эмас. У ўзининг қобилияти, истеъдоди жиҳатидан Абрордан ҳам, Вазирадан ҳам анча заиф. У ўзининг заифлигини яшириб, қинғир йўллар билан ҳаётдан яхшироқ ўрин олмоқчи, шуҳрат орттирмоқчи бўлади. Бу йўлда у баъзан бор ҳийлаи найрангларни ишга солиб кўради. Вазирага нисбатан муҳаббатидан ҳам шу йўлда фойдаланмоқчи бўлади. Бу вазият Аброр характерида қатор кечинмалар, психологик ҳолатларни туғдиради. Шу кечинмалар тасвирида биз Аброрнинг инсоний фазилатларини англаб оламиз. Бу воқеалар Вазира учун катта синов бўлди, Шерзодни эса ўз ўрнига қўйиб қўйди.

Романдаги муаммолар фақат шулардангина иборат эмас. Унда яна бир қанча муаммолар бор. Булардан бири Пиримқул ижодига хос бўлган шаҳарни кўркамлаштириш, табиатни муҳофаза қилиш масаласидир. Бу масалага қизиқиш унинг ҳар бир асарида сезилиб турар эди. Хусусан, «Қора кўзлар» романида, «Эрк» қиссасида ёзувчи бу масалага кўпроқ ўрин берган эди. «Олмос камар»да эса бу масала янги босқичга кўтарилди. Бу ерда қаҳрамонларни, бинобарин, янги қурилаётган Тошкент шаҳрини кўкаламзорга айлантириш масалаларигина эмас, шаҳарнинг ер-сув масалаларини ҳам, хусусан, шаҳарга олмос камар бўлиб хизмат қиладиган Бўзсув каналини ободонлаштириш, унинг бўйлари гўзал оромгоҳга айлантириш масалалари ўр-

тага қўйилади. Бу масалани ҳар хил тушунадиган қаҳрамонлар орасида кескин тортишувлар, фикрлар кураши авжига чиқади. Хусусан, асар бош қаҳрамони Аброрнинг бу масалага ҳаёт-мамонт масаласи сифатида муносабатда бўлиб, масаланинг тўғри ҳал бўлиши йўлида жонбозлик кўрсатиши унга нисбатан китобхон муҳаббатини оширади. Вазира бу масалага лоқайдлик кўрсатганда ундан кўнглимиз совийди. Аброрга нисбатан бутунлай бошқа йўлни тутган Шерзоднинг хатти-ҳаракатларини англаб, ундан ранжиймиз.

Романда бугунги кун руҳига тўғри келадиган бошқа бир масала ҳам бор. Аброрлар оиласига китобхонда хайрихоҳлик пайдо бўлади. Бир оилада иккита, унинг устига ҳаётни тўғри тушунадиган жамият манфаатларини ўйлайдиган эр-хотин зиёли. Улар кексайиб қолган ота-оналарининг ғамини ейдилар. Вазиранинг кўзига оқ тушган онасини кўр бўлиб қолиш хавфидан қутқариш учун кўп ташвиш чекадилар. Аброрнинг ота-онаси шаҳарни қайта қуриш пайтида бузилган эски ҳовлиларидан кўчиб чиққанда уларга янги жой топиб, бугунги одамларга муносиб шароит яратиб бериш анча қийин бўлади. Бунинг устига, Вазиранинг укаси Алибек «ультра мода» таъсирига берилиб, хато йўлларга киради, хотини билан ажрашмоқчи бўлади. Аброр билан Вазира бу ёш оилани қайта тиклаш учун кўп ҳаракат қилишади. Улар ота-оналари учун ҳам, болалари учун ҳам, укалари учун ҳам астойдил жон куйдирадилар, ҳар уч авлод учун ўзларини жавобгар сезадилар ва уларга қилган яхшиликлари билан бизнинг меҳримизни қозонадилар. Лекин ҳаётимизда учраб турадиган ҳар хил урф-одат, маросимлар, кўпгина исрофгарчилик билан боғлиқ бўлган тўйлар қаҳрамонларнинг бошига тушган ортиқча ташвиш бўлади. Аброр онаси Ханифа холанинг бешик тўйига оид урф-одатларига ён бериб, кўнгилчанлик қилганда Вазира бунга қаттиқ қарши чиқади. Кейинчалик Аброр ҳам кераксиз, ортиқча тўй дабдабаларига қарши курашга ўтади. Бу курашда биз Аброрлар томонида турамыз, чунки севган қаҳрамонларимиз ортиқча ташвишларга кетган кучларни ҳам жамият учун фойдали ижодий ишларга сарфлашини истаймиз.

Ҳаётимизда учраб турадиган ўзимиз кўп эътибор беравермайдиган, бироқ кўп вақт ва маблағ кетадиган, хусусан, асабга катта зиён етказадиган бу урф-одатларга қарши очиқдан-очиқ «жанг» эълон қиладиган

вақт етиб келди. Пиримқул «Олмос камар» романида шу «жанг»га киришибди ва бу ишда адабиётдан фойдаланишга бел боғлабди. Асар конфликтга тегишли бу масалалар яна ҳам кескинроқ қўйилса балки роман аҳамияти яна ҳам ошармиди?!

Пиримқул бадиий ижодни илмий ижод билан ба-робар олиб бораётган адабиётчиларимиздан. Адабиёт илмига тегишли қатор мақола ва китоблари адабий жамоатчилик орасида кўпдан бери маълум. У доим ҳаёт, адабиёт хусусида ўзининг муаммоли ўйлари билан адабиёт мухлисларини таништириб туради — мақолалар ёзади: радио ва телевизорларда чиқишлар қилади. Бу жиҳатлари билан у ёш шоир, ёзувчи, умуман адабиётчиларнинг дўсти, жонкуяри. Шу билан бир қаторда, у адабиёт илмига тегишли тадқиқот ишларини ҳам муваффақиятли олиб бораётир. Шу кунларда у «Реалистик адабиёт тили» деган муҳим бир проблема билан банд. Ёзувчи сифатида орттирилган тажрибалар, халқ ҳаётига яқин туриш Пиримқулга бу ишда ҳам катта муваффақиятлар келтиражагига ишончимиз комил.

Ижод ва илмда ижодкор ва олимлик хислатлари, шахсий характер хусусиятларининг аҳамияти катта бўлади. Пиримқул Қодировнинг бугунги ишларини ўйласам, у бугун ҳам ўша студентлик даврларидаги ҳаёт ва адабиёт ҳақидаги баҳсларни давом қилдираётгандек кўз олдимизга келади. Фақат битта фарқ шундаки, энди у катта тажрибага эга бўлган, номи фақат республикамиздагина эмас, балки иттифокда маълум бўлган ёзувчи сифатида баҳс юритади.

Маълумки, совет адабиёти ҳаётни пассив акс эттирмайди, балки уни янада яхшилаш ва камолга етказиш учун курашади. Совет ёзувчиларининг мустаҳкам сафида бораётган коммунист адиб Пиримқул Қодиров ҳам ўз ижодида ҳаётимизни улуғлайди, айни вақтда, унинг янада юксак камолоти учун жон куйдириб баҳс қилади. Бу баҳс фақат оғзаки эмас, катта-катта асарлар орқали, илмий мушоҳадалар орқали кенг кўламда, теран мазмунда олиб борилаётир.

Олижаноб мақсадлар йўлидаги баҳс давом этаверсин!

1977

ҲАЁТГА САЁҲАТ

Талантлар бўладики, ҳали ёшлигиданоқ бирор нарса яратади-да, ялт этиб кўзга ташланади. Унинг келажакда катта санъаткор бўлиши хусусида одамлар орасида қанчадан-қанча гап тарқатилади. Баъзи ижодкорлар бўладики, ёшлигидан келгусида қиладиган ижодий ишларидан дарак беравермайди. Узоқ вақтлар ҳаётнинг катта оқими ичида юради, унинг аччиқ-чучугини татиб кўради, оғир-енгилини тортади, ҳис қилади ва ниҳоят шундай тажриба ортирадики, бу ҳақда одамлар билан дардлашгиси, уларга кўрган-билганларини айтгиси келиб қолади. Шу йўсинда у бадий ижод майдонига қадам қўяди. Ёш талантларнинг ўй ва орзу-истаклари қай даражада табиий равишда юзага чиқса, ҳаёт тажрибасини орттирган ижодкор ҳам ўз ўйлари ва кўрган-билганларини шу даражада табиий равишда юзага чиқаради. Шарқ классикларидан бирининг «ўқиш, саёҳат, кейин ижод» деган гаплари худди шу хилдаги ижодкорларга қарата айтилгандай туюлади. Адабиётимиз хирмонига анчайин ҳисса қўшиб келаётган Иўлдош Шамшаров мана шу хилдаги ижодкорлардандир.

Олтмиш йил ҳаётга саёҳат... Ҳали эс-ҳушини танимаган оддий бир меҳнаткаш боласи; етимлик натижасида бошга тушган изтиробли кунлар; суяги қотмаган бола бўлишига қарамасдан бойлар эшигидаги хизматлар...

Иўлдош Шамшаров ҳаётга «саёҳат»ни шундай бошлаган эди.

Хайрият, бу кунлар узоқ давом қилмади. Янги ҳаёт шабадаси эсиб, ёш ўсмирнинг бошини силади. Ҳаётга

қақиқий саёхат бошланди: интернатда ўқиш, ҳаётга мустақил қўйилган биринчи қадамлар — ўқитувчилик, комсомол сафида туриб янги жамият қурилишига фаол аралашиб, журналистлик ишларига қизиқиш...

Ҳаётга фаол муносабат уни мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ишларига тортди: ер ислоҳоти, босмачиларга қарши кураш, колхоз қурилиши, саводсизликни тугатишга юриш ва ҳоказолар... Бу чинакам саёхат эди.

Бу «саёхат» лар бекорга ўтиб кетмади. Уларнинг ҳар бири Йўлдош Шамшаровнинг ҳаётида муҳим этапларни ҳосил қилиб, ижодкорда қанчадан-қанча ўй ва фикрларни уйғотди. Биринчи гал бадий асар яратиш учун қўлга қалам олганда, Йўлдош Шамшаровнинг ҳали ижод тажрибаси йўқ эди. Шунинг учун у кўпгина иккиланишларни ва изланишларни бошидан ўтказди. Йиғилган ҳаёт материални маълум бир бадий шаклга солиб, ўз замондошлари билан ўртоқлашиб йўлларини ахтарди.

Газета ва журналларга ёзилган хабарлар, лавҳалар, бўлажак очеркчига тажриба орттиришга ёрдам берди. Узоқ вақтлар давомида республика газета ва журналларида ҳар хил лавозимларда — адабий ходимликдан тортиб редакторликгача ишлаш бу тажрибаларни мустаҳкамлади, унда ишонч кучини уйғотди.

Лекин мухбирлик хабарларидан адабиётнинг очерк жанрига ўтиш осонликча бўлмади. Бошқача қилиб айтганда, очеркчиликда Йўлдош Шамшаров дарров ўз йўлини топиб кетавермади. Унинг очерк деб эълон қилган дастлабки асарлари очеркдан кўра кўпроқ мухбир хабарларига ўхшаб кетарди. Уларда образли фикр юритиш, очеркчилик қонун-қоидаларига амал қилиш ўрнига одамларнинг қилаётган ишлари, келажак ҳақидаги ўйлар тўғрисида хабар берилар эди.

Эллигинчи йилларга келиб Йўлдош Шамшаров қатор очерклар эълон қилди. Бу очеркларда газета хабарига нисбатан образли фикр юритиш устун чиқа бошлади. Қирқинчи йилларнинг бошларида ёзилган «Жигаристон» да одамларнинг ишлари ва шу ишларга тегишли масалаларга кўра улар томонидан айтиладиган баландпарвоз гаплар устун турса, қирқинчи йилларнинг охирларида ёзилган «Нур байрами» очеркида ҳаёт манзараси — электростанция қурилиб, битказилиши муносабати билан ўтказилган байрам тантаналари тасвирланади. Бироқ, бунда ҳам одамларнинг

қилган ишлари кўргазмага қўйилгандек кўрсатилади-ю байрамга сабабчи бўлган бу улуғвор ишнинг яратилиш манбалари ҳақида бирон жиддий гап айтилмайди. Ҳаёт воқеликларининг моҳиятини очиб кўрсатишдан кўра, кўпроқ манзаралар яратишга мойиллик унинг эллигинчи йилларда ёзилган «Пахтақайнар» тўпламига киритилган баъзи очерклариди ҳам сезилиб турарди. Бундай очеркларда у кўпинча кишилар суҳбатидан келиб чиқадиган манзаралар яратар ва улар кўргазма, хабар, ҳисобот маълумотлари билан тўлдириларди.

Бироқ бу очеркларда Йўлдош Шамшаровни очеркчи сифатида ижодга ундайдиган, уни рағбатлантирадиган омиллар ҳам мавжуд эди. Бу — воқеликни образли ифода қилиш, образли фикр юритиш, ҳаёт янгиликларини таъкидлайдиган эпизодларни топиш эди. «Пахтақайнар» тўпламига киритилган «Боғбон» очеркида шундай эпизод бор: очерк қаҳрамони — колхоз боғбони Жўравой ўтмишда бойлар эшигида хизмат қилиб юрар экан, бир йигит билан ҳамроҳ бўлади. Бу йигит Йўлдош Охунбобоев эди. Суҳбатлардан бирида Йўлдош Охунбобоев: «Бизга ҳам битган яхши кунлар бордир», — деса, Жўравой: «Сиз билан бизга битган яхши кун пўлат сандиқда, калити осмонда», — дейди. Бу гапларни эшитиб Охунбобоев: «Бузиш керак ўша пўлат сандиқни!» — дейди. Революциядан кейин Жўравойни бой эшигидан олиб кетишади ва уни бир гуруҳ милтиқ таққанлар орасига олиб борадилар. Емон кунларда йўлдош бўлган йигит — Йўлдош Охунбобоев пешвоз чиқиб Жўравойга: «Ўша пўлат сандиқни бузишди, олинг энди яхши кунингизни ундан», — дейди.

Образли ва жонли фикр юритиш туфайли Жўравойнинг ўтмишига қилинган экскурс катта маъно касб этади. Агар бошқа гаплар орасида, жўнгина қилиб «революциядан олдин Жўравой Йўлдош Охунбобоев билан бирга бўлган эди, яхши кунлар ва унга етишиш ҳақида гаплашган эдилар» қабилида хабар берилганда эди, очерк ҳозиргидек қимматга эга бўлмас эди.

«Боғбон»да ҳаёт зиддиятлари кўпроқ ўтмишимиз билан ҳозирги кунимиз орасидаги қарама-қаршиликлардан келиб чиқадиган бўлса, Йўлдош Шамшаров «Пахтақайнар»да ишлаб чиқаришни ривожлантириш йўлидаги ҳар хил қарашлар орасидаги зиддиятни акс эттиради. Янги ер очиш ҳисобига ҳосилни оширишни

уйлаган раис одамлар кучига ишончсизлик билан қарайдиган ҳосилотга зид туради ва ғолиб чиқади.

Эллигинчи йилларда яратилган ва ёзувчининг «Пахтақайнар» тўпламига киритилган асарларнинг бадиий жиҳатдан энг жонлиси ва бақуввати «Қоровой полвон нима дейди?» номли асаридир.

Асарнинг қисмлари марказий бир образнинг ўзига хос ва ўзбек деҳқони учун типик хислатларини тасвирлашга қаратилган. Қоровойни полвон дейишади, бироқ у катта йиғинларда кураш тушиб юрган полвонлардан эмас. У полвонлик номини ўзининг характеридаги баъзи бир индивидуал хислатлари туфайли олган. У бир оз ўжар. Лекин бу ўжарлик уни жадалкор қилиб қўйган. Арзимаган бир нарса устида у уйдан чиқиб кетиб, асрлар бўйи қақраб ётган бир тепаликдан ўз кучи билан икки таноб ерни юлиб олади.

Бу эпизод шуни кўрсатадики, Қоровойдаги ўжарлик ўз куч-қувватига, ўзининг ҳалол меҳнатига ишончидан келиб чиқади. Колхоз қурилиши ҳаракати бошланиб кетиб, «колхозга кир» дейишганда ҳам у ўз куч-қувватига ишонганлигидан ўжарлиги тутади; «бойнинг ўғли колхозга мирза бўлиб турганда мен колхозга кирмайман», деб туриб олади. Колхозга киргандан кейин ҳам у бойнинг ўғли Мираҳмадни сувга улоқтириб ташлаб тинчийди.

Колхозда бригадир бўлиб ишлар экан, бунда ҳам унинг ўз куч-қувватига ишониши, жадалкорлиги унинг образини ёрқинлаштиради. Колхоз ишида ҳам у кетмон билан асрий тепаликдан ер юлиб олиш қабилида иш тутади. Аммо ишни дўндиради. Бироқ ғўза парвариш қилиш, ундан мўл ҳосил олиш, тепаликни ўзлаштириб олишдек оддий иш эмаслигини, бунинг учун илми ҳам ишга солиш зарурлигини тушунавермайди.

Ёзувчи бу ерда ўз куч-қувватига ишонган, шу туфайли бир оз ўжар характер бўлиб қолган, бироқ иш деса, дўндирадиган оддий ўзбек деҳқонининг образини яратиб берди. Бу образ ўзининг индивидуал ва типик хислатлари билан китобхонда жонли таассурот қолдиради. Шакл жиҳатидан эса бу асар — ўзининг тугаллиги, битта образнинг марказда тутиб тасвирланиши билан ҳикоя шаклига келиб қолган.

Иўлдош Шамшаров очеркчи сифатида ўз тажрибасини ортира борди. У олтмишинчи йилларнинг бошларида аввало газета ва журналларда, кейин алоҳида

китоб шаклида «Ғурумсаройликлар» номли очерклар тўпламини эълон қилди.

Композиция жиҳатидан «Ғурумсаройликлар» ўзига хос хусусиятларга эга. У шундай қараганда алоҳида-алоҳида очерклардан иборат тўпламга ўхшайди. Бироқ тўпламдаги очерклар ҳам шаклан ҳам мазмунан бир-бирини тўлдирадиган, бир-бирини изоҳлайдиган асарларки, ҳаммаси бир муқовага кирганда буткул бир катта очерк шаклига келади.

Бу очеркда ёзувчи диққат марказида икки авлод тарихи туради. Бири эски ҳаётни ағдариб ташлаб, унинг ўрнига янги ҳаёт тиклаган, бу ишда не-не азоб-уқубатларни бошидан кечирган собиқ раис Акбар Тошматов, колхознинг биринчи инженери Улмас бува, уста Николай Ефимовлар авлоди. Иккинчиси, эстафета машғалини баланд кўтариб техникани ишга солиб, колхоз ишларини дўндираётган, дадил қадам билан олға бораётган Аҳмаджон, Парпи, Мелиқўзи, Салимлар авлоди. Бу икки авлод тарихини бир-биридан ажралган ҳолда тушуниш қийин, албатта. Улар бири иккинчисини изоҳлайди, иккинчиси биринчисини тўлдиради — шу хилда ҳаётнинг умум ва тўла картинаси яратилади.

Йўлдош Шамшаров ўтмишга мурожаат қилар экан, «фалончи ўтмишда ундоғ эди, фалончи мундоғ эди», демайди. Шундай қилиш бадиий ижод ақидаларига зид иш бўлар эди. У қисқа-қисқа эпизодлар, ҳаётини манзаралар яратиб ўтмишга назар ташлайди.

«... Улар (ғурумсаройликлар — М. Қ.), биринчи баҳор шабадаси эсиши биланоқ қинғир-қийшиқ тоғ сўқмоқларига турнақатор тизилиб, мажоли қуриб йиқилган шерикларининг қўлтиғидан кўтариб, бир-бирига суяниб доvon ошиб кетарди. Отаси мардикор — корандаларга қўшилиб тоғ ошиб кетганда Акбарали ёш бола эди. Пастгина гувала деворли ҳовлидаги бир туп хашаки тут тагида она-бола доvon томонга кўз тутиб ётишарди. Эсидан ҳеч чиқмайди: шу тут барг ёзганидан бошлаб унинг кўзи тепада бўларди: қачон оқараркин?»

Бир куни кечаси уни аллақандай овоз уйғотиб юборди: бош кўтариб қаради — ҳеч ким йўқ. Дашт томондан иссиқ гармсел эсяпти. Ёнида онаси терга ботиб ухлаб ётибди. Қийинини олиб уни секин елпиди. Уйқусидан уйғонгач овозини у энди аниқ эшитди:

— Оқаради, ўғлим... ҳил-ҳил пишади. Кейин-чи, қо-

қиб шинни қилиб бераман... Қуритиб майиз ҳам қипамиз... Отанга кўп олиб қўямиз... бўз от миниб келади. Учқур от...

Акбарали шу куни кечаси бўз отни ўйлаб, юлдузларга қараб ётди. Кўзи илинса от дуқури эшитилавериб, уйқу қочаверди... Кейин у ҳам довоношарлар қаторига қўшилди».

Шу эпизоднинг ўзида қанчадан-қанча маъно бор: азим Сирдарё лабида жойлашган бўлишига қарамасдан гурумсойликлар бир томчи сувга зор, ўз ерларини ишлашдан маҳрум, доvon ошиб мардикорлик қилишга мажбур! Улар тутнинг оқаришига интизор! Ҳатто уйқу орасида унинг пишиши ҳақида алаҳсирашадилар.

Бу эпизодда акс эттирилган ҳақиқат ўтмиш ҳаётимизнинг бир томони. Ўтмиш ҳаётимизнинг иккинчи бир томони ҳам очеркда акс эттирилган. Бу «Сайхун бўйида кўкатсиз, кўримсиз» қишлоқда туриб ўз меҳнати билан бахт ахтарувчилар ҳаётидан келиб чиқадиган ҳақиқат эди.

Қишлоқ ўртасида икки сада тагида бир устахона бўларди. Довон ошиб бахт излайдиган кишиларнинг ўн қадоқлик кетмонлари шу устахонада ясаларди. Бу устахонада Асрорқул ва Ҳамроқул усталар ишларди. Гурумсаройдаги усталар авлоди шу усталардан тарқалган, дейишади. Колхознинг биринчи инженери ҳам мана шу уста Ҳамроқулнинг ўғли Улмас бува.

Улмас бува ёшлигида темирчиликни отасидан мерос олгану дарёнинг нариги бетидаги тўқайни куйдириб, янги ер очиб пахта экадиган бойнинг ёлланма насосчи устаёига шогирд тушган. Шу-шу механизм тилини билиб олишга қунт қилган.

Улмас бува насосчи арман йигити Бағрат, рус киши Николай орқали бошқа бир ҳақиқатни ҳам англаб олади: Подшо — бу эртақлардаги энг зўр, уч бошли аждаҳо, бойлар эса кичкина аждаҳолар. Яқинда уларнинг бошлари кесилади — аввало бош аждаҳонинг, кейин майда аждаҳоларнинг. Бу ишни ўзи, Бағрат ва Николайга ўхшаганлар қилади.

Еш Улмаснинг бу ҳақиқатга ишониши бир оз қийин эди. У ўша вақтда ёруғ жаҳоннинг ҳаммаси оқ подшо қўли остида, унинг измида деб юрарди. Унинг қулашини ҳаёлига келтириши қийин эди. Бироқ ҳаёт Николайнинг гапларини тасдиқлади. Кунлардан бир кун бош аждаҳонинг қулаганини ва ўрнига буржуй деган аждаҳонинг чиққанини, кейинчалик унинг ҳам

қулаганини билди. Гурумсарой гоҳ қизил юлдуз таққанлар, гоҳ босмачилар томонга ўтиб турди. Насосдан сув чиқарилиб экилиб турган бойнинг ерига ҳам ҳеч ким келмай қўйди. Улмас шунда билдики, кичик аждаҳолар ҳам қулаган. Қишлоқ камбағаллар қўлига ўтди. Уста Улмас эса гоҳ дарёнинг у ерига, гоҳ бу ерига насосларни қуриб, камбағал деҳқонлар учун сув чиқарадиган бўлди. Колхоз қурилгач, уста Улмас колхознинг биринчи инженери номини олди.

Шундай қилиб, очеркист кекса авлодга мансуб, ўзларининг ҳаёт йўли билан бир-бирларига кам ўхшайдиган иккита образ яратади. Бири доволон ошиб мардикорлик қилишни отадан мерос қилиб олган, кейинчалик колхозга раис даражасигача кўтарилган Акбарали, иккинчиси темирчиликни отасидан мерос олиб, аста-секин янги техникани ўзлаштириб халқ орасида инженер номини олган Улмас.

Очеркда ёзувчининг асосий диққат-эътибори Акбарали ва Улмаслардан кейинги, ҳаётни катта қадамлар билан олға силжитаётган янги авлодни тасвирлашга қаратилгандир.

Кейинги вақтларда яратилган бадиий асарларнинг аксариятида эскилик билан янгилик ораларидаги зиддият тасвирланади. Кекса, ҳаётдан орқада қолган бригадир ёки раис ўз мавқеини сақлаб қолиш учун бор кучи билан курашарди. Охири ёш куч голиб келиб, кекса куч таслим бўларди. Шу асосда бир қанча ҳикоялар, повестлар, драма ва романлар яратилди. Йўлдош Шамшаровнинг «Гурумсаройликлар»ида, кекса авлод орасида кескин зиддият йўқ.

Йўлдош Шамшаров учун очерк бошқа жанрлар орасида баъзан-баъзан мурожаат қиладиган жанрлардан эмас. Очерк унинг учун доимий ва ёзувчилик муҳаббатини тортган жанр. Баъзан шундай бўладики, тузукроқ очерк яратиш учун у ойлаб-йиллаб вақтини сарф қилади. «Гурумсаройликлар» шундай очерклардан. Баъзан шундай бўладики, бир вақтлар қаламга олинган темага, — агар ёзувчи қониқмаган бўлса, иккинчи бор қайтади. Юқорида эслатганимиздек, қирқинчи йилларда Йўлдош Шамшаров Оҳангарон кўмир кони қаҳрамонлари ҳақида «Жигаристон» номли очерк яратган эди. Бироқ, бу асар очеркчининг ҳали тажрибаси камроқ вақтда ёзилган бўлиб, авторнинг кўнглини тўлдирмаган эди. Шу сабабдан ёзувчи бу темани олтишинчи йилларнинг бошларида яна бир марта

қаламга олди ва «Қаҳрамонлик йўли» номли китобчага киритилган «Садоқат» очеркини яратди. «Жигаристон»даги баландпарвоз гаплар ўрнига жонли кишилар образи, ташландиқ тоғ бағрида шаҳар яратган қаҳрамонлар образи қад кўтарди, яхшигина очерк пайдо бўлди.

Йўлдош Шамшаровнинг «Дарёлар» деб аталмиш очеркида республикамизда сув учун кураш темаси ва бу курашда ташкилотчилик қилган одамлар қаламга олинди. Шу муносабат билан адабиётга Усмон Юсупов образи кириб келди. Эллик йил ичида республикамизда оламшумул ишлар амалга ошди. Россиянинг энг қолақ, патриархал бир бурчаги бутун дунёга донг таратган ўлкага айланди. Бу ишда оддий меҳнатқашдан тортиб, йирик давлат арбобларигача жонбозлик кўрсатдилар. Бу жонбозлар қанчадан-қанча очерк, қанчадан-қанча повесть ва романларга материал бериши мумкин. Усмон Юсупов ҳам мана шу жонбозлардан.

Унинг образи бадиий адабиётга республикамизда сув учун кураш темаси билан келиб кириши ҳам бежиз эмас. Усмон Юсупов худди мана шу ишда кўпроқ ташаббус ва жонбозлик кўрсатган эди.

«Дарёлар»да Йўлдош Шамшаров «Ғурумсаройликлар»даги анъаналарни давом қилдирди. Воқеликни жонли ва жозибали қилиб очиб бериш йўлини излайди. Бундан ўттиз йил олдинги воқеанинг жонли гувоҳини, фақат гувоҳигина эмас, ўша воқеаларнинг фаол иштирокчиларини излаб топади. Шулардан бири Бузрукхўжа Усмонхўжаев, фарғоналикларнинг тили билан айтганда шунчаки Эшон ака.

Эшон ака ўша кезлари Фарғона районларидан бирининг ижроком раиси сифатида Катта канал қурилишида қатнашган. Очеркда тасвирланган воқеалар Эшон аканинг хотиралари сифатида тақдим этилади. Воқеаларнинг хотира шаклида ифода қилинишининг ўзи очеркка жонлилик бағишлайди. Бошқача қилиб айтганда, ёзувчи Эшон ака хотираси орқали ўттиз йиллик ўтмишга экскурсия қилади. Бу кишининг хотираси орқали у Ўзбекистонда ҳали тарих билмаган умумхалқ юришига бир назар ташлайди ва бу юришдаги халқнинг ақл ва идрокига, унинг ижодкорлик фаолиятига тасанно айтади.

Усмон Юсупов образи ҳам очеркка Бузрукхўжаев хотираси орқали киритилади. Халқнинг дилидагисини топиб, ўшанга яраша муомала қилишни ўзига муқад-

дас бурч қилиб олган бу йирик сиймо ҳаётидан кичкина лавҳа яратилади. Бу лавҳада Усмон Юсуповнинг характерли томонларидан бири — катта-катта ишларга оддий халқни сафарбар қила билиш қobiliяти жонли гавдалантирилади.

Баъзи очеркчиларимизнинг тажрибасини ва уларни қўллаб-қувватлайдиган танқидчиларнинг фикрини ўрганадиган бўлсангиз, очерк ниҳоятда енгил жанр. Бирор илғор колхозга ёки корхонага бориб, уларнинг ишларига бир назар ташлаб, кўрганларни қоғозга туширила берса очерк бўла берармиш. Бу билан бадиий адабиётга хос бўлган муҳим бир хусусият — образли фикр юритиш очеркка хос эмас, деган фикрнинг келиб чиқишига сабабчи бўладилар. Қолбуки, очерк ҳам, агар у чинакам очерк бўлса, образли фикр юритишнинг намунаси бўлиши керак.

Юқорида қайд қилганимиздек, «Ғурумсаройликлар» ҳаётнинг янги талабларига жавоб бера олмай қолган раиснинг ёш, уддабурон раисга ўз ўрнини топширишни тасвирлаш билан бошланади. Демак, бу коллектив ҳаётида катта бир бурилиш рўй бериши керак. Шу сабабдан раис алмашиши тасвирланган бобдан кейин, ўша бурилишни таъминлайдиган омиллар ёзувчининг диққат марказида туради. Бу омиллардан бири экин майдонларини кенгайтириш. Шу асосда асарнинг «Бахт йўли» деб аталмиш биринчи қисмидан кейин янги ер очишга бағишланган «Ойдин кўллар» номли қисми бошланади. Сўнгра катта хўжаликни олға силжитишда бош омиллардан бири бўлган механизацияга бағишланган «Дарға» деб аталмиш қисм берилади. Майда хўжаликларнинг йирик хўжаликка бирлашишини ифодалаган «Қушга қаноту инсонга бахт» номли қисм берилади. Илғор хўжалик ҳамма томондан ҳам илғор бўлиши керак. Ҳаётнинг талаби шу. Шу сабабдан хўжаликнинг боғдорчилик, чорвачилик сингари тармоқлари қаёқда қолди экан? Очеркчи бу саволга ҳам жавоб топди. «Ниҳоллар», «Норхолнинг қайнар булоғи» номли қисмларда бу катта хўжаликнинг шу соҳалари қамраб олинди. Асар «Раҳмат», деган хулосаловчи қисм билан тугалланади. Бунда партия ва ҳукуматимиз томонидан ғурумсаройлик қаҳрамонларнинг тақдирланиши тасвирланади.

Шундай қилиб, очеркнинг композицион тузилишининг ўзида қандайдир образли фикр бор. Ҳаёт маълум бир нуқтадан, раис алмашилишидан бошланди.

Ҳаёт олға сурган қаҳрамонлар кўпгина ишларни амалга оширдилар. Натижада, ҳаёт маълум бир даражага бориб етди: узоқ ўтмишда мева деганда фақат туту урикни таниган, ёз бўлса мол тимирскланиб ўзига озик топа олмайдиган, қиш бўлса бўрилар увиллашидан бошқа ун чиқмайдиган поёнсиз саҳронинг бир чеккаси да жойлашган Ғурумсарой — яқин ўтмишда заифгина бир хўжалик — ҳамма соҳалар бўйича намуна бўладиган илғор хўжаликка айланди.

Образли фикр юритиш асарнинг фақат композиция сига боғлиқ эмас. Бу масала кўпроқ унда яратилган образларга, уларнинг жонли ифодасига боғлиқ. Бу жиҳатдан ҳам «Ғурумсаройликлар» анча ажралиб туради. Очеркнинг ҳар бир қисмида битта марказий образ бор. Бу образларнинг ҳар бири ўзига хос хислатлари билан бошқалардан фарқ қилади.

Очеркнинг «Ойдин кўллар» деб аталмиш қисми шундай бошланади: «Парпини танийсизми?»

Ингичкадан келган, ияги чўзинчоқ юзига, хиёл дўнг пешанасига монанд йигит: бошини сал эгиб, елка суяги кўтарилиб, ниманидир излагандай қора бахмал кўзларини ерга тикиб, кўпинча қор тагида оққан сувдай унсиз юради». Тенгқурлари уни «индамас» ҳам дейишади.

Бу ерда автор қаҳрамоннинг портретига тегишли эсда қоладиган индивидуал белгиларни топа олган. «Ингичкадан келган ияги чўзинчоқ юзига, хиёл дўнг пешанасига монанд йигит». Бу унинг турғун белгилари бўлса, очеркист унинг характери, психологиясига хос белгиларни ҳам аке эттиради: Парпи «бошини сал эгиб, елка суяги кўтарилиб ниманидир излагандай қора бахмал кўзларини ерга тикиб юради». Демак, изланувчан ва интилувчан йигит. Бу сатрларни ўқиган китобхон Парпидан қандайдир муҳим бир иш кутади, гўё эртақлардагидек қаердадир хазина кўмилгану шу хазинанинг қулф-калитини Парпи топиши керак. Кейинчалик ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб чиқади. Ер ва сувга ташна бир жойда қанчаям гектар ернинг очилиши мумкин эканига у ишонч ҳосил қилганда китобхон унинг юзида катта бир хазина топган одамнинг ҳаяжонини кўради.

«Ғурумсаройликлар»да автор етакчи қаҳрамонлардан бири Парпи образини яратишда унинг портрет белгиларидан унумли фойдаланган бўлса, бошқа бир

бош образни яратишда психологик деталлардан унумли фойдаланади.

«Емгир икки кундан бери муттасил савалайди...

Боядан бери айвондаги кат четида гоҳ пастга тушиб олган кул ранг осмонга, гоҳ ҳусайинининг сапсарик доналарига тикилиб хаёл қуршовида ўтирган Мелиқўзи қаттиқ уҳ тортиб тебранди, кат қарсиллаб кетди. Нариди алланима гуп этди. Қаради: ёзлик ўчоқнинг бир лаби узилиб, ичига қулабди. Учоқ унга қопқора жағи қийшайиб тиржайгандай туюлди. Юрагида табиатнинг тескари, ўжар, инжиқ қонунини тилка-пора қилгудай тугён пайдо бўлиб, бу тугён ўзининг ҳозирги ожиз ўтиришидан ўзига берган дашноми билан кўшилиб кетди.

Вақтнинг тилладан қиммат бир пайтида, «сувга тушган товукдай ҳурпайиб ўтириш» унда алам ҳиссини уйғотди. Емгирнинг жиловини қўлга ола билмаган олимлардан ранжиди. Шу пайт унинг кўзига яна тиржайиб турган ўчоқ кўринди-да, жаҳд билан туриб далага чиқиб кетди».

Ажойиб психологик тасвир! Портрет белгилари Парпини қай даражада аниқ тасвирлаган бўлса, табиат манзарасидан келиб чиқадиган бу психологик деталь шу даражада Мелиқўзига хос бўлган жадалкорликни аниқ ифодалайди.

Табиат ўжар. Лекин Мелиқўзилар жадал. Умуман, Мелиқўзи табиат ўжарлиғи ва инжиқлигига қарши курашга бел боғлаганлардан. Оғир ишларни машина елкасига юклаб, бутун куз мавсумида қилинадиган ишларни санокли кунларда битказадиган даражагача олиб келиш уларнинг асосий мақсади.

«Гурумсаройликлар»да образли фикр қилишдан ташқари муваффақиятли ишлатилган образли ифодаларни ҳам кўп учратамизки, бу ҳислат ҳам китобга киритилган очеркларнинг жонли ва таъсирли бўлишини таъминлаган.

Очеркнинг ютуғи шундаки, образли ифодалар кўпинча тасвирланаётган образларнинг характерли томонларини очиб бериш билан боғлиқ ҳолда келади.

«Дўмбира овозини эшитса, улоқчи отнинг қулоғи динг бўлади, устидаги чавандозни суриб, ўзини тўдага уради». Бу ибора Акбар ака образини яратишда муҳим вазифани адо этади. Кўпгина раислар вазифасидан тушгандан кейин ё руҳан тушкунликка учрайдиган, ё раисликдан бошқа ишларга паст назар билан

қараб, жамоат ишларидан ўзини четлаб қўядилар. Акбар аканинг табиати эса бошқача. У кўпчиликка, жамоат ишларига улоқчи от дўмбира овозига қандай ўрганган бўлса шундай ўрганган. Шу сабабдан Акбар ака раисликдан тушгандан кейин ҳам колхознинг бир томонини ўз елкасига олди — колхознинг бош боғбони бўлди.

Иўлдош Шамшаровнинг ижодини синчиклаб ўргансангиз, шундай хулосага келасизки, у ифода қилиш усуллари устида анчагина бош қотириб, кейин қўлига қалам олади. Бу фикрни унинг фақат «Ғурумсаройликлар» китоби эмас, Оҳангарон кўмир кони қаҳрамонларини улуғловчи «Қаҳрамонлик йўли» китобчаси, Катта Фарғона канали қурилишига бағишланган «Дарёлар» номли очерки ҳам тасдиқлайди.

Бу икки очеркда ҳам Иўлдош Шамшаров одатдагидек китобхонни қизиқтириш йўллариини излайди. «Қаҳрамонлик йўли»да икки ака-уканинг мол боқиб юрган бир куни тасвирланади. Подачининг укаси — Мажид орқада қолиб кетгани ва дарёнинг суви ўпириб катта бир тепаликнинг қулагани, кейинчалик бу тепаликда бекинмачоқ ўйнаб юрган болаларнинг афти башараси қоп-қора бўлиб чиққани қандайдир бир сирли оҳангда тасвирланади. Оҳангарон кўмир конининг очилиши ана шундай бошланади. Бундан кейин очеркчи комир конининг тарихи, уни бунёд қилишда иштирок этган кишилар, қаҳрамонлик кўрсатган йигит ва қизлар, янгидан бунёд бўлган шаҳарча ҳақида гапиради.

«Дарёлар» номли очерк ҳам шундай кичик бир воқеанинг тасвиридан бошланади. Бу ерда Иўлдош Шамшаров бир афсонага мурожаат қилади:

«... Шу тепадарада навқирон бир йигит бир қизга ошиқ бўлибди. Жуда сулув, жуда дилбар қиз, кўзлари хумор, қовоқлари бодом, қошлари қалам экан; орқасини қоплаган сумбул сочлари сарв қоматига кўрку, юзлари сутдек оқ, тиниқ экан. Қиз фироқ қила бериб висолига етиштирмапти. Йигитнинг юраги ёнибди. Ривоятга кўра, у юрагини чангаллаганича ўзини Қорадарёнинг худди шу жойига ташлабди. Шу-шу, ким билади қачондан бери бу жойнинг номи Куйганёр...»

Катта Фарғона каналининг боши мана шу Куйганёрдан бошланади. Шундан кейин автор каналнинг барпо қилинишида актив иштирок қилган Бузрукхўжа ака ўйлари, эслашлари орқали бу бедов дарёни тўсиб кишанбанд қилган, уни ўз измига юргизган, пўлат дар-

возалар билан қулфлаб, калитини чўнтагига солиб олган қахрамон ўзбек йигитларининг ишларини тасвирлаб беради.

Иўлдош Шамшаров танилган, маҳоратли очеркчи. У ўзи кузатган, ўрганган ҳаётий воқеаларни бошқа адабий жанрлардагидек ёзувчи-санъаткор тафаккуридан ўтказди, уни «қайта бичиб, қайта тикади», санъат асари талабларига мувофиқ, кам жойини тўлдиради, ортиқча жойини олиб ташлайди ва шу йўл билан, фақат шу йўл билан ҳаётнинг ҳаққоний манзарасини яратиб беради.

Очерклар ҳаётга саёҳат натижаси ўлароқ майдонга келади. Очерк жанрининг ўзи эса адабиёт оламига, ундаги жанрлар водийсига, ундаги адабий тафаккур дунёсига, бадиий услублар уфқига саёҳатдир. Ҳаётга, адабиёт оламига йўл тутган саёҳат натижаси сифатида катта полотнолар яратилиши мумкин. Шундай бўлди ҳам. Иўлдош Шамшаров 1970 йилда «Чироқ» номли романини эълон қилди. Унинг очерклари, асосан, бугунги кун ҳаёт қахрамонлари — мамлакатни моддий бойлик билан таъмин қилиб турган колхозчи азаматлар бўлар эди. «Чироқ»да эса ёзувчи бу азаматларнинг ота-боболари ҳаётига бир назар ташлайди. Шу билан бугунги қахрамонликларнинг ўтмишдаги қахрамонликлар орасидаги узвий боғланишига китобхон эътиборини жалб қилади. Асарни ўқиган киши бугунги ҳаётга юриш, бу юришда қўлга киритилаётган одамшумул ғалабаларнинг замини революция байроғи баланд кўтарилиб, ҳаётда бирин-кетин инқилобий тадбирлар амалга оширилаётган вақтларда яратилганига яна бир марта ишонч ҳосил қилади. Ота-боболарнинг улуғвор ишлари билан танишиб, уларга таҳсинлар ўқиймиз, ҳали ҳам улар бизга ўрناق эканини англаб, руҳимиз кўтарилади — ақлимизга ақл, кучимизга куч қўшилади.

Иўлдош Шамшаров кўрганини ёзишга ўрганган. Унинг очеркларида бирон шахс йўқки, ёзувчи у билан шахсан таниш бўлмаса. Бу хусусият балким унинг романига ҳам тегишлидир. Романда йигирманчи йиллар бошларида рўй берган ер ислоҳоти воқеаси акс этади. Дехқонлар ҳаётида рўй берган бу инқилобий бурилишда Иўлдош Шамшаровнинг ўзи комсомол активисти сифатида қатнашган. Эҳтимол, романдаги ёш активистлардан бирининг прототипи ҳам ёзувчининг ўзидир. Кўрганини, билганини, бошдан ўтганини ёзиш

асарни ниҳоятда ишонарли қилади. Шу сабабдан бўла керак, романда акс эттирилган воқеалар китобхонда ҳеч қандай эътироз ҳам уйғотмайди, шубҳа ҳам.

Иўлдош Шамшаров йигирманчи йиллар ҳаёти картинасини китобхон олдиға ёзиб қўйди. Уша даврнинг алангали ҳаёти, синфий кураш ёлқинлари, революцион органлар томонидан ўртаға ташланган тадбирларнинг халқ орасига тез тарқалиб, оммавий кучға айланиши, бунинг натижасида янги ҳаёт душманларининг типирчилаб қолишлари, уларнинг осонликча жон бермасалар ҳам на халқдан, на ҳокимиятдан мадад ололмай ва ўз позицияларини топширишға мажбур бўлишлари билан яна бир бор танишамиз. Тарихдан олган илмий хулосаларимиз бу асар туфайли бадий ҳақиқатға айланади ва ўша давр ҳаёти ҳақидаги тасаввуримиз кенгайди.

Иўлдош Шамшаров романда қатор оригинал образлар яратади. Биз Носир бой типида эски ҳаётнинг моддий бойликни ўз қўлиға киритган, тиш-тирноғи билан бу бойликни сақлайдиган эски тартибни тиклашға уринган катта бир мулкдор образини кўрсак, шайх Шаҳобиддин типида моддий бойликни халқдан қўриқлаб қолиш учун уринаётганларнинг мафкуравий асосчиларидан бирини кўрамиз. Романда асл моҳияти билан булар иккаласи бир куч бўлиб, халқ зарби билан ҳаётдан кетиши керак бўлган кучлар сифатида акс эттирилади. Иўлдош Шамшаровнинг ютуқларидан бири шундаки, Носир бой ҳам, шайх Шаҳобиддин эшон ҳам ҳаётдан маъмурий чоралар билан узоқлаштирилмайди. Янги ҳаёт тўлқини Носир бойнинг хонадонига кириб боради, унинг тадбирларини ичидан туриб емира бошлайди. Бойнинг ишонган кишилари — қизи Нозима, куёви Қурбонқул янги ҳаёт қурувчилар таъсирига ўтади, ер-мулкнинг бир қисмини хатлаб бермоқчи бўлган Исоқ ҳам қўлдан чиқади, ҳатто энг содиқ ҳисобланган қирғиз чўпон — Бозор оқсоқол ҳам бойнинг уришилари фойдасиз эканини айтади. Вай яккаланади. Бундан кейин мол-мулкни қўлда сақлаш ҳаракатлари фойдасиз эканини тушунади. Носир бой ҳайрон. «Большовойлар сўзи қулфлоглиқ, тамбалоғлиқ уйларға ҳам шунча тез кирса!»

Янги ҳаёт тўлқини тезлик билан шайх Шаҳобиддин эшоннинг меҳробига ҳам кириб боради. Эшон тузоғига илиниб, унга ва бойларға бир умр содиқ хизмат қилиши керак бўлган нодонлар сони камаё бора

ди. Шундай қилиб, большевойлар сўзи фақат қулфлоглик, тамбалоғлик уйларгагина эмас, балки эски ҳаётнинг энг муқаддас қадамжойларига ҳам бориб етади. Янги ҳаёт тўлқини эшон ўйлаган ҳамма ҳийлаю найрангларни чилпарчин қилади. Аммо бой ва эшонларнинг беҳузурлик билан бўлса ҳам нафас олиб туришларига сабаб бўладиган шахслар ҳам бор. Романда бу хилдаги бир қатор образлар ҳам яратилган. Булардан ҳасадгўй, ўзидан ўзгандан баланд келишга қасд қиладиган, бунга тўғри йўл билан эмас, балки ҳар хил эгри йўллар билан эришишни одат қилиб олган мирмаҳмудлар, ҳаётнинг қай тарзда кетаётгани билан ҳисоблашмасдан ҳамма нарсани зўравонлик, пул билан битказишга ўрганган шодмонлардир... Булардан ташқари, бой ва эшонларга вақтинча ўғит берадиган, ҳаётдаги ўзгаришларни дарров англаб ола олмаган, эски ҳаётнинг тушунчаси билан келаётган, ҳаётдан жиддийроқ бир туртки олмагунча ўз ҳақ ва ҳуқуқларини таний олмаган «Қутлуғ қон»даги Ерматни эслатадиган шахслар ҳам йўқ эмас эди. Булар бойга содиқ қарол, эшонга мурид бўлган, кейинчалик хотини Мавлуда туфайли тўғри йўлни топиб олган Исоқ типидagi кишилар эди.

Романда янги ҳаёт тўлқинини яратувчилар тасвирига кўпроқ ўрин берилган. Йўлдош Шамшаров талқинидан шу англашиладики, инқилоб ва инқилобий шиорлар, қуруқ сўзлар йиғими бўлмаган, балки бу ғоялар, шиорларнинг моддий асоси бўлган. Инқилоб қатор инқилобий ислоҳатларни жорий қилди. Ер ислоҳати шулардан бири эди. Бошқача қилиб айтганда, инқилоб ер ва сувни ўз эгасига қайтарди, меҳнаткаш оммаси ҳам бунгача бойники ҳисобланган ер ва сув ўзиники эканини англади. Шу сабабдан инқилобий ғоялар халқ ичида тез тарқалди. Инқилобнинг шу хислатларини англаганидан эскича тарбия олган, мадрасаларда ўқиган Шароф домла ҳеч қийинчиликсиз инқилоб томонга ўтади. Бу ерда инқилоб ғояларининг ҳаққонийлигини исботлайдиган яна бир ҳақиқат бор: Шароф домла ёшлигидан бошлаб шайх Шаҳобиддин билан бирга таҳсил кўрган — бошланғич маълумотни Шаҳобиддиннинг отаси Баҳовиддиндан олганлар, кейин Қўқон мадрасасида ўқиганлар, аммо улар ҳар қайсиси бир қутб кишилари бўлиб чиқадилар. Бунинг сабаби шундаки, Шаҳобиддин ёшлигидан ўйлаш — фикр қилишга кам қобилиятли, ўзини мумтоз тутиш

га ўрганган ҳасадгўй бир шахс сифатида кўринади. Шароф эса ёшлигидан ўйчан, ҳаётнинг яхши ва ёмон томонларини тарозига солиб ўлчаб кўришга уринадиган ҳақиқатгўй, санъатга қизиқувчан, янгиликка интиладиган бир шахс. Бу уларнинг илмдан фойдаланиш усулларидан ҳам маълум: Шаҳобиддин мадрасадан келиб шайхлик қила бошлайди. Унинг орзу-истаклари ҳам шу эди. Шароф эса ўқитувчиликка киришади. Ўз шахсий хусусиятлари билан ҳақгўй, янгиликка интилувчи шахс, қандай тарбия олишига қарамасдан инқилоб томонига ўтди. Ҳақ инқилоб ҳақгўйларни ўзига тортди. Ҳақгўйлар ҳақ инқилобни яратди. Ўзининг характер-хусусиятлари билан ҳаёт ҳақиқатидан узоқда турган шахслар эса ҳақгўйлар яратган инқилобни тушунишлари у ёқда турсин, унга қарши кураш эълон қилдилар.

Романда инқилоб яратган ҳақгўйлар фақат оқ-қорани таниган Шароф домла эмас, балки оддий меҳнаткаш вакиллари бор. Булардан энг яқинларидан бири Карим полвон. У полвон деса дегудек гавдаси, гап-сўзларининг оҳанги, мард ва чўрткесарлиги билан китобхон кўз олдида тўла гавдаланади. Карим полвон инқилобни кучоқ очиб қарши олган, бугина эмас, қўлида қурол билан инқилоб ғалабасига ўз ҳиссасини қўшган бир шахс. «Шўро ҳукумати — мен, сен, биз ҳаммамиз, тескари айланиб келган фалак гардишини ўз қўлимиз билан ўнг томонга ўзимиз айлантириб тузганмиз бунди. Энди муқим айланади...» — дейди у камбағалларга.

Шундай қилиб, романда йигирманчи йиллар бошларидаги контрастли ҳаётни характерлайдиган, ўз дунёқарашлари, ҳаёт ақидалари билан бир-бирларидан кескин фарқ қиладиган қатор образлар ёритилганки, бу образлар мажмуаси ўша давр ҳаётининг умумкартинасини акс эттиради, давр тарихий ҳақиқатини кўз олдимизда жонли гавдалантиради.

Юқорида биз ёзувчининг очерк жанрида кўп йиллардан бери қалам тебратиб келаётганини ва бу ишнинг романда қўл келганини айтиб ўтган эдик. Бу фикрни инкор қилмаган ҳолда шуни айтиш керакки, очеркчилиги бир жиҳатдан ёзувчига қўл келган бўлса, иккинчи жиҳатдан асарнинг сюжет суръатини оширишга халақит берганга ўхшайди. Романдаги умум услуб анчайин вазмин, баъзи жойларда вазминлик сюжет ривожига тўсиқ бўладиган даражада. Баъзи ўрин-

ларда автор кераксия тафсилотларга ўрин беради. Кераксия тафсилотлар воқеа моҳияти билан танишиш учун шошилаётган китобхон дикқатини бўлади, шу муносабат билан у кутаётган воқеа моҳиятига бир оз соя тушади ва китобхоннинг қизиқишини сусайтиради.

«Чироқ» — 20-йиллар синфий кураш манзарасини яратиб берадиган, ўша давр халқ ҳаёти, унинг кураши ва интилишларини акс эттирадиган, аввало, катта маърифий, эстетик қимматга эга бўлган романдир.

Адабиёт олами кенг. Одатда, санъаткорлар бу кенг оламнинг бир неча соҳасида истеъдодларини кўрсатадилар. Бировлар ҳам шоир, ҳам драматург, иккинчи бировлар ҳам ёзувчи, ҳам шоир, бошқа бировлар ҳам ёзувчи, ҳам олим, яна бировлари эса ҳам ёзувчи, ҳам таржимон ва ҳоказо. Йўлдош Шамшаров кейинги гуруҳга мансуб санъаткорлардан. Очеркчиликка биринчи қадам ташлагандан бери у бадиий таржима билан шуғулланади. Тўғрироғи, у ўз истеъдодини таржимада синаб кўрди. Улуғ Ватан уруши йилларидаёқ у рус ва ғарб адабиётидан бир неча машҳур асарларни ўзбек китобхонларига таржима қилиб тақдим этди. Булар ичида Даниэль Дефонинг «Робинзон Крузо» асари ҳам бор. Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги биринчи йилларда бу катта воқеа акс эттирилган қатор асарларни таржима қилди. Л. Космодемьянскаянинг «Зоя ва Шура», С. Заречнаянинг «Лочин», С. Лоскутовнинг «Жанговар эпизодлар», «Партизанлар» китоблари шулар жумласидандир.

Йўлдош Шамшаров рус классиклари асарларини таржима қилишда ҳам актив фаолият кўрсатди. У атоқли рус ёзувчиси И. С. Тургеневнинг қатор роман ва повестларини таржима қилиб, бу улуғ санъаткорнинг ғоялар дунёси, эстетик олами билан ўзбек китобхонларини таништиришда жонбозлик қилди.

Йўлдош Шамшаров таржима қилган авторларининг рўйхати катта. Бу рўйхатга бир назар ташласангиз, у таржима қилган асарлар кўпроқ ўзларининг гуманизм, ватанпарварлик ғоялари билан бой эканини англаб оласиз. Зотан, Улуғ Ватан уруши йиллари она-юрт учун жонини фидо қилганлар, керак вақтида душман ўқиға кўксини тутиб берганлар ҳақида ҳикоя қиладиган китоблар билан Йўлдош Шамшаров алоҳида муҳаббат билан таржима қилган Тургенев асарлари орасида бир умумийлик борга ўхшайди. И. С. Тургенев рус халқининг потенциал кучи, истеъдоди, руҳий қув-

ватини сезган ва ўз халқининг шу томонларини улуғлаган, оқибат, шу кучларнинг, истеъдоднинг, гўзалликнинг келажақда юзага чиқишини башорат қилган санъаткор эди. Рус халқи И. С. Тургенев яшаган вақтда яширинган ўз истеъдоди ва руҳий бойлигини революция йиллари ва Улуғ Ватан уруши йилларида бутун дунёга намойиш қилди. Шу сабабдан бўлса керак, И. С. Тургенев таржимони бўлмиш Йўлдош Шамшаров ҳозирги давр ҳаётини акс эттирувчи асарларни таржима қилганда ҳам кўпроқ рус халқининг руҳий бойлиги, юзага чиққан потенциал кучи, жаҳонга таъитган истеъдодини кўрсатувчи асарларни таржима қилди. Чунки фақат шу асарлар унга руҳий озуқа берар, ўз дилидаги идеалларни айтишга имконият туғдирарди.

Шундай қарасангиз, очеркчи Йўлдош Шамшаров билан таржимон Йўлдош Шамшаров ораларида ҳам қандайдир мустақкам боғланиш борга ўхшайди. И. С. Тургенев асарларидаги халқ кучи, қудрати, истеъдодини улуғлаш ақидалари Йўлдош Шамшаров очеркларига ҳам хос. У қайси бир ҳаёт материални олмасин, қайси бир қаҳрамон ҳаётига мурожаат қилмасин, аввало, ундаги потенциал кучга, унинг руҳий бойлигига, унинг истеъдодига кўз ташлайди. У ҳар бир ҳаёт материалида, ҳар бир персонажда — ўз замондошида — шу хислатларни кўради, улуғлайди. У тасвирлаган Аҳмаджон Одилов, Мелиқўзи Умурзоқов, коллективлаштириш ҳаракатининг қаҳрамонларидан Акбар ака, Усмон акалар ва ниҳоят, Усмон Юсупов ёзувчи идеалини акс эттирган халқ истеъдодлари, халқ қаҳрамонлари эмасми?!

Йўлдош Шамшаров, юқорида айтганимиздек, кўп воқеаларнинг гувоҳи бўлган ёзувчиларимиздай. Бундай ёзувчилар узоқ вақтлар ўзида ижодга таъина бўлиб юргандек бўлади. Умрининг маълум бир қисмида тўйиб-тўйиб ижод қилишга киришади. Ҳозир Йўлдош Шамшаров шундай пайтни бошидан кечирмоқда.

«ЭШИТИНГ,ШЕЪР УЌИМАН!»

Урушдан кейинги оғир йиллар... Ойбекнинг Ўзбекистон Ёзувчилар союзига раис вақтлари. Кунлардан бирида ёзувчи кабинетига устида йиртиқ кўйлак, бошида эски дўппи, оёқ яланг бир ёш йигит кириб келди. Шимининг чўнтагидан тўрт букланган бир қоғозни олиб: «Эшитинг, Ойбек ака, шеър ўқийман», дейди. «Ўқинг,ўқинг», дейди Ойбек. Йигит шеърни ўқиб кетади. Шеърни ўқиб бўлиб, йигит адибдан ўзининг асари ҳақида бирон нарса эшитгиси келарди, албатта. Лекин Ойбек ҳеч нарса демайди. У шеърни эхтирос билан ўқиб берган бу йигитга бошдан-оёқ разм солиб бир қарайди ва секин ўрнидан туриб, уни эргаштириб Литфонд раисининг олдига олиб киради. Йигит янаги сафар союзга келганида янги костюм-шимда эди...

Қудрат Ҳикмат Ойбекдан шу хилда биринчи йўланма олганидан кейин йигирма йилдан кўпроқ вақт ўтади. Бу вақтлар ёш шоир учун бекор ўтмайди.

Юрагимда кезар бир тўлқин,
Мени олға ундаб туну кун.

Ҳа, тўлқин кезган! Агар ўша вақтларда юпунгина кийинган, ким билсин, ўз тирикчилигини қандай ўтказиб юрган бу йигитнинг юрагида тўлқин кезмаганда ва бу тўлқинлар ёш юракни ёриб чиқишга уринмаганда, катта бир даргоҳга келиб, «эшитинг, шеър ўқийман», дея олармиди! Катта устоз нигоҳида биринчи гал маъқуллаш аломатини сезган ёш шоир юрагидаги тўлқинларга йўл бера бошлаган. Натижада ёш ки-

тобхонларни мафтун қиладиган қатор-қатор шеър ва поэмалар яратилиб қолган.

Дунё сирларига эндигина қизиқаётган ўғил ё қи зингизни кўлидан тутиб сайр қилиб юрганнгизда бў- ладиган суҳбатга бир разм солинг, болага тушунти- риш қийин бўлган муаммолар олдингизга қатор қи- либ қўйилади. Бола-лампочкага кўзи тушиб, «Лам- почка нимага ёнади?» — дейди. Ариқда оқиб турган сувни кўриб, «Сув қаердан келади?» — дейди, агар шу пайт Ойга кўзи тушиб қолса, «Ойнинг ичида нима бор?» — ҳам дейди. Баъзан бу саволлар мураккаб шакл- да берилади. «Ёмғир қаёқдан келяпти?» — деган са- волга «булутдан» деб жавоб берсангиз, «Булут уни қаёқдан олган?» — дейди. Агар унга жавоб бериб қутул- димми, десангиз, унинг кетидан яна бошқа савол чиқиб қолади. Тажрибасиз ота ё она, баъзан тажрибалиси ҳам нима дейишини билмай гангиб қолади.

Қудрат Ҳикмат болалар учун асар яратар экан, улар психологиясидаги шу хусусиятларни ҳисобга ол- ган ҳолда иш тутади. Гўё миллион-миллион ота-оналар учун синчков болаларга дунёнинг сирларини англата- диган жавоблар беради. «Тоғдан келар пилдираб, ариқ- лардан шилдираб...» Гап нима ҳақда кетаётгани маъ- лум. Қудрат Ҳикматнинг «Сув» шеъри шундай бош- ланади. Бундан кейин у канал ва ариқлар қазилиб, сувнинг далаларга кетиши, чўлларнинг қурилиши, дунёнинг кўкаламзор бўлиши асоси мана шу сув эка- ни ҳақида маълумот беради. «... Қандай қилиб белам- паёғ, бегугурт равшан ёнар лампочка?» Лампочкани кўриб, бола хаёлидан бундай саволларнинг қанчадан- қанчаси ўтмайди дейсиз!

Кокил-кокил симлардан
Нур дарёси оқарми?
Ё кўринмас одамлар
Келиб уни ёқарми?

Бола онги савияси ундан шундай саволлар чиқи- шини тақозо қиладди. Шоир бир зум ўзини бола ўр- нида кўради ва унинг номидан топилган жавобни ифо- да қиладди:

Сувнинг йўли бошланар,
Тоғларнинг қир учидан.
Энергия олинар
Шўх дарёлар кучидан.

Бола дилидан чиққан бу хилдаги савол ва жавоблар ҳаётнинг мураккаблигига нисбатан ниҳоятда оддий ва ибтидоийдир. Бу хилдаги савол-жавобга ўрта маълумотга етар-етмас илми бор ҳар кимсанинг ҳам, баъзан саводи кам одамларнинг ҳам ақли етабериши мумкин. Лекин жавоб билан жавобнинг фарқи бор. Оддий одам «сув қаёқдан келади?» — деган саволга «тоғдан», «лампочка ёруғини қаердан олади?» — деган саволга «электростанциядан», деб қисқа ва қуруқ жавоб бериб қўя қоларди. Бундай савол-жавобларни бола кўп эшитади ва унинг одатдаги жавоблардан эканини билади ҳам.

Шоир дунё сирлари ҳақидаги саволларга поэтик жавоб беради. У жавобни жонлантиради, поэтик оҳанг бағишлайди, табиатни, унинг сирларини бевосита ҳис қилишга ёрдам берадиган жонли ифодани топади. Лампочка шоир тилида шаклдаги нарса, «нок нусха». Лампочкани нокка ўхшатиш уни аниқроқ сезишга ёрдам беради, бирданига бола иккита предметнинг — ҳам лампочканинг, ҳам нокнинг шаклини яхши ҳис қилади. «Кокил-кокил симлардан нур дарёси оқарми?» «Ёғочдан ёғочга тортилган симлардан ток оқармикан?» — деб ҳам савол қўйиш мумкин эди. Бундай ҳолда поэтика йўқоларди. Мураккаб тушунча мураккаб жумла билан ифодаланган бўларди. Болага кам эшитилган, лекин аниқ ифода қиладиган иборани топиш керак эди. Ёғоч билан ёғоч орасидаги симларни бола кўп кўрган, лекин кокилга ўхшашини тасаввур қилган эмас. Балки бундай иборани ҳеч ҳам эшитмагандир. «Кокил-кокил симлар» бола тасаввурини бирданига тўлдиради, айтилаётган предмет ифодасини аниқлаштиради, бо ланинг поэтик фантазиясини бойитади. Буни яхши англаб олган бола предметларни чоғиштиришга, уларни аниқ ифода қиладиган сўз ахтаришга ўрганади. Бу ерда асарнинг ҳам эстетик ва маърифий қиммати бир-бирига омикта.

Гап фақат яхши топилган ўхшатишу аниқ ифодаларни топа билишда эмас. Бадиий асарда, шу жумладан, болалар учун ёзилган асарларда ҳам маълум бир фикр оқими ва аниқ тугаллик бўлиши муҳимдир. Шеър боши йўқ, кети йўқ таассурот маҳсули бўлавермайди. Қудрат Ҳикмат ҳам бадиий ижоднинг бу қонунлари билан ҳисоблашмасдан иложи йўқ. У одатда бирор предмет ё воқеа ҳақида шеър ёзар экан, унинг ўзига хос аломатларини топади. Ифода қилиш приём-

ларини ушбу аломатларни китобхонга етказиш мақсадига бўйсундиради.

На макон, на йўли бор,
Қайларгадир югурар.
На этак, на қўли бор,
Ким ҳам ушлаб улгурар.
Бир қарасанг липиллаб
Киран бовлар қўйнига,
Осилади типирлаб,
Майсаларнинг бўйнига.

Шоирнинг «Шамол ботир» номли шеъри шундай бошланади. Бу мисраларда шоир жонсиз нарсани жонлантиради, шамолга хос белгиларни худди топишмоқдагидек аниқ ва сирли ифода қилади. Боланинг шамол ҳақидаги тасавури жуда тор, албатта: қиш кунлари нимадир эсиб юзларни ачитади, нарсаларни учиради, лекин нима эканини у билмайди, бу ҳақда жиддий ўйлаб ҳам кўрмаган. Бу нима экан, деган савол аён-аёндан унинг миясидан яшин тезлигида ўтгандир, балким. Шоир худди шуни назарда тутгандек шамол ҳақида болага маълумот беради.

Гап фақат шу билан тугаса поэтик асар бўлмасди. Бу мисралардан кейин ҳам шамол ҳақида маълумот берадиган бир қанча мисралар яратади. Шамол ҳақида умум тасаввур тўлароқ яратилгандан кейин шамолнинг инсонга фойдаси ҳақида гапириб кетади. У булутни ҳайдайди, у тегирмонни юргизади, у хирмон шопиради, усиз ҳосил бермас ток...

Зумда кезиб оламни
Дил чигалин ёзолар.
Чанглатиб гул-долани
Ҳам ҳавони тозалар.

Қудрат Ҳикматнинг ҳар бир шеърида ҳам бу хилдаги бир тугалланиш бор. Бу тугалланиш масаллардан келиб чиқадиган хулосани эслатади: аввало, предмет ё воқеа ҳақида жонли маълумот, ундан кейин у предметнинг маълум бир хислатлари, охирида ўша белгили воқеа ва ҳодисадан келиб чиқадиган хулоса. Шу сабабдан унинг шеърлари бошли, оёқли нима биландир бошланади, нима биландир тугайди. Бу тугалла-

ниш конкрет бир маънони ифодалашга хизмат қилади.

Бизни доим ўраб турган табиат ва ҳаёт воқеаларини поэтик ифода қилиб инсон тасаввурини бойитиш ва унинг онгига таъсир ўтказиш адабиётнинг асосий вазифасидир. Бадий ижод олдида турган бу вазифа, хусусан, болалар адабиётида муқаддас ва муҳимдир. Болаларнинг синчков ва қизиқувчанлиги, улар онгининг тез суръат билан ўсиб-улғайишга интилиши адабиёт олдидаги бу бурчни яна ҳам муқаддаслаштиради. Бу вазифа биз учун, баъзан болалар учун ҳам оддийгина бўлиб сезилган, лекин моҳиятида қандайдир табиат ва ҳаёт сири ётган воқеаларни поэтиклаштиришни талаб қилади.

«Мих», «Сим». Булар ҳар бир хўжаликда ишлатиладиган предметларнинг энг оддийларидан. «Тутун». Бола диққатини тортишга кам сазовор бўлган бир нарса: «Устун». Унинг вазифаси, қандог ясалганини бола ўйлаб ҳам кўрмаган. Еки ботинканинг пошнаси. Ботинка ҳақида болада тасаввур бор бўлиши мумкин, лекин пошна ҳақида у ўйлаб ҳам кўрмагандир. «Қамиш» бу ҳам табиатнинг бир қисми. У ҳақидаги боланинг тасаввури фақат баҳор кунлари беш-ўн кун учириладиган варрак билан боғлиқдир. Қудрат Ҳикмат бунга ўхшаган оддийгина предмет ва воқеалардан поэзия топади. Бошқа бир шоир на михни, на симни, на тутунни писанд қилмас, уларда поэзия яширинган эканини балким сезмаган ҳам бўларди.

Қалпоқ кийган аскарга
Ўхшайди мих полвон ҳам,
Бирикади у билан
Эшигу ром, нарвон ҳам.

Михнинг ҳаётда бажарадиган вазифасига мос равишда доим буйруққа тайёр турадиган аскарга, кучи билан иш кўрсатадиган полвонга ўхшатилиши оддийгина бу предметга поэтик бўёқ бағишлайди. Бунгача бола бу оддийгина предметнинг белгилари, ҳаётдаги вазифаси ҳақида ўйлаб кўрмаган бўлса, шеърни ўқиб, бу ҳақда ўйлаб қолади:

Тоғни қўйсанг устига
Кўтаради рўйирост.
Худди зонтик унга том,
Бир-бирига тушган мос.

Бу ерда ҳам предметнинг вазифасига мос ифодалар топилганки, улар ҳар кун кўриб юрган нарсалари ҳақида болалик таассуротини оширади. Бу предметнинг гўзал хислатларини англашга бир қадам қўяди. Ҳаётда оддий бўлиб сезилган бу предметлар тасвирида катта поэтик хулоса ҳам чиқарилади. «Мих» шеърисида «михдек ўткир, тўғри бўлиш» шоир номидан болага насиҳат қилинса, «Устун»да «ҳар ишда юккаш устундек устун бўлишни, ҳар ишга ҳусн бўлишни» персонаж номидан орзу қилади.

Қудрат Ҳикмат бошланғич шеърларини катталар учун ёзган эди. Қуддус Муҳаммадий раҳбарлик қилган адабиёт тўғарагига қатнашишми, ё болалар ҳаётига нисбатан ўзида сезган зўр қизиқишми, ёки булар ҳар иккаласи ҳамми, ҳар ҳолда, ўз таланти ва илҳомини у болалар адабиёти майдонида синаб кўрмоқчи бўлди. Бир-иккита муваффақиятлардан сўнг у ўзини шу соҳанинг шоири сифатида ҳис қилди. Адабий тўғарак бир оз вақт Ислом шоир ҳузурида бўлиш, бундан кейин газета редакцияларидаги хизмати Қудрат Ҳикматнинг поэтик диапазонини кенгайттирди. Назаримизда, фикрларни содда ва раво ифодалашни Ислом шоирдан, оддий предмет ва воқеалардан поэзия топа билишни Қуддус Муҳаммадийдан, ҳаётийликни, танланган предмет ва воқеа тасвиридан катта хулоса чиқара билишни эса газета ҳаётидан олди...

Шоир ҳаётида шундай бир давр келадикки, у ўз фикри зикрини кичик шеърларга сиғдира олмай қолади. У йирикроқ фикр айтадиган каттароқ майдон ахтариб қолади. Ўз куч ва талантини мураккаброқ жанрда синаб кўришни йстайди. Қудрат Ҳикмат ижодида ҳам шу ҳодиса рўй берди. Шеъриятда анчагина тажриба орттиргандан кейин у поэмалар яратишга киришди.

Шоир биринчи поэмаси — «Чирчиқ фарзанди»ни олтмишинчи йил охирларида яратди. Поэма икки давр ҳаёти контрастини ифодалашга бағишланган. Халқнинг революциядан олдинги ҳаёти: табиат офатлари — сув тошқинию касалчилик, одамлар аро муносабатдаги офатлар — аёвсиз эксплуатация, революциядан кейинги ҳаёт, шоҳу амир, беклар йиқилгандан кейинги халқнинг эркин ҳаёти, ижодий меҳнати. Поэма мана шу социал фикрларнинг қуруқ ифодасидан иборат эмас. Асарни бошдан-охиригача тутиб турадиган қизиқарли сюжети бор. Сюжетни бошқарадиган қаҳра-

мон ҳам бор. Бу революциядан илгари сув тошқинида бешик билан оқиб кетган ва бошқа бир киши томонидан топиб олиниб, тарбия қилинган, совет мактабида ўқиб илм олган, кейинчалик илғор ишчи даражасига кўтарилган бир йигитнинг ҳаёт йўли. Поэманинг бошидан охиригача бу йигит тақдири китобхонни банд қилади, асарнинг қизиқиб ўқилишини таъмин қилади.

Икки ҳақиқатни қиёсий акс эттириш — революциядан олдинги оғир ҳаёт, революциядан кейинги озод меҳнат — поэтик жиҳатдан реалистик оҳангда яратилган бўлса-да, сюжетда воқеаларнинг тартиб этилиши билан поэма халқ оғзаки ижодига яқин туради. Фарзандсиз одамнинг узок вақтлар кутишидан кейин фарзанд кўриши, сув тошқини бўлиб бешикдаги боланинг оқиб кетиши, иккинчи бир бефарзанд кишининг уни топиб олиб тарбия қилиши, онанинг излаб ўз ўғлини топишлари халқ оғзаки ижодида кўп учраган сюжетни эслатади.

Умуман, Қудрат Ҳикмат халқ оғзаки ижоди традицияларидан унумли фойдаланган шоирлардан. Унинг шеърлари ҳам халқ оғзаки ижодидаги сингари фикрлар содда ва оҳанги равон, поэмаларида эса ўша фикрларнинг соддалиги, оҳангнинг равонлиги сақланган ҳолда мураккаб ҳаётий тушунчалар, фольклорсимон сюжет приёмлари билан акс эттирилади. Шеърга солинган бир эртакнинг сюжет манбаи ҳақида хабар бериб:

«Уни халқдан олгандим
Яна қайтиб бераман», —

дейди.

Ҳар бир шоир ҳам, ҳар бир ёзувчи ҳам халқдан олиб халққа беради. Бироқ Қудрат Ҳикмат ижодида бу халқдан олиб, уни қайта ишлаб, яна халққа қайтариб бериш асосий принциплардан.

«Чирчиқ фарзанди»да халқ оғзаки ижодидан олинган приёмлар билан ҳаётий фактлар, яъни реалистик услуб орасида бир оз узилиш кўринар эди. Утмишда оддий халқ бошига тушган кулфатларни, революциядан кейинги эркин ҳаётни акс эттирадиган қисмлари реалистик оҳангда ёзилган. Бу ҳақиқатни бериш учун халқ оғзаки ижодидан олиб келтирилган боланинг сувда бешик билан оқиб кетиб, омон қолишига ўхшаган деталлар далилсиз. Халқ оғзаки ижоди традицияла-

ридан фойдаланган бошқа асарларда шоир бундай узилишга йўл қўймайди.

Қудрат Ҳикматнинг бир қатор поэмалари борки, улардан ҳаётий фактлар болалар онги савиясига мос тарзда енгил ҳикоя қилиб берилади. Бу хил поэмаларда шоир моҳият-эътибори билан реалистик, лекин ниҳоятда қизиқарли, қарийб латифанамо воқеаларни танлайди. Бундай воқеалар воситаси билан китобхонга катта ҳақиқатни баён қилиб беради.

«Миришкор бир деҳқон ўз қовунини тўнғиз, деб милтиқ билан отибди», «тошбақалар ҳужум қилиб, гўзани пайҳон қилиб кетибди», «қумни бульдозерлар сураётганда остидан қовун чиқибди», дейишса бу гапларга биров ишонса, биров ишонмаса керак. Латифанамо бу фактлар Қудрат Ҳикматнинг учта поэма яратишига асос бўлган.

Гап фақат латифанамо фактларда эмас. Агар шоир уларга катта маъно бағишламай, ўзини кўчириб қўя қолса, бу фактлардан асар чиқмас, чиқса ҳам мақсадга мувофиқ бўлмас, қуруқ фактнинг баёни бўлар эди, холос. Бу фактлар шоир учун сабаб, баҳона, катта ҳақиқатни айтиш учун асос.

«Тошбақалар ҳужуми»да акс эттирилган катта ҳақиқат шундай: эркемару тошбақа, юмронқозигу чиябўрилар ҳоким бўлган, шўра ва қақра босиб ётган, на боши бор, на учи — чексиз сахро. Асрлар бўйи шу зайлда қуёшда қақраб ётган бу чўлга кетмонини кўтариб одам келади. Одам кучига на иссиқ, на ўт, на шўр, на чанг чидам бера олади. Чўлнинг «ҳокимлари» ундан чекинишга мажбур. Уша «ҳокимлар»дан охиргиси гўзаларни пайҳон қилган тошбақалар. Оқибат, улар ҳам машиналарга юкланиб, тугма заводига жўнатилади. Мана, шоир айтмоқчи бўлган кичик фактдан чиқарилган катта ҳақиқат. Шу катта ҳақиқатни чиқара билган — шоир!

Ўз қовунини тўнғиз деб отган деҳқон ҳақида гап кетса, баъзилар бунинг ҳақиқат эканига шубҳа қилса, баъзилар мийғида кулиб қўя қолиши мумкин. Лекин бу реал факт. Катта маъно бу латифанамо фактга жон беради.

Бободеҳқон... Деҳқонларнинг бобоси, «Чамалаб бир қарашда қирни қирдан фарқ қилади», у даласига йил бўйи билак кучию қўйнинг қийини тўкади. Яхшиси, поэманинг ўзига мурожаат қилайлик:

Янтоқларни қиртишлаб,
Сепган қўйнинг қийини,
Ер бошига қўндирилган
Янги чайла уйини.
Қачон кирар ҳосилга
Тошдан тортиб то тариқ,
Сувга ташна қай бири,
Қандай тушар ўқ ариқ,
Чанқадими нўш пиёз
Нўхат бўлар неча хил?!
Бобо экин-тикинга
Ҳам ишқибоз, ҳам омил.
Камгайдаги полизи
Ухшар хушбўй гулзорга
Талаш бўлган қовуни
Чиқса пишиб гузарга.

Мана, ёзувчи демоқчи бўлган катта ҳақиқат. Ўз ишини яхши биладиган, унга жон-дили билан берилган, деҳқончиликнинг пири ҳақиқий бободеҳқон. Шоир китобхонни бободеҳқоннинг шу хислатлари, унинг яратувчилик сирлари билан таништирмоқчи — фақат таништирмоқчи эмас, унинг бу хислатларини улуғлаб, китобхон дилига жо қилмоқчи.

Ўз меҳнатига, ижодига берилган, доим иш билан банд бўлган одамда ғалати кўринадиган даражадаги қандайдир соддалик бўлади. Ўз қовунини отиши бободеҳқоннинг соддалиги ва «ғалати» лигидан дарак беради. Лекин бу соддалик ва «ғалати» лик бободеҳқоннинг миришкорлигини улуғлашга хизмат қилади. Аввало, фақат миришкор деҳқонгина тўнғиз деб гумон қилиш даражасидаги йирик қовунини етиштириши мумкин. Кейин ўз меҳнати билан банд бўлиб, шунақа йирик, ширин қовунларни етиштирган деҳқон айёрликдан холи бўлиши ва шу хилдаги «ғалати» ишни қилиб қўйиши мумкин. Бунақа «ғалати» ҳодисалар катта олим ва санъаткорлар ҳаётида ҳам кўп учраб турадики, булар халқ орасида оғиздан-оғизга ўтиб юради. Қудрат Ҳикмат бободеҳқон ҳаётида рўй берган бу «ғалати» ликни миришкор деҳқонларимизни улуғлаш, улар меҳнатини поэтиклаштиришга асос қилиб олган.

Бу хилдаги поэмаларида Қудрат Ҳикмат ҳаётий фактларни асос қилиб олса-да, шаклда халқ оғзаки ижоди, ифода услуби ва оҳангидан фойдаланади. Сю-

жетнинг латифанамолиги, ифоданинг оддий бўлиши реалистик беллетристикада учрайдиган мураккабликлардан холи бўлиши фикримизнинг далилидир.

Қудрат Ҳикматнинг бир хил асарлари борки, уларнинг сюжет материали бевосита халқ оғзаки ижодидан олинган. Баъзи ўринларда у ўша халқ оғзаки ижодидаги тематик ва гоъвий йўналишини ҳам сақлайди.

«Човқар»да эгасига ниҳоятда содиқ от билан боғлиқ бўлган бир воқеа тасвирланади. Баъзи ҳайвонларнинг инсонга содиқлиги ҳақида халқ оғзаки ижодида анчагина ҳикоятлар бор. Ҳаётнинг ўзида ҳам бундай ҳодисалар кам эмас. Қудрат шу хилдаги халқ оғзаки ижодида учрайдиган бир ҳикоятни олиб, унга янгича маъно бағишлаб, ўзига хос раванглик билан ҳикоя қилиб беради. Бугина эмас, Қудрат бу ҳикояга синфий мазмун бағишлайди. Бий томонидан зўрлик билан ўз эгасидан тортиб олинган от бийни йиқитиб ўлдиради ва нобуд қилинган эгаси олдига қайтиб келади.

Диний адабиёт билан танишадиган бўлсангиз, шу ни кўрасизки, унинг «ижодкор»лари хурофот гоъларини омма ичига кенгроқ ёйиш учун халқ оғзаки ижодидан усталик билан фойдаланганлар. Халқ оғзаки ижоди намуналарини дин қўлидан тортиб олиб, халқнинг ўзига тақдим қилиш фақат фольклоршунос олимларининггина иши эмас, балки шоир ва ёзувчиларнинг ҳам ишидир. Бу ишга маълум даражада ўз ҳиссасини қўшмаган катта санъаткор кам учрайди. Қудрат Ҳикмат ўз қаламини бу ишда ҳам синаб кўрди. Унинг «Илоншоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида» номли асари бу жиҳатдан характерлидир.

Бу ҳикоя — «Қиссасил анбиё»да учрайди. Унда динни тарғибот қилувчилар бу ҳикоятга тамоман диний тўн кийгазганлар. Қудрат Ҳикмат уни «Қиссасил анбиё»дан олиб, унга юкланган диний мазмунини ажратиб ташлаб, ундаги гуманистик мағизни сақлаб қайта ишлаш билан анчагина кучайтириб, яна халққа тақдим қилади. Гўё халқдан ўгирланган нарсани топиб илгарисидан ҳам яхшироқ ҳолатда халққа қайтариб беради.

«Илоншоҳ ва унинг амалдори ари ҳақида»ги ҳикоятда Қудрат Ҳикмат катта гуманистик гоъни символистик образлар воситаси билан улуғлайди. Қонхўр илон — ҳайвонларнинг шоҳи, айёр тулки — шоҳнинг маслаҳатчиси, айғоқчи ари — шоҳнинг чопари; Қонхўр шоҳдан, айёр маслаҳатчидан, ёвуз чопардан

инсонни сақлаб қолган образларнинг инсонга муносабати орқали халқ яратган катта гуманистик ғояни улуғлайди.

Бободехқон ўз ишига қанча берилган бўлса, Қудрат Ҳикмат ҳам бадиий ижодга шунча берилган шоирлардан эди. У ўзининг бутун меҳнатини, бор қобилиятини бадиий ижодга — болалар адабиётига бағишлади. Кўча-кўйда, эшик-эликда бирор ошна-оғайниси ё бирор адабиёт аҳли учраб қоладиган бўлса, Қудрат Ҳикмат тўхтар, ё гапингизни шартта бўларди-да, чўнтагидан тўрт букланган қоғозни чиқариб: «Эшитинг, шеър ўқийман!» — дерди. Шеърни эшитардингиз. Дилингизда қандайдир енгил ва ёруғ ҳис пайдо бўларди. Бу ҳис билан банд бўлиб, йўлдан қолганингизни, бўлинган гапингиздан пайдо бўлган норозилигингизни унутиб юборардингиз ва анча вақтгача эшитган шеърингиз таъсирида юрардингиз, баъзилари эса бутун умр эсда қоларди. «Эшитинг, шеър ўқийман!» — деб Ойбекдан олган йўлланмасини эслаб кетардингиз...

1968

ҲАЁТ ВА ВАТАН МАДҲИ

«Ватаним маним...» Абдулла Ориповнинг «Ўзбекистон» номли шеърининг ҳар бир банди мана шу икки сўз билан тугалланади. Зотан, бу икки сўзда истеъдодли шоир ижодининг бутун моҳияти акс этади. Абдулланинг қарийб ҳамма шеърлари икки улуғ ғоя асосида яратилган. Улардан бири янгиланаётган, курашларда ғолиб чиқаётган ҳаёт — ундаги доимий олға силжиш, иккинчиси — Ватан.

Эллигинчи йилларнинг охирларида ТошДунинг филология факультети қошидаги адабиёт тўғарагида Абдулла ўқиган биринчи шеърлар ҳамон эсимда. Мана унинг ўша вақтда ёзилган шеърларидан бири — «Арча»нинг мазмуни: қояларнинг тўшидан тошйўнар тегирмон тош йўнди. Бироқ нима бўлди-ю, қоядан ажратиб олинаётган тош қулади, пастга тушиб ёш арчани поймол қилди. Арчанинг аҳволи ачинарли эди — унинг мажруҳ танаси тош тешигидан боқар эди яланғоч, беҳол. Вақтлар ўтди. Тошйўнар устанинг йўли яна шу қоя томон тушди. У кўрди:

Унгурлардан бўй чўзган буюк,
Водийларга ажиб бир гултож.
Мана, мен деб турарди арча
Кўтарганча бошларида тош.

Кўряпсизки, Абдулланинг ҳали студентлик чоғларида ёзилган бу шеърда танланган воқеада бир оз сунъийлик сезилса ҳам, катта мажозий маъно бор. Ҳаётга интилаётган бутун табиат олами, бошига ҳар қандай кулфат тушмасин, енгаман, ўсаман, улғаяман, кўр-

кам бўламан дейди. Бу табиат қонуни. Кичик бир шеър-га шу катта маънони сиғдириш учун ҳаётда олға боқадиган, олға боқиб узоқларни кўрадиган, энг муҳими кузатилган воқеадан тўғри ва зарур маъно чиқара билладиган истеъдод бўлиш керак эди. Абдулла ёшлигиданоқ ўзини шундай истеъдод сифатида кўрсатди.

Бу шеърнинг ёзилганидан бери неча вақтлар ўтиб кетди. Абдулла уч-тўртта китоб нашр қилдирди, фақат республикада эмас, балки иттифоқ миқёсида китобхонларга танила бошлади. Унинг шеърлари юзасидан марказий матбуотда фикрлар айтилди. Мана, шу фикрлардан бири: «Абдулла Ориповнинг шеърларида мен фикрнинг салмоқдорлиги, образларнинг пишиқ ва янгилигини, китобхонни зериктирадиган тор маъноли қизилсўзликдан холи эканини кўрдим. Ёш шоир сўзнинг ифода кучини беҳато сезади, ҳаётни ўз бўлишича уни ўзига хос янги назар билан кўради. Ўзбек поэзиясини янги катта истеъдод билан табрик-ласа бўлади» — Қайсин Қулиев.

Дарҳақиқат, Қайсин Қулиев айтганидек, истеъдод эгаси бошқа бировларни, қай даражада буюк бўлишидан қатъи назар, такрор қилмайди. Қайси бир соҳада бўлмасин истеъдод эгаси устозларни эсда тутган ҳолда, ўзига хос йўл ахтаради. Абдулла Ориповнинг ижоди буни яхши исботлайди. Эътибор қилинг-а, тематик жиҳатдан Абдулланинг шеърлари бошқа шоирларнинг асарларидан унча фарқ қилмайди. Ҳамма шоирлар тасвирлаган муқаддас темалар — Ленин, Партия, Ватан, Она-Ер, Халқ, оқ сут берган Она, Муҳаббат кабиларни Абдулла ҳам қаламга олади. Абдулла партияни, Ленинни улуғлайди. Она-ерга, унинг ўтмиши ва келажагига назар ташлайди. Ўз халқига тасанно айтади, оқ сут берган она меҳрига мадҳиялар ўқийди. У висолни куйлайди, баъзан муҳаббат ҳажридан нолийди, биринчи муҳаббатни кўмсайди. Узи туғилиб-ўсган жойларидан гўзаллик ахтаради, болалик дамларини хаёлидан ўтказади. Биринчи дарс олган дамларини ёдга солади, илҳом берган адир ва далаларни, қишлоқ ва кўчаларни тилга олади... Бу мотивлар Абдулла авлодига мансуб ҳамма шоирларда ҳам, ҳатто ундан олдинги авлодга тегишли барча совет шоирлари ижодида бор. Бироқ, Абдулла бу тематик материалга ўзига хос йўллар билан ёндашади. Ёш шоир бу темаларнинг янги, ҳали биров айтмаган қирраларини топади ва ёки ўз фикрини ифодалашда ҳали биров иш-

латмаган усулларни ишлатади. Ўзгаларни такрор қилмайдиган жозибали асарлар ярата олади.

Абдулланинг «Онажон» деб номланган тўплами Ленинга бағишланган шеър билан бошланади. Ленин даҳисига, Совет ёзувчиларини ҳисобга олмаганда ҳам, ўзини бир оз бўлса ҳам прогрессив ҳисоблаган қайси бир шоир асар бағишламаган дейсиз? Бироқ Абдулла Улуғ доҳий ҳақида асар яратиб, улардан биронтасини такрор қилмади. Ойбек Ленинга шеър бағишлар экан, унинг ишлари халққа нима берди, унинг номи қайларга тарқалди, унинг ғоялари дунёда нималарга асос бўла олди каби саволларга шоирона жавоб берди. Абдулла эса бу улуғ зот ҳақида шеър ёзиб, унинг бошқа улуғлардан нималар билан фарқ қилишига шоирона жавоб берди.

Шоир ўтган буюкларни бир қатор санаб, китобхонга қатор саволлар қўяди ва ўзи жавоб беради:

Гоҳ оддий тасодифнинг оддий бир ҳамласида
Капалак қанотидай учиб кетар қасрлар.
Балки замонлар ўтиб, даврлар шамолида
Совирлар қанча зот, яна қанча буюклик.
Ўйлайман, мангуликнинг ойнаи жамолида
Ким қоларкан севгидай абадий ва суюклик.
Ким яшаб қолар экан сонсиз авлодлар оша,
Кимнинг иши доимо аталар экан савоб?
Ким фалакни қуёшдай мангу қилгай томоша.
Қайси бир зотни инсон беминнат айлар тавоб?
Ҳақсизликдан мазлумнинг ичга сиғмаса дарди,
Агар зулмат ичида кўринмай қолса хаёт,
Кимга у сажда қилиб, кимга дилин ёрарди,
Ҳақиқат ахтарганда айлар эди кимни ёд?
Жавоб бергин десалар, мен ҳам узримни айта
Қолган буюк зотларнинг қошидан қайтар эдим.
Мен ҳам у азиз номни такрорлар эдим қайта,
Мен ҳам оддий сўз билан Ленинни айтар эдим!

Ленин ҳақида айтилган поэтик сўзлар жуда кўп, бироқ кўряпсизки, бу буюк образни тасвирлашда Абдулланинг ўз йўли, ўз оҳанги бор, ўзи яратган шеъри динамикаси бор.

Қайси бир шоир ўз ватани ҳақида шеър ёзмаган? Қайси бир китобхон Ойбекнинг «Бир ўлкаки, тупроғида олтин гуллайди,» деб бошланган «Ўзбекистон» шеърини завқ билан қайта-қайта ўқимайди дейсиз? Қайси

бир китобхон Ҳамид Олимжоннинг «Бахтлар водийси»-дан биргина мисрани эшитиб, дили завқларга тўлмайди дейсиз? Бироқ Абдулла на Ойбекни такрорлайди, на Ҳамид Олимжонни ва на Уйғунни. Ойбекда ўзбекининг бугунги ҳаёти билан кечаги ҳаёти солиштирилса, Ҳамид Олимжонда бу гўзал ўлка баҳор нафасига йўғрилиб, ажойиб романтик оҳангда берилади. Уйғун эса Ватаннинг бугунги қудратига урғу қилади. Абдулла эса устозларидан сабоқ олиб, уларни такрорламаган ҳолда, ватани ҳақида жозибали шеър яратди. У бир шеърга қарийб минг йиллик тарихни жойлади, минг йилларга тенг келадиган 50 йилликни жойлади. Бугунги улуғ ишларда ҳиссалари бўлган халқи яратган улуғ сиймолар тақдирини жойлади: «пахтам қолди, йиғиштирай келмасдан -аёз», деб ором олишни билмасдан ватан учун қарийб беш миллион дур етказиб бераётган ялангўш бободехқонни жойлади — қисқаси, «Отелло»да муҳаббат романтикаси рашк фожиасига йўғрилиб берилганидек, Абдулланинг «Ўзбекистон»ида «коммунистик кенглик»да амалга оширилаётган оламшумул воқеалар ўтмиш фожиаларига йўғрилиб берилди ва шу йўл билан бугунги кунини, халқини, ватанини улуғлай олди.

Она Ватан, ўтмишда жабрдийда, бугун бахтини қўлга олган халқ Абдулла шеърларининг асосий лейтмотиви. Бугина эмас, Ватан ҳақида фикр юритар экан, у баъзан ўзи туғилиб-ўсган ўлка чегарасидан чиқади, бутун «Она сайёра»га табиат мўъжизасининг улуғ вакили сифатида юксакликлардан қарайди, қараб, Ҳимолай бағридаги «елкасида кўзаси, булоққа бораётган қиз»ни кўради, «фарзандларини кўксига босиб қаёқларгадир шошилаётган» бутун ер шарини кўради. Бироқ, бу «Она сайёра»нинг юрагида лахта-лахта қон, «сийнаси пора», у қаёққадир шошилади, унинг елкасида эса «яхши-ю, ёмон — ҳаммаси бор». Аммо бу дардақаш курранинг шундай бир жойи борки, офтоб фақат ўша жойга келади, у ерда ғамдан нишона йўқ, «ибليسга — макон йўқ». Шеърни ўқиган одам Абдулланинг фикрларини давом қилдиргиси келади: «Она сайёра» балки ўзининг ҳамма бурчакларига ҳам худди шу хил бахт келтириш учун шошилаётгандир, у елкасига ортиб олган ҳамма одамларга бир хилда ором бахш этмоқчидир. Шунинг учун у ўзи ором билмасдан шошилаётгандир!

Абдулла учун суратига қараганда «салмоғи Қува

анорича келадиган», бироқ ўзига чексиз уммонларни, осмонўпар тоғларни сигдира олган «елкасига яхши-ю, ёмонларни ортиб қаёқларгадир шошаётган» ер курраси ҳам Ватан, тарихда қисматлари бир-бирларига ўхшаб кетадиган Туманян юрти ҳам Ватан, ўзи туғилиб-ўсган, илк бор юрагига дард боғлаган, биринчи мухаббат ҳижронини тотгизган Қарши кенгликлари ҳам Ватан... у Ватан маъносини кенг ва борлиғича тушунади. У Ватанни қайси кенгликда қандай тасаввур қилмасин, «ер куррасида яхши-ю, ёмонларни» кўрганидек, у ҳар гал гўзаллик билан бирга ногўзалликларни ҳам кўради, баъзан ўша ногўзалликдан гўзаллик ахтаради ва ўша хунукликларга қарши инсон шижоатидаги гўзаллик мўъжизаларини топади. «Қарши қўшиғи»да у ўз Ватани Қарши чўлларини тасвирлаб, уни «назмга лойиқ кўрмайди», унда «кип-қизил сахрою сароб»ни кўради. Шу кип-қизил сахро ҳам ўзининг қайси бир томонлари билан гўзал. Қарши чўли баҳори «соғинтирган она дийдоридек ширин», унинг майсалари... «Оёқланган қўзидай довдираб елда...» Аммо бир нуқси бор. Баҳорнинг умри қисқа бу ерда. Шоирда истак бор: баҳорнинг умрини чўзса инсон. Бу ерда ҳам Абдуллага тарих дастақ. Тарихга назар ташлаб, у яна она-ер елкасига ортиб олган яхши-ю, ёмонларни — Искандар изларини, Қутайба даҳмаларини кўради. Темур сасини, Чингиз ваҳимасини эшитади. Бу чўлда қанчадан-қанча майсалар от туёғи тагида эзилган, қиличбозликлар бўлиб, қонлар тўкилган... Булар баҳор умрини, усиз ҳам, умри қисқа бу баҳорни пайҳон қилди. «Бирининг қурганини бошқаси қилди вайрон». Бу ҳақиқат! Бироқ Абдулла ўзининг туғилган жойининг тарихига назар ташлар экан, иккинчи бир ҳақиқатни ҳам англайди: сафсиз, қуролсиз қўлида кетмон билан оддий деҳқон қудуқ қазиб, сув чиқариб, она-ер чанқоқлигини босиш учун, гўзал баҳорнинг умрини чўзиш учун ер тагига тушибди. Бироқ муродига ета олмабди. Уни тупроқ босиб қолибди. Бободеҳқон жасади устида тупроқдан дўнг пайдо бўлибди... Бугун чўлда баҳор умрини чўзмоқчи инсон оддий деҳқон эмас. Бугун бир саф, катта «қўшин», бутун бир халқ, оддий халқ эмас, балки «жазм этса жаҳон харитасини ҳам кўкка бўяшга қудрати етадиган халқ», дарбадар, серхатар, бир қарасангиз вазмин, бир қарасангиз қув, ўжар дарё Жайхунни чўлга бошлаб келаётир... Шеърнинг кейинги мисраларини ўқир экан-

сиз, забардаст паҳлавоннинг икки чўққига икки оёғини тираб, тоғнинг бир парчасини кўгариб, улуг дарё оқимини тўсгани, шамшири билан чизиб дарё сувини зарур томон йўналтиргани ҳақидаги афсоналар эсга тушиб кетади. Бироқ, шоир таърифидаги саф тортган паҳлавонлар ҳақиқий паҳлавонлар.

Абдуллани баъзи ўртоқлар мунгли шоир дегандек бўладилар. Бизнинг назаримизда, Абдулла мунгли шоир эмас, балки унли шоир. Шунинг учунким, — у ҳаётга доим ҳам бир хил қолип-андоза асосида қарамайди, у ўсади, ўзгаради, улғаяди. Баъзан ҳамма одамларда бўлгани сингари унда доимий олға силжишлар билан бирга бир оз чекинишлар ҳам бўлиб туради. Бироқ бу чекинишлар ҳам унинг шеърларида олға силжишга хизмат қилади. У ҳаётни мураккаблигича кўради, ҳис қилади. У қандай кайфиятда асар яратмасин, у шеърни қайси бир темага бағишламасин, доим ҳаёт сўзи билан бошлайди, яратиш сўзлари билан давом қилади. Она Ватан, коммунизм билан тугаллайди. У «Баҳор»га шеър бағишлар экан, шеърнинг дебочаси қилиб ҳаётни, уйғонишни, қайта тикланишни олади. Бироқ ҳаёт фақат уйғониш, қайта тикланишдангина иборат эмас. Қиш бор, биз ёзни улуглаймиз, совуқ бор, иссиқни ёқтирамиз, кечанинг қоронғиси бор; кундузнинг ёруғини истаймиз. Табиатнинг бир-бирларига зид шу қонуниятлари бўлмаса эди, биз на нурнинг, на илиқликнинг, на баҳорнинг қадрига етардик. Абдулла ҳаётни шу хилда зиддиятда кўради. Баҳорни улуглай туриб, янги баҳорда бош кўтара олмаган улуг зотларни эслайди. Эслайди-ю, бироқ инсоннинг фақат ўтмиш билан яшай олмаслиги, инсон охи ҳар қанча буюк бўлмасин ҳаётга нисбатан — баҳорга нисбатан бир зумлик ҳолат эканини, ҳаётнинг боқий эканини англайди. Баҳор ҳам ўтар, умр ҳам ўтар, фақат Ватан мангу қолар...

Ватан — бу, шоирнинг англашича, тексиз уйғонишлар, қайта тикланишлар, видолашишлар ва яна уйғониш ва қайта тикланишлардан иборат. Ватан қалбларни чўқдирмай мадор беради, руҳларга илҳом бағишлайди.

Юқорида биз, Абдулланинг шеърларидан баъзи ибораларни атайлаб кўчирдик, зотан, бу ибораларсиз унинг асарларини таҳлил қилиб бўлмас эди. Шу иборалардан маълумки, Абдулла образларда терен фикр қила оладиган шоир. Аввало, у шеърда айтадиган тугал фикрнинг ўзини образга солади, кейин бу фикрнинг

ҳар бир парчасини, ҳар бир бўлагини ҳам образга сола олади. Баъзан образларга шу даражада юк берадики, улар шеърхоннинг тургун фикрларини уйғотади, у ўз фикр-мулоҳазалари билан нималарнидир топиб олади, баъзан тўлдира олади. Шу йўл билан у ўқувчини ўз фикрига шерик қила олади. Юқорида таҳлил қилинган йирик ва маънодор шеърларни қайта такрор қилиб ўтирмасдан Абдулланинг бошқа баъзи бир шеърларига назар ташлаб кўрайлик: мана унинг «Одамлар» номли шеъри. Қош қорайибди. Йўловчи бир хонадонда меҳмон бўлибди. Эрта тонгда йўловчи товуш қилибди: «Ҳой, мен кетдим. Қол! Раҳмат», Мезбон билан меҳмон бир-бирларининг исмларини ҳам сўрашмабди. Шеърдаги бор-йўқ гап шу. Бироқ шеърда катта маъно бор. Халқимизда «меҳмон азиз, меҳмон отангдан ҳам улуғ», деган мақоллар бор. Абдулла шу мақолларнинг маъносини шеърга солган. Шу йўл билан шоир халқининг меҳмондўстлигини, инсонийлигини характерлайдиган кичик асар яратибди. Агар шоир ўзи яратган образларни биргина сўз билан бўлса ҳам шарҳласа эди, биз унинг фикрига шерик бўла олмасдик. «Ҳа, маълум гапни айтибди-да», деб қўя қолар эдик. Умуман, Абдулланинг баъзи шеърлари шеърий нутқдан ташқари зарур пайтларда ҳаётий деталлар, кичик воқеачалар, афсоначалар билан тўлдирилган. Бу унинг образли фикр қилиш имконини яна ҳам бойитади. Шу маънода унинг кўпгина шеърлари ҳам наср, ҳам назм қонуниятлари асосида яратилгандир.

Абдулла сатирик шоир эмас. Бироқ ҳар бир шеърда нималарнидир инкор қилади, нималарнидир ёқлайди. Инкор қилиш ва ёқлаш — инкор қилинадиган ва ёқланадиган томонларнинг зиддияти Абдулланинг шеърларида жуда кучли, бу зиддият ниҳоятда ҳаяжон билан ифодаланади. Баъзан унинг кичик-кичик сюжетларга мурожаат қилишининг сабаблари ҳам шунда бўлса керак. У шу зиддиятни тўлароқ айтиш учун, уни яққолроқ кўрсатиш учун, ҳамма имкониятлардан фойдалангиси келади. «Темир одам»да робот одам қилиши мумкин бўлган кўпгина ишларни қила олиши айтилади. Бироқ одамни одам қиладиган, унинг инсонийлигини белгилайдиган азиз томонлари бор. Робот ўшаларни амалга оширишдан ожиз. У гўдакни юпата олмайди, у на ҳидни билади, на рангни, на меҳрни сезади ва на шафқатни. Тақдир нималигини у билмас,

ҳеч дунё уни ташвишга солмас, у йиғлай олмас ва кула олмас... Робот инсон ақлининг заковати. Абдулла инсон ақли билан яратилган, инсонга хизмат қиладиган ҳеч бир нарсага қаршimas, бироқ у роботсимон, темирдан фарқ қилмайдиган, бироқ ўзини инсон ҳисоблайдиган одамларга қарши, «Темир одам»да Абдулла шу хилдаги инсонсимон, бироқ темирсифат шахсларга муносабат билдиради. Ҳар қандай чиройли образ ҳам айтиладиган теран фикрнинг ўрнини боса олмайди. Ҳақиқий шоир аввало, фикр излайди, бироқ у фикрларни тўлароқ ва таъсирлироқ қилиб айтиш учун ўша фикрларни образларда топади. Абдулланинг фикрлари табиий равишда образларда туғилади.

Абдулла бир қатор улуғ сиймоларнинг ҳаётига шеърлар бағишлайди. Булар ичида М. Горький ва В. Маяковский, Алишер Навоий, Ойбек ва Ғафур Ғуллом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Абдор Ҳидоятлов ва бошқалар бор. Улуғ сиймолар ҳаётига асарлар бағишлаб, уларнинг ҳаётини шарҳлагина кўядиган шоир ва ёзувчилар ҳам йўқ эмас. Абдулла бу йўлдан бормади. У ҳар бир улуғ сиймо ҳаётига мурожаат қилар экан, ўша ҳаётнинг мағзини чақишга ҳаракат қиладди. Улуғ ҳаёт баҳона бугунги китобхонга нималардир дейди. У Маяковскийга мурожаат қилар экан, «коммунистик кенгликларга Маяковскийдек ишонч, шижоат, садоқат билан ташланган бутун оламни кўради» ва бу трибун шоирнинг портретида «титраган дўрдоқ лабларни, беаёв боққан кўзларни, уюлган қовоқ»ни кўради. Шоир Маяковский портретидаги бу хислатларнинг сабабларини яхши билади, шунинг учун унга нидо қиладди: «Азиз Владимир Владимирович, бир оз чехрангизни очинг, бир жилмаинг, бир кулинг. Ахир сиз юксакликлардан ўзингизни ташлаган коммунистик кенгликларга бутун-бутун олам ўзини ташлаётир-ку». Шеърни ўқиган кишида шундай ишонч пайдо бўладики, агар бирор мўъжиза билан В. Маяковский тирилиб, ҳозирги ҳаётга бир назар ташлагудек бўлса, у албатта, жилмаяр, шўх кулар эди. «Отелло» номли шеърнинг энг кейинги икки мисрасини эсланг: «ролингни ўйнаса, рашк қилиб, қабрга тиқибсан буюк актёрни». Шу икки жумланинг ўзида буюк драматургнинг дурдона асари маъносидан дарак берадиган буюк бир актёрнинг ҳаёти, маҳоратини характерлайдиган катта маъно бор.

Оддий воқеадан, баъзан маъносиз сезиладиган во-

қеалардан маъно чиқариш истеъдоднинг биринчи белгиси бўлса керак. Мана, Абдулланинг кейинги шеърларидан бири «Мўмин Мирзо»ни эсланг. Шеърда Абдулла бундан 500 йил муқаддам бўлиб ўтган мудҳиш воқеани — Ҳусайн Бойқаронинг невараси Мўмин Мирзони ўз ҳукми ила қатл қилганини эслабди. Шаҳзодани «Укам» деб атабди, унинг қисматидан, тарих устидан шикоят қилибди. Шундай қарасангиз бу қутилмаган бир воқеа. Бугунги шоир бундан 500 йил илгари ўтган бир шаҳзодани укам деса, унинг ўлиmidан ачинса, бу воқеага шеър бағишласа! Аммо яхшироқ ўйлаб кўрсангиз, шоир мақсадини англаш қийин эмас. Бу мисраларга разм солинг:

Беш юз йил берида эсладим бирпас
Лекин бу беҳуда мотаминг эмас,
Қалбимни ўртади аллақандай сас...

Шоирни безовта қилган мана шу машъум «сас». Бу XX асрда қатл қилинаётган бегуноҳ норасидаларнинг саси. Бу сас дунёнинг кўп жойларида ҳамон эшитилмоқда... — Вьетнамда, Камбоджада, Араб мамлакатларида, Африка қитъасида... Мана шу муносабат билан шоир қилган нидо:

Сен-ку йўқсан, аммо қотиллар яшар,
Ҳамон гўдакларга қилич қайрашар,

Қачон бўш бўларкан булардан башар,
Мўмин Мирзо, укам, сени ўлдирдилар.

Абдулла Орипов шеърларининг таҳлилини яна ҳам давом қила бериш мумкин. Бироқ шу нарса аёнки, у Ватан куйчиси. У Ватанни борлиғича, бутун гўзаллиги билан, унда бор бўлган зиддиятлар билан бирга кўради. У Ватаннинг ўтмишига назар ташлаб, толеи ўнг келмаган юртини, жабрдийда халқини кўради, бугунги кунига назар ташлаб, яшнаётган шаҳар ва қишлоқларни, шижоат билан чўлга баҳор олиб келаётган, тарихда тахмин қилинмаган ишларни бошқараётган халқини кўради, келажакка назар ташлаб, ҳамма мамлакатлар, ҳамма халқларнинг эзгу нияти бўлмиш коммунизмни кўради. Абдулла ўз шеърлари билан ёшларни коммунистик руҳда тарбиялашда хизматда турган шоирларимиздан.

Биз бу ерда таҳлилга Абдулланинг гражданлик руҳидаги сараланган асарларини жалб қилдик. Табиийки, унинг ҳамма шеърлари ҳам бадиий, ҳам гоъвий жиҳатдан бир хил қувватга эга эмас. Баъзи бир шеърларда айтилмоқчи бўлган фикрлар етарли даражада аниқ бўлмайди, баъзан эса асардан чиқариладиган хулосалар бир оз яланғочроқ бўлиб қолади. Ушбу мақоланинг бошида келтирилган «Арча» шеърига ўхшаган баъзи бир шеърларида Абдулла шартлилик приёмидан меъеридан ортиқ фойдаланган пайтлари ҳам бўлади. Аммо Абдулланинг ижодига бир яхлитлик нуқтаи назаридан қарасангиз, унинг ўзига хос ва келажакда бор истеъдод эканига ишонч ҳосил қиласиз.

1973

ДОИМ ИЗЛАНИШДА

«Шимол айиғидек қишки пўстинига ўралган тоғ уйқуга чўмган. Унинг қоқ белидан торгина, оқ поён-доз тўшалган сўқмоқ ўтади».

Бундан анча йиллар муқаддам Бойсун район газетасида босилган, ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган ёш йигитнинг биринчи ҳикояси мана шу сатрлар билан бошланган эди. Агар ўша вақтларда ёш авторнинг бу ҳикоясини ўқиб кўрган газетхонлардан бирортаси «шу йигитдан ёзувчи чиқади» деб башорат қилган бўлса, хато қилмабди.

«Хатарли сўқмоқда» деб аталган бу ҳикоянинг автори ҳозирги кунда китобхонларга анча маълум бўлиб қолган Шукур Холмирзаев эди. У вақтларда Шукур ҳали папкасини орқалаб, мактабга қатнаб юрган ёш йигитча эди. Болалик, ўсмирлик пайтларида ҳаётдан олган тажрибаси асар ёзиш учун ҳали камлик қилар, ҳаёт таассуротлари эса етарли ҳазм бўлмаганди. Шу сабабдан бу ҳикояда мавҳумиятлар, образларни тасвирлашда, хусусан, уларга индивидуал бўёқ беришда ноаниқликлар бор эди. Лекин ёш авторнинг келажагидан дарак берадиган бадий парчалар ҳам йўқ эмас эди унда.

Университет йиллари... Уқиш, ўрганиш, мустақил фикр юритиш, малакали адабиётчилар билан бевосита муносабатда бўлиш, ижодий ўйларга берилиш, хусусан, студентлар адабий тўгарагидаги эркин фикр олишувлар, дўстона баҳслар унинг кўзи олдида бадий ижод сирийни очгандек бўлди. Шукурнинг ўз сўзлари билан айтганда, бадий асар яратиш учун «воқеаларни оддий сўзлар билан баён қилиш етмас экан», балки «тас-

вирлаш керак экан». Шундан кейин у ҳаётни бевосита тасвирлаш, ҳаёт манзараларидан бадий маъно чиқариш устида ўйлай бошлади. Шу ўйлар асосида у «Ленин учқуни» да босилган «Тоғлар орасида» повести-ни «Оқ отли» номи билан «Еш гвардия» нашриётида бостирди. Шу орада университет ўқишлари ҳам тугай деб қолди. Шукурнинг университетда олган сабоқлари ижодий ишнинг нақадар мураккаб эканлигини кўрсатди. Ўзига талабчанлик, менимча, Шукурда ўша университет йиллари бошланди. Илгарилари 5-10 бетлик бирор нарса ёзиб қолса, дарров газета ва журналларга элтиб бериш учун шошиладиган ёш қаламкаш энди ўзининг асарларини ўртоқларига, домлаларига ўқитиб оладиган, ҳатто муҳокамаларга қўядиган бўлди.

Шукур ҳали университетнинг охириги курсларида эди, чоғимда, қўлёзма кўтариб, университет тўғарагига келиб қолди. Уни тўғарак аъзолари ўқишди, шу муносабат билан мен ҳам ўқидим. Ҳар ким ҳар хил фикр айтди. Шахсан менга бу қисса маъқул бўлди. Кичкина «Оқ йўл» ёзиб, «Шарқ юлдузи» журнаliga йўлладим. Қисса тез кунда журналда чиқиб кетди. Мана ўша «Оқ йўл»:

«Шукур Холмирзаев В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университети филология факультетининг адабиёт тўғарагидан чиққан ёш ижодкорлардан. Икки йил бўладики, бадий ижодда куч синамоқда.

Холмирзаев ҳаётни бевосита тасвирлаш учун ҳаракат қилади. Айтмоқчи бўлган фикрини ҳаёт материалларининг бевосита тасвири орқали ифода этади. Меъёрни яхши ҳис қилиб, воқеани батафсил тасвирлайди, иккинчи даражадагиларга кўп ўрин бериб ўтирмайди. Шу сабабдан воқеалар лўнда-лўнда бўлиб, китобхонга бориб ета беради. Баъзан автор танланган воқеа — фикрни тасдиқлашга ожизлик қилса, ҳаракат қилувчи шахсларнинг ўтмишига мурожаат этади ва шахслар фаолиятини мантиқан далиллаш учун ҳаракат қилади. Хуллас, кўпгина ёш прозаикларимиздан бўлган нуқсон — баёнчиликдан қочади.

«Тўлқинлар» повестининг марказида Ойна опа образи туради. У ҳаёт тажрибасига бой, кўп ишларни бошидан ўтказган аёл. Асарнинг бошидан охиригача ёзувчини Ойна опанинг икки хусусияти банд қилади. Бири — у халқ ишига содиқ, шу асосда ўз принципларида мустаҳкам турадиган раҳбар, иккинчиси —

кўнгли дарёдек кенг, олижаноб бир киши. Повестда бу иккала хусусият бир-бирига омухта. Олижаноблик, бошқача қилиб айтганда, гуманизм, унинг принципларини безайди, принциплар эса гуманистик қарашларини улуғлайди. Ёзувчи Ойна опадаги мана шу икки хислатнинг бир кишида қандай қилиб биргалашиб кетишини кўрсата олган. Шу хусусиятлари туфайли Ойна опа Маъмуржонга ишонади. Шу хусусиятлари туфайли у Маъмуржондаги қусурларга қарши кескин кураша олади.

Бу гапларни айта олиш ҳали тажрибаси кам, энди ёза бошлаган ёш автор учун осон эмас, албатта. Мана шундай мураккаб фикрларни айта билиши Шукур Холмирзаевнинг талантли ёзувчи бўлиб етишажигидан дарак беради.

Ҳозирча, бошқа ёш ижодкорларнинг асарларидагидек, Шукур Холмирзаевнинг асарларида ҳам ҳамма нарса атрофлича акс эттирилмаган бўлиши, баъзи фикрий ноаниқликларга ҳам йўл қўйилган бўлиши, ҳатто баъзан автор натуралистик тасвирлардан ҳам қутула олмаган бўлиши мумкин. Лекин воқеаларни тасвир этишда топган йўли, принциплари кишини қувонтиради».

Қиссани китобхонлар яхши қабул қилди. Хусусан, танқидчилар бу қисса ҳақида анчагина баҳс қилдилар. Бу баҳслар бекор кетмади. Шукур қиссани яна қайта-қайта ишлаб, баъзи жойларини анчагина пиштиб, китоб шаклида эълон қилди.

Эшитишимга қараганда, «Тўлқинлар» қиссаси кўпроқ Шукурнинг ўз оиласи атрофидаги материаллар асосида яратилган асари. Изланишлар Шукурни кенгроқ ҳаёт материали даражасига тортди. Шукур навбатдаги йирикроқ асари «Ўн саккизга кирмаган ким бор...» номли қиссани ўз тенгдошларининг биографиясини яратишга бағишлади. Қиссада танланган тема анча нозик — ким ўн саккизга кирмаган, ким бу эҳтиросли даврни бошидан ўтказмаган? Аммо бу даврни ҳар ким ҳар хил ўтказади. Бировлар бу даврнинг масъулиятига тўла тушуниб етмайди, билмай кўнгил қўяди. Сўнг халқ айтганидек, «билмайин босдим тиканни — тортадурман жабрини» деб кетади. Бировлар эса, ўзига хос одоб ва ифбат билан ўз бахтини кутади, излайди, бу ишда чидам ва матонат кўрсатади. «Ишқ бошқа, ҳавас бошқа» эканини ажрата билмайдиган баъзи ёшлар эса, бошқалар муҳаббатини поймол қилишдан ҳам

қайтмайди. Еш адиб мана шундай учта турга ажра-
ладиган учта тенгдошининг ёшликдаги ҳаёт йўлини
кўрсатади. Буларни қаҳрамонларнинг интим дунёси
деб қарайдиган бўлсак, Шукур улар ҳаётининг бош-
қа бир муҳим томонига ҳам эътибор берди. Қиссада
улар учун муштарак бўлган гражданлик ҳиссининг
уйғониши, ижтимоий ҳаётдаги ўз ўринлари ҳақида
фикр юритишлари, шахс сифатида ўсишлари ва ул-
ғайишлари акс эттирилади.

Қисса ва ҳикояларда Шукур ўз қаҳрамонларининг
тақдирига жуда эҳтиёткорлик билан қарайди, авайлаб
тасвирлайди. Маълум бир муҳит таъсирида жамият
ахлоқ нормаларидан чиқиб кетган бўлса, ёзувчи улар-
нинг қилмишидан норози эканини, улар устидан ку-
лаётганини сезамиз: борди-ю, соғлом муҳит таъсири
остида ўша ёш ўз йўлини топа олганини тасвирлай-
диган бўлса, унинг қалам юритишидан юзидаги қанот-
ли табассумни кўриб турамыз. Шукур қаҳрамонлар-
ни аввал хато қилдириб, кейин тузатувчилар «мода»-
сига берилиб кетаётгани йўқ. У ўрни келганда, қат-
тиқ жазолай билади ҳам. «Тўлқинлар»да Маъмуржон
қиссасининг журнал нусхасида «кескин тузалиб кетув-
чилар»дан эди. Қиссани китоб шаклида олиб нашр
қилишда ёзувчи усталлик билан Маъмуржонни ўз-ўзи-
га танитади, хунук башарасини гўё катта кўзгуга со-
либ рўпарасига олиб келиб қўяди, шу йўл билан жа-
золашнинг оригинал йўлини топади.

Шукур Холмирзаевнинг кейинги ижоди асосан ҳи-
қоя жанрида мукаммаллашмоқда. Яқинда унинг «Олис
юлдузлар остида» номли ҳикоялар тўплами нашрдан
чиқди. Унинг ҳикоялари вақтли матбуотда ҳам тез-тез
эълон қилиниб туради.

Шукур ўз замондошлари орасидаги баъзан кўз ил-
ғамас муносабатларга назар ташлайди ва биринчи қа-
рашда унча муҳим бўлмаган бу муносабатлардан ки-
тобхонларга сабоқ бўладиган маъно излайди. «Олис
юлдузлар остида» тўплами «Милтиқ отилди» ҳикояси
билан бошланади. Ҳикояда асосан иккита образ бор.
Бири райкомнинг секретари, иккинчиси оддий бир пен-
сионер. Булар иккаласи ҳам Улуғ Ватан уруши қат-
нашчилари. Орадан кўп вақтлар ўтиб кетган. Тасоди-
фан улар учрашиб қоладилар. Райкомнинг секретари
фронтда оғир ярадор пайтида уруш майдонидан олиб
чиққан қўлтиқтаёқли дўстини дарров таний олмайди.
Дўсти дарров танийди, бироқ тамағирлик қияпти, деб

ўйлайди, деган мулоҳазага келиб, ўзини олиб қочади. Юзаки қараганда, улар орасидаги муносабат аксинча бўлиши керакка ўхшайди. Бу ҳар икки одам учун ҳам инсонийлик улуғ нарса.

Инсонийлик, деб секретарь эски қадрдонига тезроқ ўзини танитгиси келади, шу инсонийлик деб, эски қадрдон ўзини ундан олиб қочади.

Мазмун жиҳатдан шу китобдаги бошқа бир ҳикоя «Соғинч» ҳам «Милтиқ отилди»га яқин туради. Баробар ўсган икки ёшнинг ҳар бири ўзгача ҳаёт йўлидан кетади. Бири шаҳарга ўқишга кетиб, раҳбарлик лавозимига кўтарилади, иккинчиси ўз қишлоғида оддий хизматчи. Оддий хизматчининг ўз дўстига муносабати ўзгармаган, ҳатто дўстига нисбатан унинг муҳаббати илгаридан ҳам ортган. Бироқ иш, шаҳар ташвишлари туфайли нариги дўст анча ўзгарган. Аммо бу ўзгаришлар узоққа чўзилмайди. Ёшликдаги пайдо бўлган дўстлик ҳисси ўчмас из — у ҳар қандай шароитда ҳам йўқолмаслигини сезади. Мана асардан келиб чиқадиган маъно.

Инсонийликнинг қирралари жуда кўп. Шукур Холмирзаевнинг ҳикояларини ўқиган киши бунга ишонч ҳосил қилади. Мана бир воқеа: икки йўловчи йўлда адашиб, манзилига ета олмайди. Бир ўтовнинг устидан чиқадилар. Маълум бўладики, ўтовда боласи билан битта ёш жувон. Жувоннинг эри — ўрмон қоровули, хизматга кетган. Йўловчилар ўз аҳволларини тушунтиргач, жувон уларга шу ерда тунашга рухсат беради. Тонгда ўрмон қоровули хизматдан келиб, адашганларни меҳмон қилади. Бу воқеани акс эттирган ҳикоя «Олис юлдузлар остида» деб аталади. Ўрмончи йўловчиларнинг ким эканликлари, қаердан келиб, қаерга бораётганликларини кўпда суриштириб ҳам ўтирмайди. Унинг учун энг муҳими шуки, булар — одам, меҳмон.

Шукур Холмирзаевнинг тенгдоши — Абдулла Орипов «Одамлар» номли шеър ёзган. Шеърдаги воқеа ҳам худди «Олис юлдузлар остида»даги воқеани эслатади. Бундан кўринадики, ёшларимиз асрлар оша яхши одат бўлиб келган анъаналарни улуғлаётирлар, уларни адабиётга олиб кираётирлар.

Ҳозирги ёш ижодкорларимиз ҳаётнинг ҳар хил томонлари билан қизиқадилар. Шукур Холмирзаев баъзи бир ҳикояларида ҳаётда ўз ўрнини топа олмаган, ўзининг куч ва қобилиятига қараб иш тутмасдан, қа-

ётини осмоний орзулар асосида қурмоқчи, яшамоқчи бўлган баъзи бир ёшлар образини яратади ва шу йўл билан ўз тенгдошларини ҳаётда ҳаёлпараст бўлмасликка, реалист бўлишга ундайди. Унинг «Еввойи гул» ҳикояси шу планда ёзилган асар. Ёш йигит техникумни битказиб, шаҳар газетасида корректор бўлиб ишлай бошлайди. Унинг яккаю ягона орзуи шу йўл билан бориб катта ёзувчи бўлиш. Бироқ у катта ёзувчи бўлишга ўзида қобилият борми-йўқми, бу билан иши йўқ. Қуруқ орзудан нарига ўта олмайди. Оқибат шу бўлдики, ҳаётнинг ўзи унинг орзулари пуч эканини кўрсатиб қўяди.

Шукур Холмирзаевнинг изланишлари фақат услубий изланишлар эмас. Унинг ижодий изланишлари ҳаётга мурожаат қилишдан бошланади. У ҳаётнинг янги-янги қирраларини, адабиётда ҳали кам акс этган томонларини излайди. Зотан, бу ҳозирги ҳамма ёш ижодкорларга хос яхши хусусиятдир. Ўткир Ҳошимовнинг «Баҳор қайтмайди» қиссаси билан китобхонлар таниш. Қиссанинг моҳияти шундаки, ёш йигит ўзининг шухратпарастлиги, пулпарастлиги туфайли фақат ўзининг йигитлик умрини эмас, балки атрофидаги бошқаларнинг ҳам ёшлик умрини хазон қилади. Шукур Холмирзаевнинг «Баҳор ўтди» номли ҳикоясининг мазмуни ҳам «Баҳор қайтмайди» мазмунига бир оз ўхшаб кетади. Бироқ, масала бир оз бошқачароқ қўйилган. Йигит қизга кўнгил қўяди. Қиз ҳам унга мойил. Турмуш қурадилар. Йигит характерида одамийлик хислатлари устун туради. Қизнинг эса бу билан иши йўқ. Унинг характерида одамийлик белгилари нормасига тўғри келмайдиган хислатлар кўп. Оқибат шу бўлдики, йигитнинг умри хазон бўлди, оила бошқарувчисиз қолди. Ҳикоянинг ечими бир оз сунъийроқ — йигитнинг ўлими қонунийликдан кўра, тасодифга яқин. Бироқ шунда ҳам китобхон ҳикоядан тўғри хулоса чиқара олади.

Шукур Холмирзаевнинг бошқа бир ҳикояси — «Фарзанд»да одамийликнинг бошқа бир қирраси тилга олинади. Адабиётимизда кўп учрайдиган бир воқеа бор: эркак ва аёл анча вақт турмуш қурадилар, бола-чақали бўладилар, кейин қарасалар, уларнинг оиласи севгисиз қурилгандек бўлиб чиқади. Одатда бу ҳолат эркакларда кўп бўлади. Шу асосда у жилмайиб боққан ҳар бир жононга кўнгил қўйишга тайёр туради. Ёзувчи, қаҳрамонни «муҳаббатини топди» деган маънода

олқишлайди, баъзи танқидчилар эса бундай ёзувчи-ни ҳақиқий муҳаббат куйчиси деб эълон қилади. Шукур Холмирзаев «Фарзанд»да бундай қолипга тўғри келмайдиган бир воқеани тасвирлайди. Тинч-тотув яшайдиган оила. Эр хотинига ишонганидан ўзоқ жойга дам олишга жўнатади. Ўзи эса олти яшар ўғли билан отпускасини очик ҳавода ўтказиш учун қишлоққа жўнайди. Тасодифан у бир аёл билан учрашади ва кўнгли безовталанади. У ниманидир топгандай бўлади. Бироқ у ўзини нотўғри йўлга кираётган ҳисоблаб, шахтидан қайтади. Бунга асосан, унинг ёнидаги ўғли сабабчи бўлади.

Масала ҳикояда тўғри қўйилган. Одабийлик ўткинчи ҳисдан юқори туради. Бироқ асарнинг ечими тўла ишонарли эмасга ўхшайди. Қаҳрамоннинг фақат бола туфайли шахтидан қайтиши асардан келиб чиқадиган маънони бир оз майдалаштиради. Муҳаббат одатда энг кучли ҳислардан ҳисобланади. Йигит янги топилган муҳаббатидан воз кечган экан, бунинг бошқа сабаблари ҳам бўлиши мумкин. Балки ўғлига бўлган оталик ҳисси билан унинг ишончли жуфти ҳалолга бўлган муҳаббати ҳам қўшилгандир. Бироқ ёзувчи бу ҳақда бир нима демайди.

Ҳаёт мураккаб. Унда ҳар хил воқеалар бор. Бироқ ҳаммасини бир жам қилганда улардан инсонийликка тўғри келадигани ҳам бор, тўғри келмайдигани ҳам бор. Адабиёт ва санъат доим инсонийлик қонуни асосида иш кўради. Инсонийликка тўғри келмайдиган воқеа ва ҳодисаларни санъаткор инсонийлик нуқтаи назаридан туриб фош қилади. Шукур Холмирзаев баъзи бир ҳикояларида ўзида инсонийлик бўлмаган ва бошқа бировларнинг одабийлигига путур етказадиган кимсаларга муносабат билдиради. Шукурнинг «Отнинг эгаси» деган бир ҳикояси бор. Ҳикоядаги воқеа шундай: ҳаётнинг бераҳм ҳукми билан энг яқинларидан ажралган бир киши. У икки нарса билан тирик: бири ўқитувчилик қилиб, ўзида бор илмини ёш авлодга ўтказиш, иккинчиси яхши кўрган оти. Бу икки нарса гўё бир-бирларини тўлдирди ва улар туфайли бу одам ўзини ҳаёт ҳисоблайди. Кунлардан бир кун ерли ҳукумат хонадонлардаги бияларни ихтиёрий равишда отга алмашиб олиш ҳақида қарор қабул қилади. Отга ишқибоз милиция ходими, шу қарордан фойдаланиб, ўқитувчининг отини қўлидан тортиб олмоқчи бўлади ва ҳар хил ҳийлаю найранглар ишлатади. Отдан аж-

ралганидан ўлимни афзал кўрган ўқитувчи отини отиб ўлдиришга мажбур бўлади ва ўзи ҳам ғойиб бўлади. Анча вақтлар ўтгандан кейингина у яна қайтади. Ҳикояда тасвирланган воқеада шундай маъно бор: социалистик жамиятда шахсларнинг жамият манфаатларига зид келмайдиган ўзига тегишли эрк-ихтиёри бор. Қонун бу эрк-ихтиёрни ҳимоя қилади. Баъзан ҳаётимизда шахснинг мана шу ўзига тегишли эрк-ихтиёри билан ҳисоблашмайдиган кимсалар учраб туради. Ҳикоядаги танқидий йўналиш шу хилдаги одамларга нисбатан англашилади.

Шукур Холмирзаевнинг бошқа бир ҳикояси «Кулган билан кулдирган» ни олинг: ҳикоянинг марказида икки образ туради. Бири мактабнинг табиат ўқитувчиси, иккинчиси ўша мактаб жойлашган совхоз директори. Мактаб ўқитувчисининг одамийлиги табиат оламига муносабатида очилади, совхоз директорининг бемаънилиги ўқитувчи қилмоқчи бўлган ишларга нисбатан очилади. Бирининг иши бирига кулгили кўринади. Мактаб ўқитувчиси табиатни ҳимоя қилиш учун баъзи бир чоралар кўрмоқчи, қирилиб кетаётган какликларга совхоздан дон олиб бермоқчи, совхоз директори эса ўқитувчининг гапларига ишонмайди — донни ўзига олмоқчи деб ўйлайди, ўқитувчи кескинроқ гап қилса, уни ифвогарликда айбламоқчи бўлади — хуллас, ўқитувчининг табиатни кўриқлаш учун кўрмоқчи бўлган чоралари совхоз директорига шундай кўринадики, унинг назарида ўқитувчи соғлом одам кўринмайди. Ҳикоя кулгили бир ҳолат билан тугалланган. Ўқитувчи не азоблар билан эшакда қор кечиб, тоққа кўтарилиб, какликларга дон етказиб беради, уларнинг донга келишини томоша қилиб ҳузурланади, совхоз директори эса кечқурун меҳмонларга каклик солиб дамланган ош тортиш мақсадида ўқитувчиникига каклик олиб келишга машина юборади...

Шундай қилиб, Шукур Холмирзаев ҳикояларида тенгдошлари сингари кўпроқ одамийликни улуғлайди, баъзан шу ишни ғояни бевосита ифодалайдиган образлар яратиш билан амалга оширса, баъзан бевосита ифодалайдиган образлар яратиш йўли билан амалга оширади. Ҳар иккала йўл билан бориб ҳам Шукур китобхонга сабоқ бўла оладиган гап айта олади.

Шукур Холмирзаев ижодда доим ўзига хос йўллар билан боришга интилади. Баъзи бир ёш қаламқашлар сингари у биров юрган йўллардан юрмайди. Буни

асарлари учун танланган материалдан ҳам сезиб олса бўлади. Унинг асарларининг материали кўпроқ ўзи тугилиб ўсган жойлари — Бойсун тоғлари, Сурхон бўйлари билан боғлиқ. У Бойсун тоғи гўзалликларини, Сурхон кўркамликларини адабиётга олиб кирапти. Фақат табиатни эмас, балки у Бойсун ва Сурхон одамларини, уларнинг ўзига хос характер хусусиятларини, бошқа жойлардан бир оз фарқ қиладиган ҳаёт кечириш йўллари билан адабиётга олиб кирапти.

Шукур Холмирзаев доим изланишда. Бу изланиш адабиётга янги ҳаёт материални олиб киришда эмас, балки ҳаёт материални ўзича акс эттиришда, уни муҳим бир масала — одамийлик масаласи атрофида йиғиб кўрсатишда, хусусан, ўзи ўйлаган масалаларни китобхонга тўлароқ етказиб бериш йўллари устида ўйлашда кўринади. Шу сабабли биз сўзимизда ёзувчининг биринчи қиссаси эълон қилинганида Абдулла Қаҳҳор ишлатган иборани такрорламоқчимиз. «Шукур, ижодий ишларингиз «Бароридан келсин!»

Катта санъаткор ёзувчимизнинг бу сўзлари Шукурни гангитиб қўймаган. Буни айтиб ўтиш шунинг учун ҳам зарурки, Шукурнинг ижодида ҳали қиёмига етмаган асарлар ҳам учраб туради. Баъзи бир ҳикоялардан келиб чиқадиган маъно ҳаддан ташқари туманлашиб кетса, баъзи бир ҳикояларда ҳаёт воқелигини натуралистик планда кўрсатиш тенденциялари ҳам кўзга ташланиб қолади. «Тикан орасидаги одам» ҳикоясидагидек кишини ишонтирмайдиган ситуациялар асардан ўрин олади. Унинг услубида ҳам бирёқламаликлар учраб туради: бир хил вақтларда асар ғоясини кўпроқ диалогларга юклаб юборса, бошқа бир хил вақтларда баёнга ағдариб қўяди. Унинг асарларидаги натуралистик картиналар стилдаги мана шу бирёқламалик натижасида пайдо бўлади. Буларни ҳам изланишлар натижаси деб қараш ва бу ёш ёзувчи зиммасида адабиёт, халқ олдида мукаммал асарлар яратишдек вазифалар турганини яна бир бор эслатиш керак бўлади.

1969

ТАБИАТГА МАФТУН ЕЗУВЧИ

Ҳар бир шоир, ҳар бир ёзувчининг ўзига хос ижод йўли бор. Хусусан улар адабиёт даргоҳига кириб келишда бир-бирларидан фарқ қиладилар. Бировлар ёшлигиданоқ қўпроқ машқ қилиб, ўз истеъдодидан дарак берадиган асарлар яратади. Бошқа бировлар эса адабиёт ва санъатга нисбатан ўзида қандайдир интилув сезса ҳам, бу муқаддас даргоҳ сари босишга ийманади ва ниҳоят, шундай пайт келадики, бу интилишни пинҳон сақлайверишнинг иложи бўлмай қолади.

Хоразмдан чиққан Раҳим Бекниёзнинг адабиётга кириб келиши худди шундай бўлди. Раҳим Бекниёз билан бўлган суҳбатлардан маълум бўлдики, ўттизинчи йилларнинг бошларида, у ҳали мактабда ўқиб юрган пайтларидаёқ адабий асарлардан анча таъсирланган. Хусусан, Л. Толстойнинг «Кавказ асири», Бичер Стоунинг «Том тоғанинг кулбаси» асарларини севиб ўқиган. «Китобхонлик, — дейди Раҳим Бекниёз, — мени адабиётга ихлосманд қилиб қўйди. Мен тамоман китоблар оламида яшаб, улардаги ажойиб образлардай бўлишни орзу қила бошладим. Эсимда, Ғ Ғуломнинг «Едгор» повестини ўқиб чиққан кунимоқ, район ҳарбий комиссариатига югурдим; мени ҳарбий билим юртига юборинг, деб илтимос қилдим».

Китоб қаҳрамонлари оламида яшайдиган одам, албатта, озгина бўлса ҳам уларнинг яратилиши хусусида ўйлайди Бироқ баъзилар шу ўйларни юзага чиқаришга журъат қила олмай юради. Чамамда, Раҳим Бекниёзда ҳам худди шундай ҳолат бўлган. У ўзидаги бу кайфиятни шундай ифодалайди: «Шеър, ҳикоя, роман — умуман, ёзувчилар менинг тасаввуримда ал

лақандай улугвор, ғайри инсоний қиёфада гавдала-нарди». Шундай кайфиятда юрган Раҳим Бекниёз район газетасида ўз тенгқурларининг шеърини машқларини ўқиб қолади. Бундан у: «мумкин экан-ку», деган хулосага келади. Мана унинг ўшандаги ҳолати: «Ногаҳон «илҳом» қистаб қолди-ку. Қўлимга қалам олиб, ёза бошладим. Ез ойи. Майин шабада... Биринчи шеъримдан шуларгина эсимда қолган. Лекин шеъримнинг шеърга ўхшамаслигини сездим». Бу биринчи машқ бўладиган шоирни бошқа бир хулосага олиб келди: «Шоир бўлиш учун ўқишим керак. Бухгалтерликни йиғиштирдиму ўқишга ҳайт дедим». Раҳим Бекниёзнинг бундан кейинги ҳаёти Хивадаги педбилим юрти, Урганчдаги пединститут билан боғланди. У ўзининг биринчи шеърларини ўша йиллари, аниқроғи 1939 йили район газеталарида эълон қила бошлади. Бироқ тинч адабий машқ узоқ давом этмади. «1941 йил августда елкамга ҳарбий шинель кийдим», дейди у ўша вақтларни эслаб. Бўладиган ёзувчи учун Улуғ Ватан уруши ҳам катта мактаб эди. Фронт газеталарида эълон қилинган баъзи бир шеърини асарлар, олиб борилган кундаликлар ижодий машқнинг узлуксиз давом қилганидан дарак беради. Улуғ Ватан урушидан кейинги журналистик фаолият бўлгучи ёзувчининг машқларини мустаҳкамлади. Ниҳоят, 60-йили Раҳим Бекниёз «Биринчи учрашув» номли дастлабки шеърлар тўпламини эълон қилди. Бу тўплам чиндан ҳам китобхон билан биринчи учрашув эди. Бироқ ижодкор бора-бора англаб олдики, бу ҳам, номи китоб бўлишига қарамасдан, шунчаки машқларнинг давоми. Тўпламга киритилган шеърларнинг аксарияти поэтик фикр айтиш даражасига кўтарилган эмас, балки улар кўпроқ ўша давр адабиётига хос бир оқим асосида — ташвиқий йўналишда яратилган. Уларда маълум бир сана ёки оғизга тушган бирор масала, рўй берган муҳим воқеа шарҳланади, уларга қофияли, безакдор сўзлар билан муносабат билдирилади. Тўпламдаги шеърларда кундалик ҳаётда учраб турадиган баъзи бир гўзалликлар қайд қилинади.

Тўпламга киритилган баъзи бир шеърлар шоир ҳаёт воқеаларидан тинимсиз поэтик маъно излаганидан дарак бериб туради. Шеърларидан бирида у «уфқ»ла ўпишиб ётган Қорақумнинг мудроқ барханларини — пахта хирмонлари» ўрнида кўради. Тўпламдаги «Илк кулги» номли шеърда фарзанднинг биринчи кулгиси

пайтида ота-онада рўй берган кайфиятни акс эттиради. Поэтик маъно излаш нуқтаи назаридан унинг «Дераза олдидан» сўзлари билан бошланадиган шеърли характерлидир. Шеър бир воқеа асосида яратилган. Дераза олдидан она боласини кўтариб ўтпти. Бироқ, бола нима бўлади-ю, дераза томон интилади. Она йўлида тўхтади. Гўдак қападак сингари деразага талпинади.

Қийқираб, талпинар, интилар, гўё
Қушдек қанот қоқиб учмоқчи бўлар,
Жажжи қўлларини ёйиб ойнада,
Қуёш зарраларин қучмоқчи бўлар.

Гап топиб айтилган ажойиб тасвирда эмас, балки бу жажжи воқеадан шоирона маъно чиқарилганда: кабинет. Миялар нималар биландир банд, балки шоир ё журналист ўз фикрини ифода қиладиган сўз топа олмай хунобдир, балки кўрган-билган ҳаётий фактларини бир-бирига боғлай олмай оворадир... Шундай бир пайтда бола деразага талпинса! Кабинетдагилар ҳолати билан фақат боланинг эмас, балки ойнада нималарнидир кўриб, унга интилаётган боласи ҳаракатидан мамнун онанинг ҳам иши йўқ. Боланинг бу қилмиши «тажанглиги тутган, диққати ошган» кабинет эгаларининг ҳам завқини уйғотади. Улар кайфиятларининг кескин ўзгарганини ўзлари сезмай қоладилар. Бу оддий бир воқеа. Ундан бир зумгина завқланиш мумкин. Лекин ундан олган завқига бошқаларни ҳам шерик қилиш фақат шоирнинг қўлидан келади.

Раҳим Бекниёзнинг навбатдаги тўплами «Овчининг куйлари» (1967 йил) бўлди. Тўплам шоир диапозонининг анча кенгайганлиги ва ҳаётга шоирона қарашларининг ўсганлигидан дарак беради. Унга киритилган шеърлар тематик жиҳатдан ҳам, шеърини оҳанг жиҳатидан ҳам анча ранг-баранг. Ҳар бир асарга шоирона маъно беришда ҳам бу тўплам бир қадам олға силжиш бўлди. Умрни бекорга ўтказмаслик, Ватанга, халққа керагича хизмат қилиш, умуман, умр ва ҳаёт — мана тўпламга киритилган шеърларнинг умум маъноси. «Инсон ва йиллар» номли шеърида у тугамас йиллар ва йўллар ҳақида фикр юритади, инсоннинг йиллар оша йўл юриб доим олға боришини, кўз илғамас уфқларни забт этишга қодир эканини айтади. «Очкўзман» шеърида бу сўзнинг асл маъносига оид шои-

рона маъно ифода қилинади. «Очкўз» сўзини салбий маъно билан боғлашга ўрганганмиз. Шоир бу сўзни ҳаётга очкўзлик маъносида ишлатади ва фикрнинг моҳиятини шундай ифодалайди:

Уч аср имиллаб яшар тошбақа,
Минг йил яшар қозикдай қоқилган чинор,
Ахлатхўр қарғанинг умри ҳам боқий.
Юз йиллар яшовчи паррандалар бор.
Меҳнатим,
шуурим,
онгли меҳрим-чи?
Бироқ умрим-чи?

Дарҳақиқат, умр қисқа. Умрнинг қисқалигидан одатда инсоннинг кўпгина режалари, кўпгина орзу-истаклари амалга ошмай қолади. Шу вайдан «яшашга» ўчман, «очкўзман» деб хитоб қилади шоир. Умрни узайтиришнинг бирдан-бир йўли боқий ишларга қўл уриш, асрлар оша инсоннинг инсонлигидан дарак бериб турадиган яратувчилик ишлари билан банд бўлишдир. «Очкўзман» да умрнинг қисқалигидан бир оз нолишдек оҳанг бор. Шоирнинг бошқа бир шеърда — «Умрим» да эса у инсон умрини кичик ариққа ўхшатади. Ер бағирлаб, тепа, қирдан ошиб, илк баҳордан тошиб кичик ариқ келади. Бироқ, бора-бора ариқ оёғи ерга сингади. Демак, у тугайди. Аммо у бежиз йўқолмайди. У икки қирғоғида товуснинг жуфт қаноти сингари сўлим боғлар, зумрад далалар яратади...

Тугайдиган умр туганмас из қолдиради — мана шеърнинг асл маъноси. Инсон ўз иши, меҳнати туфайли боқий. «Дарёлар яратгум» сўзлари билан бошланган шеърда Раҳим Бекниёз инсон умрини боқий қиладиган унинг қудрати эканини сўзлайди. Инсон шоирнинг назарида «манглай теридан дарёлар яратишга», юрак қўри билан музларни эритишга, «нафаси ила гул, керак бўлса бўрон ва довул яратишга», «Қуёшнинг зар дуррасини таноб қилишга», Ер куррасини эса бир «пуфак сингари учуришга» ва ёки «ҳандалак мисол узиб олишга» қодир. Аммо инсон ҳар қанча қудратли бўлмасин, агар у ҳақиқий инсон бўлса, ўз қудратини бузишга эмас, тузишга, емиришга эмас, қуришга, йиқитишга эмас, тиклашга хизмат қилдиради. Шоир болалар ҳаётидан олинган «Ўйнамасин катталар» ном-

ли шеърида шундай воқеани тасвирлайди. Болалар тўпланишиб, тупроқ ва терга беланиб уй қуришади.

Қўшиқ айтиб, яйрашар роса,
Булбул бўлиб сайрашар роса,
Лекин бирдан юз берар кор-қол,
Қуришганин топтай бошлашар:
— Бузбузалоқ!
— Бузбузалоқ!
— Бузбузалоқ!
— Бузмаганнинг оёғи чўлоқ.

Бир лаҳзада қурилган уй бузилади. Қизиги шуки, бузганда болалар шўх кулишади, тузганда ҳам. Бу боланинг табиати. Шоир болалар табиатига хос бу хусусиятни катталарда кўришни истамайди:

Ўйнайверсин болалар омон,
Ўйнамасин катталар бироқ,
Ўйнайверсин болалар омон,
Катталарнинг ўйини ёмон.

Мана шоирнинг оддий бир воқеадан келтириб чиқарган катта хулосаси.

Шеъриятдаги орттирилган тажриба, шеърлар билан бир қаторда битилган қатор газета хабарлари, мақола ва фелъетонлар, очерк ва ҳикоялар Раҳим Бекниёзни анча дадиллаштирди. У ҳаётнинг мураккаб воқеаларини тасвирлашга ўзини тайёр ҳисоблаб, материал излади. Бундай материални у ўз ўлкаси тарихидан топди. Натижада «Елқин» номли тарихий қисса ёзиб, уни «Қалдирғочлар» номли (1971) тўпланда эълон қилди.

Қисса учун танланган воқеа ниҳоятда жозибали ва шу бугунги кун билан ҳамоҳанг. Хоразмда Совет ҳукуматининг биринчи кунлари. Ёш совет ўлкаси кадрларга муҳтож. Шундай шароитда бир группа ёш йигит ва қизлар марказий жойларга ўқишга жўнатилди. Ёш совет тузумига қарши курашда ҳар бир имкониятдан фойдаланаётган душманлар ёшлар бораётган кеманинг олдини тўсадилар. Босмачилар йигитларни отиб ташлаб, қизларни асир оладилар. Раҳим Бекниёз мана шу асирлар қисматини тасвирлайди. Босмачилар қизлар билан ваҳшийларча муомала қиладилар. Қизларнинг бошига олма қўйиб, ким олмани ўқ билан

учирса, қиз ўшаники, деб бас бойлашади. Қиссада фақат қизлар қисмати эмас, балки эски ҳаётнинг охириги ипига боғланиб турган босмачиларнинг ўлим талвасасидаги хатти-ҳаракатлари, четдан қутилган ёрдамнинг келавермаслигидан уларнинг асабийлашишлари ва ниҳоят, охириги ипнинг узилиш пайтлари тасвирланади.

«Қалдирғочлар» тарихий воқеага асосланган. Бу воқеага Раҳим Бекниёздан олдин шоир Эгам Раҳим «Маърифат қурбонлари» номли поэма бағишлаган эди. Бекниёзнинг қиссаси, Эгам Раҳимнинг поэмаси бир-бирини такрорламайди. Бу асарларнинг ҳар иккаласида ҳам адабиётга хос тўқималар бор. Бундан ташқари Эгам Раҳим воқеанинг кўпроқ бош қисмини олиб тасвирласа, Раҳим Бекниёз унинг охириги қисмларини олади.

Кўпроқ лирик шеърлар устида ишлаб юрган шоир учун мураккаб сюжет асосида асар яратиш осон бўлмади, албатта. Шу сабабдан бўлса керак, «Елқин»да ҳаётни реалистик акс эттириш жиҳатидан ниҳоясига етказилмаган парчалар, эпизодлар учрайди.

Асарда танланган йўналиш ўз негизи билан ниҳоятда фожиавийдир. Асар бошларида олинган воқеалар буни тўла тасдиқлайди. Аммо қиссанинг охириларига келганда Раҳим Бекниёз зиддиятларни анча силлиқлаштиради. Асиралар босмачилар қўлидан осонгина қутуладилар, бугина эмас, ҳатто қурол кўтариб, босмачиларга қарши уришадилар, уларнинг талафотга учрашига сабабчилардан бўладилар. Улими кўзига кўриниб қолган душман ўз ўлжасини шу даражада осон қўлдан чиқармаса керак?!

Раҳим Бекниёз ёзувчи сифатида «Дерсу узала издан» номли китоби билан ўзбек адабиётида ўзига хос ўрин эгаллаётир. Шунинг назарда тутиб бўлса керак, китоб биринчи марта нашр қилинганда ношир китобнинг биринчи бетларида шундай илова берди:

«Раҳим Бекниёз журналист. У онда-сонда шеър ва ҳикоялар ёзиб турувчи эди. Қутилмаганда унинг нашриётга тақдим этган «Овчининг ҳикоялари» туркуми бизни жуда мамнун этди. Автор, ниҳоят ўзини ўзи «кашф» этганини кўрдик. Бу ҳикояларда унинг журналистлиги ҳам, ҳикоянавислиги ҳам қўшилиб кетган».

Ҳақиқатдан ҳам Раҳим Бекниёз бу асари билан ўзини ўзи «кашф» этди. Сир шундаки, бу гал у ўзи яхши кўрган, яхши билган ҳаёт материалга қўл урди,

бу материални у алоҳида муҳаббат, завқ ва шавқ билан акс эттирди. Тўпламга киритилган ҳикоялар овчи бошидан ўтказган шунчаки экзотик воқеалар йиғимидан иборат эмас. Уларда акс эттирилган воқеалар маълум бир мақсад асосида, зарур фикрний ўтказиш учун асарга киритилгандир. Масаланинг бошқа бир томони ҳам бор: Раҳим Бекниёзнинг «Овчи ҳикоялари бир зарб билан ёзиб, нашриётга элтиб берилган асар эмас. У узоқ узоқ вақтлар ўйлаиб, ёзувчи лабораториясида пишитилган кузатувлар асосида яратилгандир.

Табиат воқеаларига алоҳида муҳаббат билан қараш, ўзининг поэтик фикрларини ифода қилишда улардан унумли фойдаланиш Раҳим Бекниёзнинг бошқа асарларида ҳам учрайди. Мана унинг «Хоразм» деб аталган шеърдан баъзи мисралар:

Ҳориган турналарнинг ҳаво карвони
Амуга ташлайди арғамчисини.
Турналар изидан қишнинг тўқсони
Келади кўтариб зил қамчисини.

Кузда ва баҳорда турналарнинг тупроғимиз устидан ё шимолга ё жанубга учиб ўтишларини завқ билан кузатамиз. Уларнинг ҳар бир учиб ўтиши ёшларда ҳам, кексаларда ҳам алоҳида бир кайфият уйғотади. Хоразм устидан ўтадиган турналарни Амуга ташланган арғамчи шаклида кўриш учун, албатта, табиат оламини синчковлик билан кузатадиган шоир бўлиш керак. Ўша шеърдан бошқа мисраларини кўринг:

Октябрь нуридан гуллаган воҳа
Жануб қушларини ушлаб қолади.
Баҳорда шимолга учгали гоҳо
Қушлар шу воҳада қишлаб қолади.

Шоир назарида унинг ўлкаси Хоразм — «Советлар шарқининг бир парчаси» шу даражада жозибалики, бу ўлка устидан ўтадиган қушлар фақат қўнибгина ўтмайдилар, балки қишлаб ҳам қоладилар. Бу ерда шоир қушлар муносабати орқали ўз ўлкасининг гўзалликларига ишора қилади.

Раҳим Бекниёзнинг насрий асарларида ҳам унинг табиат оламига нисбатан ниҳоятда кузатувчанлиги, Хоразмни характерлайдиган табиат белгиларини топиб акс эттириши кўзга ташланади. Ёзувчи «Елқин»

қиссасининг бошларида ўз ўлкасининг табиий муҳити-ге тегишли қуйидаги тасвирни беради:

«Қушлар саҳрода урчиёлмайди. Қумга тухум қўйса, офтобда палағда бўлиб қолади. Шу вайдан саҳро қушлари ёзда Қорақум ва Қизилқумдан воҳага кўчиб келади. Аму бўйларининг қушлар бозорига айланиши шундан. Бургутлар ҳам саҳрони тарк этиб, қушлар изидан келади. Ҳавода қанотларини биқинига қисиб, қуёш тиғида заррин товланаётган тўқайзорга шўнғийди».

Табиат олами сирлари билан қизиқиш, унга бўлган чексиз муҳаббат унинг ранг-баранг кўринишларини акс эттирадиган асар устида ишлаш эҳтиёжини туғдиради. Раҳим Бекниёзнинг «Дерсу узала изидан» тўплами шу асосда майдонга келди. Жанр эътибори билан бу тўламга киритилган асарларнинг иккитаси — «Ҳаво йўли» ва «Дерсу узала изидан» овчи кундалиги планида ёзилган, бошқалари кичик ҳикоячалар ва лавҳачалардан иборат. Услуб жиҳатдан, Раҳим Бекниёзнинг «Овчи ҳикоялари» юмористик планда яратилган. Юмор умуман овчи ҳаётига, унинг тасавурига, ҳаёл суриш йўлига мос келади. Шу сабабдан бўлса керак, Раҳим Бекниёзнинг энг жиддий асарлари ҳам юмор билан суғорилган. Юмор тўламга киритилган биринчи ҳикоядан — «Топоқвой билан Чопоқвой»дан бошланади. Овнинг муҳим бир хусусияти шуки, аввало уни топиш керак, кейин овлаш керак. Агар овчи бу ҳар иккала хусусиятдан маҳрум бўлса, у овчи эмас. Ёзувчи бир кишида мужассам бўлиши керак бўлган бу икки хусусиятни икки овчига — топишни Топоқвойга, овни қўлга олишни Чопоқвойга беради. Шунинг ўзида муҳим бир юмор бор. Овни топиш учун ўнлаб километрлар юриш, қанчадан-қанча ўт-ўлан; чўп-хашакларни босиб ўтиш керак бўлса, уни қўлга олиш учун ўт бўлса — ўтга, сув бўлса — ўзини сувга уриши керак, жуда бўлмаса шу ҳикоядагидек; «этиklarни шартта ечиб», янтоқми, чакалақорми, — овчи учун бунинг аҳамияти йўқ, — ярадор ўлжа кетидан чопиш керак бўлади.

«Овчи ҳикоялари»нинг моҳияти фақат услубдаги юморга боғлиқ эмас. Раҳим Бекниёз ҳар бир ҳикояга, кундаликка муҳим маъно бағишлайди. Тўламда «Қуёнга — тўйган тепаси макон» номли ҳикояча бор. Қиш куни. Ер қор, икки овчи битта қуённинг кетидан туншадилар. Қуён ўзи тўйган тепаси — кичкина бир юл-

ғунзорға чиқиб кетмайди. Чиқади, яна қайтиб ўша ерга келади. Бироқ, қайтиб келаётганда албатта изини чалкаштиради. Унинг чиқиб кетганини ҳам, келиб кирганини ҳам англаб олиш қийин бўлади. У ётганда ҳам оддий, одам тахминига тўғри келмайдиган жойни танлайди. Фақат тажрибали овчигина уни топиши мумкин. Бундай қараганда, қуён энг содда мавжудотлардан бири бўлиб кўринади. Лекин ҳаёт учун кураш уни баъзи одамдан ҳам ҳийлагар қилиб қўяди.

Раҳим Бекниёз ов мақсадини тўғри тушунмасдан, уни осонгина машғулот деб қарайдиганлар устидан кулади. «Айғоқчи» номли ҳикоясида ёзувчи овга ҳаваскор дўсти — милиция ходими ҳақида шундай ҳикоя қилади: «... Дўстимнинг кўнгли овни тусабди. Қармоқ билан балиқ тутишга ишқибозлигини, ўзи тута олмаса, бошқа омади келган балиқчилардан сотиб олиб кетишини, уйда аллақандай қўшоғиз милтиғи борлигини билардим. Лекин бирга овчилик қилган эмасдик». Шу одам овда... Бироқ овда юриб милтиғи қўндоғининг ярми тушиб қолганини билмайди. Ярим кун уни ахтариш билан банд бўлади. Бундай одам ов ота олмайди, албатта. Отилган овларни кўтариб юришга қудрати етади, холос. «Қобони экан» номли ҳикояда тўнғиз деб туяни отиб қўйган мерган, «Бола мерган»да эса ёввойимикин, деб уй ўрдаklarини отиб қўйган ҳаваскор Бола мерган; бошқа бир жойда тўнғизмикин деб отга ўқ узган чала «мерган»лар устидан кулади ёзувчи. Гап бу ерда улар устидан кулишда ҳам эмас. Ёзувчи овни инсон фаолиятининг муҳим соҳаси эканини тушунмайдиган, унга бир эрмак сифатида қарайдиганлар устидан ҳукм чиқаради. Ов ҳамма ҳам эгаллай бермайдиган, унга астойдил кўнгил қўйган, уни яхши кўрган, ҳунар деб билганлар иши эканини таъкидлайди, хуллас, ов ҳам санъатдир, деган хулоса чиқаради.

Раҳим Бекниёзнинг «Овчи ҳикоялари»да булардан ҳам муҳимроқ бошқа бир маъно бор. Бу табиатга муносабат масаласи. Бу ерда масаланинг икки томони бор. Биринчидан, инсон бутун табиат оламининг ҳокими. У бутун табиат неъматларидан фойдаланишга тўла ҳақли. Зотан, табиат оламисиз инсон яшай олмайди ҳам. Шу ҳисобдан овчи ов қилишга, ҳатто ҳаёти ва тирикчилигининг маълум бир қисмини шу касбкор устига юклашга ҳам ҳақли. Шу маънода Раҳим

Бекниёз овчи ишини улуглайди. Қуйидаги сатрларга қаранг:

«Ибтидоий чўқмортош — биринчи қуролнинг ижодкори ким? Овчи. Прометейга ўтдан фойдаланишни ўргатган донишмандлар ҳам, албатта, овчилар бўлган. Ирғай таёққа илдиз пўстлоғидан тор тортиб, меҳнат шодиёнасини илк бор тараннум этган шоиру машшоқлар ҳам — шубҳасиз, овчилар. Кўмиру тош қаламлар билан тасвирий санъатга ҳам ана шу одамлар асос солишган. Цивилизация бешигини тебратишган ўша бобокалонларимизнинг қони томиримда, эҳтироси юрагимда мавж уришидан мамнунман!»

Тўғри ва топиб айтилган гаплар! Дарҳақиқат, овинсон фаолиятининг боши. Ҳозир ҳам Ер шарининг баъзи бир жойларида экономикасини овчилик асосига қурган хўжаликлар йўқ эмас. Аммо бизнинг шароитимизда ва Раҳим Бекниёз ҳикояларидан келиб чиқадиган хулосаларга қараганда ов тирикчилик манбаи эмас. У ёзади:

«Инсониятнинг қадимги ҳаёт манбаи, барча санъат ва ижодий тафаккурининг ибтидоий ўчоғи бўлган овчилик бизнинг замонамизга келиб нодир санъат бўлиб қолаётир, назаримда. Унинг ажойиб-ғаройиб воқеалар тўла завқу жозибадорлиги қайси санъатдан, ажойиб овчилар маҳорати қайси санъаткорниқидан кам!»

Бу ҳам тўғри ва топиб айтилган гап! Овчи ҳикояларининг автори сифатида Раҳим Бекниёз табиат оламига алоҳида дид ва ғамхўрлик билан қарайди.

Тўпلامда «Шапка кийган қуён» номли бир ҳикояча бор. Қуролсиз пайтда олдидан қочган қуёнга овчи шапкасини отади, қуён эса шапкани бошига илганича қочади ва йўл танлай олмаганидан, ўзини сувга ташлайди. Овчи бориб уни сувдан тутиб олади. Тутишга тутади-ю, лекин «бундай ўйин кўрсатган табиат эркатойининг бўғзига пичоқ солишга» қўли бормаиди ва қўйиб юборади. «Оёғи ерга теккан заҳоти тўпдай сакраб кетган қуён ялангликдан ўтиб, кўздан ғойиб бўлганига қадар, унинг орқасидан мумнун ва қувонч билан жилмайиб қараб туради Султон». «Биз ҳам мамнун эдик», дейди овчига ҳамроҳ бўлган ёзувчи ва қуйидагича хулоса қилади:

«Табиат бойликларининг очкўз қушандалари эмас, балки ундан баҳра олувчи ҳассос ва олижаноб дид

эгаларигина бундай қила оладилар. Шунинг ўзи юк-
сак санъат ва санъаткорлик эмасми?»

Ҳа, бу фақат санъаткорлик эмас, балки одамий-
лик ҳамдир. Мана шу санъаткорлик ва одамийлик
нуқтаи назаридан овчи, ёзувчи Раҳим Бекниёз водо-
провод қувуридек келадиған трубадан пилтали милтиқ
ясаб, тўп сингари отиб, ўрдакларни қириб, табиатга
йиртқичларча муносабатда бўладиган кимсаларни, жо-
ниворлар учун «ўрдак қиргини» деб аталмиш ноқу-
лай баҳорги шароитдан фойдаланиб, очкўзлик қила-
диган «овчи»лардан нафратланади. «Инсон табиатга
ғамхўрлик қилмай тайёрга айёрлик қилса, дунё пода
топтаган даладай шипшидам» бўлишини кўз олдига
келтиради. «Ҳаво йўли» кундалигининг охирида шун-
дай эпизод бор. Икки ҳаваскор ёш овчи кўлда пай-
до бўлган бир жуфт оққушдан бирини отиб олади-
лар Тажрибали овчилар бу воқеани кўриб «мотам азо-
бидан бошларини қуйи эгиб, сукут қиладилар». «На-
фосат, гўзаллик рамзи» — қушлар қироли бўлмиш бу
зотни бераҳмлик ва бефаҳмлик туфайли нобуд бўл-
ганидан ич-ичларидан ачинадилар.

Раҳим Бекниёз «Дерсу узала изидан»да ҳақиқий
табиатшунос сифатида кўзга ташланади. У шунчаки
олам сирлари билан қизиқадиган табиатшунос эмас,
балки табиат дунёсидан завқланадиган, унинг ҳар бир
кўринишидан инсон ҳаётини эслатадиган белгилар ах-
тарадиган табиатшуносдир. У бошқа бировлар учун
оддий бўлиб кўринадиган табиат воқеаларидан поэ-
зия топади. Мана, ёзувчи эрта баҳор кунларидаги қо-
ронғи кечада, кўл бўйида тикилган чайлада бир ўзи. У
ёзади: «Бундай пайтда радио бўлмаса ҳам бўлавера-
ди. Чунки совуқ, тим қоронғи сокин осмон тилга ки-
ради, қанотли жониворлар музыкаси бошланади. Олма-
бош асаларидай гўнғиллаб учади. Ундан энгилроқ, шо-
виллаб учадиган — ўрикбош. Қилқуйруқ ҳуштак ча-
лади. Гала бошидаги етакчи ўрдак аллақандай овоз
билан чуриллаб, етагидагиларни огоҳлантириб бора-
ди — ҳар тоифа ўрдакнинг ўз тили бор. Бундан ҳам
уларнинг турини билиб олиш мумкин».

Раҳим Бекниёз — «табиат ва ажойиботлар мафту-
ни» бўлмиш ёзувчи. У табиат ҳақидаги ҳикоялари
устида ишлашни йиғиштириб қўйганича йўқ. Ишон-
чимиз комилки, бу серияда у ёшларга ҳали янги-янги
асарлар ёзиб беради.

ШОИР ТОНГНИ ОЛҚИШЛАЙДИ

Эсимда, Хоразмга командировкаларга борган пайтларимда хушмуомала шоиртабиат бир йигит ўнғай пайтни пойлаб, блокнотини очиб: «Эшитсангиз, битта иккита шеър ўқиб берсам», дер эди. Мен унинг шеърларини эшитар эдим. Бу йигит Эркин Самандаров эди. Уша пайтларда унинг дастлабки шеърлари менга унча ёқиб тушмаган бўлса ҳам уларда қандайдир жозоба, ҳаётни қандайдир поэтик шаклда идрок этишга интилиш борлигини сезар эдим. Эҳтимол бу сезгидан мен унга қаттиқ жавоб қилмаган бўлсам керак. Шоирнинг биринчи тўплами — «Аму жилолари» (1964)ни варақлаб ўша таниш блокнотдан китобга кўчган шеърларни кўрдим. Мана ўшалардан бири:

Фақат бир тонг яшади шабнам,
Фақат бир тонг жилоланди у.
Ором бериб кўзларга бир дам,
Дудоқларга бахш этди кулгу.
Поклик бўлиб қалбларда қолди,
Қўшиқ бўлиб тилларда оти.
Поклигидан боқий бўла олди
Бир дамгина кечган ҳаёти.

Бу ерда шоирона фикр бор. Баъзан ҳаёт гўзалликларининг шабнам сингари умри қисқа. Лекин ўзининг поклиги, ҳаётбахшлиги билан у ўз умрини узайтиради. Унинг бир дақиқалик борлиги бошқа ҳаётийликдан узоқдаги чўзиқ умрлардан минг бор афзал — мана ҳали тажрибаси кам ёш Эркин Самандаровнинг бу шеърдан келиб чиқадиган поэтик маъно.

Шу шеърдагидек ҳаётдаги гўзалликни улуғлаш, унинг ҳаётбахшлигини куйлаш Эркин Самандаровнинг «Аму жилолари» номли биринчи тўпламининг лейтмотивидир. Мана тўпламдаги яна бир шеърнинг мазмуни: навбаҳорда оппоқ гуллаган ўрик тагида бахтиёр гўзал ёрини кутмоқда. Бу манзара шоирни завққа чулғайди. Гўзаллик мафтунни шоир «Кўчат ўтқазди, ўрик гули ортсин, деб боғда...»

Тўпламдаги шеърларнинг аксарияти шу хилдаги гўзалликни улуғловчи лирик оҳангда ёзилган. Бироқ унда баъзи бир шеърлар ҳам борки, уларда шоир маълум бир фалсафий масалалар қўйиб, унга шоирона жавоб бериш учун ҳаракат қилади. «Мангу навқиронмиз» мисраси билан бошланадиган шеърида қайтмас ёшлик ҳақида афсуслангандек бўлиб гапиради. Инсон ҳаётидаги бу ширин дамларнинг бирпасда ўтиб кетишидан ачингандек бўлади. Бироқ на ачинишга ўрин бор, на афсусга. Қайтиб келмайдиган ёшликларнинг ўрнини тўлдирадиган тўлдиргич бор. Бу — дунёни ёшартириш. Инсон мана шу орзу ва шу орзу йўлида қилаётган ишлари билан доим ёш ва баркамол. Биринчи тўпламга киритилган шу хилдаги лавҳа шеърлар шоирнинг фалсафий мушоҳадасидан дарак бериб туради. Биринчи тўпламидаёқ шоирнинг шеърятимизда тез-тез учраб турадиган қуруқ баёнчилик ёхуд асарни баландпарвоз сўзлар билан тўлдириб юборишдан қочганлигини кўрамыз. У жозибали образлар устида ўйлайди, баъзан у бундай образларни яратади ҳам. Тўпламдаги «Қуёш мадҳи» номли В. И. Ленинга бағишланган балладанинг бошланишига назар ташланг:

Аму тўлқинлари бир-бирин қувиб
Изма-из чопишар, куйлашар қувноқ.
Биллур шабнамларга юзини ювиб,
Тўлқинлар ўйинин кузатар қирғоқ.

Тўғри, баъзан бу хилдаги образлар мисралар ораларида чиройли тикилган кийим эмас, балки қимматбаҳо парчага ўхшаб қолади. Шоир тажрибасизлигидан бу хилдаги образларни бутун асар тўқимасига ҳали етарли даражада сингдира олмади ҳам, бироқ улар ёш авторнинг шоирона тафаккуридан дарак бериб турар эди.

Ҳаёт доим сирлар билан тўлиб-тошган бўлади. Езувчи ёки шоир ҳаёт сирларига назар ташласа, қисман бу сирлар билан китобхонни ошна кила олсагина санъ-

аткордир. Шу хилдаги хусусиятни биз энди қўлига қалам олган ёш ижодкор асарларида ҳам кўришимиз мумкин, уни биз сирлар кашфиётига ўзини бағишлаган йирик талантларнинг асарларида ҳам кўрамиз.

Хоразмда Хазорасп райони бор. Район марказининг номи у ердаги тепалик номига қараб аталган. Бу тепалик ҳақида ҳар хил афсоналар юради халқ оғзида. Адабиёт ва санъатдан узоқда бўлган бирор кишига шу тепалик ҳақида асар яратиш мумкин, десангиз, у гапингиздан ҳайрон бўлиши мумкин. Ҳали ёш шоир Эркин Самандаров бу тепалик тарихи, афсоналари билан қизиқибди ва у ҳақда поэма битибди. Энг муҳими шуки, ёш шоир бу тепалик ҳақида афсоналарнинг ўзига ёққан бирортасини танлаб, шунчаки қайд қилиб қўя қолмайди. Унга поэтик маъно бағишлай олади: у ўтмишда фиғону фарёд тортган, диллари нолаларга тўлиб-тошган Хоразм халқини битта қаҳрамон — Рахшон сиймосида умумлаштирди. Рахшоннинг яккаю ягона орзуси бор — ҳаёт бўлса, эрк бўлса, элатида бахт чироғи ёнса! Элига мадад бўлсин учун у учар отларни қўлга олишни орзу қилади. Қайсан бобо отларни қўлга олиш йўлини ўргатади. Бобо режаси амалга ошади. Кўп ўтмай эл-юрт тўкин-сочин, ободонгарчиликка айланади. Бироқ осон қўлга киритилган давлатнинг умри қисқа. Рахшон манманлик балосига гирифторм бўлади — ўзи тўйса ҳам кўзи тўймайди, қўшни эл ва юртларга юриш қилиб талон-тарож билан шуғулланади.

Рахшоннинг элига бахт келтирган, бошқаларга эса жабр-зулм ўтказишга воситачи бўлган отлари бир зумда тошга айланиб қолибди. Ушанда район марказидаги тепаликнинг номи «Минг от» — Хазорасп бўлиб қолган экан. Поэманинг охирида ёзувчи ўз замондошини от дупурини эслатадиган овозга эътиборини жалб қилади ва бу шовқин от дупури эмас, балки Туямўйин гидроузелини тиклаётган экскаваторларнинг овози эканини англатади. Бу чинакам бахт келтирадиган гулдур-гулдур эканига ишора қилади шоир.

Биринчи тўплам Эркин Самандаровни китобхонларга анча маълум қилди. 1970 йил унинг иккинчи шеърлар тўплами «Осмон тўла нур» эълон қилинди. Одатда шоир ва ёзувчилар асардан асарга ўсади, маҳоратнинг янги-янги қирраларини эгаллайди. Назаримда, баъзан бу хилдаги олға силжиш кўзга ташланмай ҳам қолади шекилли. Эркин Самандаровнинг иккинчи

тўплами унинг биринчи тўпламига нисбатан олға қўйилган қадам бўлмади. Тўғри, бу ерда ҳам шоир шеъррий миниатюраларда бирор фалсафий фикрни баён қилишга интилади. Баъзи бир шеърларида у мақсадига эришади ҳам. Мана унинг шу хилдаги шеърларидан бири:

Чақмоқ чақиб
Зулмат қаъридаң,
Уқирганда момогулдирак,
Чақмоқ каби сўнса деб умр,
Бехос чўчиб тушади юрак.
Шунда қалбим билан сўзлашиб,
Бергим келар унга тасалли:
Иллатларнинг зулматин тилиб,
Сўнг чақмоқдай сўнсанг ҳам майли.

Тўпланда шу хилдаги шеърлар анчагина бор. Бироқ, кўриб турибсизки, бу шеърлар сўз танлашда ҳам, оҳанг яратишда ҳам, ҳатто маъно чиқаришда ҳам биринчи тўпландаги миниатюр шеърлардан юқори эмас.

Шоир ва ёзувчи учун дунё кўришнинг — ҳаёт билан яқинроқ танишишнинг аҳамияти бениҳоя катта. Баъзан шундай бўладики, эл кезган, янги-янги одамлар билан учрашган, ҳаётдаги яхши-ёмонлар билан тўқнашган бошқа касбдаги одамлар ҳам бир зум шоир ёки ёзувчи бўлишни истаб қолади. Эркин Самандаровнинг учинчи «Дунёнинг ёшлиги» (1970) деб аталган шеърлар тўплами мана эл-юрт кезиб, ҳаётнинг нота-ниш томонлари билан яқиндан ошна бўлиши натижа-сида майдонга келди. Шу сабабдан бўлса керак, бу тўплам унинг дастлабки ҳар иккала тўпламига нисбатан ҳам олға силжиш бўлди.

Бу тўпламга киритилган шеърларнинг бир қисмида шоир она юрти чегарасидан нарёқдаги ҳаётга назар ташлайди. Бу ҳаётга назар ташлар экан, Эркин Самандаров ўз юрти ҳаётидан изланган гўзалликларнинг нақадар улуғвор эканига ишонч ҳосил қилади. Шоир кўзи олдида Франциянинг гавжум кўчалари, кўчалар тўла ҳар хил кўриниш ва ҳар хил руҳдаги одамлар, хоним ва жентльменларнинг кечани кундузга улаб кайф-сафо қиладиган майхона ва ишратхоналари... Уни одатдагидан ташқари ибосиз кўз ва сўз-

лар ажаблантиради. Ибтидоий даврга қайтишни эслат-
гандек шарм-ҳаёсизликлар унда ҳазин туйғу уйғотади.
Шоирга ёт бу ҳаётда ҳунар, санъат фақат пул кучига
бўйсундирилганини кўриб ачинади. Бу шоир кўрган
ҳаётнинг иллатлари. Бироқ шоир ўз она юртидан из-
лаган гўзалликларни ёт юртдан ҳам излайди. Унинг
кўзи олдида коммунарлар жасоратига гувоҳ бўлган,
уларнинг хунини ҳанузгача асраб келаётган Париж
деворлари, иккинчи жаҳон урушида дунёни офатдан
сақлаб қолишга ўз ҳиссаларини қўшган халқ қаҳра-
монлари... У икки садони эшитади. Бири капитал жа-
ранг-журунги, шовқин-сурони, иккинчиси бу жаранг-
журунг, шовқин-суронларга зид, қандайдир шоир қал-
бига яқин оҳанглар. Эркин Самандаров мана шу оҳанг-
ларни тинглайди. У «Олтин қафасдан садолар» номли
шеърида ёзади:

Бирпас тўхтанг, мадемуазель,
Жентельменлар, тўхтангиз бирпас!
Сиз кўзлаган ҳузур риёдир,
Енингизда ҳудди шу нафас
Бошқа садо эшитилаётир.
Қаранг, дилни қамраб жаранги,
Чорлаб турар покиза туйғу,
Шаффоф каби тиниқ оҳанги,
Тоза қалблар садосидир бу!..

Шоир бу садода ҳар хил маъно, ҳар хил кайфият ва
тақдирларни кўради. Бу мунг ва қайғу садоси, тут-
қунларнинг ноҳаси, ўз тақдиридан норози бўлиб, ка-
питалга қарши чиқаётганлар нидоси! Шоир назарида
унга ёт бу дунёнинг келажаги мана шу нидога йўғ-
рилгандир. Бир-бирига зид икки садо тўлқини шоир-
нинг Франция ҳаётига бағишланган ҳамма шеърла-
рининг асосидир. Бошқа бир шеърида у Парижнинг
ўтмиши билан бугунги кунини солиштиради. Солиш-
тириб кўрадики, бир вақтлар «чаманлари яшнаган,
ёшлари ибo билан ўйнаб, ибo билан кулган, одамлари
бамисоли бир фариштадек кўринган бу кўҳна шаҳар
энди «мардудлар, мажруҳи қотиллар» макони. Мана
шоир эшитган садога ҳамоҳанг унинг нидоси:

Ўтмиш билан замонанинг баҳсин тинглаб ёнаман,
Ахтараман шаҳар ичра янги хислат, янги кўрк,
Бир тарафим гуллаб турар, бир тарафим заъфарон,
Ораликда банди қушдай типирчилаб ётар эрк.

«Банди қушдек типирчилар эрк» — бу шоир ҳукми! У тарих мулкига мурожаат қилиб, ўзининг бу ҳукми-ни яна ва яна тасдиқламоқчи бўлди. Шу йўсинда у «Пўртана» номли поэма яратиб, уни ўзининг навбатдаги тўплами — «Севги фасллари»га (1973) киритди. Поэма шунчаки йўл таассуротлари ҳам эмас, янгитдан кўрган мамлакатининг тарихига экскурсия ҳам эмас. Унинг сюжети Франция тарихининг энг ёрқин саҳифасидан бир парча — коммунар Эжен Потье ҳаётининг тасвиридир. Асар унча катта бўлмаса ҳам унда шоир жозибадор сюжет, китобхон дилига туғён соладиган эпизодлар яратган, тарих ва жангчи характериға мос деталлар топган, воқеаларни маълум бир яхлитликда қайта тиклай олган. Асарда «Байналминал» автори Эжен Потьенинг болалиғи, болалик чоғларида унинг бошиға тушган кулфатлар — очлик, яланғочлик, чит тўқувчиға шогирд сифатида ҳаётға биринчи қадам қўйишлари, унинг коммунарлар томонига ўтиши ва улар билан бир сафда туриб қўлида қурол билан жангларда қатнашиши ва ниҳоят, машҳур «Байналминал»нинг яратилиш тарихи ва ҳоказолар бир-бир китобхон кўзи олдидан ўтади. Эжен Потье — жангчи-шоир. Унинг ҳаёти Эркин Самандаровға «шоир ва ҳаёт» деган муҳим бир масалаға жавоб ҳам берди. Гўё у Эжен Потьегға ҳисобот бераётгандек ёзади:

Сеёи жангда кўриб беҳад фахр этдим,
 Ахир фақат ёзиб ўтмас шоир зоти.
 Хужрасида ҳаёл суриб ёзганда жим,
 Тугилмасди Навоийнинг куллиёти.
 Қалам аҳли жанг ичига кирмаганда,
 Минг йил аввал жангномалар яралмасди
 Муганнийлар қўбиз чалиб юрмаганда
 Саркардалар чидаш бериб туролмасди.

У ёт элларда юрар экан, уларнинг ҳаётидан топа олмаган поэтик воқеаларни ўзининг ватанидан топади. Она-Ернинг баҳори бошқа ерларнинг баҳорларидан сўлим. Унинг боғлари эса дунёда тенгини билмас. Қайға борса кўм-кўк пахтазор, ям-яшил япроқ. Баҳорнинг сўнгги нишонаси жийда гули ҳам унға алоҳида завқ беради. Ўзини ҳар томонға ташлаб, ҳатто баъзан ўлка тинчлигини бузиб оқадиган Аму бамисоли тулпор, унинг жиловдори эса Хоразм. Хоразмнинг кўҳна ша-

ҳари Хива тошларга битилган қўшиқ ва сўзлари билан асрлар оша «очиқ қолган китобга ўхшар». Эркин Самандаров энг оддий воқеалардан ҳам гўзаллик излайди. Соҳилда сигир боқиб, ўт ёқиб юрган шўх болалар ўтни ихтиро қилган боболарни эслатади унга. Она юртининг ҳамма-ҳамма жойларидан, ҳамма-ҳамма даврларидан у гўзаллик излайди, — унинг ўтмишидан ҳам, қадимий ва доим ёш халқи тўқиган афсоналардан ҳам, минг-минг йиллик тарихидан ҳам... Бироқ шоир ўлкаси — гўзалликлар макони Улуғ Ватаннинг бир парчаси. Унинг сўзлари билан айтганда:

Ватан ажиб сеvimли дoston,
Унда битта варақ Хоразм.

Эркин Самандаров шеърининг фақат мазмуни устида эмас, балки унинг шаклига тегишли томонлари устида ҳам ўйлайдиган ёш шоирлардан. Бугунги шеъримизда баъзан шундай асарлар учрайдики, шоирларимиз сўз топадилар. Қофиялар ҳам ёмон эмас. Лекин шеърини зарур бўлган маънодор ритм, оҳанг тақрори йўқ. Абдулла Орипов ва Эркин Воҳидовнинг аксарият шеърлари китобхонларга манзур бўлиб қолган, шунинг учунки, уларнинг асарларида поэзиянинг бу талабларига анча тўғри ёндашиш сезилиб туради. Эркин Самандаровнинг кўпгина тўпламларига киритилган кўпгина шеърларида бу жиҳатдан эътиборга лойиқ изланишлар бор. Бир оз чўзиқ бўлса ҳам ўқувчимизга узрлар айтиб, унинг «Қорагина Жюли» номли шеърини бир парча кўчирмоқчимиз. Шеърда таёққа расм чизиб, арзимаган пулга сотиб тирикчилик ўтказадиган бир боланинг тақдири ҳақида гап кетади. Унда шундай мисралар бор:

Ўз қошини чизар таёққа,
Кўзёшини чизар таёққа,
Жуссасини таёққа чизар,
Ғуссасини таёққа чизар.
Таёқчани ўйиб-ўйиб
Чизар тундай қора юзини.
Санъатига меҳрини қўйиб
Бошдан-оёқ чизар ўзини.
Қорагина Жюли,
Сарагина Жюли!

Қора чизиқ қора йўлидир,
Чуқур-чуқур ҳаёт гирдоби,
Оёқ изи гадир-будир,
Унинг йўлда тортган азоби.
Қора билан ёзиб отини,
Ҳарфларини чаплади бир-бир.
Шарҳлади ситамкор ҳаётини,
Мажруҳ умрин айлади тасвир.
Қорагина Жюли,
Сарагина Жюли!

Бу ерда услуб енгил, оҳанг такрорий. Худди боғча болалари энди ўрганаётган сўзларини қайта-қайта такрор қилаётгандек кўринади биринчи қарашда. Бироқ мана шу енгил усул, «кераксиз»дек бўлиб кўринган оҳанг такрорига шоир муҳим маъно бера олган. Одам одамга ёв бўлган бир элда ҳеч кимнинг назарига тушмайдиган кичик инсонлар бор. Нима билан бўлса ҳам тирикчилик ўтса бас. Муҳими шуки, маънонинг ифодасида қандайдир табиий уйғунлик бор. Бир мисрада айтилган фикр иккинчи мисра маъноси билан мустаҳкамланади. Бошқача қилиб айтганда, асардаги маънода ҳам, шаклда ҳам табиий ритм яратилганки, шеърни бир марта ўқиган киши уни яна ўқисам, мусиқийликдан бир оз хабари бор одам, уни такрор-такрор айтсам, дейди.

Эркин Самандаровнинг ижоди ёш. У ўзининг шеърларида мусиқийликка эришиш учун ҳаракат қилади. Бироқ иш доим ҳам биз кутгандай бўлиб чиқа бермайди. Унинг баъзи шеърлари ритмда ҳам, оҳангда ҳам, ҳатто маънода ҳам шеърдан кўра жўн баёнга ўхшаб қолади. Унинг «Осмон тўла нур» номли тўпламида «Гўзалликни ким севмайди, ким?» мисраси билан бошланадиган шеъри бор. Бу кичик шеърни биз тўла кўчирамиз:

Гўзалликни ким севмайди, ким,
Гўзалликдан ким олмас ором,
Денгиз янглиғ тошади қалбим
Нафосатга бўлганидан ром.
Ошиқ дилда ҳамиша сурур,
Ҳаёт гаштин сурмоқдир иши.
Лекин чиндан бахтиёр эрур
Гўзалликни яратган киши.

Шеърятдаги «баён» шу бўлса керак! Шеърнинг на мазмунида, на шаклида бирор янгилик бор, қофияга солинган сийқа сўзлар билан маълум фикрлар шунчаки қайд қилинади холос. Бунда жозибали образлардан ҳам асорат йўқ. Тўғри, бу ерда ҳам қандайдир оҳанг такрори бордек, бироқ бу оҳанг муҳимроқ фикрга бўйсундирилган эмас. Қофиялар ҳам анча «тўғри» топилгандек кўринади. Олтинчи мисрадаги «иши» сўзига «киши» қофия қилиб келтирилибди. Шундай қарасангиз дурустга ўхшайди. Иккаласи ҳам оҳангдор сўзлар, фақат оҳангдор эмас, балки маънодордек ҳам кўринади. Лекин бу маъно ниҳоятда жўн. Афсуски, баъзан шу хилдаги маъно жиҳатдан «бири» боғдан, иккинчиси тоғдан» келадиган мисралар йиғимидан шеър яшаш фақат Эркин Самандаров ижодига эмас, балки кўпгина бошқа шоирларимиз, шу ҳисобдан анча тажрибаси бор ҳисобланган катта авлод вакилларига ҳам хосдир.

Эндигина уч-тўрт тўплам автори бўлган Эркин Самандаровнинг ижодини бу хилдаги шеърлар белгиламайди, албатта. Тўпламларга киритилган асарларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, у доим изланишдаги шоирлардан. Энг муҳими, у ҳаётдан гўзалликлар излайди. Ҳиссиёт олами билан бундай гўзалликларни топган чоғларида китобхонларга манзур бўладиган шеърлар яратади у ва поэзиямизни яхши асарлар билан бойита билади. Ишончимиз комилки, бу хусусият унинг ижодида келажакда ҳам бош омиллардан бўлиб қолади.

МУНДАРИЖА

Н. Худойберганов. Оламлардан олам яратади..... 3

Адабий портретлар

Инқилоб ва адаиб.....	19
Икки халқнинг фахри.....	58
Нафосат шайдбси.....	80
Машҳур ҳикоянавис.....	108
«Мен ўзбек халқи номидан сўзлайман».....	124
Ҳаёт билан ҳамнафас ижод.....	141
Олим ва драматург.....	201
Кичикинтойларнинг улкан шоири.....	238
Кўламли ижод.....	259
Ижодий етуклик.....	284
Қалб поклиги.....	296
Баҳсларда улгайган ижод.....	303
Ҳаётга саёҳат.....	316
«Эшитинг, шеър ўқийман».....	334
Ҳаёт ва ватан мадҳи.....	345
Доим изланишда.....	355
Табиатга мафтун ёзувчи.....	364
Шоир тонгни олқишлайди.....	375

На ўзбекском языке

МАТЯКУБ КОШЧАНОВ

Избранные произведения в 2-х томах

Том I

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ПОРТРЕТЫ

Редактор Б. Норбоев

Рисом Ю. Габдуллоев

Расмлар редактори А. Бобров

Техн. редактор Т. Смирнова

Корректор Д. Зоҳидова

ИБ № 1564

Босмаҳонага берилди 04.01.81. Босишга руҳсат этилди 29.06.82. Формати 84×108^{1/2}.
Босмаҳона қоғози № 3. Мақтаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 20,16+0,31 вкл.
Нашр л. 20,59+0,17 вкл. Тиражи 5000. Заказ № 1402 Баҳоси 1 с. 80 т. Гафур
Ҳудум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Фотокабор йўли билан босилди.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат Комитетининг Тошкент «Мабуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.